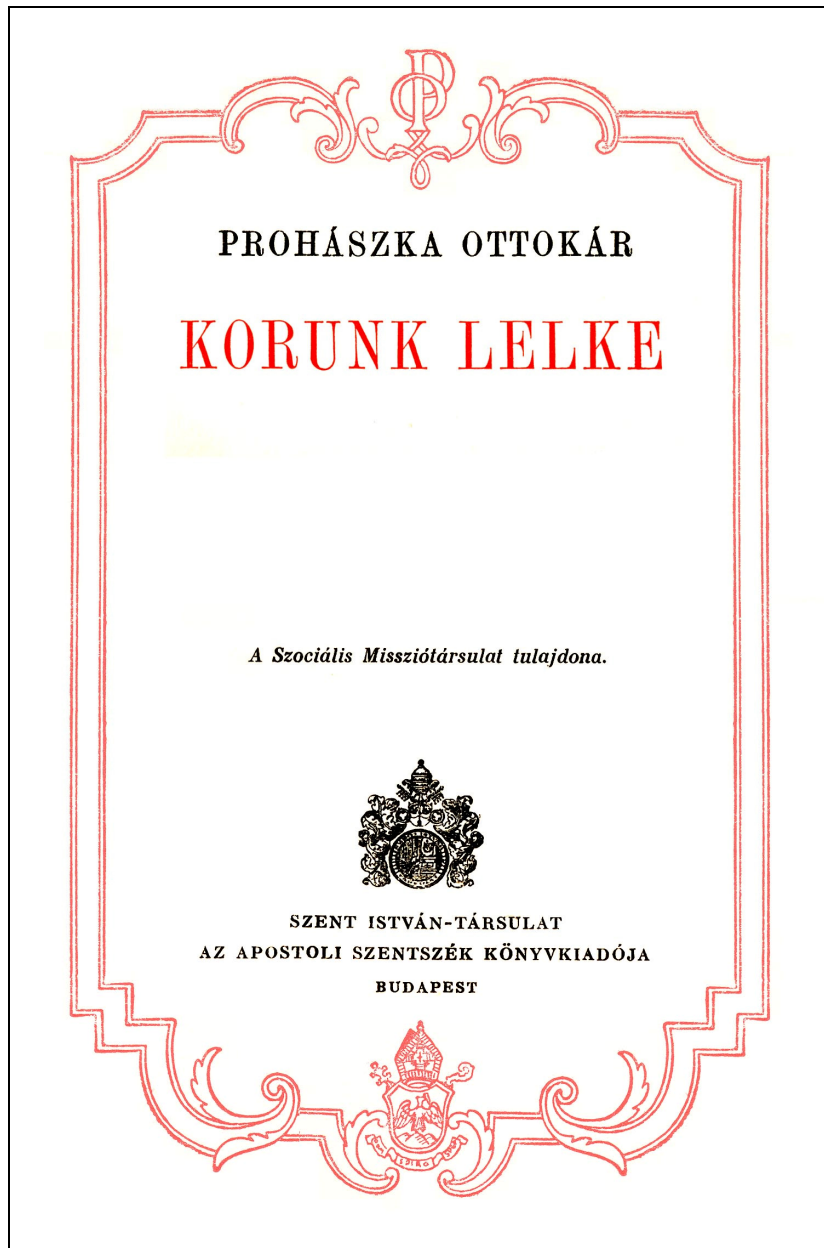

Prohászka Ottokár

Korunk lelke

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

Prohászka Ottokár
Korunk lelke

Nihil obstat. Nr. 2069. Dr. Theophilus Klinda, censorum praeses
Imprimatur. Strigonii, die 10 Julii 1928. Dr. Julius Walter, vic. cap.

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus változata. A könyv 1928-ban jelent meg Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái-nak (szerkesztette: Schütz Antal, kiadta: Szent István Társulat, 1928) teljes 10-ik köteteként. A elektronikus változat a Szent István Társulat engedélyével készült.

A helyesírást, kevés kivétellel, a maihoz igazítottuk. Például a következő igazításokat végeztük az eredeti szövegben: katolikus → katolikus, programm → program, himnus → himnusz, ethika → etika, épen → éppen, theológia → teológia, bölcsesség → bölcsesség, szkepsis → szkepszis.

A könyv szövegét P. Mityók János és Pásztor Gyula vitte számítógépbe.

Tartalomjegyzék

Impresszum	2
Tartalomjegyzék	3
Bevezetés	4
Keresztény ébredés	6
A liberalizmus utópia (1896)	6
A tradíció elve nemzetben s egyházban (1896)	13
Az egyház demokráciája (1897)	26
Az autonómiai mozgalmak pszichológiája (1897)	34
A keresztény ébredés nehézségei Magyarországon (1899)	42
A XX. század szelleme	49
A XIX. század szelleme (1899)	49
Az engesztelés szelleme (1901)	59
A katolikus egyház helyzete az Egyesült-Államokban (1904)	62
Amerikai szellem (1904)	67
A décadence problémája (1907)	75
A szövetkezés ethikai értéke (1909)	79
Franciaország erkölcsi újjászületése (1914)	83
A latin s germán kultúra a világháborúban (1917)	94
A háború lelke	103
Mi a harcok lelke? (1914)	103
A hősiesség lelke (1914)	107
A néplélek kinyilatkoztatása (1914)	109
Sötét idők, fényes lelkek (1914)	111
Háború és vallás (1915)	113
Világosság és vigasz (1914)	117
Ne aludjék ki lámpád! (1914)	121
Családaink a háborús időben (1914)	125
Szent István király alakja 1914-ben (1914)	127
A világ háborúja s a béke világa (1914)	130
„Jöjjön el a te országod!” (1914)	133
Vértanúság és szeretet (1914)	136
Hajnalodik-e már? (1914)	141
Uram, én kitartok melletted (1915)	147
A háború erkölcsi kihatásai (1915)	149
A vallásosság jelentkezései a világháborúban (1915)	160
A háború botrányköve (1915)	171
A háború problémája (1915)	174
A hívőnek magatartása a háborúval szemben (1915)	178
Mit mond a hős s mit a szent? (1916)	186
Érzésvilágunk nyereség- és veszteségmérlege a világháborúban (1918)	189

Bevezetés

Prohászka ritka zsenialitása és gondviseléses szerepe a vátesznek és apostolnak sajátos, eredeti egysége. Neki megadatott ismerni e kor jellegét, értelmezni jeleit a kinyilatkoztatás örök igazságainak világánál, utat mutatni és nyitni az életrehivatott jövő számára.

A „Korunk lelke” ennek a páratlan váteszi kiválóságnak egyik irodalmi tükre. Az itt összegyűjtött dolgozatokban ugyanis Prohászka feltárja, értékeli és az örökélet mérlegén megméri azokat az eszméket, indítékokat, érzelmeket, vágyakat, célokat, melyek ott élnek és hatnak korunk áramlásainak fenékhullámaiként, melyek mint lélek a testet éltetik, kormányozzák, értelemmel ékesítik ezt a kort.

Ezt a feladatot irodalmilag és gyakorlatilag jól megoldani a legnehezebb dolgok egyike; ezért az irodalom és kultúrtörténet legritkább jelenségei közé tartozik.

Már ahhoz is egészen különös szenzórium kell, tehát Isten ajándéka, melyet tanulmány és gyakorlat gyarapíthatnak, de meg nem adhatnak, hogy valaki a történeti valóságok szinte kozmikus arányú nagy vásárjából biztos füllel kihallja a vezérhangot, s hogy úgy mondjuk, hű keresztmetszetét adja korának; ahhoz pedig éppenséggel divinatórius látás és érzék kell, hogy valaki a még alaktalan, sokszor idélen, a múlt humuszával, sőt gazával összekevert és összenőtt jelen eszmecsírákból kinézze a jövőre hivatott, történelem-csináló tényezőket. Egészen ritka irodalmi kvalitások híján lehetetlen elrajzolások, torzítások és csorbítások nélkül rövid dolgozatokban, sokszor néhány mondattal és szembeállítással megjellegeni egy kort, mozgalmat, irányt, nézetet. A próféták hite és karizmája nélkül senki sem vállalkozhatik arra, hogy a kavargó jelent, a jövőre irányuló küzdelmeket és reményeket az egyedül reális mértékre húzza, az egyedül üdvös csillag alá állítsa, vagyis az örök isteni igazságoknak időben való vetületeit és feladatait biztos kézzel kiemelje bennük és belőlük. S végezetül az apostolnak reménye, törhetetlen buzgósága és nagyszívú szeretete nélkül már a jelzett prófétai feladatnak sem lehet megfelelni: nélküle lehetetlen a jelen történelem káoszában meglátni a jövő kozmosz körvonalait; s természetesen még inkább lehetetlen e kozmosz kialakulását hathatósan művelni és irányítani.

Ennek a kötetnek dolgozatai mind magukon hordják a megvesztegethetetlen hívő tájékozódásnak, az apostoli buzgalomnak és zseniális látásnak meg alakításnak ragyogó jeleit. Egyik sem annyira, mint *A háború lelke*. Aki a címből vagy felületes régi reminiscenciákból ebben a gyűjteményben egy zaklatott időnek pasztorációs termékeit sejt, azt eleve óvnom kell a tragikus félreismerés eshetőségeitől. Aki ugyanis elmerül *A háború lelkébe*, egyre növekvő tisztelettel telik el az apostoli püspök iránt, akit győzelmi mámor és nemzeti felpezsdülés meg nem tévesztett s aki a háború zajából elejétől-végig kihallotta az Isten ítéletének kemény harsonaszavát. Nem győzzük bámulni a teljes kifejelettségében és gazdagságában pompázó író, aki itt megalkotta, aminek hiányát az őt nem ismerők vagy ismerni nem akarók felpanaszolták: hogy a világháború nem teremtett megfelelő irodalmi alkotásokat, melyekben méltóan tükröződnék a nagy idők nagy lelke. S a szélesebb látókörű tanulmányozónak lassan sejtelmé kél, hogy itt egy páratlan mélységű és eredeti történetbölcsélettel került szembe, melynek jelentősége messze túlragyog azon a kortörténeti talajon, melyből emelkedik. *A háború lelke* nemcsak a szörnyű világháború színe előtt, hanem általában a történelem és nagy tragédiák színe előtt fölségesen és diadalmasan igazolja a kinyilatkoztatás irgalmas, lelkeket kereső és szerető örök Istenét.

Történelembölcsélet a javából – ez ennek a kötetnek értéke és értelme. Igaz, Prohászka fáradhatatlan szellemének nem adatott meg a szintézis tudós nyugalma – bár *A háború lelke* valami formában ezt is nyújtja; de az elmaradt összefoglalásért bőségesen kárpótol. Előttünk, e kor gyermekei előtt külön értéket ad neki, hogy az az örökéletű történetfilozófia a mi korunknak annyira élesvágású példáján nőtt és illusztrálódott. Az a három évtized, melyet

felölel, ugyancsak nem szegény eseményekben: ez a kor látta meghalni a liberalizmust és fuldokolni a kapitalizmust, látta erősödni a szocializmust és megtántorodni a demokratizmust; megérte a nagy világfelfordulást és utána a bizonytalan utakon induló és imbolygó új időket, ... Ennek a kötetnek az anyaga a berendezésben erőltetés nélkül hű maradt az idők és eszmék ez egymásutánjához.

A háborút követő időkben a vátesz Prohászka új feladatok vártak, melyekre e hazában és rajta kívül is senki úgy fel nem volt szerelve, mint ő. És a hatvanadik életévét meghaladott apostol nem is tért ki előle; azonban gazdag lelke oly bőséggel ontotta ezeknek az időknek áramába az üdvösség forrásait, hogy irodalmi leszűrődésük külön kötetet tölt ki.

Budapest, 1928. május 14.

Schütz Antal

Keresztény ébredés

A liberalizmus utópia (1896)¹

A liberalizmus nálunk még hitelképes. A neve hatalom, s a nyárspolgárok valami csodadolgot gondolnak alatta – ha ugyan gondolnak! Különben minek ott gondolni valamit, akár kicsit, akár nagyot, ahol a frázis van megbízva a gondolatok takargatásával? Tényleg azt látjuk, hogy akármit gondolunk is liberalizmus alatt, minden sikerül neki, amit kezébe vesz, mert övé a hatalom s az ország, no meg egy időre, míg Magyarország hátul kullog s el nem éri a nyugat-európai haladás szekerét, a dicsőség is!

Mégis azt gondolom, hogy zűrzavaros fejek körülbelül így festik ki maguknak a liberalizmust: megjelenik a színen egy elegáns angol vagy francia génius; sansculotte, mert pantalonban jár, nyakában a múlt század filozófiájának palliumával; parfümje a nagy francia revolúció, és végig jártatva szemét a világon, hódít; hódításai egy nagy század vívmányai; kezdetben radikális és nem érti a tréfát: a copfot, a százados lim-lomot az utca kövezetére dobálja; herkulesi munkához fog, hegyeket mozgat; a fejlődés és haladás alpes-súlyát a vágyódó, küszködő lelkekről lehengeti; új világot alkot: a szellem, az ipar, a haladás szabadabb mozgásukat neki köszönhetik; a fejlődés korlátait csakúgy, mint a gettók utcaláncait szétrepeszti; győzelme kábító, s egy darabig eltagadhatlan hódításainak trónján fogadja a modern korszak vezető értelmiségének hódolatát!

Ilyen egy elvnek, egy rendszernek, egy irányzatnak győzelmes megvalósulása; ilyen a liberalizmus diadala!

A hódolat még javában folyik nálunk; másutt már kimegy a divatból; úgy néznek a liberalizmusra, mint a német közmondás szerecsenjére, aki megtette a kötelességét s most már mehet, vagy meghalhat tisztességesen, vagy fölakaszthatja magát, szóval tehet bármit, amint kedve tartja.

Reméljük, hogy nálunk is kiderül az eszméknek, a világos látásnak ködös ege, s eltűnnek a liberalizmus mámoros lovagjai, szószátyár dicsérői, s mi is a liberalizmusban egy szellemi reakciót fogunk látni, melyet lehet a történelemből kimagyarázni, de amely önmagában túlzás, elveiben utópia, s következőleg tarthatatlan és kivihetetlen. *Reakció és utópia*: ez a liberalizmus kurta jellemzése; a reakcióban meg van mondva az irányzat érthetősége, az utópiában pedig a túlhajtás hóbortja; a reakció jót, dicséretet hozott létre itt-ott, de nem amennyiben hóbort volt, hanem amennyiben neve alatt oly áramlat haladt, amely szükséges és célszerű volt; a rendszer pedig önmagában és egészében egyoldalú túlzás, képzelgős álomlátás, tehát utópia, melyet először megkedvelnek, azután megunnak, azután elfelejtenek.

A liberalizmus tehát először *reakció*, és pedig a szabadság reakciója az elnyomás ellen! Mivel reakció, természetes, hogy mindazon elemek, melyek a vallás, a tudomány, a politika s társadalom terén nyomás alatt álltak, a liberalizmus elveiben, vagyis a korlátlan szabadság kimondásában nyílt zsilipre akadtak, amelyen át föltartóztathatlanul özönlöttek, s egy izgalmas, pezsgő életben, egy küzdelmes versenyben sok jót, dicséretet teremtettek. Vajon azért az elv jó-e vagy rossz, az már más lapra tartozik; tény, hogy a zsilip megnyílt, s azon át özönlött minden elnyomott, nyugtalan, féktelen, elégedetlen elem, nem sokat törődve vele, hogy a zsilip keretje milyen, s milyen zászló leng a zsilip fölött, a frigiai sapka vagy Szent János koronája, a kereszt vagy a vakoló van-e hegyibe szúrva? A történelmi fejlődés új világot sürgetett; az

¹ *A liberalizmus utópia* megjelent a „Magyar Sion” 1896-i évfolyamában 881. kk. II.

átalakulásnak meg kellett történnie; a társadalom hajóját el kellett mozdítani a szikláról, amelyen tétlenül megfeneklett; ezt a lépést pedig tényleg a liberalizmus tette meg; vajon elvei helyesek-e, vajon nem hóbortok-e, azt a reakció szükségessége nem dönti el; az majd később fog kiviláglani, mikor az elvek szárba, kalászba, illetőleg bogácsba nőnek. *Akkor aztán azt, ami a történelmi fejlődésnek követelménye és célszerű alakulása, elválasztják a hamis elvek vagy rendszerek takarójától*; megkülönböztetik a magot a héjától; a magot kiszedik és elteszik, a hüvelyt pedig odaadják gyerekeknek, hogy játsszanak vele; végre ezek is megunják a játékot, s a hüvely a szemébe kerül.

A liberalizmus hüvelyében föllépett egy szükséges társadalmi fejlődés; de a hüvely nem a mag; a magot az értelmes emberek lassankint kiszedték; a hüvelyt pedig kis és nagy gyermekek mulattatására átengedték; ezek csinálnak az üres dióhéjból dorombolót vagy kelepelót, amely az elavult liberalizmusnak mint „felebaráti szeretetnek” s más ily frázisos semmiségnek dicséretét kelepeli vagy zümmögi. Ilyen a divat még nálunk!

De a liberalizmus nemcsak *reakció*, amennyiben a reakció a liberalizmus teóriájával takarózott, de *utópia* is; s azt bebizonyítani nem nehéz. Kimutathatnám azt a vallási liberalizmuson, kimutathatnám a gazdasági liberalizmuson, de legvilágosabban szemlélhető ez a *politikai liberalizmus* történetén. A politikai liberalizmus föltünteti a saját maga reakciós és utópiás jellegeit; látni történetén az áramlat forrását, ez áramlat változásait; az igaznak, a valóságnak a mozgalomban rejlő magvát s az idővel leváló hüvelyt; látni a liberalizmust mint nagyreményű ifjút, mint tevékeny férfiút, ki sokat épít, sokat alkot; ami jó, megmarad; ami rossz van műveiben, elpusztul; azután ő is öreg lesz, s úgy néz ki, mint egy kiszolgált, penzionált garibaldista.

Ennek földérintésére vegyük szemügyre a múlt században a francia nép helyzetét.

Rémületes állapotok ezek; megmerevült s tehetetlen őrzöngésbe hajszolt állami organizmussal állunk szemben, melynek semmiféle kilátása nincs haladásra vagy megváltásra. A kormányforma az abszolút monarchia, melyet azonban a társadalom szabadalmazott osztályai teljesen a maguk hasznára s a többiek elnyomására foglalnak le. Fölül áll a nemesség s a pénzhatalom; az mint gögös, kiváltságos kaszt, ez mint fondorkodó, pénzért mindent megvevő armány. A dolgok folyásába csak az udvari nemesség, a főpapság, az előkelő fináncvilág, a bürokráciának fejei nyúlhattak; a többinek a tűrés, az elkeseredés, a pusztulás jutott. 15.000 személy volt az udvarnál alkalmazva; az állami jövedelmek egy tizedét, 40 millió livres-t, mai pénzünkben 100 millió frankot fordítottak e tétlen tömegnek etetésére. A rangos állásokat a hadseregben s az állami tisztviselésekben mind a nemesek foglalták le maguknak. 131 főpapnak évenként 14 millió livres, fejenként 100.000 livres jövedelme volt. Rohan, strassburgi bíboros vett is Mária Antoinette-nek 1,400.000 livres-ért gyémántnyakfűzért prezentbe. 1774-től 1781-ig ajándékokra, kielégítésekre 228 milliót adtak ki az államkincstárból; ebből 80 milliót a királyi családbeliek számára. Calonne, pénzügyminiszter, néhány évvel a forradalom kitörése előtt, dacára egy mesés deficitnek, 15 millióért megvette St. Cloud kastélyt a királyné és a Rambouillet várat 14 millióért a király számára. Mária Antoinette kedvenc családja, a Polignac-család, 700.000 livres nyugdíjat húzott. Polignac herceg ezenfelül személyére még 120.000 livres kegydíjat élvezett, s hegyibe még 1,200.000 livrest kapott ajándékkul, hogy vegyen magának egy uradalmat. – A papság roppant gazdag volt; az egyházi vagyont 4000 millió livres-re becsülték; a tized körülbelül 123 milliót hozott évenként. A kolostorok gazdagsága mesés volt. De valamint az alsónemesség szegény volt s elmehetett haramiáskodni, ha jól akart lakni: úgy az alsópapság is nyomorúságban tengette életét. A hivatalokat mind pénzért adták, s a lakosságnak kellett a hivatalnokokra robotolni; s ha nem volt mit eladni már, csináltak új hivatalokat, milyenek pl.: a parókafelügyelők, – a disznó- és malac-szemlélszek, – a vajízlelők, – a faölezők. A nép pedig dolgozott, adót, tizedet fizetett, – kimondhatatlanul szenvedett; meg volt határozva, mit hol szabad vetni; garmadait a szántóföldeken megszámitották a tized s az adó miatt; a nagyurak vadkanjai, farkasai, házi- és

vadnyulai, szarvasai és galambjai Franciaország fél termését tönkretették; a paraszttelkeket nem volt szabad besövényezni! Franciaország művelhető földjének egy negyedrészt nem szántották; közvetlenül a forradalom kitörése előtt kilenc millió hektárt borított a gaz!

Kicsoda közülünk nem törte volna össze e szégyenletes, zsarnoki jármot? Ki nem állt volna azon zászló alá, melyre az volt írva: szabadság?! Nem kell oda filozófia, nem kell hitetlenség és vallástalanság; a reakció szükségszerűen föllép és elsöpri ezeket a szörnyintézményeket, s csinál egy új világot. A nemzedékek akkor csak erre a szuggesztíóra hallgattak: fölszabadulunk, s elnyomott tengődésük, elfojtott dühük a teljes, korlátlan szabadságra esküdött; így gondolta számúzhetni a zsarnokság árnyékát is! Amit pedig a politikai egyenlőség és szabadság terén létesített, ha volt és van is közte túlzás; ha a liberalizmus maga is kényszerül egyre korlátozni az egyes cégéres szabadságokat, s ezáltal tanúsítja, hogy műveiben sok a kivetni való, sok a szenvedélynek sugallata: de azért ez a fejlődés tényleg haladás, és senki közülünk nem vágyódik a szellem lekötöttségének, az individuális érvényesülés lehetetlenségének léha és nevelés korszakába.

A reakció, bár iszonyú, bár véres volt, tényleg egy jobb világba terelte át a népek sorsát. A politikai szabadság és egyenlőség elve igazabb, mint a korona abszolútizmusa; a népeket ez intézmények csillagai alatt számtalan bajoktól lehet megóvni, amelyekben azelőtt sinlődtek, s tényleg e vívmányokat a liberalizmus hozta ajándékkul a népeknek. Nem tagadja azt senki, hogy a múlt századvégi reakció a népelnyomás ellen s az e századon végigvonuló szabadsági törekvések mind a liberalizmushoz fűződnek. Fűződnek, igen: mert szabadságot keresett az emberiség, s a szabadságkeresésben kifejlődött egy szisztéma, melyet liberalizmusnak hívnak. El volt nyomva a nép; gyámságban lefoglalták minden erejét, elkobozták minden jogát; szabad akart lenni e járomtól; szegény és kipréselt volt, minden eré-<ből> s izmából csepegett a veríték, s azt mások fogták föl s fogyasztották el; szabadulni akart tehát e piócáktól, e lelketlen uzsorás hatalomtól; s mivel bajainak okát a rendi, kiváltságos osztályú társadalomban látta, széttolta e társadalomnak falait, intézményeinek eresztékeit szétszedte, s törekvéseinek homlokára ráírta: szabadság.

E szabadsági irányzathoz csináltak szisztémát: a teljes, korlátlan szabadság szisztémáját, a liberalizmust.

Már pedig bármennyire méltányoljuk is a népek szabadságát: ez a szisztéma, a liberalizmus szisztémája képtelenség, utópia. Utópia, mert ideológia; utópia, mert az eszmének túlhajtása; utópia, mert a reális viszonyokat nem tekinti; tehát utópia, mert kivihetetlen, s az ellenkezőt éri el, mint amit ígér.

A liberalizmus utópiás voltát nem nehéz bizonyítani. *Bebizonyítom először az események, az élet való világából, abból a történelmi fejlődésből, melyet befutott, s melynek végén nem szabadságot, hanem szolgaságot hozott a világ nyakára; másodsor kimutatom magának az elvnek helytelenségét.*

I. Az utópia egy ragyogó eszme, mely egyoldalú, absztrakt, kivihetetlen, s ha kivinni mégis megkísérlik, az ellenkezőbe csaphat át; élet helyett romlást, szabadság helyett szolgaságot ad.

A liberalizmus ilyen.

Az ember szabadságát hirdeti, csakis szabadságot, fölfelé Istennel, tekintéllyel szemben; jobbra, balra, politikai és szociális irányban; lefelé, a természettel szemben. Az Istent most mellőzzük; de tekintjük az embert polgári s társadalmi életében a liberalizmus égisze alatt. Mi lett ezen a téren a szabadságból?

Egyszerűen kimondva: szolgaság; tehát a liberalizmus utópia.

Az embernek, hogy a társadalomban szabad s ne szolgálja legyen, kétirányú szabadságra van szüksége: *politikai* és *szociális* szabadságra. A liberalizmusnak tehát, mely az embert, a nemzetet szabaddá akarja tenni, ezt a két szabadságot kell az ember s a nemzet számára megteremteni. A politikai szabadság abban áll, hogy mindenki résztvegyen a kormányzásban, vagyis hogy a nép önmagát kormányozza; mindenki résztvegyen a törvényhozásban, hogy ne

más, hanem a nép diktálja magamagára a törvényt; résztvegyen az adminisztrációban, hogy a nép maga végezze ügyeit, amennyiben választott tisztviselői által, kik tehát valahogyan tőle függenek, végzi. Ebben áll a politikai szabadság. A szociális szabadság pedig az egyének s tehetségeinek érvényesítésében, erőinek kifejlesztésében, érdekeinek a társadalom érdekeivel való harmóniájában áll. Mindenki érvényesül tehetségeinek megfelelőleg saját boldogulására; ezt az individuális, szabad erő kifejlést szociális szabadságnak hívjuk.

Eddig nem létezett társadalom, melynek szociális szabadsága lett volna; az emberek erőiknek megfelelőleg nem érvényesülhettek; az egyik elnyomta a másikat; elfoglalta terét; kiszorította s munkájának gyümölcseit megette ... egyszóval az egyik elveszi a másiktól a megélhetést; az egyik elszedi a másiknak a pénzét.

Íme, ez a szignatúrája a szociális szolgaságnak! Szegénység, sok munka mellett; amit dolgozunk, azt mások élvezik, – munkánk hasznát elveszik mások; egyéniségünk másnak szolgál; mi nem vagyunk szabadok. A szociális szabadság ennek a legvitálisabb egyenlőtlenységnek a megszüntetését célozza; mindenkinek visszaadni készül azt, ami az övé; akkor lesz az egyén igazán szabad. Enélkül a politikai szabadság csak árnyék s nem valódi szabadság; mert szegény, kiszipolyozott emberek mindig műveletlenek, elmaradtak, s politikai elnyomásra, szolgaságra és kihasználásra is alkalmasak.

A politikai szabadság félszabadság; csak elvben szabadság, csak az eszme elvonásában szabadság, s a konkrét világban összefér vele a szolgaság, sőt többet mondok, szolgaságra vezet.

Íme tehát teoretikus szabadság, mely praktikus szolgaságra vezet; az ilyen szabadság utópia. Csak az ideológiában, az absztrakt eszmevilágban ragyog mint szabadság; a valóságban szolgaságra vezet.

A liberalizmus ilyen utópia. Ideológiai szabadság, – valóságos szolgaság!

Miért?

A liberalizmus világtörténeti missziója abban állt, hogy a kiváltságos társadalmat megtörje, – hogy a monopolista társadalmat eresztekeiből kiemelje s a népet szabaddá tegye. A népek azért indultak nyomában, vagy tán nem is indultak utána, mert hiszen a tényeket szisztémák nélkül is lehet véghezvinni, – annyi bizonyos, hogy tényleg a szabadságot keresték, a polgárok szabadságát, az egyéni érvényesülés jogegyenlőségét; hogy mindenkinek legyen s jusson az, ami az övé. Ez óriási mozgalom súlypontja a szociális szabadság felé gravitált; a népek fölkeltek, mert nemcsak politikailag elnyomva, de még inkább, mert társadalmilag nyomorultak, kiszipolyozottak voltak, mert szegények és koldusok voltak. Minden szabadságharcnak célja az emberi jólét, a szociális jogegyenlőség! A francia forradalom lényege sem állt a politikai szabadságban, hanem a vagyonszerzés korlátlan szabadságában s ezzel együtt a munka, az ipar, a birtok szabadságában. A politikai szabadság kimondásánál meg nem állhatott, az csak egy oldala volt a mozgalomnak; a fősúly a szociális szabadságra volt fektetve; enélkül az alkotmányozó gyűlés minden rendelkezése és alkotmányoskodása sikertelen s a holdba való lett volna.

Igen, csak hogy épp e föladat megoldásában tűnt ki a liberalizmus utópiás volta. Mert a politikai szabadságot úgy ahogy nyélbe ütötték, de a szociális szabadság eszközlésében a liberális elv csütörtököt mondott, s a monopóliumos társadalmat új alakban s vele a szolgaságot még rémesebb kiadásban léptette a világba. A szociális szabadság létesítésében ugyanis egész működése és kihatása a *vagyonszerzés korlátlan szabadságának* kimondására szorítkozott. Ez a liberalizmus kvintesszenciája, de egyszersmind veresége. Mert ezáltal a liberalizmus a monopóliumot, a kiváltságot nem törülte el, hanem a rendi és állapotszerű monopóliumok helyébe a kozmopolitikus, mozgó monopóliumot, a tőke monopóliumát állította.

A liberalizmus tehát más alakban azt hozza a világ nyakára, amit el akart törölni; azért *utópia!*

Azt gondolták, hogy a *vagyonszerzés* kimondásával nyomban fölvirágzik a jólét s a műveltség, a társadalom minden erői szabadon érvényesülnek, a képesség utat tör magának, a munka fölszabadul és jogos gyümölcseit békében élvezheti. S íme, mindennek ellenkezője állt be. Mert a keresethez nemcsak képesség, hanem tőke is kell, úgy hogy a legszebb képesség is pénz hiányában elvesz a tőkével való konkurenciába. A gazdagok hatalmában áll a meggazdagodás, míg a középosztály koldusbotra jut. A gazdagot semmi sem akadályozza a szabad ipar talaján a tőke elhatalmasodásával mindjobban elnyomni a szegényt. Ezáltal a műveltség is, mely a jóléttel rendesen lépést tart, elsatnyul, s a polgári szabadság is az elszegényedés erkölcstelenítő behatása alatt prostituáltatik, olcsó, eladó portékává válik.

Íme, mennyire estünk el a céltől, a lehető legnagyobb szabadságtól! Föl akarták szabadítani a munkát, és szolgáljává tették a tőkének; föl akarták szabadítani a munkást, és védtelenné tették a hatalmassal szemben; meg akarták oldani a nemzetek békóit, melyek a föld rögéhez kötöttek, és kivették lábai alól a gyékényt, a talajt, melyen álljon; ki akarták emelni az ipart a céhek copfos korlátaiból, és leszakították a gátakat, melyek a pénz hatalma ellen az individuális tehetséget védték. S így egy minél szabadabb nép helyett egy elszegényedett, erkölcstelen s politikai szabadságát áruba bocsátó atomizált tömeget nyert. A béke és jólét helyébe a legádázabb harc lépett, s az apró-cseprő monopolok helyébe a népek velejét szipolyozó, nemzetközi vámpír ült: a tőke monopolja.

Kinek kell ez a liberalizmus? Szisztémája utópia, álomlátás.

A liberalizmus, mikor pályájának kezdetén állt, ábrándos híveket számlált, s Turgot csak úgy égett érte, mint L. Blanc a kommunizmusért. De a lelkesülés nem képezi kritériumát az igazságnak; a lelkesülés inkább csak a célnak fönségén s az eszmének teoretikus szépségén gyullad ki, s keserű tapasztalatok s az élet nagy kudarcai kellene hozzá, hogy a lelkesülést lehűtsék s a híveket kiábrándítsák.

Ezeket a fázisokat futotta s futja be a liberalizmus is.

A liberalizmusban a cél, az eszme szép, a teória aranykort ígér; az előző korok monopolizmusában elkeseredett népek rajongva s őrzöngve üdvözlik az új eszme aranyos hajnalhasadását; azután következik egy század, vagy tán nem is egészen annyi, s az álom szétfoszlik, a teória utópiává lesz, s egy kivihetetlen szisztéma átkát nyögik a tönkrement existenciák.

A liberalizmus arra törekedett, hogy a polgári társadalom valamennyi tagjának minél több szabadságot biztosítson. Ez oly cél, melynek mindenki szívesen szolgálatába áll, – ez oly feladat, melyet megoldani a politikai és szociális fejlődés siet. A mai világban senki sem vehető komoly számba, tartozzék az bármely párthoz, aki ezt a célt magáénak nem vallaná. Ha az ezzel ellenkező monopolizmusnak itt-ott még találkozónék híve, azt már csak egy egész fejlődési étape-pal elkésett utasnak tekinthetők, akinek nemcsak a vonata ment el már rég, hanem még a vasútját is elmosta az idők árja. Mikor tehát ország-világban mindinkább hatalmasabb áramlat készül a liberalizmust elsöpörni, az nem a cél ellen, a *minél nagyobb polgári és szociális szabadság* ellen, hanem a liberális szisztéma által e cél elérésére alkotott társadalmi, nevezetesen gazdasági rendszer ellen irányul; mivel ez a rend a megálmodott szabadságnak épp ellenkezőjét, a legtúrhetlenebb szolgátságot teremti. Ismétlem: a liberalizmus utópiás voltát a nyomában járó szolgátság hirdeti.

II. De hirdeti azt a liberalizmus elvének egyoldalúsága, amiért is azt megvalósítani sohasem lehet.

A liberális elv, vagyis szabadság a valóságos emberi természetnek csak egyik oldala; azért azt a többi érdekekre való vonatkozás nélkül érvényesíteni nem lehet. Az emberi individualitást mindenesetre kell érvényesíteni s oly társadalmi rendet kell alkotni, amelyben érvényesülhet; de nem szabad érvényesülnie másoknak rovására, mások szabadságának s individualitásának letiprására. Minél nagyobb szabadság ...! Helyes, ez jó elv; mindnyájan elfogadjuk; de csak úgy, ha minél nagyobb szabadsága lesz mindenkinek, vagyis az egész társadalomnak, s

nemcsak néhány hatalmas s a többieket eltipró egyéniségnek. Emberi szabadság, – társadalmi szabadság; ez a helyes elv; a kíméletlen egyéni szabadság nem szabadság, hanem csúnya, lelketlen önzés.

Hál' Istennek, e részben a nézetek már nagyon tisztulnak, s az emberek fölragynak az utópiás liberalizmussal. Feuerbach, Hess, Grün erősen pengették már e húrokat; de másrészt émélygős túlzásokba estek. Igaz, nézeteik már nagyobb elismerésnek örvendenek: „Nur als soziales Wesen ist das menschliche Wesen wahrhaft und wirklich lebendig”, ezt írja Hess (Neue Anekdoten. 190. l.); Grün pedig a társas embert mondja „menschlicher Mensch”-nek.

A liberalizmus embere nem „menschlicher Mensch”, hanem rögeszme.

Marx Károly a politikai demokráciának szemére veti, hogy az embert szuverénnek jelenti ki, de az embert „in seiner unkultivierten, unsozialen Erscheinung, den Menschen, in seiner zufälligen Existenz, den Menschen, wie er durch die ganze Organisation unserer Gesellschaft verdorben, sich selbstverloren veräussert, unter die *Herrschaft unmenschlicher Verhältnisse und Elemente* gegeben ist, mit einem Worte, den Menschen, der noch kein *wirkliches Gattungswesen ist*” (Zur Judenfrage).

Az ember társas lény és nem a megtestesült önzés; a liberalizmus a megtestesült önzés; tehát nem embernek való, hanem utópia! Azért aztán a liberális társadalomban elzüllik s kivetkőzik emberségéből az ember; állattá lesz kegyetlenségében az egyik, állattá lesz proletárságában a másik; ellenséges hatalmasságokká szakad szét a társadalom. A társadalom „embertelen” és „társadalomtalan” alakot ölt; „eine unmenschliche und unsoziale Wirklichkeit”.

Igaz, hogy az embernek mint társadalmi lénynek tüzetes meghatározása s a lényegéből folyó követelményeknek kipontozása többé-kevésbé szabad kezét enged, mert nem emelhetjük ki ezt a fogalmat készen s minden tekintetben meghatározva a történelemből, ahol többé-kevésbé éléktelenítve s elcsúfítva szerepel; hanem elvonás által alkotjuk meg, s így az egyéni önkény e fogalomba majd nyárspolgári, majd proletár, majd szocialista, majd polgári vonásokat szőhet bele; de mindenesetre ez a fogalom olyan, amely a társadalmat szétszedő s féktelen önzés által széthasító liberalizmussal teljes ellentétben áll. Az absztrakciók veszedelmes és megbízhatatlan árnyak; látnivaló, hogy mit értelt az embernek absztrakciója a múlt század filozófiájában; a szabadság, egyenlőség, testvériség, ez a három fogalom adta az ember lényegét; s mit öntöttek bele ebbe a formába? a pénzhatalmat. A mi absztrakciónk: a társadalmi lény, „der menschliche Mensch”; s mivel fogjuk mi kitölteni ezt a formát? meg vagyok győződve, hogy nagyon sok nyárspolgári, elmaradt, szögletes fogalommal. A moralizáló humanizmus, amely szintén nagyra van a testvériséggel, egyenlőséggel és szabadsággal, szépen megfér a liberalizmussal; védi intézményeit és törvényeit, s csak ha már rémületesek az állapotok, akkor fog hozzá a jajveszékéléshez, anélkül, hogy a szisztéma ellen emelné föl szavát.

De a biztos alapot a történeti fejlődés szolgáltatja; ott nem absztrakciókkal, hanem valóságokkal van dolgunk; ott kitűnik napnál világosabban, hogy mi mozgatja a társadalmat s hogy mit követel az emberi természet. Még nincs száz éve, s a történeti fejlődés terén máris megért a meggyőződés, hogy a liberalizmus a szolgaság új kiadása, tehát embertelen utópia. A többi is a történeti fejlődés dolga lesz; az igazi haladás el fogja söpörni a liberalizmusnak minden intézményét a földről.

A liberalizmusnak ez inszociális, embertelen tendenciájával együtt jár a többi nyomorúságos tünete a mai társadalomnak. A hatalommal szemben áll a kizsárolásnak kiszolgáltatott tömeg; azért a hatalom az abszolútizmus bikajegye alá áll; a tömeg pedig szervezetlenül, önérték nélkül szolgál. A szervezetek megrontásával elvesz a függetlenségnek, önállóságnak, az önrendelkezésnek, szóval az állampolgárt megillető szabadságnak minden áldásthozó eleme. Munkások, iparosok, kisemberek, gazdák, alkalmazottak egyaránt a kiszolgáltatottság átka alatt nyögnek. Ügyeiket, érdekeiket a hatalom intézi. Tehát nem

társadalommal, etnikai kötelékek által, közszellem által összekötött szerves társadalommal van dolgunk, hanem az abszolút hatalom, a népakarattól független s fölötte álló államhatalom által összetartott s általa agyongyötört tömeggel. Mennyire igaz itt is, hogy a liberalizmus utópia, „*eine unmenschliche, unsoziale Wirklichkeit*”. Az önzés minden szervezetet diszgregál s az abszolútizmusban nyeri politikai kifejezését.

Ezek után méltán azt mondhatom, hogy a liberalizmus semmi más, mint egy végzetes tévely, melybe a reakció botlott bele, s melyet a moralizáló humanizmus filozófiai keretbe foglalt, hogy imponálóbb legyen; de voltaképp ez is csak arra szolgál, hogy utópiás volta jobban szembe szökjék. Vallási térre ez alkalommal a liberalizmust nem kísérik el. A történeti fejlődés s a vallási liberalizmus teóriája egyaránt örvénybe visz. A vallási liberalizmus ugyanis a népek életében a legdurvább erkölcstelenségbe, a hitetlenség és erkölcstelenség szabadságába vezet, ahol az erénynek tiszteletét a szkepticismus neveti, s az eszmék kultuszát aljas haszonlesés váltja föl. A történelem a vallási liberalizmus korát <mint> a disszolúció-, a bomlásnak korszakát mutatja be; mivel pedig a népek nem élnek rothadásból, azért az ily korszakokra a tévely bélyegét sűtik.

A vallási liberalizmus teóriája az ember istenítése. Engels adott ennek a legvilágosabban kifejezést, mikor azt írja: „Az volt mindig a kérdés, hogy mi az Isten? S a német filozófia azt felelte rá: Az Isten az ember. Az embernek nincs más föladata, mint önmagát megismerni, életviszonyait önmagához mérni, saját természete szerint megítélni, a világot követelményei szerint berendezni, s akkor megoldotta korunknak talányát” (Die Lage Englands).

Természet, természet! az egyik a természetből lehozza a liberalizmust, a másik a középkort, a harmadik a szocializmust, s az idők árja tovább halad, viszi egy darabig a hátán a sok cók-mókot, azután partra dobja a repedt szisztémák roncsait. A valóság képezi kritériumát a szisztémáknak; a mai világot, ezt a cudar valóságot, ezt az állandó osztályharcot aligha fogja ablakába kitenni a liberalizmus.

De azért tovább fog filozofálni. Azt fessegeti, hogy az ember saját lényét kivetíti s hiposztatálja. A vallásban az emberi lénynek külre való kivetítése az Isten, a politikai életben az állam, s a társadalmi létben a pénz. Ezek mind függetleneknek gondolt, voltaképp pedig merőben emberi fantomok, melyeknek alapja a félreismert emberi természet. Az Istent külső hatalomnak tartjuk, pedig nem az; az államot fölöttünk való, különálló hatalomnak tartjuk, pedig az sem az; végül a munkát, a termelést egy csinált, idegen lény hatalma alá állítjuk, melyet pénznek mondunk. De ezek mind nem valóságos lények, hanem az emberi gondolatoknak és viszonyoknak „tárgyasítása”. „*Das gesellschaftliche Wesen, das menschliche Gattungswesen war und blieb bis jetzt für den Menschen ein mystisches, jenseitiges Wesen, das ihm im politischen Leben als Staatsmacht, im religiösen Leben als himmlische Macht, theoretisch als Gott, praktisch als Geldmacht gegenüberstand*” (Hess M. Neue Anekdoten. 190. l). Ez beszéd! mintha az ember független lény volna, s a természetéből folyó oksági viszonyok csak képzeletes projekciói volnának kobakjának, annak a legsötétebb kamara obszkurának!

A liberalizmus fejlődésének ezen a fokán az idealista, ködös, német filozófia tengerében süllyed el, s nincs, aki kihalássza. Faust Walpurgisnacht-ja vagy ez a filozofálás az objektív gondolkozásnak ugyanazon fokán állnak. A liberalizmus arról a lépcsőről elszavalhatja: „Ködbe vész a nap sugára”, „s maradt, mi volt, a pusztta lég”... utópiák.

A tradíció elve nemzetben s egyházban (1896)²

Népeknek, országoknak, százados testületeknek éltető lelke a tradíció. Ez az az összekötő kapocs, ez az egységnek összeforrasztó eleme, mely az emberöltők szakadozott láncát egy felsőbbrendű egységgel és egészséggel pótolja. Az emberek ugyanis kidőlnek, a családok kihalnak, a törzsek elkorhadnak, a származások erezetei összekuszálódnak; de azért e változó, alakot cserélő tömegnek összetartozást, a széjjelhúzó sokaságnak egységet kölcsönöz az, ami változatlan, ami folytonos, – s mi legyen az? Az egységnek, a változatlanságnak, a folytonosságnak ezt az elvét, elemét s erejét *tradíciónak* hívjuk.

Sohasem lehetne a tradícióról alkalmasabban szólni, mint most, mikor az ezeréves Magyarországot ünnepeljük; mikor ezredéves ünnepünk van. Mert hiszen az ezerév elmúlt; emlékei romok és szentelt fájdalmak; nemzedékeinek porát tapossuk; könnyeik kiapadtak, s a könnyek árkat is behordta már a feledés futóhomokjával az idők árja; a honfoglalás zivatara már oly rég elült, hogy haldokló visszhangjára sem akadunk; a véres munkát fölváltotta a nemzet életének nem nap-száma, hanem század-száma, s e nap- és század-számba belefogott minden kar, minden szív, hogy hazát építsen s a nemzet életét fejlessze, s így lett a hármás bérc árnyában s a négy folyam mentében e földön ezeréves Magyarország.

Ezt az ezeréves Magyarországot ülik meg széles ez országban többnyire harangzúgással és hálaimával, Budapesten pedig nagy nemzeti kiállítással.

De kérдем: ez a kiállítás, ez-e az ezeréves Magyarország, melyet ünnepelni kívánunk? Ez a kiállítás lépteti-e föl azt az ezeréves életet, mely e földön lejátszódott hősiességével, vallásosságával, társadalmi s családi erényeivel, szorgalmával s küzdelmeivel? Ugye soha?! Tarka, kis kép ez a kiállítás s ez a nemzeti ünnep a XIX. század Magyarországból, de semmivel sem több. Mutogatja a XIX. századba beletörődött magyar életnek külső formáit, házait, falvait, szokásait; mutogatja az ipar haladásának jelenlegi fokát, s ezt mind csak tetszetős, kápráztató oldaláról; ami csepp régiség van ez elpusztított földön, azt is kipányvázza: gipszből s deszkából építi Vajda-Hunyad várát, s fölteszi, hogy a kiállítás látogatója fölnéz ős Budavarába s szemügyre veszi a Mátyás-templomon a Hunyadiak hollóját s a régiek komoly vallásosságát. S mikor e tarka képpel, melyben bizonyára túl sok lesz a csárda s a síró muzsikaszó, fölvidított, magunkra hagy s azt mondja: most már gondold el a többit; gondoldj arra, ami ezt a nemzetet ezer éven át bajban, búban, örömben, csapásban, visszavonásban, széthúzásban egyé tette, fönntartotta, egységesítette. Válassz magadnak, hogy mihez akarsz ezt az ezeréves Magyarországot hasonlítani; vajon szirthez, mely az idők tengerében rendületlenül áll s büszkén hordja ormán a menedékvárat s benne egy maréknyi népet? vagy törzsökös tölgyhöz, mely őserőtől duzzad? vagy tán inkább ahhoz a főséges jelenethez, melyben a hét vezér karjaiból fönt élő oszlopon emelkedik Árpád vezér a magasba? S meg vagyok győződve, hogy a gondolkozó ember sem szirthez, sem tölgyhöz, sem egy kimagasló, történeti jelenethez nem fogja hasonlítani az ezeréves Magyarországot; hanem ha kell hasonlat, rátalál arra, hogy hasonlítsa millió szívben élő, vágódó, hívó nagy testhez, melynek sejtjei a családok, a nemzet fiai, feje a király, szíve a nemzeti érzés és öntudat, vére az erény s az erkölcs, melynek ezerév alatt sok küzdelme és viharja volt; de agyában ugyanazon gondolatok, szívében ugyanazon érzelmek égtek; elhalaványodott félelmében s kipirult örömeiben, vért ontott s vért izzadt, de mindig tájékozódott azon a nemzeti érzéken, azokon a nagy ráhagyományozott eszméken; eligazodott azokon az emlékeken, melyek körül őseinek

² *A tradíció elve a nemzetben és egyházban* megjelent a „Magyar Sion” 1896-i évfolyamában 82. kk. II.; nyilván felolvasás volt. – Ami a 22. lapon van: „A pápa Krisztus kalifája”, csak az ott megpendített történelembölcseleti és népszociológiai szempontból van mondva. A pápaság természetesen dogmatikailag egészen más, mint a kalifaság.

szellemei, a nemzeti érzés géniusza virrasztott, s ez *áthagyományozott* nemzeti érzésben, ez *áthagyományozott* szellemi javakban, ez *áthagyományozott* s a történelem halhatatlanságával informált emlékekben bírta azt a zálogot, mely biztosította, hogy a fiúk az apák nyomaiba léptek, s a nemzedékek egy változatlan, szellemi közösséget képeznek. A nemzetnek ez az áthagyományozott, szellemi egysége érzésben, gondolkozásban, életben tartja fenn, óvja meg, s őrzi faji jellegét s folytonosságát a halál s a pusztulás kérlelhetlen hatalmai közt is, s ez a *tradíció*.

A nemzeti tradíciók tehát a népek lelke. Mondhatnám a tradíciót a lelkek vérrokonságának. Míg a tradíciók élnek, addig élnek a nemzetek; mert hisz csak addig van meg a lélek vérrokonsága. Mihelyt pedig a tradíciók érzésben, gondolkozásban, szellemben, erkölcsben megváltoztak: idegenen állnak egymással szemben ugyanazon népnek fiai. A norvég nép tradíciói mások, mint a magyaroké; a közös nagy gondolatok is másképp vannak színezve; a századok évei s az évek napjai másképp vannak megjelölve kalendáriumaikban; itt piros betűs ez a nap, ott meg sötétfekete; imáik másképp hangzanak, a szép fjordok színei s a meredek, szétroncsolt sziklafalak rémei vegyülnek beléjük; emlékeik szent koronáról, hármás bércről, vészthozó félholdról semmit sem tudnak; tradícióik mások, más a nép. Igen, mennyire más ez a magyar nép, melyre az 1896-ik év hajnalán a szent korona a görbén álló kereszttel, a címer három hegye az apostoli kereszttel ragyog le, s melynek ezerévet nem ugyan a kiállítás házai, várai, falui, korcsmái, fegyverei s ünnepélyei hirdetik, hanem hirdeti az ezer évet átélte alkotmány, az ezeréves művelődés, az ezeréves szent hit, az ezeréves ragaszkodás királyhoz, koronához, földhöz, szabadsághoz, az ezeréves lelkesülés a szellemi javakért, milyenek: hit, szabadság, alkotmány, függetlenség, jólét, biztonság, művelődés, boldogulás, erény, lovagiasság, hősiesség, jellem. Ezeket a javakat sértetlenül megőrizni és fejleszteni, – ezekért a javakért az apák példája szerint küzdeni, – ezeket nyomdokaikban diadalra juttatni, – s az értük való életben és harcban minden mezőt, helyet, várat, minden időt, évet, percet szentelt emlékekkel megnépesíteni: ez jelent annyit, mint a nemzeti tradíciókat megóvni s erejükben a nemzetet fölvirágoztatni.

A millennium főeleme tehát a tradíció; ez az a sugárfény, mely megvilágítja a nemzeti ünnepet. A kiállítás s az ünnep maga csak hüvelye a szellemnek, ezeréves életnek efemer kiadása. A nemzeti tradíciók élénk átérzése által beleszivárog ez ünnepbe minden kiöntött vér, belesugárzik minden öröm, belereszket minden fájdalom, s a nemzet úgy érzi magát, hogy öregebb lett ugyan, de a régi maradt; érzi, hogy élete most <is> az, ami régen volt; érzi, hogy léte a tradíciók fényében változatlan, örök jelen.

Azért hangsúlyozom, hogy a tradíció a nemzeti géniusz, amely őrzi a nemzetet s ápolja, dajkálja; hangoztatom, hogy a tradíció annak az ezredéves tölgynek, a magyar nemzetnek a veleje s tengelye, mely köré minden század egy-egy gyűrűt rak le, s egynek és folytonosnak csak addig marad, míg a tradíció szelleme a nemzedékeket a régi testbe fölvenni s áthasonítani képes.

De ha a tradíció a nemzeti szellem, nincs-e neki valami orgánuma? nincs-e valami közege, amely hordozza? ahol meríteni lehetne s tisztaságában föllelni, ha elfogyott vagy elromlott?

Igen, van valami ilyenféle. Az ember különben is mint érzéki lény legelvontabb gondolatait, leglelkibb érzelmeit is helyekhez, kövekhez, tárgyakhoz köti. A nemzeti tradíciókat a történelem, a rendek, az intézmények, elsősorban: az egyház s az iskola hordozzák; másodsorban a tárgyak s a helyek, melyeket a dicső emlékek sugárzata vesz körül. Minél szívósabb egy nép, s minél kevésbé sikerül kivetkőztetni nemzeti jellegéből, annál élénkebbek s hatalmasabbak tradíciói; fölötte az idő vesztegelni látszik, mintha nem is múlték; nagy alakjai közvetlenül a nép jelenjében állnak; nem mohosak s nem fakulnak. E részben az Oriens a tradíció hazája. Az Oriens népei a tradíciók hatalma alatt élnek, ma úgy, mint a pátriárkák korában. A beduinok ma olyanok, mint a madianiták 4000 év előtt. A seik ma is bíborköntösbe öltözik; lován és tevéjén arany és ezüst nyakdísz van félholdból, melyet az írás

emleget a Bírak könyvében: „Fölkele Gedeon és megölé Zebeét és Szalmanát, és elszedé az ékességeket és boglárokat, melyekkel a királyi tevék nyakai szoktak föléesítettetni” (8,21); s szentírásunk jegyzete is hozzáteszi: „félhold-ékességeket (saharonim), minőket az arabok maiglan is akasztanak tevék nyakára”. A keleti népek fölött élő s nem múltó évezredek lebegnek; az ő történetük, amennyiben szokás és élet, nem múlt el, hanem mindig ugyanaz, míg a nyugati népek elmúlt századok sötét emlékein borongnak. A rómaiakat és görögöket írásaikból és emlékeikből ismerjük; a keleti népek életét pedig abból a jelenkorból, azokból a szokásokból, melyek közt most is élnek.

Európa a változások színtere. Gyorsabb tempóban ver itt a civilizáció ütere; néha oly ugrásokat végez, hogy szakítani látszik teljesen a múlttal, s ezáltal szinte megváltoztatja a népeket; de a tradíciókban élő népek ezredéves tölgyek, mindig ugyanazok; ugyanazon talajon állnak; ugyanazon gondolatoknak élnek; bámulatos, elpusztíthatlan szervezetek.

Ezt a tradíció szívóssága és élénksége eredményezi. Mily remek vonásokban emeli ki a szentírás is a keleti tradícióknak képét! Ez a tradíció örzi Makpelah barlangját, nem kell fölėje márványlap, sem kőbevésett írás; hiszen a tradíciókat tisztelő népnek hitébe s szívébe van ez belevésve. Sara úgy sütötte a három mérték lisztből pogácsait, mint a beduin asszony manapság a parázon. Ábrahám terebinthus fáját Hebron völgyében mindenki ismerte, s Jozsue cserfáját, mely alatt megjelent neki az Isten angyala, Izrael tradíciója őrizte. Mily keleti pompában emelkedett az alkony aranyos háttéréről az a pálma Efraim hegyén; ha kérdezed az egymást váltó nemzedékeket, hogy miféle fa ez? elmondják neked a késő kor unokái is, hogy e pálmafa alatt ült a hősies asszony, Debora. Sírok, kövek, pálmák, cserfák képezik mintegy oszlopait és összekötő kapcsait annak az emlékekben gazdag, s a népek hitével s reményével összeforrt tradíciónak.

A magyar nép nemzeti tradícióinak egyik hordozója, mondhatnám, szinte orgánuma a magyar szent korona. Ez az abroncs, mely szorosabban köti össze a nemzetet, mint a vámfák, határkövek és fegyveres seregek; ez az aranyfoglat, melybe bele van foglalva a népnek alkotmánya, s oldalaira rá van zománcozva a történet minden nevesebb jelene. A magyar szent korona egy szimbólum, melyhez a nemzet alkotmányos életének valamennyi emléke fűződik; árnyában életre ébred az egész történet, s a magyar népnek ez a korona beszél egy ezredéves nemzeti létről. Beszél különösen arról, hogy a koronás király azt a törekvést jelképezi, mely a nemzetet Szent István óta az európai népcsaládnak méltó és egyenjogú tagjává emeli, s a kereszténység s a nyugati civilizáció áldásaiból neki e földön részt követel.

A szent korona árnyékában azonban van a nemzeti tradíciónak egy még elevenebb s közvetlenebb hordozója, s ez a király.

A magyar nép története mutatja, hogy nagy, szent és igazságos királyai meddig éltek a nép emlékezetében, s hogy azt a fényt, melyet a nagy királyok lövelltek a koronára, az emlékezet méltatlan utódaikra is átszarmasztatta. A nemzet tisztelte a királyt, ki Szent István, Szent László és Mátyás koronáját fején hordozta. A szent korona alatt látta az elhunyt nagy királyok árnyát, s nem emelte föl kezét a fölkennt király ellen, mert tisztelte benne a nagy elődök utódát. Ez a gondolat cseng abban a bánatos énekekben is: „Hol vagy István király, téged magyar kíván!” Hol vagy? bár uralkodnál fölöttünk! Utódaidban élsz ugyan, de sokszor megsóhajtja velünk emlékedet a századok tapasztalata.

Ha a magyar nemzet tradíciói, az a századokon keresztül elváltozatlanul élő közérzés és közlélek még élénkebbek volnának, bizonyára minden királyában az első honalapító koronás királyt látná és tisztelné. Amint a véréből származó utódainak hűséget esküszik, mert abban a vérben őt, a tovább élő látja új meg új alakban: úgy a tradíciónak a legcsodálatosabb és legélénkebb nyilvánulása a népnek az a felfogása, hogy bárki viselje a koronát s a királyi méltóságot, akár vérrokona az első királynak, akár idegen, mindegyik az első, honalapító királyt helyettesíti, mindegyik a változatlanul fönmaradó népnek atyja, vezére és ura.

Ez a gondolat megint az Oriens tradícióinak kisugárzása. Az Oriens tradíciói a nép fejében mindig a népnek első atyját, vezérét, urát látták, vagyis pátriárkáját.

A pátriárka hordozza a nép hitét, reményét; hozzá fűződik az ígéretek áldása; ő megszemélyesítője a népnek, ő született királya, prófétája és papja.

A tradíciók szellemének legragyogóbb megtestesülése: a zsidóság pátriárkája. Találunk keleten még ily ragyogó, tradicionális alakot: a kalifát. A kalifa a próféta helyettese. A kalifa nem király európai értelemben, valamint a pátriárka sem császár vagy republikánus elnök; a kalifa a próféta maga, egy ember, ki a próféta hivatását, ígéreteit, földadatát teljesíti Allah akaratából. Allah egy prófétát adott; ez megindította a nemzetet dicsőségének s boldogulásának útján; a próféta azután mint ember meghalt ugyan, de a prófétának hivatása folytatódik egy más emberben, a próféta helyettesében. Ez emberhez fűződik a népnek kiválasztása Istentől; ez emberhez köti Isten különös gondviselését a nép iránt; ez ember szavaiban megtudják épp oly bizonyossággal, mintha a próféta maga élne, Isten akaratát; azért, mikor a próféta meghalt, a nemzet dicsőségéből, hivatásából, biztonságából, Istenhez való tartozásából semmit sem vesztett, mert íme köztük áll a próféta helyettese, szavaiban cseng a próféta parancsa, szerencséje és dicsősége a próféta isteni csillaga: *ez a kalifa!*

Az európai népek elvesztették a tradíció ez eleven idegét; bennük a változatok játéka eltompította a múltnak s jelennek egyben való átérzését, gyöngítette a nemzet egységének öntudatát s elhalványította a pátriárka, a kalifa, a király ragyogó képét; hacsak nem akarjuk azt mondani, hogy a francia közmondás ugyanezt a régi kalifa-gondolatot hangoztatja: *le roi est mort, vive le roi!*

Azonban tény, hogy a lovagias s eszményekért lelkesülő középkorban a királynak alakja ugyancsak más színekben rajzolódott a hazafi-lelkekre, mint manapság. Amily kevésszer fordult elő akkor a „császári-királyi” vagy „magyar királyi” jelző köveken, táblákon, csákokon, cégérek: éppoly utolérhetetlen fölségben állt a királyi méltóság, amely fönségnek a lovagok jelszava is adott kifejezést: *Un Dieu, un roi, une dame!* Az ész, a szív, a kar hódolatát ajánlták föl neki.

A történelem s a művészet egyaránt megörökítette a nemzetek ez eszményi irányát, s örök tanúságot ad az emberi ész hódolata a tudomány, költészet s művészet legmagasabb röptében is arról, hogy a népek nagyságának, életerejének és hatalmának delelő pontját a tradicionális eszmények s az eszményi tradícióknak – ami egyre megy – népszerűsége képezi. Kevés az, amit Széchenyi mond, hogy nyelvében él a nemzet; azt kellett volna mondani, hogy tradicionális eszményeiben él a nemzet.

Hány ember van most Magyarországon, aki a koronát, ha gyalázat nélkül tehetné, szívesen eladná, akinek szemében az a sok ezer forint, melyet érte kapna, kitörülne minden nagy, nemzeti emléket? Mennyire különböznek legjobbjaink, kik a szent koronát legföljebb valami ájtatos meghatottsággal s történelmi érzékük érdeklődésével nézik, azoktól, kik a nürnbergi városházi festmény tanúsága szerint nyílt piacon térdre borulnak, mikor a német császári korona, jogar és ékszer mennyezet alatt fényes kísérettel a nürnbergi várba vitetik? Ki borulna közülünk térdre a korona láttára? Bizarr túlzásnak látszik már maga a gondolat is! Lám, hogy mi más emberek vagyunk; nemzeti eszményeink halaványak.

A tradíciók e vallásos tisztelete a legeszményibb hősiességgé emelkedett a legjobbakban; jellemeket adott, melyek hajoltak, mint a damaszkuszi pengék, de éppoly kemények is voltak; s ha kellett áldozat, – vérfagyasztó bár, – meghozták, de az eszményen, a kereszten s koronán, az oltáron s családi tűzhelyen kár nem eshetett. A középkor lovagjainak eszményképe, IX. Szt. Lajos francia király az egyiptomi szultánnak szívesen felajánlt volna túszokul főnemeseket, leghívebb szolgálóit, biztosítékul áldozott volna pénzt és kincseket; de a szultán tőle mást kívánt; kívánt egy konszekrálts kis ostyát. „Ezt nem tehetjük, ha mindnyájan el is veszünk”, volt Lajos felelete. Istent, Krisztust, oltárt eladni nem szabad; de Isten, Krisztus, oltár után az eszmények hosszú láncolata következett; ezeket éppoly kevéssé szabad s épp azért nem lehet eladni!

Ily népek létük s virágzásuk tavaszában állnak!

Ki kételkednék, hogy a nemzeti öntudat a tradíciók eleveenségéből sugárzik? A tradíciók teszik egyöntetűvé a népet időben, valamint a földrajzi összetartozás egyé teszi a térben. S amily biztos, hogy a nép, mely földrajzilag szét van szakítva, elveszti idővel egységét, épp oly világos, hogy a tradíciók szellemének veszte a nemzeti fönnállás sírját ássa.

Látni ebből, hogy a modern kor érzéketlensége a tradíciók eszményi javai iránt mily fontos nemzeti érdeket károsít. A ideálok, mint a látóhatár fölött pislogó csillagok, alant járnak s ködbe vesznek; a közösség, a közügy, a testület, a haza hideg szavak, mindenki materiális érdekeinek él; a testületi szellem vész. A modern ember előtt egyáltalában nincs tradíció; ő kezdi s ő végzi be a történetet; szkeptikus lelke nem fogad el semmit a múltból, s nem tart érdemesnek semmit arra, hogy későbbi kornak átadassék. A modern ember nem ismer folytonosságot jogban, hagyományban, hitben, elvekben; ő a nemzetet is practice s tényleg csak atomoknak nézi, melyeket a szél hordoz. Morális testületek iránt ellenszenvvel viseltetik, s hozzájuk való hűségében senki sem bizakodhatik. Azért pátriárkák nincsenek, hanem a világ piacán forgó, nemzetközi tőkének ágensei a vezéralakok; tekintélyek nincsenek; szenthelyek – elvből – nincsenek; enyvfőzdét rakna a modern ember bárhol, akár a lourdes-i barlang alatt is. Jozsue cserfáját s Debora pálmáját kivágta volna, ha olcsón kapja; Mózes csipkebokrából esernyőnyeleket fabrikált s gyümölcséből reklámos lekvárt főzött volna.

A tradíciók a századok derével tisztos fejükön tiszteletet s gyermeki hódolást követelnek; de a modern emberben épp ebből van legkevesebb; a gyermeki simulás szelleme eltűnt. Mindenki dülleszt a mellét s fúj nagyokat, mint egy diktátor. Egymaga el akarja intézni a világ dolgát, szellemének perspektívaival tölti be a földet, s a tradíciók vélt álmai helyébe hóbortos ötletek csinálnak a világban örökös farsangot. A tekintélyes pátriárkák lelépnek a színről, s ügyes bajazzók bukfaceznek helyükön.

Ily lelkület mellett ragaszkodásból, lemondásból, áldozatkészségből tradíciókért s ideális javakért ugyancsak kevés jut. A modern „hazafi” pénzt keres. Eladja a földét akárkinek, s nem bánja, ha a magyar földet mindenestül kaftános zsidók bírják. Befekteti pénzét, – ha maradt még, vagy ha lopott a közvagyonból, – gmundeni villákba vagy batumi petróleum-forrásokba vagy strázsahegyi üveghutába; a kisebb kaliberű „hazafi” is, a munkás is, pénzt keres; elmegy Amerikába, vagy épít vasutat Dorogtól Budáig, azután Szmirnától Efezusig, sziklát repeszt a Vaskapunál s végre beáll az indiai kigyó-export társulathoz pokróc-tisztogatónak.

A modern élet össze-vissza hányja-veti a népeket; a tradíciók végleg letűnnek; a nemzetek haldokolnak. Hogy mi lesz még? Ki tudná azt megmondani. Vajon tovább folyik-e majd az atomizálás munkája, vagy fönnakad nagy, társadalmi revolúción, az a jövő titka; de ami nem titok, sőt napnál világosabb, az a történelmi és ethnográfiai nagy tanulság, hogy a népek életét nagy hagyományok hordozzák, hogy a lelkek világát tradíciók villanyozzák, s következőleg, hogy a nemzetek génusza a tradíciók szelleme!

Ennyit a tradícióról a nemzetek életében; áttérek már most a tradíció szellemének s hivatásának ecsetelésére *az egyházban*.

Ha van intézmény a földön, mely hivatva volna a tradíció elvét a pátriárkák és kalifák ezeregyéj meséinek káprázatában föleleveníteni: akkor az egyház az; csak hogy nem a mesék aranyporral behintett légkörében áll, hanem az isteni kinyilatkoztatás verőfényes ragyogásában.

Hogy is lehetne az másképp? Ha már a nemzetek nagy testének elevenítésére a tradíciónak nagy lelke van képesítve egyesegyedül: mennyivel inkább kell e nagy léleknek hivatva lennie arra, hogy a legnagyobb, legáltalánosabb, legeszményibb testületet, az Anyaszentegyházat informálja. Az egyháznak elevenítő lelke, tengelye s ereje nem lehet más, csak a tradíció, és pedig a tradíció legeszményibb kiadásban, mely kitesz pátriárkán és kalifán, s magát a megtestesült Istent lépteti föl közénk, az öröktől fogva született s a Szűztől időben testet vett eszményt: Krisztust; *ez a köztünk élő, folytonos Krisztus a keresztény tradíció*.

Tradíció alatt ugyan elsősorban magát az áthagyományozást mint tevékenységet értjük, mert tradíció latinul annyit tesz, mint átadás; másodsorban értjük alatta magát a dolgot, vagy tant vagy megbízást, melyet szóval vagy írásban átadunk; de mikor azt mondom, hogy a keresztény tradíció maga a köztünk élő, folytonos Krisztus, akkor a tradíció alatt azt a közeget, azt a szövetet, azt az ajkat értem, melynek szava Krisztus igazságának hatalmával lép föl; értem azt a tekintélyt, mely Krisztus Jézus tekintélyével jár köztünk, tanít s eligazít a legfontosabb kérdésekben. Utóvégre is ezeket egymástól elválasztani nem lehet: a keresztény eszményeket a megtestesülés nagy tényei s Krisztus Urunk tanai adják, s mi egyéb mindez, mint az Istenfia tekintélyével tanító s vezető Krisztus?

A folyton köztünk élő Krisztus, a köztünk élő isteni tekintély: *ez a keresztény tradíció*

A reformáció gyöngítteni akarta ez erős gondolatot. Tradíciónak tartotta a keresztény tanokat, melyeket mindenki az írásból meríthet; ezek azután oly eszmények volnának, mint a nemzeti nagy hagyományok, melyek mindig ragyognak. Az eszményeket tehát meghagyta, de az eszményeket hordozó tekintélyt tagadta; a jóslatot elfogadta, de a jósló orákulumot tagadta; s fölfogásának jelképéül szolgál az a szék, mely a glasgow-i székesegyházban áll; a szék mennyezetes trón, de por lepi, nem ül benne senki; vagy egy másik jelkép: a szentélyben álló, remek faragású pulpitus; rajta föl van ütve a szentírás, de tépheti, magyarázhatja bárki; *az élő, isteni tekintély*, mely olvasná s magyarázhatná – az hiányzik.

A nemzeti tradíciókról szólva mondtuk, hogy a tradíciók nagy elvek s nagy emlékek; de hozzátettük azt is, hogy ez elvek, ez emlékek tárgyakhoz, helyekhez, személyekhez vannak kötve. Hogyha pedig a tradíciónak nagy eszménye maga is egy személy: akkor a tradíció legélesebb kifejezése ennek a személynek köztünk való folytonos élete. A tradíciónak ily eszményi kifejezését találtuk a kalifában, kibén a próféta él; s a tradíciónak ugyancsak ily fényes és eszményi kiadását tünteti föl önmagán a katolikus egyház. Krisztus, az Isten fia, az emberiség papja, királya, vezére és prófétája; de hol van most a Krisztus? a kalifájában, a pápában.

A pápa Krisztus kalifája. Az apostoli tekintély orgánuma és hordozója: ez a tekintély Krisztus tekintélye, s e tekintély soha el nem vész; köztünk él; annak homlokán ragyog, ki a Krisztus helyett áll; annak szavában cseng, ki Krisztus helyett szól, és pedig úgy, hogy aki őt hallgatja, az Krisztust hallgatja; aki őt megveti, az Krisztust veti meg.

Íme az orientális, ragyogó tradíció a maga valóságában és elevelenségében köztünk! A pápa Krisztus kalifája.

A mosszuli püspök itt jártában megerősített e felfogásban. Biztosított, hogy a khald keresztények nagyon jól értik, hogy kicsoda a pápa; mert a kalifa fogalma, mely érvényesül politikai életükben, egészen azonos a keresztény fogalommal, hogy kicsoda a pápa.

A tradíciónak ezt a legélesebb s legeszményibb kifejezését az egyházban, szándékom most kissé illusztrálni.

Mikor ezt az épp oly nagy, amely egyszerű kérdést halljuk, hogy mi a katolikus egyház? azt feleljük rá tüzetesen: *az élő, apostoli tekintély s a hozzá ragaszkodó hívek*. A köztünk élő, apostoli tekintélyt elfogadni; hitvallásunkban a tekintélyhez szegődni; kincseinket, milyenek: Isten, lélek, halhatatlanság, örök élet, lelki élet, kegyelem, szentségek, – e tekintély gondozása alá állítani; törekvéseinket a halál után való életbe e tekintély vezetésére bízni; ezt az élő tekintélyt a pápában s a püspökökben fölismereni: ez tesz katolikussnak lenni. Ezt tudja teológia nélkül, az élet gyakorlatából az egyszerű hívő is. Mikor a XVIII. században hosszú üldözés után a katolikus hithirdetők ismét beférkőzhettek Japánba, a kétszáz év óta magukra hagyott japáni keresztények, hogy megtudják, vajon igazán katolikusok-e a jövevények, azt kérdezték tőlük: „Hódoltok-e az apostoli férfúnak Rómában, ki a keresztények atyja?” s miután igennel feleltek, tudták a japániak, hogy katolikusokkal van dolguk.

Íme a katolicizmus tradíciója, teológiája, filozófiája és szociológiája egyben: elismerni a köztünk élő apostoli tekintélyt s hódolni neki.

Minden ebben csomósodik össze s ebből fut ki szertesét.

Ez a tekintély a folytatatólagos Krisztus; Krisztus, amint köztünk, törvényes apostoli utódokban, a kalifákban él.

S a katolikus egyház minden korban nem egyéb, mint az apostoli tekintélynek megtestesülése. Valamint ugyanis a lélek emberi testet formál magának, s azt élteni, fejleszti, kormányozza, méltóságát óvja, s jólétét biztosítja: úgy az apostoli tekintély az egyháznak az a lelke, mely testületet alkot emberekből, azokat fejleszti s igazgatja, tévedéstől óvja, hóbortoktól s baklövésektől megőrzi.

Egy tekintet a történelemre bámulatosan megsegíti a gondolkozó embert e problémának világos fölfogásában. E kérdésre, hogy mi a katolikus egyház Krisztus idejében? azt feleli a történelem: Krisztus s a hozzá ragaszkodó nép, mely benne Urát, Messiását látta. Kérdezzük tovább: mi a katolikus egyház Krisztus halála után? felelet: az apostolok s a hozzájuk ragaszkodó nép, mely bennük az Úr helyetteseit, a nagy próféta kalifáit látta, kik hatalommal tanítanak, mint a mester, s a mester nevében hódolatot követelnek éstől, szívtől. Térjünk át az első századból a másodikba s kérdezzük ismét: mi a katolikus egyház a második században? s azt a feleletet nyerjük: az apostoloktól föllállított „kiváló férfiak” (így nevezi az apostoli utódokat Szent Kelemen I. levele a korinthusiakhoz), az apostoloktól föllállított kiváló férfiak s a hozzájuk ragaszkodó nép, mely bennük az apostoli hivatal hordozóit látja, bennük a folyton élő, apostoli tekintélyt tiszteli, melynek homlokán e szavak ragyognak: „Ki titeket hallgat, engem hallgat”.

Íme a katolikus egyház: a folyton élő, Krisztustól s az apostoloktól átszármaztatott apostoli tekintély körül mint tengely körül konszolidált, hívó község. Szelleme, lelke, elve: a tradíciónak legközvetlenebb s legragyogóbb alakja, *az élő tekintély*.

Hiszem a köztünk élő apostoli tekintélyt, s hódolok neki; íme a katolikus hitvallás s a katolikus élet!

S honnan az isteni s apostoli tekintély? mi hordozza? mi biztosítja fönmaradását? A tudomány? a filozófia? a műveltség? a politika? a szerencse csillaga?

Az isteni tekintély a világ történelmében egy nagy pozitív tény, a közénk leereszkedett s megtestesült Isten, Krisztus Jézus. Krisztus Urunk a világ központja: kinek kegyelméből? a tudományéból-e vagy a politikáéból? Nem; Krisztus Urunk *egy isteni tény*, s a keresztény egyház ez isteni ténynek folytatása, vagyis Krisztus mint központ körül soha el nem ülő hullámverése a népek áramának.

Mikor egyházzól szólnak, ne gondoljunk hatalmi törekvésekre, politikára, diplomáciára, ne szent ligákra és konkordátumokra, ezek mind csak a felület karikái, csak tarka színjátéka a villogó fénynek: hanem gondoljunk arra az eget kérő törekvésre, mely Krisztus körül csoportosul 1900 év óta; mely Krisztus tekintélyére esküszik; nevére írja rá lelkét, reményét s tőle várja üdvözülését s végül, mely az egyházban társadalmi kifejezést nyer.

Azért valamint az Úr Jézus egy nagy, imádandó, pozitív, isteni tény: úgy a köztünk élő, apostoli tekintélyt mint pozitív, isteni tényt kell tekintenünk, melyet Isten rendelt közénk. Ezt a két természetfölötti, isteni tényt elismerni s neki hódolni: ez a katolikus kereszténység!

A katolikus kereszténység különben is a merő tény: Krisztus s a csodák, – a nyomaiban járó hősiés vértanúság, – a filozófiát megalázó, keresztény erény; ez mind csupa merő tény; a tan e pozitív isteni tények keretében lép föl.

A katolikus egyház is egy merő, történeti tény. Az egyház nem tan, az egyház nem bölcsészeti iskola; hanem az egyház társadalom; az egyház a Krisztushoz s csodákban ragyogó utódaihoz ragaszkodó, hívó gyülekezet. E társadalmon belül van azután a tan; de a tan csakúgy, mint a keresztség, mint az áldozás, a mise, a tan s a szolgálat, a hitvallás éppúgy, mint a bűnbocsátás, az apostoli tekintélyre van bízva, s mindenkinek első és főgondja legyen e társadalomba belépni, vagyis *az apostoli tekintélyhez szegődni*.

A történelem ez állításomat fényesen igazolja.

Kereszténnyé lett mindenki nem a nagy rabbinak, Krisztusnak tanán való kedvtelése által; ily lelki csatlakozás által támadnak platonisták, peripatetikusok, kantisták, de nem keresztények. Kereszténnyé lesz valaki nem értelmi csatlakozás által Krisztus tanához, hanem a tényleg élő, apostoli tanítókhoz való szegődés által; azáltal, hogy belép a keresztény gyülekezetbe; fölavattatja magát kereszténynek a keresztség által; s az apostoli tekintélyből veszi a tant s az üdvözülés eszközeit.

Íme uraim, ez mind merő tény; a kereszténység tény, és nem absztrakt tan.

Fontos természetesen tudni, hogy mit mond a Mester, s hogy mit kell hinnünk; de ezt a hitet kizárólag az élő tradícióból, az apostoloktól s később az apostoli férfiaktól kellett venni. Aki okosabb akart lenni, vagy aki az apostoli tekintélyt megkerülve az Írásból akart saját belátása szerint boldogulni, az megszűnt a keresztény egyházhoz tartozni; azt heretikusnak hívták s a községből kizárták.

Méltán ismételhetem tehát, hogy a katolikus hitvallás nem egyéb, mint ez:

Hiszem a köztünk élő, apostoli tekintélyt s hódolok neki.

Hiszem, hogy ez a lelkek fárosza, melyet Isten épített, s hivatása: fényeskedni s eligazítani a törekvő embert.

Vallom, hogy a katolikus egyház a tekintély elvének társadalmi inkarnációja. Ez az új „Isten velünk”, ez az új „Isten köztünk”; ez az a hit, mely a pápában „szentséges atyát” tisztel Isten kegyelméből, s tanító tekintélyével szemben gyermeki hódolatot ölt Krisztusért.

Megragadó, de a XIX. század naturalisztikus fiait visszariasztó gondolat az, hogy létezik köztünk egy tanító tekintély, mely nem a tudomány, nem a tehetség, nem emberi kvalifikáció erejében, de az *Isten kegyelméből* tanít egy kiapadhatlan igazság kegyadományával; tanít azzal a tekintéllyel, mellyel Krisztus s az apostolok tanítottak, kik nem egyetemeken, nem Athénben, sem Thyatirában nem kvalifikálódtak doktorokká, hanem az Isten tekintélyéből, ki a népek tanítója.

A tudomány, a filozófia tehát duzzog, mert látja, hogy egy más katedra emelkedik föl a világon: *az isteni tekintély.*

De hát méltán duzzog-e? s érez-e igazán hivatást a népek oktatására? Nem játszotta-e el számtalanszor a bizalmat? S azután oly dolgokról van-e itt szó, melyeket reá bízni lehetne? Minden egyes kérdésre azt kell felelnünk, hogy a tudomány s a filozófia képtelen az emberiség nagy érdekeit hordozni, s épp azért kellett egy más hordozó, kellett egy más orgánus, s ez az isteni tekintély.

De ismét más ellenvetést támasztanak e fölfogás ellen, azt ti., hogy így át van törve a természetes haladás láncja, mert a haladás szövétneke természet szerint az észre van bízva; míg az isteni tekintélynek behozatala által egy idegenszerű faktor csúszik be a fejlődésbe.

Uraim! ez az ellenvetés is nagyon elfogult és szűk látókört árul el. Az isteni tekintély mindenesetre természetfölötti, tehát, mondjuk ez értelemben idegenszerű tényező; de mi igaz abból, hogy e tényező *áttöri* a természetes fejlődés láncolatát? Ez merő frázis! Az isteni tekintély semmit sem tör át, mert nincs mit áttörni. Az isteni tekintély ugyanis az első, őseredeti szövétnek, mely az emberiség egén kigyulladt: nem volt az előbb tudomány, nem volt filozófia; hanem az Isten kinyilatkoztatta magát s tekintélyének révén juttatta az emberiségnek a legfőbb igazságokat. Ami tudás és filozófia később fölserkent, az, ha jó csillagzat alatt kelt, úgyszólván az őseredeti tradícióhoz támaszkodott, s jól esett neki, hogy támaszkodhatott; ha pedig a tévely lidércfényét kergette, akkor inkább róla kell elmondani, hogy áttörte az igazság békés birtoklását; de nem megfordítva.

Tagadhatlan s nagyon is érthető, hogy ellenszenvek, borzongások s az idegenkedés érzelmei töltik el a naturalista hajlandóságú korokat a *közvetlen köztük élő, isteni tekintéllyel szemben.* De az Egyház ebben a rossz természetet nem dédelgetheti.

Az első századbéli, apostoli egyház is a zsidók sovinizmusával s a görögök szellemi szupremáciájával szemben az isteni tekintély tényét lépteti föl, s ugyancsak a XIX. században,

az emancipáció és szekularizáció korában hirdeti, hogy a tudományon felül s a tudományon kívül, – pedig nagyon is felül és kívül, – a népek oly igazságból élnek, melyet Isten közöl, s oly szereteten melegednek, melyet az Úr kegyelmének hív. Sohasem talált természetesebb s nagyobb ellentállást ez a katolikus tan, mint éppen most, mikor a modern kor nem akar másnak kegyelméből élni; mikor azt a világozságot, mely nem az agyvelő foszforenciája, azt a tekintélyt, mely nem a tudomány tekintélye, kicsinyli, s boldogulását természetes erőinek produktumául tekinti.

Képzeltetni-e élesebb kontrasztot, mint amilyen van a csalhatatlan egyház s a XIX. század modern eszejárása közt?! Az egyik, az egyház, a tekintély elvét emeli föl az istenségig, – a másik, a világ, a tekintélyt tagadja a nihilizmusig. Az egyiknek elve, tengelye, lelke az isteni tekintély, – a másinak jellege a „szabad”, „emancipált” ész; az egyik alázatos hódolatot s bízó csatlakozást követel fensőbb hatalmakhoz, – a másik e csatlakozásban alávaló, lealázó szolgálókat lát; íme szemben áll a XIX. század szelleme, s az isteni tekintélyt hangoztató s önmagán feltüntető egyház!

A XIX. század kevélységével szemben áll az apostoli tekintély, melynél fogva az emberek bizonyos láncolata, a jogszerű püspökök, esetleg személyes érdem s kiváló tehetségek nélkül, anélkül, hogy a tudományban babérokat arattak s a világban kitűntek volna, mégis az igazság s a csalhatatlanság kegyadományával ékeskednek s tanítókká rendeltettek „Isten kegyelméből”.

Miért nem akar a világ elfogadni tényeket „Isten kegyelméből”? A lángész nem fény-e „Isten kegyelméből”? S a virág nem dísz-e „Isten kegyelméből”? A sas nem lendül-e föl merész ívben felhők közé „Isten kegyelméből”? S egy gyönyörű hang, mikor érces s ezüstcsengésű harmóniákban folyik le a templomok vagy nem bánom, operák ívei alatt, s szívünk utolsó sejtecskéje is vibrál tőle, nem érdemli-e meg a jelzöt, hogy ez is adomány „Isten kegyelméből”? Az emberiség életében is nem vesszük-e észre az Isten kezét? Mikor férfiakat ad, szívvel, melyben millióknak van helyük, s ésszel megáldva, mely fároszként sugárik sötét korok éjjelében, nem férfiak-e ezek „Isten kegyelméből”? éppúgy, mint mikor bámulatos alakokat támaszt, kik mint álló napok népek csillagait vonzzák s kötik le magukhoz, – kik orkán gyanánt zúgnak végig világrészeken s embervérből tengereket korbácsolnak föl, milyen volt pl. Napóleon: kérdem, hát a történelem nem mutat-e föl tényeket, melyek itt, szemünk előtt állnak, de eredetüket Isten akaratában bírják? Ezek mind tények „Isten kegyelméből”!

A legnagyobb tény „Isten kegyelméből” Krisztus, az Isten megtestesült bölcsessége, s ennek a ténynek nem lett vége, hanem folytatódik az egyházban, ahol a Krisztus bölcsessége, tekintélye és hatalma mint kiapadhatlan depositum őriztetik, szervezve az egyház magisteriumában, mert: Aki titeket hallgat, engem hallgat; aki titeket megvet, engem vet meg.

Az egyház magisterium-a a folytatott Krisztus. Egy hatalom, mely természetfölötti régiókból nyúlik le a földre; szóval: *egy tény „Isten kegyelméből”*.

Ennek a tekintélynek alávetett mindent, s boldogok, kik fölértik „az ő erejének fölötté kitűnő nagyságát mibennünk”. Annyira, hogy az apostol külön hálát ad értünk, „kik hiszünk az ő hatalmas erejének hathatósága szerint, melyet Krisztusban megbizonyított, feltámasztván őt halottaiból és jobbjára helyezvén őt mennyekben, minden fejedelemség és hatalmasság, erő és uraság és minden név fölött, mely neveztetik nemcsak e világon, hanem a következőn is. Mindent az ő lábai alá vetett és őt tette fejévé az egész anyaszentegyháznak, mely az ő teste, és teljessége annak, ki mindent betölt mindennel” (Efez. 1,19-23).

Krisztus tradicionális, köztünk élő tekintélyével, a nagy ténnyel „Isten kegyelméből” szemben áll az emancipáció: az észnek, a testnek, a házasságnak, az iskolának emancipációja a világ romlására! Az emancipáció azon kezdi, hogy nem akarja elfogadni a keresztény igazságot normául a gondolat világában, s minden téren tördeli a tekintély számolyainak lépcsőit. A hányaveti természet nyugtalan izgalmaiban vész a gyermeki kegyelet; kialszik az alázatos hódolat érzéke, a bízó csatlakozás fensőbb hatalmakhoz; szétfoszlik a szent félelem a szív beszennyezésétől, szóval mindazon érzelmek, melyek nemcsak a gyermek boldogulását, hanem

haladásának biztosítékát is hordozzák magukban. Az ember megszűnik az Istennel szemben alázatos gyermek lenni, s lesz belőle tekintélyt, Istent megvető, szilaj betyár.

Térjünk már most át azokra a reflexiókra, melyek nem a szentírás szárazon odavetett ígéit, hanem a tradíció filozófiáját és történetét léptetik föl bizonyítékul amellet, hogy csakis a tradícióra, mint köztünk élő tekintélyre, *lehet rábízva a kereszténység*. Bebizonyítjuk, hogy akár a kereszténység tartalmát, akár az emberiség szükségletét tekintjük, a nagy, az általános igazság, mely mindenkinek való s mindenkinek föltétlenül szükséges, nem lehet másra rábízva, mint egy pozitív, isteni, köztünk élő tekintélyre.

Vegyük először *a tartalmat*.

Az emberiségnek nemzetiségen, vérrokonságon, gazdaságon, művelődésen kívül más nagy érdekei vannak, melyekről sohasem mondhat le. Akár a régi Nílus partjain virágzó társadalom tagjai, akár az elpusztult khald kultúra élvezői, akár a nomád pátriárkák sátoros cselédjei vagy a modern komfort kényes gyermekei legyünk: kiirthatlanul s elfojthatlanul élnek bennünk eszmék, melyek megteremtik bennünk a vallást.

A vallás nem tudomány, nem ipar, nem művészet, nem haladás, nem művelődés, aminthogy a kosbor nem rózsa, a rózsa nem liliom! S valamint észet nem lehet akarattal pótolni s a rózsát nem lehet liliommal megfejteni, lévén mindkettő őseredeti, egymástól független alak és tény: éppúgy nem lehet a vallást tudománnyal pótolni, az egyikét a másikkal helyettesíteni, az egyikét a másik miatt ignorálni.

Ha a vallás babona, akkor igenis lehet azt tudománnyal fölvilágosítani; de hogyha a vallás a halhatatlan, Istenhez vágyódó lélek funkciója, lehet-e azt akkor halandó lét tényezőivel pótolni vagy éppen kiirtani? A legfőbb kérdések mint megannyi szfinxek lenéznek az emberiség egymást váltó nemzedékeire. Eltűnnek-e, ha ignorálják? s megoldatnak-e, ha a világ struccpolitikát folytat velük szemben? Bármint tesznek, semmit sem végeznek; mert ezek a szfinxek ott ülnek méltóságos nyugalomban, míg az emberiségnek sejtelve lesz a halhatatlanságról, s míg érzéke lesz a felelősség iránt.

Az emberiség önmagában hordja a vallás nagy depositum-át; kincsül az értelmes embernek, sebző szigonyul a megvadult léleknek; de mindenikben benn lappang, minden lelket környékez, s a legtöbbet égeti is. Az ember minden korban ugyanaz marad ezzel az ő kincsével s depositum-ával szemben. A biblia egyszerű alakjai lényegre nézve ugyanazt a vallást hordozzák szívükben, mint mi; az egyiptomiak bebalzsamozzák halottaikat és a halottak könyvét adják melléjük, hogy segítsék abban a másik életben emlékezetüket. – Ma sincs más hitünk s más reményünk, mint amilyen volt Jóbnak, ki ólomlapokra akarta írni s sziklafalakra vésní a föltámadás hitét; s mások azt meg is tették, bevésték s manap is olvassuk Fárán völgyeiben; Jób hitvallását olvassuk Feniciában, Egyiptomban éppúgy, mint a keresztény sírokon.

S ha be nem vésik: kételkednék-e róla? Dehogy! hisz szívünkbe van írva!

Az emberiségnek tehát van egy szellemi, halhatatlan élete és érdeke, mely a vallásban nyer kifejezést. Ezt a szellemi, halhatatlan érdekét az Isten gondozta s gondozza! *A magát kinyilatkoztató Isten* pedig merően a tekintély elve! A tudomány nem is gondozhatja a vallást; elprédálta volna már rég, ha rá lett volna bízva; sőt most is, mikor nincs rá bízva, mindent megtesz, hogy az emberiségnek Mephistója legyen. Az ész hullámszik; sorsa, hogy az eszmék izgalmaiban égjen s szárnyait leperzselje, mint az éji lepke; lidércfényű eszmék áldozatává lesz minden korban s minden helyen. Néha hódításokra indul s kidülleszteti mellét, – majd kiábrándulva a győzelmi máorból, lekonyítja fejét s azt suttogja, hogy „ignoramus”. Nagy ígéreteket tesz rózsás jövő reménységében; szenvedélyeket kelt s romokat halmoz, s miután kitombolta magát, fáradtan megnyugszik, – természetesen „ad tempus”. Ez a bukdácsoló hatalom nem bír hivatással arra, hogy a lélek örök érdekeit fejtegesse s gondozza. A jeles Alvarez Boldizsár jézustársasági atya azt szokta volt mondani: „Az erényt egybe kell kapcsolni a tudománnyal... Ez az a két világító mécs, melyet Isten gyújtott a lelkiember egén; a tudomány

a kisebb, az erény a nagyobb mécs”. Helyesen; a tudomány mécsa a luna mendax szerepét játssza, s bármint világoskodik, éj van; az erény – s ide tartozik elsősorban az erényt megalapító természetfölötti világosság, az isteni tekintély, – a nap. Vagy ha akarjuk, mondjuk, hogy ez a két világosság mint két láng, melynek egybe kell csapnia; ha az a kisebb láng nem folyik egybe a nagyobbikkal és önálló vezetésre vállalkozik, bizony akkor lidércfény az, mely tévútra vezet.

A modern világ mosolyog vagy megvetéssel fordul el efféle kijelentésektől: „Hogyan? – kérdi önérzettel, – hát a lángész hódoljon a csalhatatlanul dogmatizáló egyháznak, mely minden gondolatvillámot kiolt s a szabad tudományt egy kanál vízben is megfojtaná”?

Hát hiszen önérzeteskedésből kijutott a világnak már jó sok; ideje volna, ha a baklövések hideg vízsugarai józanabb gondolkozásra hoznák.

A tradíció nem tudomány, nem filozófia; a tradíció egy szent depositum, egy szent viaticum, egy természetfölötti tény. Aki eddig e természetfölötti ténynek nekiment, rosszul járt, s évtizedek elegendők voltak, hogy e fantasztikus vállalatoknak, ha még oly nagy garral indultak is ki hódítani, kiüssék a fenekét. Az egyházi magisterium nem áll a tudomány alapján; homlokán nem ragyog az egyetemek babérkoszorúja, hanem a kegyelmek aureolája. Az Isten eligazított minket kinyilatkoztatása által a lét örvényei fölött, s az egyházi előljárók egymásutánjára bízta ez értelmi kincset, melyet nem az okoskodás talált ki, hanem az Isten keze nyújtott le nekünk az égből.

De hát – azt mondják nekem – a teológia mégis csak megköti a tudomány szabadságát?! Nem köti; először is a teológia per se nem a magisterium Ecclesiae; vannak különböző teológiai iskolák, de csak egy magisterium. – Azután meg látni, hogy a teológusok nézetei sok retortán mennek át; de hát hisz ezek a nézetek nem a magisterium hitdogmái. A teológusok vajmi kényes pozícióba juthattak Galileivel szemben, aminthogy egyik-másik jutott is; de az már csak nem az egyházi magisterium. – Végül az egyházi magisterium nem tanít sem asztronómiát, sem fizikát, sem zoológiát; hanem tanítja Istenhez való viszonyunkat, s ahol a fölhozott tudományokkal érintkezik, ott is mellékesen, aliud agendo, az akkori nézetek nyelvén szól, azért, mert sohasem akar fölvilágosítani az iránt, hogy hány sűrűsödési centrum keletkezett az ősködben, sem az iránt, hogy az ontogenezis miképp rekapitulálja a filogenezist, hanem az iránt kíván felvilágosítani, hogy minden Istenből való, Istené és Istenért van.

Különben a szabadság nem biztosítóka az igazságnak. Sokszor kell a szabadságot lekötöni, hogy az igazságnak ne ártson, Weber (Dreizehnlinden) szavai szerint:

„Freiheit sei der Zweck des Zwanges,
Wie man eine Rebe bindet,
Dass sie, statt im Staub zu kriechen,
Froh sich in die Lüfte windet.”

A botránykő mindig az, hogy az Egyház arrogál magának dogmatizáló tekintélyt, mellyel leüti a szellem hőseit. Kár ilyesmivel előhozakodni. A szellemnek állítólagos hősei valódi haramiák, kik erőszakoskodnak intelligenciájukkal, s amennyiben az emberiség hagyományos igazságai ellen törnek, annyiban nagyon is rászolgálnak, hogy megköttözzék őket. Aki a kereszténységet mint természetfölötti tényként fölismerte s az egyház magisterium-ában e természetfölötti ténynek folytatását látja, az sokkal józanabban ítéli meg a szellemek hullámozását, s tapasztalatai folytán nemcsak el nem tántorodik az isteni tradíciótól, hanem ellenkezőleg, mélyebben átértzett megadással vonul meg katedrája alá.

Kitűnőek e részben a jeles német jogásznak, Stahlnek szavai: „Ha a filozófia oly utat talál, melyen kereszténység nélkül megoldhatja a legfőbb problémákat, – rajta, vesse el a kereszténységet. De nem talál, s akkor hát fogadja el a kereszténységet... A tudomány megtartja a maga szabad kutatását és sehol sem fogad el valamit vaktában; mert ha belátja, hogy van

világ, van történelem és evangélium, már csak nem mondhatja senki, hogy e tényeket vaktában fogadta el”.

Tényeket nem szokás vaktában elfogadni; az evangélium, Krisztus s az általa alapított magisterium csupa tény. Katedrása mint főséges dóm, s e dómot nem világítja meg magnéziával, villámvilágítással vagy gázzal, hanem „in signis et portentis”, a kegyelemnek csodáival, ismét tehát csupa ténnyel.

Ennyit arról a bizonyítékról, hogy tekintve a kinyilatkoztatás tartalmát, az nem lehet rábizva másra mint egy pozitív, isteni, köztünk élő tekintélyre.

Áttérek most a második pontra, ti. arra, hogy még inkább követeli a pozitív, köztünk élő tekintélyt *az emberiségnek pszichológiája*.

Az emberiségnek nincs más iskolája, csak a tekintély katedrása; azt, ami mindenkinek kell, azt mástól nem veheti, csak a tekintélytől. A tudomány ugyanis a felhők közt ül; csak néhány embert sugároz be fényével; de világosságot, mely a szénégető kunyhójába, a falusi házikóba, a Zambesi partjaira, s a pagodák homályába elhatoljon, gyűjtani nem képes. Kell ide egy meleg, mindenkitől érthető, szellemi hatalom, mely oly általános legyen, mint a nap az égen; s ilyen más nincs, csak a tekintély.

Hozzuk ezt az igazságot öntudatunkra. Keresünk szellemi hatalmat, mely világokat mozgasson, és pedig mindig s mindenütt. Keresünk tényezőt, mely általános legyen; oly katolikus, hogy sem a barbár műveletlensége, sem a megkövült kínai kultúra elfogultsága ne tehessen túl magát rajta; ily általános, szellemi hatalom csak a tekintély lehet.

A levegőt nem lehet a kémiai laboratóriumokra bízni, hogy azt előállítsák, s a vizet nem lehet szűrőkben előteremteni; a termést nem szabad üvegházakból várni, s a világosságot lámpákból; az anyai szeretetet nem bízzák a felsőbb leánynevelő-intézetek gondjaira, s az erkölcsiséget nem az egyetemek produkálják; hanem más forrásokból kell ezeknek a létet adó elemeknek áramlaniok! Éppúgy az összeköttetést az Isten s az emberi lelkek közt nem lehet a tudományra, nem az egyetemi katedrákra bízni; annak az azt eszközlő hatalomnak oly általánosnak kell lenni, mint a napvilágnak az égen, mint a levegőnek a földön. Függetlenül kell azt föllelnünk kultúrától, iskolától, haladástól mindenütt, mint a napvilágot, mely nem sűt Pesten jobban, mint az őserdők illatos csendjében; sőt, ha akad útjába füst, gőz és köd, inkább a kultúra országaiban fog akadni, mint máshol.

Ily tősgyökeres, isteni hatalom a tekintély. Ez a szellemi világ napja, ez hegyekből szakadó Nílusa, ez tör neki kenyeret, annyit, amennyi kell. Tiszteljük a tekintélyben az isteni Gondviselés művét, mely a természetes rendben csakúgy, mint a természetfölöttiben a tekintélyt állította föl tűzoszlopul a szellemi éj sötétségében botorkáló emberiségnek.

Egy patriarkális isteni tekintély tehát öre az időknek s az emberiség elidegeníthetlen, szellemi javainak. E patriarkális tekintély körül ficáncol a modern kor. A modern ember ránéz ez őszbeborult, tisztos, patriarkális alakra, s műveltebbnek s eszesebbnek tartja magát. De a röpke korok műveltsége, mely a világ fizikájára, kémiájára vonatkozik, nem ér föl azokhoz az egyszerű, örök igazságokhoz, melyeket a patriarkális tekintély őriz s melyekből a népek élnek; valamint a villamos vasút a pesti körutakon nem ejt csorbát az északi fény fenségén, mely a sark jégmezői fölött ragyog.

A történelem ezt fényesen bizonyítja.

Tényleg a tekintély hordozza az emberiség minden nagy eszméjét; monoteizmusát s egész civilizációját.

A tradíció hordozta az ószövetségben is az emberiség minden nagy eszméjét: az Isten, a halhatatlanság s az örök boldogság gondolatát. A népek hite s bízó csatlakozása a tekintélyhez képezi az intelligencia s kultúra folyamát az ember szellemi világában. Azért a tekintély a legrégebb szellemi hatalom, mely az embert mozgatja. Bizonyára régebb, mint minden tudomány és filozófia. Hesiod és Homer mutatják, hogy a bölcsék későn ébrednek. A nagy gondolatok filozófiai felöltöztetése visszanyúl a VI. századba Krisztus előtt, Pherekides,

Pythagoras tanítójáig. „Pherekydes, syrus, primus dixit, animos hominum esse sempiternos” (Cicero: Tusc. Quaest. I. 1. c. 17). A filozófia nem is lendít sokat ez igazságokon; inkább dilettáns, mint komoly ügyvivő. A népek lelki szükségletét sohasem fődözte; inkább kivetkőztette az embereket az egyetemek dölyfében a tekintélynek járó tiszteletből; ki akarta őket emelni abból a nagy szellemi közösségből, melyben mindnyájan élünk, s mely ápol, táplál s boldogítani is törekszik minket.

Ez a tekintély a pátriárkák tradíciójában, a zsidó nép zsinagógájában s a keresztény, apostoli magisterium-ban nyer kifejezést.

Az isteni tradícióknak, melyekből a lelkek élnek, nincsenek filozófusai; hanem vannak pátriárkái, Mózes, prófétái, Krisztusa, apostolai, ezek utódai: a pápa s a püspökök! Ez a folyton élő, lelkes apostolság hordozza a hitet, nem a tudomány nevében, hanem a nagy tények, a magát kinyilatkoztató Isten csodáinak erejében.

A reformáció el akarta homályosítani ezt a nagyényt, hogy a népek religióját a tekintély hordozza; de nem ért célt, mert hiszen a reformáció maga a keresztény egyház tekintélyéből veszi szentírását, veszi credo-ját. Az Írás inspirációját magát a tekintély hordozza. Az Isten magát a szentírást a tekintélyre bízta. Az egyház a pulpitus, rajta van az Írás! Az egyház tartja kezei közt az Írást s értelmezi a későbbi nemzedékeknek. S valamint a csoda a revelációnak pecsétje, s ha nincs csoda, nincs reveláció, úgy értve azt, hogy nem ismerhetjük meg, ha volna is: úgy az egyházi tanító tekintély is őrt áll az Írás mellett, tartja kezében az Írást, ha ő nincs, a könyv szétfoszlik, ronggyá lesz.

Méltán mondhatjuk tehát, hogy akár a kinyilatkoztatás tartalmát, akár az emberiség értelmi kvalifikációját tekintjük, a tradicionális tekintély hordozza a kinyilatkoztatás kincseit; az őrző, az viszi szerte-széjjel a világban. – A tradíciók hordozzák a népek reményeit és nagyságát nemzeti, állami szempontokból is. – Egyház és nemzetek tehát a tradíciókból élnek. Minél elevebben és hathatósabban fejtik ki önmagukon a tradíció elvét: annál hatalmasabban nyilatkozik meg majd életük is. De hol van intézmény, melyben úgy domborodna ki a tradíció elve, mint az egyházban? Hol lett a tradícióból köztünk élő, isteni tekintély? A pátriárkák s a kalifák csak árnyképei az egyházi tradicionális elvnek; ha képet keresek a múltban, amelyhez hasonlítsam a magisterium-ot, a felhőoszlopon akadok fönn; az is azt jelezte, hogy az „Isten van velünk”.

Az egyház demokráciája (1897)³

Az egyház mindig konzervatív volt, vagyis iparkodott a főnállót fönntartani s a meglevőt megvédeni, s legtöbbször csak a haladó kor erőszakosságának nyomása alatt tért el hagyományos intézményeitől s teremtett újakat. De jóllehet konzervatív volt s ma is az, s az lesz ítéletnapjáig, azért mégis töméntelen változáson s újításon esett át: dogmáiban fejlődött, intézményeiben tökéletesbült, szervezetében pedig, – - vonatkozom itt elsősorban a pápa primátusára – utolérhetlen s mintaszerű kifejlést ért el. Törvénykönyve úgy járt, mint minden ország corpus juris-a; számtalan benne az elévült paragrafus, pergament lapjainál sárgább feledés vonta be sok rendelkezését; hasonlít ahhoz a fához, mely új meg új hajtást, ágat, rügyet fakaszt ugyanakkor, mikor elég rajta a száraz és korhadó ág; ezek letörnek s elporladnak, azok nőnek és teremnek.

Nem szabad tehát az egyház konzervativizmusát oda magyarázni, hogy az semmi egyéb, mint a főnállóhoz való merev ragaszkodás, vagy pedig annak az élet és fejlődés kategóriáiban unalmasan hangzó „nihil innovetur”-nak erőtlén hajtogatása. A konzervativizmus egyáltalában, ha nem akar sületlenség lenni, nem jelenthet mást, mint történeti alapokon álló, szerves fejlődést, szemben a liberalizmussal, mely elvont eszméket ültet át erőszakosan, tekintet nélkül a történeti fejlődésre, s ezáltal minden téren okatlan, erőszakos és veszedelmes viviszekciókat produkál. Ha a konzervativizmus azt jelentené, hogy semmit sem kell újítani, ellenkezne az élet, a fejlődés és haladás törvényeivel, s éppoly ésszerűtlen volna, mint a liberalizmus, mely szintén ignorálja, mert szétszakítja az életet, a fejlődést, s szürke teóriákba elfogulva, nem veszi tekintetbe, hogy az élet nem mechanizmus, hanem organizmus, hogy nem fa- vagy vascsapokkal vannak egymásba illesztve a társadalom részei, hanem eleven idegekkel, melyek önmagukban hordozzák az egész alaknak törvényeit. Az olyan konzervativizmus ráncos arcú törpékkel népesítené be a világot, kiknek fejlődése megakadt s elmúlt gyermekévek formáiba merevült bele; az olyan liberalizmus pedig hórihorgas, holdkóros, kimángolt léhűtőket állítana a világba, kik nem nőttek, hanem akiket kinyújtottak, megfejelték, megfoltoztak s hosszúra mángoltak, kik nem bírják el fuvola-csontjaikat s összeroskadnak ürességük terhe alatt.

A kereszténység sokkal tősgyökeresebb és életteljesebb, semhogy ne volna az élet, a fejlődés s a haladás híve; akik szellemét magukba szívták s tudják, hogy az a szellem nem a szűk Judeának, hanem a széles világnak elevenítésére van szánva, akik tudják, hogy nem egy arasznyi idő, hanem századok és ezredek folyamára épült az egyház, az üdvösség bárkája, akik tudják, hogy Krisztus a sírból kikelt azért, hogy éljen, s a sírt magát a pogánynak engedte át, csak azért, hogy ne a golgotai sziklasírban, hanem a haladó, szellemétől éltetett emberiségnek eleven egyházában keressük őt: azok nem lehetnek maradiak, azok mind haladiak; nem ragaszkodnak görcsösen a múlthoz, hogy annak árán azután a jelent ne értsék s a jövőt elveszítsék; hanem a történeti, természetes haladást sürgetik; ez képezi talaját az egyén, a nemzetek s az egyház szerencsés fejlődésének s áldásthozó életének.

De ha a haladás vezérsillaga alá áll az egyház, akkor főfeladata megismerni a kort és szükségleteit, hiányait és bajait; főfeladata fölismerni az irányt, mely utat nyit a haladásra, fölismerni az eszméket, melyek uralkodnak, melyek megértek a történelmi fejlődés izzó napsugarai alatt, hogy érett gyümölcsként áldásos intézményekben hasznára váljanak az

³ *Az egyház demokráciája* megjelent a „Magyar Sion” 1897-i évfolyamában 321. kk. II. – Hogy ennek a dolgozatnak az eszméit kellően méltathassuk, szem előtt kell tartanunk, hogy azóta több mint egy emberöltő telt el, és ami akkor még szokatlanul és merészül hangzott, abból ma már sok megvalósult. A szerző elsősorban papoknak írt, és ahol egyházat említ, legtöbbször a papságot érti, amint ez az összefüggésből világosan kitűnik. Amit mindjárt a dolgozat elején az egyházban végbemenő változásról, fejlődésről mond, azt az egyházban nem az isteni, hanem az emberi elemre érti, amint igen határozottan kifejezi a [40.](#) és [48.](#) lapon.

emberiségnek. Mert biztos, hogy a megért eszmék szerint alakul a világ, s az eszme-nyílás irányában indul meg a haladás.

Mi pedig a mai kor megért, ragyogó eszméje? Merre felé tart a világ haladása? Ezt az eszmét, ezt az irányt egy szóval jelezhetem, s e szóba van beleolvasztva a nemzeteknek, a politikának, az egyháznak is összes modern teendője; ez a szó: gyerünk a néphez. A demokrácia, ez képezi a kor ragyogó eszméjét; a demokrácia a haladás zodiakusának uralkodó állatjegye; ez állatjegyben áll az emberiségnek emelkedő napja, s nincs hatalom a földön, mely azt a napot megállítsa Jozsueként, nincs erő, amely azt irányából eltérítse. Valamint minden világteremtési és fejlődési korszaknak van egy közete, mely lassan halmozódott vastag rétegekké az őskorszakok csendes óceánjaiban: úgy a nemzetek az emberiség történelmének vannak széles, tág mezői; az egyik lesüllyed, a másik emelkedik, s rajtuk megy végbe mindaz, ami a világot mozgatja. Az emberiség legújabb s történelmén uralkodó rétege most emelkedett ki egy hosszú fejlődésnek óceánjából, s ez a nép és uralma, a demokrácia. A középkoré volt a rendi alkotmány; az újkoré a demokrácia. A középkori egyház összenőtt a rendi alkotmánnyal s belevette magát sáncaiba; az újkori egyház nőjön bele a demokráciába. Olvadjon föl a népben; forrjon össze, azonosítsa magát a néppel; fektesse bele erejét, szellemét, lelkét a nép érdekeibe; erjessze életképes szervezetté természetfölötti hatalmával a népek tömegét; fejtse ki áldásait itt és most, hogy a modern korban is kivegye érdemét mint a népek emelője, dajkája, reményüknek letéteményese, mint igazán isteni, tehát legnépszerűbb intézmény.

Ezt kívánja mindenekelőtt az emberiség haladásának törvénye.

A világot Isten nem kiváltságos rendek kedvéért teremtette, hanem az egész emberiségért, melyben minden lelket külön szeret s mindenkit egyaránt megváltott. Van a teremtésben, van az emberiségben különbözőség; a változatosság játéka zónák, nemzetek, nyelvek, tehetségek szerint tagolja az emberiséget; a különbözőség emeltyűje a haladásnak; a küzdelem kifejti a tehetségeket; de ez a különbözőség csak eszköz és nem cél; a cél az egyenlőség; a különbözőség bányász, fejt, fejleszt, gazdagít, de miután a kincseket az anyagi s a szellemi világban előteremtette, megoldotta feladatát, utána más hatalom lép a színre, mely a kincset közkinccsé, a vívmányt közhaszonná, a kiváltságot közjóvá teszi. Élvezze azt mindenki, akit a föld hordoz; ne görnyedjen kizárólag az egyik, mert a másik kiváltságképp semmit sem tesz; ne fizessen az egyik adót, mert a másik kivonja magát minden teherviselésből; ne nyomassék el az egyik, hogy a másik ficánkoljon. Az emberi társadalom haladása ezen csillagzat alatt tör előre; a rendi különbségeket tagadja; a kiváltságos osztályokat eltörli; a rendi társadalom helyére a demokráciát állítja.

Minden demokratizáltatik; rendek nem léteznek, de létezik a nemzet; kiváltságos grófok, bárók, nemesek nincsenek, de vannak emberek. A rendek elnyomták a népet; néhány ezren milliókat. A nép egyáltalában nem számított; jogból, szabadságból és kultúrából ki volt zárva. Annál több kötelessége volt. „Nem volt önálló gazdasági élete, s ki volt szolgáltatta a földesurak önkényeinek s gazdasági érdekeinek. A parasztság a jobbágyi viszonyokból folyó szolgálmányokkal tartozott földesurának, melyeknek mértéke, ha meg is volt határozva, tényleg nem korlátozta a földesurat, mert a paraszt nem részesült jogvédelemben. A paraszt bírálja még a saját ügyében is, melyben mint fél szerepel, saját földesura, tehát az, kinek érdekében állt őt elnyomni. A parasztnak nincs közjogi és még magánjogi személyisége sem. Még perében is földesura képviselte más bíró előtt. A paraszt nem az államnak volt alávetve, hanem a kiváltságos osztályoknak.” [Grünwald: A régi Magyarország, 132. l.] Az állam a rendi alkotmányban maguk a rendek. Az állam a rendekért van; minden az államban a kiváltságos osztályok miatt van, ezek pedig: a főpapság, a főnemesség, s a nemesség; máshol a polgárság hatalmas, kulturai tényezővé küzdött föl magát, de nálunk sohasem létezett erőteljes magyar polgárság; hanem a néppel, a robotoló parasztsággal azonosult, mely többé-kevésbé a röghöz volt kötve s minden terhet és kötelezettséget hordott, úgy a közjogiakat, mint a magánjogiakat a földesurak iránt. „A paraszt fizeti a katonai adót, ő adózik a házi pénztárba, a megyei

közigazgatás és igazságszolgáltatás szükségeire, ő fizeti a nemesség követeinek napidíjait, a nemesség által megszavazott koronázási ajándékot, ő viseli a katonai beszállásolást, az előfogatok, a közmunka terhét, s mindezt nem is meghatározott, igazságos kulcs szerint, mert az adóügyet s a szolgálmányok mértékét törvény nem szabályozza, hanem amint a tisztviselő kedvezése vagy rossz indulata, vagy befolyásos egyének érdekére való tekintet reá szabja” (Uo.).

S mit tett a nemesség? védte az alkotmányt, vagyis saját kiváltságait, s megakasztott minden reformot, minden újítást, mely a népen segített volna; irtózott a rendi alkotmánynak minden megváltoztatásától, mely a nép terheitől egy részt a nemesség vállaira hárított volna.

A rendi alkotmány tehát a kiváltságos osztályok nagy érdekszövetkezete s a haladásnak s a nép emelésének s az emberiség fejlődésének megakasztása volt. Egész Európa a rendi alkotmány alapjaira emelte államait; a középkorban bizonyára megfelelt ez az államforma a kor követelményeinek; de az emberiség fejlődése elsöpörte azt, mert akadályosabb, fejlettebb társadalmi alakulásoknak. A rendi alkotmány előtt a népek törzsekben éltek; a civilizáció elsöpörte a törzsszervezetet s társadalmi osztályokat teremtett, melyeknek érdeke volt gazdagodni, erősödni s az uralmat megszerezni, a többi osztálynak elnyomásával. Az uralkodó osztály biztosítja magának a törvényhozást; magához ragadja a kormányzatot, iparkodik gazdaságilag kizsákmányolni az elnyomott osztályokat, azért a földbirtokot magának tartja fenn, a többi osztályt birtokszerezésre föl nem jogosítja; a jogokból egyáltalában kizárja s az állami élet terheit mind reájuk hárítja.

Ez képe a középkori rendi alkotmánynak és társadalomnak! Nem vádoljuk, nem okoljuk; de nem is ragaszkodunk hozzá s vissza nem kívánjuk. A jogrend, melyet a középkor társadalma megalkotott, az akkori viszonyokon alapult; mást nem tudtak találni; akkoriban tehát szolgálatokat tett s történelmi átmenetet képezett, amilyen átmenet van az emberiség életében elég; amilyen átmenet volt a törzsszervezet, utána a rendi alkotmány, utána a modern demokrácia, s nincs jogunk állítani, hogy a haladás vonalának végére jutottunk; csak hogy a jövőt senki sem ismeri, s az emberek elfogultságukban s a modern intézményekhez való ragaszkodásukban sem érzékkel, sem finomabb szimattal nem bírnak a problémák miként való megoldása iránt. A törzsszervezet emberei harcoltak Szent István rendi alkotmánya ellen, a rendek tusakodtak a demokrácia ellen, s a modern demokráciának nyárspolgári része szintén prüszköl minden szociális átalakulás ellen; csak hogy sem az idők kerekét, sem a fejlődés menetét megakasztani nem lehet, az ezredik évben éppoly kevésbé, mint 1790-ben, 1848-ban, s biztos indukció alapján állíthatjuk, hogy 2000-ben sem.

A rendiség helyébe lépett tehát a nemzet; a partikuláris érdekszövetkezet helyébe a közérdekszervezetté átalakított állam; a kiváltságos és elnyomott osztályok megszűntek, a közjogi korlátok le vannak törve. A jog, a haszon mindnyájunké; a teher és kötelesség szintén. Bátran mondhatom ezt, jöllehet a politikai szabadság csak fele az igazi jogegyenlőségnek; a másik éppoly fontos, sőt talán fontosabb része a gazdasági függetlenség, amelytől eddig ugyancsak messze estünk.

Már most kérdem, mi az egyház föladata a nemzetek e demokratikus fejlődésében?

Föladata az, hogy szívvel-lélekkel az emelkedő rétegek pártjára álljon. Az egyház mint szellemi hatalom a haladásnak lesz híve; a haladásnak iránya pedig a műveltségnek, a gazdasági és politikai fejlettségnek demokratizálása. Nem szabad eldobnia magától senkit, de értenie kell a történelmet, olvasni kell tudnia az idők jeleit! Sokszor és sokáig nem értette, sokszor és sokáig nem is érthette; miért? mert az eszmék még nem értek meg; a tömegek nem erjedtek. A haladás törvényei, a történelem szelleme a múlt században még nem voltak kiművelve, de most világosan és élesen emelkednek el a múltnak ködéről. Azért az egyház nem kapaszkodhatik bele a rendiség fönnmaradt törmelékeibe, nem sorakozhatik hív zsoldosként a csupán társadalmi elvet képviselő arisztokráciának zászlai alá; nem rokonszenvezhet a nemességgel mint valami irigyletes intézménnyel; neki egészen, teljesen a polgári társadalom,

mondjuk, a nemzet alapjára kell állni. Ez a jelen kornak küzdő porondja; itt az alkotás, itt az érvényesülés tere.

A főpapoknak nem lehet ma már főnemeseknek lenniök; nem lehet a főpapság kiváltságos rendjének korlátai mögé húzódnio; a közjogban, igaz, van még néhány léc a régi korlátszerkezetből, de az is vajmi szüette és korhad; de a társadalmi életben se maradjanak régi, elévült hagyományaiknál; a társadalmi életben még ma is rendet képviselhetnek, de ez a rendiség nem életrevaló eszmékben, hanem inkább az egyéni hiúság csiklandozásában bírja összes létokát. Míg az elévült fölfogásnak gyöngeségével lépnek föl, addig többé-kevésbé nem fognak bírni érvényesülni; az emberek idegenkedve néznek rájuk, mint nem a mai korba való emberekre; szavaik időszerű tettek híjával tört nyilak; egész létük s kihatásuk árnyaszerű.

Ha az egyház időszerűen akar hatni manapság, akkor vesse magát bele az eszméknek azon golf-áramába, mely az elnyomott osztályok jegestengere felé tör egyre folyton, s azok javára érvényesítse összes befolyását. Nem mondom én, hogy oktalan hóbortok<nak> vagy a kinyilatkoztatással csak távolról is ellenkező nézeteknek rabszíjára fűzze csalhatatlan szimbólumát; maradjunk mi meg az örök, keresztény igazság alapján; de tegyük közkinccsé mindazt, amit a keresztény műveltség eddig a rendi korlátok miatt csak keveseknek juttatott. A jogrend más, nem a tan; s a megváltozott jogrendben hassunk, alkossunk a régi tannal. Mentsük ki az elszegényedés örvényéből a gazdaságilag elnyomottakat; legyünk bajnokai a magyar népoktatás ügyének; fejlesszük azt, amennyire csak erőnk engedi. A magyar népoktatás úgyis ázsiai színvonalon áll, de még inkább ott áll az a nézet, hogy a nép addig jó, míg buta, hogy a paraszttal csak addig lehet bírni, míg műveletlen, tudatlan és vad. Ez a maradiság evangéliuma, s épp azért merő tévely és korlátoltság. Fejlesszük a társadalomban az erkölcsi érzéket; mert a rendi társadalom egyfelől a gögös megvetést és kegyetlenséget, másfelől a halálos gyűlöletet, a kegyetlen visszatorlás vágyát élesztette az ellenséges osztályokban. A hivatásának magaslatán álló papság nemcsak jogilag egyenlőnek fogja magamagával tekinteni a népet; nemcsak megszanja, hogy az „urak” megvetik azt, kinek kezét a munka bepiszkította; hanem a papok a legtisztább s legönzetlenebb demokratizmus nevében éppen ez erkölcsileg, szellemileg s gazdaságilag gyenge osztályok pártjára állnak, hozzájuk vonzódnak, segítik s pártolják őket.

Így fogjuk mi a papiros-demokráciát köztünk élő, népet boldogító intézménnyé változtatni, így leszünk mi a szó szoros értelmében emberek, kik korukat értik.

S kik tehetik ezt könnyebben, mint a papok? kik vannak hivatva a nép embereivé válni? A történelem eddig azt mutatja, hogy mihelyt a rendiség korlátaiból kiszabadul az egyház, mindenütt demokratikus érzelmű; mindenütt a fejlődő, haladó, jogaiért küszködő népnek pártjára áll. Totus mundus stultizat, írta a régi, egyszeri táblabíró a múlt század végén a divatos eszmékről; az egyházzal méltán azt mondhatni: tota ecclesia democratizat, s ahol nem teszi, elmarad. Fölösleges erre rátérnem; elég, ha Kannegieser tavaly megjelent munkájára utalok.

A magyar nép ugyancsak rászorul, hogy fölkaroljuk; minden téren való hátramaradottsága egy sokszoros vészkiáltás, mely az uralkodó osztályoknak, s elsősorban az egyháznak mulasztásait kiáltja világgá. A múlt században a jó emberek természetesen azt gondolták, hogy a köznéppel könnyörületre méltó, de ki tehet róla utóvégre is, mikor erre az osztályra az „Isten, a természet s a törvény tette rá a szolgaságot”; ma azonban a történelem szellemét tanulmányozó ember jól tudja, hogy e szolgaságban, s kiváltképp e szolgaságnak minél továbbra minden áron való megörökítésében sem Istennek, sem a természetnek, hanem csak az uralkodó osztályok érdekeinek van része. Ellenkezőleg, Isten azt akarja, amit Berzsenyi Kazinczyhez írt VI. levelében mond: „Nem lehet szentebb kötelessége egy bölcsnek, mint a nép boldogságának eszközlése.” Azelőtt ő is a rendi maradiságban elrekedve vagy nagyon aranyosnak látta a nép helyzetét: mikor azt írja, hogy voltak vármegyék, melyek megtiltották a mesterembereknek, hogy túlságos fényes ruhát ne készítsenek „és az emberekről a 100 forintos bundákat, a 70 és 80 forintos ködmönöket, szűröket, 30 s 40 forintos kivarrott üngöket és gatyákat pandúrok által lehasogattatni” parancsolták; vagy talán ő is a népnek jogtalan helyzetét Isten akaratának

tulajdonította; de később fölnyílt a szeme, s a magyar nép elmaradottságának megítéléséről azt mondta: „én akkor úgy szóltam, mint borzas bajszú magyar, de azóta sokat elnyírtam bajszomból; mit gondolsz, nem kell-e egészen lenyírnom?” Hej, hány embernek kellene lenyírnia borzas bajszát; hánynak kellene lemondania elmaradt nézeteiről s nem a múltba vágyódni, hanem a jelennek s a jelenben élnie, hogy a jövőt biztosítsuk.

A második ok, mely miatt az egyháznak összes érdeklődését, gondolatait, erőit, törekvéseit a népre kell terelnie, az, hogy a néppel együtt nem érző, bajaiban, küzdelmeiben részt nem vevő papság ellen mindenütt nagy ellenszenv támad, mely az egyház működéseinek idegeit is átmettzi. Mutatja azt a történelem, hogy mily könnyen kap lábra az ellenszenv a klérus ellen. Oka e jelenségnek, egyes kereszténységellenes áramlatoktól eltekintve, amikor az ellenszenv a kereszténység gyűlöletévé is fokozódik, az, hogy a klérus isteni jogalapon a laikus elemtől el van különözve, s így állásánál fogva társadalmilag is külön osztályt képez. Az osztályok közt pedig harcok, súrlódások, ellenszenvet könnyen támadnak s mindig lesznek. Az isteni jog, mely a klérust a laikus elemtől megkülönbözteti, az egyház erejének s szellemi erőteljének forrása; de nem szabad ez isteni jogi különbségből társadalmi korlátokat csinálni; nem szabad a klérusból egy érdekosztályt alakítani, melynek más érdekei és céljai vannak, mint a népnek. A népnek emelkedése a gazdasági, az erkölcsi s a szellemi téren nem vonhat megkülönböztető vonalat a nép s az egyház közé, sőt erős egyház nem lehetséges a rendi alkotmányban, hanem igen, lehetséges az egyenjogú, öntudatos népben. Azért tehát, ha a papság nem akar ellenszenvet ébreszteni önmaga iránt, lépjen ki a népemelés, a népboldogítás terére, s ne maradjon tétlen és vesztég. Ha gyűlölettel találkozunk, mely ránk mint elmaradt sötétencekre, mint ötödik kerékre tekint, cáfoljuk meg az elfogultakat, hogy nincs igazuk. Ha oly fölfogást terjesztenek, hogy az egyház s a papság csak rég szerzett érdemeiből, s a rendi társadalom keretében kifejtett tevékenységnek emlékeiből él, mutassuk ki, hogy az egyház nem fossziltólgy, hanem eleven fa, s hogy nem kesereg a régi formák után, hanem a haladó világ gondolataiban, nézeteiben s intézményeiben is érvényesül. Akkor teljesül majd Arany János szava:

Közöttünk él, ki a jelennek él,
Aki közöttünk küzd, szeret, remél.

Ha hidegek és idegenek maradunk korunkban; ha ami mozgatja a világot, minket nem érint; ha nem mondhatjuk el amit a nóta tart, hogy mi neked fáj, nekünk is fáj: csakhamar elszigetelten állunk majd a világ áramaiban, vagy mint magasan úszó felhők, hazátlanul bolygunk a föld fölött s beteges lemondással nézzük az idők fejlődését.

A harmadik ok, mely a demokráciát sürgeti, az, hogy hátramaradt, elhanyagolt néppel semmire sem mehetünk. A kiváltságos osztályok maguk számára foglalták le az emberi haladás minden vívmányait; de azáltal, hogy féltékenyen és kapzsian őrizték a lefoglalt kincset, tényleg megkötötték a haladást. Megcsömörlött az emberiségben a lélek, s a megmerevülés s tétlenség következtében megundorodott önmagától; azért tör, ront azután minden főnnállót, azért indul ki új világot alkotni, mert a régi formákból kiveszett már minden élet; a társadalom s a rendi alkotmány vén fáján nem nyílhatott többé új hajtás.

Nézzünk csak hazánk történelmébe, nézzünk bele abba a poshadó XVIII. századba, hol a copfok és rizsposos parókák uralkodnak. A nemzet az élet új jelenségeit nem ismerte s nem értette; hatszáz év előtt kelt törvényeket, ha újabb törvény hatályon kívül nem helyezte, éppoly megnyugvással idéztek s alkalmaztak a jelenre, mint a legújabbakat; a jelent nem ismerték; a léleknek új útjai előttük zárva voltak, nézeteikkel, fogalmaikkal mindig csak a múltban éltek. Merev formákban éltek. A közjog volt az a vesszőparipa, melyen a státusférfiak tekintélye lovagolt, de a haladás gyakorlati problémáit nem ismerték. ((Magyarországon a külügy, hadügy, pénzügy, a közigazgatás, a közoktatás, az igazságszolgáltatás és közigazgatás

gyakorlati problémáinak ismerete nélkül is lehetséges volt jelentékeny államférfiúi tekintélyre szert tenni. Azért nem is marad meg egyéb a közjogi formáknál, a lényeg mindenütt elveszett” (Uo. 328. l.). S talán kikökönt már az államférfiúi hírnév e sivár pályákból? Nem, még mindig ott mozog; példa rá a magyar parlament s egy miniszterelnök, ki saját vallomása szerint a szociális kérdésben nincs tájékozva.

Formalizmus mindenütt lehet. A forma megmarad, s a szellem kiesik. S a formalizmus ott foglal tért, ahol új igényeket, új érdekeket nem ismernek, új jelenségeket észre nem vesznek, azokhoz nem alkalmazkodnak, hanem a régi múltnak viszonyaihoz ragaszkodnak.

Nincs haladás változás nélkül, nincs alakulás simulás, alkalmazkodás nélkül.

Ha ez a belátás vezetné tevékenységünket, nem szegődnénk a Horatiustól ócsárlott zsémbesekhez, nem volna típusunk a „laudator temporis acti”. Nem fázánk életet lehelő újításoktól, erőt kölcsönző szervezkedéstől; hanem a kereszténység örökifjú igazságának erejében s az isteni kegyelem ifjító ihletében tért követelnénk és foglalnánk, mert tudjuk, hogy ahol élet, igazság, lélek kell, ott az evangélium a legáradóbb forrás, s hogy minden nép, kor és műveltségi fok hálás leszen áldásaiért.

Jeles férfiak sokszor illusztrálták ezt a gondolatot a francia klérusra való utalással. Lehet, hogy igazságtalanság átlag klérusról beszélni; lehet, hogy csak némely egyházmegyére vagy vidékekre illik a kifogásolt állapot; azt nem kutatom s személyes tapasztalatomból nem ismerem; de amennyiben tényleg igaz a kifogás, ugyancsak sajnálatra méltó. A „curé” ott ül a plébánián kolostori csendben, az utat a kapu előtt fű növi be, halandó rajta, a sekrestyést kivéve alig jár; de benn a szobában annál korszerűbb a kép; az asztalon a legújabb könyvek fekszenek, az aszkézis bőségesen van képviselve, az „Univers” s a „Croix” nem hiányzik; így él és hal a „curé”; tanult, művelt aszkéta; de a világ nem hederít rá. Befolyása a népre nincs; ami a népet mozgatja, abba a „curé” nem avatkozik, s ami a „curé” előtt fontos, azt a nép nem érti s nem becsüli. Vajon nem üres jogi forma egy ilyen „curé”? a konkordátum egy alakja, az apostolnak skeletje.

Ismétlem, nem akarok rájuk követ dobni, mert viszonyaikat nem ismerem. A francia forradalom Isten-káromlása tán sőt hintett vidékenkint a francia egyház romjaira; a baj azonban az, hogy a feudalizmusba s a rendi alkotmányba belemerevedett egyház, miután neki is kellett a rendi alkotmánnyal romba dőlnie, sehogy sem tudta visszahódítani az elvesztett tért, s oka ennek az, mert mindig csak visszavágyik s visszasír a visszahozhatlan múltba s a jelen igényekhez alkalmazkodni nem tudott. A császár kegyelméből élt s nem kereste föl a népet. A nép minden törekvéseivel szemben hideg és főséges szfinx maradt. Nézzetek át Németországba, ott meglátjátok a jelenkor minden érdekeit fölkaroló egyházat a gazdasági, szellemi, erkölcsi életet egyaránt első hatalom gyanánt termékenyítő modern kereszténységet.

A negyedik okot, mely az egyház demokratikus irányát sürgeti, az ősegyház történetéből veszem. Meglehet, hogy valaki már e szavak hallatára is begombolkozik s kifogásolja azt, hogy a XX. század egyházát a régi minta szerint mérem. Azonban a kifogás tárgyatlan; nem akarom az ősegyházat egyszerűen abszolút mintaképül elének állítani, hanem csak az irányra utalok, mely annak az egyháznak oly győzhetetlen erőt adott.

Valaki azt mondta, hogy az őskereszténység valóságos proletármozgalom, s hogy a régi keresztény községek a fogyasztási szövetkezetek, jótékonyági egyletek, temetkezési társulatok és közművelődési egyletek keretében keletkeztek, „a fáradozók és terhelték” megsegítésére. Valamint a mai szocialisták hirdetik, hogy nem lesz többé sem úr, sem szolga: úgy az evangélium is mondja: „egy a ti Uratok, a ti mesteretek; Krisztus; ti pedig mindnyájan testvérek vagytok.” Ennyire haladt az akkori kornak „egyenlőségi-fanatizmusa”. [Neue Zeit XV. I. 412.] Annyi mindenestre igaz ebből, hogy senki sem értette meg az evangéliumot oly könnyen, mint a szegénység, senki sem érezte magát annyira egynek a szenvedő Krisztussal, hogy vele megfeszíttessék és föltámadjon, mint az, akinek különben is szenvedés volt az élete, s

nélkülözés a kenyere. Azért voltak ők mindnyájan „testvérek”, s az egyenlőség érzete Jeruzsálemben egy időre megteremtette a legnagyobb egyenlőséget, a birtokközösségben.

A „testvérek” ez ősközössége fölvette a harcot az apokalipszis „állatával” élet-halálra. Az „állat” dühöngött; az egyház eleven húsába vágta bele karmait s véres nyomokon járt, s a cészárok hatalma végromlással fenyegette az egyszerű „fáradzó és terhelt” testvérületeket.

Mi adott hát akkor ezeknek a községeknek erőt ellentállni az „állatnak”? A szellem s a lélek áradó ajándékai a prezbiteri és episzkopális szervezet keretében. A prezbiterek s a püspökök a nép emberei voltak, kik Krisztus helyett álltak. De Krisztus helye nem volt emelvény, nem volt trónlépcső; a „testvérekkel” egy talajon állt, velük járt-kelt, túrt, szenvedett. Az ősegyház szervezete az, ami a modern egyházé; a régi egyháznak is vannak prezbiteri és püspökei; de a szellem a „testvérek” szelleme; a legtisztább demokrácia. Az a demokrácia, mely az isteni hatalmat tiszteli a prezbiterekben és püspökökben, az a demokrácia, mely vért ont s hű a halálig a hódolásban, az engedelmségben; de amely ezzel a hatalommal a rideg jog formáiban, az előkelőség elszigeteltségében seholy sem találkozik. A hatalom köztük, velük élt; nem úszott magas felhőként fejük fölött, s mindenáron azon volt, hogy a „testvéreknek” szolgáljon. Az egyház elvilágiasodása akkor kezdődött, mikor a püspökök megszűntek a nép emberei lenni, s lettek az udvar, a császár szolgálói. Tudjuk, hogy ez a fejlődés elkerülhetlen volt, mert az egyház azáltal, hogy államvallás lett s a császárok kegyeit élvezte, eo ipso függésbe került az államtól; aranyat és fényt kapott, aranyláncokat, s jól mondja Pallavicini kardinális a trienti zsinat történetében, hogy a szegényeket vasláncokkal, a gazdagokat aranyláncokkal szokás békóba verni; csak hogy míg valaki a vasláncokban szabad marad, addig az aranyláncokban legtöbbször szolga lesz, a szerencsés és ritka kivételeket leszámítva.

Azóta az egyház iránya a hatalmi arisztokráciával halad, addig, míg ismét beáll egy történelmi fordulat, mely a világjárás kerekén nagyot forog, s ez a gyökeres lendítés jelen századunkban ment végbe. Itt az idő, hogy az egyház régesrégi útjaira térjen, hogy prezbiteri és püspökei ismét a nép emberei legyenek; mert ma ismét a nép a vezérszöglet a történet egén. Az egyház legfényesebb tradícióinak fonálát veheti újra kézbe, s nincs kétség benne, hogy e fonál oly eleven ideggé lesz, mely körül a kereszténység régi ereje újra testet ölt.

Avagy nem tartja-e kézben régi hatalmának biztosítékát? Nem felel-e meg ma is az emberi lelkek összes igényeinek? Van-e hatalom, mely népszerűbb lehet, mint az egyház? Van-e tan, mely oly szilárd meggyőződéssé válhatik, mint a keresztény hit? Van-e szeretet, mely annyira beolvashatja az ember egyéniségébe az örök élet érdekeit, hogy mindent áldoz értük s isteni élet után vágyik?

Az egyház ellenei csak sejtik, hogy mily óriás hatalom ez, s rettegnek tőle. Néha megcsapja őket e hatalom szele; ünnepei, meleg áhítatai, szentségei még rájuk is hatnak, kik pedig teljesen kivonják magukat befolyása alól.

Kár, hogy az egyháziak maguk nincsenek mindig élénk öntudatában hatalmuknak, s befolyásuknak a nép lelkébe. Finom részletekbe behatoló nevelést gyakorol az egyház a népre; ezt csak az tudja, ki a gyónás légkörét ismeri; aki ismeri a belső ember megnyilatkozását, melybe az egyház csepegteti a megnyugvás s a lelki javulás és tökéletesedés kegyelmeit. Teremtsetek, – kiáltjuk feléjük méltán – teremtsetek; mit álltok vesztég? Az életet legmélyebb alapjaiban ti érintitek. Néha talán bizalmatlankodtok hatalmatokban, midőn a pajzán, kacagó, fecsegő, csélcsep népelet vonul el szemeitek előtt; midőn a piacokon, mulatóhelyeken, várótermekben megfordultok, sokan oly idegenszerűen néznek rátok; de ezek csak benyomások. A lélek azért sokoldalú, mert lélek; azért mély, mert szellem; ugyanaz a lélek, mely most kacag és pajkos, elnémul majd annakidején s betér hozzátok; az a mulató nép is leveszi kalapját s hallgatagon szemléli aranyos templomaitokat, magába tér s imádkozik; erről mondta Guizot: „l'église c'est l'école du respect”. Az élet az embereket ellentmondásokba keveri, – a politika üzérre teszi, – a bűn megfertőzteti; de a kereszténység ráteszi e szenvedélyes emberekre kezét, s akkor ők is fejükhez kapnak s józanodni készülnek.

Az egyház papjai, kik a nép emberei, megnyerik a nép bizalmát a gyermekek iránt való szeretetük által, s ugyanakkor lefoglalják némiképp az egész nemzedéket. Nézzétek, mily bizalommal jönnek a gyermekek hozzátok; mintha éreznék, hogy lelkileg ti szültétek őket; a keresztség loccsanásától ébredtek föl, s most észreveszik, hogy ez éltető hullámmal ti tereltétek rájuk. Gondozástok alatt nyílik meg szívük s rátok leheli szeretetének illatát; csak hozzátok jönnek s pacsit adnak; kezet fognak veletek, mert tudják, hogy ti vagytok utódai annak az isteni gyermekbarátnak, aki páratlanul szeretete őket. S ez emlékeket ki nem törli az élet. Mi több, azon veszitek magatokat észre, hogy e furcsa, fonák világban az evangéliumi szerepek is változnak; mert hajdan a szülők hozták gyermekeiket az Úr Jézushoz; manapság pedig a buzgó hitoktatók megfordítják ezt a régi történetet, s a jól oktatott s Isten-szeretetre hevített gyermekek hozzák vissza Krisztushoz s az egyházhoz az elidegenedett szülőket.

Megnyeritek a nép bizalmát buzgalmatok által! Elszigetelt állástok menedékhellyé lesz; az, hogy a profán világból kiemelkedtek, pihenni hajtja hozzátok a profán lelkeket. Ti bizalmasai vagytok; a gyónásban nektek tárja ki szívét; ti vagytok meghitt tanácsadói; s tűzbe megy értetek, ha a tényekben látja azt, hogy igazán Krisztus papjai vagytok. A világ is a buzgó papság lábai elé rakja le nemcsak a hagyományos tisztelet, hanem a legőszintébb elismerés koszorúit.

Megnyeritek a nép bizalmát a betegágnál! Fölfogjátok a haldoklók leheletét, lezárjátok pilláit. S ha tényleg a bölcsőtől a sírig ti vagytok támaszai, vajon megvethet-e titeket? Ti hintitek be vigasszal útjait; vajon viszont tövist szórjon elétek? Ti szegitek be azzal az önkéntes, bizalmas szeretettel ösvényeiket; vajon az áldozatos szeretet csak itt ne legyen képes hódítani s itt tagadja meg diadalmas természetét?

S ha most ezzel a tőkével, ezzel a hatalommal áll az egyház a pusztuló nép közé, vajon lehet-e más, mint a szó legnemesebb értelmében demokratikus? Ez iránt nincs egy csepp kétség; s ha a szó miatt támadna félreértés, az mindezek után magától foszlik szét. Nem az elveket változtatjuk; csak az elvekben lappangó buzgalmat, odaadást akarjuk kiváltani. Nem követjük Charbonelle abbét, aki szintén az evangélium demokratikus szellemére hivatkozik, s az egyháznak figyelmébe ajánlja a világ morális és szociális megújítását, – ajánl neki több érintkezést a világgal, hogy toleránsabb legyen, – XIII. Leó pápa liberalizmusának oltalma alatt a papság oly emancipációját követeli, mely máskor lázadásszámba ment volna; az ilyen szóbeszéd csak árt az ügynek, mert ami jót akar is, azt rosszul s tévesen fejezi ki. Ha azt hirdeti, hogy „ki a sekrestyékből”, fején találta a szeget Franciaországban; de ha liberalizmust ajánl az egyháznak, az nem demokrácia, hanem tévely; nem népszerűség, hanem népgyűlölet. A népet szerető, a népért fáradó, a néppel összeforrt egyház, ez a mi demokráciánk; az a demokrácia, melynek alapján Krisztus Urunk s az apostolok álltak. A kor szenvedélyeinek ellent kell állnunk váltig, tévelyeit, zűrzavarait üldöznünk kell, mert hisz ezekből száll föl az a mótely, mely a vallást, az erkölcsöt s vele a népet is tönkreteszi. Oly demokraták, kik az egyház elé állnak s „balra át”-ot vezényelnek a liberalizmus, a dogmatikus tolerancia pusztaságaiba, azok a demokráciáért lelkesülhetnek ugyan, de lelkesülésükben sok a mámor, a tévely s a hóbort; azok a demokráciával a tekintélyt megrontani s az alázatot, erőteljes hitet engedékenység és modern racionalizmus által vizenyőssé tenni kívánják. A mi demokráciánk az apostolok s az apostoli férfiak demokráciája, vagyis a alázatos hite, áldozatos élete, a világ szellemének megvetése, nép minden érdekének emelése. Ebben a demokráciában meg van óva az egyházas érzés s az egyházhoz való érzékeny ragaszkodás, valamint előtérbe van állítva a kor minden szükségletének s szellemi irányának tekintetbevétele. Erről gondoljuk, hogy diadalra vezet az újkorban, a demokrácia korában is a kereszténység ügyet.

Az autonómiai mozgalmak pszichológiája (1897)⁴

Mint villamos szikrák, úgy cikáznak most a gondolatok a magyar katolikus világ egén, s mivel ahol szikrák cikáznak, ott a felhők nem hiányozhatnak, azért van elég gondteli arc, kételkedő fejcsóválás, kasszandrai prófétálás, mely a szikráknak megfelelő, sötét háttért festi az autonómiai törekvéseknek mindinkább szoruló láthatárára. Felhő és villám, fény és árny, remény és félelem, biztonság és kétely tarkítja tehát a magyar egyháznak jelenlegi izgalmas helyzetét. E mozgalmas, változó eszme- és érzelemforrongásban egy gondolatnak kell felhők és villámok, remények és félelmek fölé emelkednie, egy gondolatnak kell a várakozás és megsóhajtás magaslataiból leszállania és testet öltenie, s ez a gondolat *az autonómia szükségességének meggyőződése*. Ez iránt köztünk nézeteltérés nem lehet, s ha még ebben sem egyeznénk meg, s a széthúzásnak még ennek a belátásnak hiánya is adna tápot: akkor valóban önmagunkat jellemeznők s bélyegeznők az elmaradottság s a szellemi éretlenség bélyegével, s úgy viselnők magunkat, mint akik korukat nem értik s különös eszmei elszigeteltségben inkább a kurdi hegyekben élő khalid keresztény községekre, de nem az európai empóriumon élő magyar katolikus egyházra emlékeztetnek. Azaz, hogy majdnem sokat mondtam talán, mert hiszen épp az a baj, hogy nem vagyunk annak az európai empóriumnak egészen a fonsíkján, hanem csak kapaszkodunk a lejtőjén s inogunk a peremén. De még ha így is volna, akkor is reméljük, hogy az autonómia szükségének belátása elől el nem zárkozhatunk, s hogy azok az uralkodó eszmék, melyek az autonómia megalkotását sürgetik, nálunk is megtörik a jeget, a bizalmatlanság, a kétség, az aggályoskodás fagyos érzetét.

Volt már gyakran szó arról, hogy az autonómiát mi minden sürgeti Magyarországon; emlegettek egyházi, politikai, jogi érdekeket, s alaposan begyőzték, hogy az egyház helyzete Magyarországon egy közjogi anakronizmus; én ebben a cikkben a kornak vezéreszméiből s azok megvalósításának szükségességéből indulok ki, s azt akarom kimutatni, hogy az autonómia sürgetése a kor uralkodó eszméinek egyik konkrét megnyilatkozása, melyet eltusolni egy darabig lehet, sokáig nem lehet; melyet félreismerni nagy tájékozatlanságra vall; melyet elnyomni annyit tesz, mint egy mozgalmat, mely üdvös lehet, vészthozó irányba terelni.

Az emberiség nagy organizmusai folytonos fejlődés alatt állnak; az államok egy bámulatosan tagozott szervezetet tüntetnek elénk, melynek funkciói felölelik az emberi társas, tudományos, gazdasági, politikai életnek minden érdekeit; egy ideális eszme után törekszenek, mely az egyének tökéletességét a főntemlített irányokban párosítani akarja a köznek lehető legfejlettebb állapotával. Nem disputálok most arról, vajon sikerül-e ennek a nagy problémának megoldása; vajon nem fogja-e elnyelni a köznek, az államnak fokozott tökélye, abszolútizmusa az egyént s a közszabadságot, vagy nem roppantja-e meg a kifejlett individualizmus az államszervezetet; mondom, erről most nem disputálok, csak azt az egyet állítom, hogy az emberiségnek s in concreto az államnak modern haladása azon politikai formák behatása alatt ment végbe, melyek az egyént, annak önérzetét, annak önállóságát és szabadságát szolgálták.

A fejlettebb egyéniség, az önrendelkezés politikai formája, ez volt az a minta, melybe beleöntötték az emberiségnek erőit s érték el általuk a modern haladás fokait. Összetörték a régi alkotmányok ércszobrait, beledobták a szobrok darabjait részint az eszmék fehériszába, részint a meleg vértől párolgó politikai forradalmak kohójába, s a megolvasztott tömegeket

⁴ *Az autonómiai mozgalmak pszichológiája* megjelent a „Magyar Sion” 1897-i évfolyamában 481. kk. II. – Ezt a dogmatikailag és egyházjogilag igen precíz dolgozatot az apostoli buzgóság és az egyház meleg szeretete sugallta. (Lásd különösen az 57. és 59. ll.) Az autonómia, mint a szerző ismételtelen is hangsúlyozza, csak pszichológiai és történelmi forma, mely lehet az életnek hatalmas emeltyűje, de lehet végzetes akadálya is. Történelmi, s éppen ezért átmeneti tényező ez, melynek a szocialista és kommunista kinövésnek ezidőszerint más szint és akcentust adnak, mint ezelőtt két-három évtizeddel.

beleöntötték az uralkodó individualizmus mintáiba. Mindenütt alkottak ily mintákat: a politikai, a gazdasági életben, sőt arra törekcsenek – s nem tudjuk, mi lesz ezekből a törekvésekből – hogy átvigyék a gondolatot a szociális térre is s ott is megalkossák a független, önrendelkező egyének típusát. Ne ítéljük el ez irányzatot; minden irányban van sok túlhajtás; minden irányzat egyoldalú, s kivált a lelkesedés kezdő korszakaiban a legémelygősebb túlzásokra engedi magát ragadtatni; egyelőre ismerjük el csak azt, hogy a modern haladás tényleg az egyéniségnek erőit fejlesztette ki, s a kifejlesztett *egyéniségek* által magasabb politikai s társadalmi formákat ért el. Általuk érte el technikai tökélyét s ezáltal a termelésnek bámulatos produktivitását; általuk érte el a fejlettebb közműveltséget, s iskoláira többet áldozott száz év alatt, mint azelőtt századok alatt; általuk érte el a jogi viszonyoknak s a személy megbecsülésének magas fokát, s arra iparkodik, hogy az individuumot minden tekintetben fejlett, öntudatos egyeddé fejlessze. A társadalmi, de meg a közélet is, amennyiben törvényt hoz és igazságot szolgáltat, szintén az egyed fejlettségét, fejlett becsületérzését és erkölcsi öntudatosságát célozza, amint azt parlamentünk egyik szónoka is kifejezte, midőn így szolt: Van-e a társadalomnak szilárdabb alapja, mint az állampolgárok becsületérzése és szolidaritása becsület dolgában? Hisz ez a biztosíték az angolok jogai szerint egy óriási vagyon, egy ember múltjának fölhalmozott erkölcsi kincse és tényleg erkölcsi, politikai, szociális befolyása, gyarapodása, existenciájának alapfeltétele. Legjobban illusztrálja értékét az a pszichológiai momentum, hogy abban az esetben, ha valakit becsületében, családjá, hozzátartozói becsületében támadnak, egy varázsütéssel elveszti értékét előtte minden; vagyona, élete, jövődöbeli tervei mind közönyössé válnak és maradnak addig, legalább az önérzetes embernél, míg meg nem toroltatik a sértés, míg vissza nem szerezte polgártársaival egyenjogú polgárnak való elismerését. De nem mindnyájan oly önérzetesek az emberek. Vannak olyanok, kik bizonyos fatalisztikus megadással veszik a sértést, részint mert nem bíznak abban, hogy az állam judikaturája nekik elégséges satisfactio-t szolgáltatson, részint mert nem bellicosus természetűek. Ezekre is ki kell terjeszkednie az állam nevelő gondoskodásának, hogy föltámassza őket letargiájukból, mert az államnak kulturális missziója megkívánja, hogy minden állampolgárban élénk és éber legyen a becsületérzés (Emmer Kornél 1897. jún. 3-án).

Ne gondoljuk, hogy ez a fölfogás talán a barbár korszaknak maradványát, a párbajt védi és helyesli; nem védi; hanem kifejezésre hozza az individuális törekvést, mely régen és most az ököljog párbajaiban s a kocsmák duhajkodásában nyilvánult; a művelt társadalomban pedig állami gondviselést s jogszolgáltató védelmet és elintézését sürget.

A modern korszak tehát az egész vonalon *kifejleszti* az egyéniséget, fejleszti, műveli az embert; érdeklődést, önállóságot, hozzáértést teremt a polgárban, s a fejlett, önálló, hozzáértő polgárok milliói adják az állami szervezetnek is tökéletesebb formáit, amennyiben mindenütt önrendelkezést, önkormányzatot, önjudikaturát (esküdtbíróóságok) teremtenek. Az önrendelkezés, a kormányhatalom megosztása, a törvényhozásban való részvét, mindezek csak folyományai a nép fejlett egyéniségének; s minél műveltebb a nemzet, a testület, annál inkább sürgeti a jelszót, hogy „non de nobis sine nobis”.

Ezt a műveltséggel s öntudatos személyiséggel lépést tartó önrendelkezést mondom én *tökéletesebb politikai formának*. E forma érvényesülését csak úgy lehet megakasztani, ha a haladást magát akasztjuk meg; alkotó erejét csak úgy lehet megbénítani, ha félreértjük az emberi természetet s vagy vakon ragaszkodunk a múltnak intézményeihez, vagy összezavarjuk a tökéletesebb formát annak kinövéseivel; sem az egyikét, sem a másikat nem tehetjük; ennek a fejlődésnek gépezetét nem mi alkottuk, kerekei nem ötleteinknek művei, s ha nem is kenjük azokat, akkor is járnak, s akaratumk ellen súrlódva, csikorogva, szikrázva kotorják az új idők áramának medrét.

Ahol aztán mégis ez öntudatos személyiség érvényesülését meg nem engedik, ott a közöny s a fásultság dermeszti meg a közszellemet. Amely társaságban a tömegeknek önrendelkezését megakasztják, ott a fejlettebb élet szikráit oltogatják ki hozzá nem értő buzgalommal, így van

ez a magyar egyházban. Ki törődik nálunk az egyházzal? Ki törődik annak érdekeivel? Únosuntalan hallja az ember: az a papok dolga. A híveknek az egyházban semmi rendelkezésük, semmi befolyásuk; az ő helyzetük inkább magánjogi mint közjogi; [úgy értem azt, hogy üdvözljenek;] azoktól a föladataktól, melyeket az egyház mint közjogi intézmény közjogi erővel, közérdekek szolgálatában a mozgásba hozott tömegek súlyával megoldhatna, a laikus távol áll; ott áll a klérus, érsekek, püspökök, papok, és mögöttük borong a hívek hült helye. Azt mondhatni erre, ebből csak azt látni, hogy nincs keresztény életük a tömegeknek, s nem mozgatják őket a keresztény eszmék. Nézzetek Belgiumra és Angliára; ott nincs autonómia, s mégis mily meleg érdeklődés emeli s olvasztja eleven bástyákká a híveket. Egy kukkot sem szólok az ellen, hogy bizony nálunk nincs keresztény élet, s éppoly nevetséges előttem az az állítás, hogy az autonómiának hiánya okolja meg ezt a részvétlenséget a vallásos életben s az egyház érdekeinek előmozdításában; de én azt mondom, hogy az egyházi autonómia által bizonyára szorosabban kötődnek a hívek az egyházhoz. Ha lesz mi fölött rendelkezniük, ha lesz ott valami tennivalójuk, mindenesetre eltűnik az a megcsontosodott nembánomság minden egyházi ügygel s érdekekkel szemben legalább abban a rémítő alakban, amelyben most köztünk kísért. Ha ez a végleges nembánomság eltűnik, akkor még nem teremtettük meg a keresztény életet; mert ezt az életet nem az autonómia, nem az egyéniség princípiuma hordozza, hanem a kegyelem sugallja s teremti meg; de nem zárkozhatom el azon belátás elől, hogy az emberiség haladása a mi történeti fejlődésünk alapján okvetlenül kívánja az önrendelkezésnek azt a formáját, melyet autonómiának hívunk. Elismerem, hogy lehet fejlett egyházi élet autonómia nélkül; hiszen az imént említett természetfölötti álláspont tüzetesen követeli azt; de azt mondom, hogy lomhább, eszme-restebb egyházi közállapotokban miért nem mozgathatók a kor uralkodó eszméje felől is az egyházi életnek rengeteg nagy fáját? Elfogadom a hivatkozásokat Angliára és Belgiumra, de úgy fordítom meg azokat, hogy mennyivel szorosabb összetartást s vasnál keményebb acélfalanxot teremtene meg az autonómiának valamelyes formája az angol és belga katolikusok közt is, ha annak számára ott tér nyílnék? Nekünk mint szellemben s lelki életben elmaradtabb egyháznak nyújt az Isten egy természetes feszítőrudat az autonómiában; használjuk azt föl; az idők jelei szorítanak minket rá.

Az önrendelkezésnek mindennemű alakjait látjuk a fejlettebb s műveltebb életnek egész vonalán, a törvényhozásban, a közigazgatásban, a jogszolgáltatásban; a műveltség és haladás érvényesíti az ember legnemesebb attribútumát: a szabadságot, s a társadalom ennek a szabadság fokának megfelelőleg megteremti a maga jellemző közintézményeit. Valamennyi közintézmény, ha életre való, orgánumát képezi a társadalom szellemének; kihajt bennük belső törvényszerűséggel a társadalom képessége fejlettebb életre.

Ne gondoljuk ezt önkénynek, ne tartsuk véletlennek; hanem fogjuk föl úgy, amint kell, ti. tartsuk történeti alapokon természetes fejlődésnek. A *művelt, szabad személyiség*, ez ennek a természetes fejlődésnek a csillaga, az iránya és veleje. Ez a szabad individuum azonban oly keretekben él, melyek szabadságának törvényt szabnak, nem erkölcsi törvényt, mert az alól sohasem emancipálhatja magát a művelt, szabad ember, sőt minél műveltebb, annál inkább ragaszkodik az erkölcsi törvényhez, hanem állami és egyházi törvényt. Állam és egyház, két jogi szervezet, s e szervezetek keretében él a szabad ember. A történelem kimutatja azokat a harcokat, melyeket a szabad ember emancipációja vívott az állami jogrenddel. Mikor ez az állami jogrend meg akart csontosodni s megszűnt fejleszhető organizmus lenni, akkor a fejlődő emancipáció szétrepesztette a megkérgesedett s elfásult intézményeket, s alkalmasabbakat állított helyéjük. Nem mondom, hogy tökéleteseket alkotott, csak azt, hogy alkalmasabbakat; arra az időre s azokhoz a körülményekhez szabott intézményeket teremtett. S jól tette, hogy nem túrt megállapodást; bár el kell ismernünk, hogy sokszor a szabadság vágya éppen az elnyomás miatt oktalanságokra engedte ragadtatni magát s túlzásokkal is nyomósította azt a meggyőződést, hogy a szabadságot elnyomni nemcsak nem szabad, de nem is lehet, s ha azt letartani s lefogni iparkodnak, a föltorló forrongásban egy mindent elsőprő özönvizet

növesztenek a társadalom romlására. Megkeserülték ezt már kormányok s népek, melyek az állami jogrenddel akartak mindent elintézni s mindent jóvátenni, kódexekkel siettek az erkölcsöt pótolni, cenzúrával a sajtó kinövéseit lenyesni, a haladást spanyol csizmákba bujtatták, s az isteni gondviselést állami gondviselések pótolták; az abszolutizmus úgy festett, mint az a kotlós tyúk, mely szárnyai alá akarná gyűjteni fiait, még akkor is, mikor azok már többé nem sárga csibécskék, hanem megtermett kakasok, tyúkok és kappanok.

A példa kitűnően világítja meg a szőnyegen forgó tárgyat. A csibék nem azért törik szét a tojáshejét, hogy örökké csibék maradjanak; éppúgy az ember sem való arra, hogy a fejletlenség kotlós tyúkjának szárnyai alatt lézengjen; csibe is, ember is fejlődik, s a kotlós tyúktól emancipálódni kívánkozik. S mikor az emancipálás órája üt, akkor a vezető hatalomnak is föl kell ismernie az alkalmas pillanatot s meg kell reformálnia intézményeit. Segítségül kell hívnia a társadalom magasabb fokának sajátos hatalmait s tért kell nyitnia, hogy érvényesüljenek.

Ez alapon vonja be az államhatalom az állami életnek minden terén a társadalmat, az állami megbízatást nem nyert társadalmi tagokat, s az önkormányzatban rájuk bízva nemcsak a helyi érdekeknek, de az állami érdekeknek megóvását is. Az esküdtbírók ugyanezt a gondolatot sürgetik, hogy a bírói funkciónak teljesítésében is részt vegyen a társadalom a maga laikus elemei által, s minél távolabb esik el egymástól a formákba szorult állami jogrend a meggyőződések, a lelki harcok, a gondolat országának evolúciójától, annál inkább szorul az önkormányzatnak intézményeire.

Íme ez adja annak a modern tünetnek filozófiáját, hogy minden téren az önkormányzat, az önrendelkezés felé haladunk, s aki az állami élet terén az állami jogrend külsőséges és szűkkörű kiterjedését összeveti a szellemi világ végtelenségével s e világnak a társadalomba való számtalan beékelődésével: az be fogja ismerni azt is, hogy az önrendelkezés lépést tart a szellemi fejlődéssel, s hogy valamint ez utóbbit föltartóztatni hiú s oktalan törekvés volna, úgy az önrendelkezési törekvéseket föl nem ismerni szellemi vakságba, s azokat elfojtani vagy megakasztani következtelenségbe sodorna.

Már most csodálkozhatunk-e azon, hogy az önkormányzat légkörében felnőtt ember az egyházban is autonómiát kíván? És segítünk-e azon, ha az autonomikus törekvéseket félreismerjük vagy diszkreditáljuk? Némelyek azt mondják, hogy az autonomikus törekvések a kornak a tekintély ellen való irányát tükröztetik; azt mondják, hogy megérik rajtuk a racionalisztikus, liberális irányzat, mely magát Isten, egyház, törvény alól emancipálni akarja. Hagyjuk azt; vagy fogadjuk el, hogy igazán megérik rajtuk; engedjük meg, hogy mint az 1869–70-i mozgalmak is elárulták, soknak fejében csakis a tekintély megtörésének gondolata kísért s az szítja és forralja föl ellenzéki vérüket; de a filozófnak a tünetek mélyén fekvő okot kell szem előtt tartania s a sokféle tarkaságban az irányelvet éber szemmel kísérnie; nem szabad neki a német közmondás szerint a fürdővízzel a gyereket is a kádból kiöntenie. Már pedig a mozgalmak mélyén fekvő és rejlő ok az *individualitásnak* s a *szabadságnak fejlettebb állapota*. A mostani irányzat szerint ez természetesen túltengésben van s mindenféle túlzásra vetemedik. A fékevesztett individualizmus a tekintélyt ignorálni készül, s a családban vezérszerepet igényelnek a feleség s a gyermekek a férj fölött. Bodnár Zsigmondnak e tekintetben teljesen igaza van; legföljebb azt nem értjük, hogy miért akar az organizmusoknak e törvényével, mely a forma és matéria, a vezetett és vezérelmek reagálásának törvénye, oly nagy szelet csapni? Igaza van, ha azt állítja, hogy lelkünkben rajongunk minden oly tettért, mely ki akarja terjeszteni a szabadságot, minden oly irányért, mely védi a szegény népet, jogokkal ruházza föl az alsórendű polgárt. De ez az irány a műveltségnek, a jognak, a vívmányoknak közkinccsé tétele; e zászló alatt halad – sokszor robban – fölfelé a társadalomnak kifejlesztett ereje, hogy azután ismét a tekintélynek, az összetartó erőnek, a formának vaspántjaiban megszoruljon, a fáradt erőket föludítse, a kar izmainak sejtjeit eleven erővel megtöltse s adott alkalommal újra előtörjön. Minden ilyen törtető kilépés a szabadságnak fokozása és kiterjesztése; minden ilyen fölforrás szerteséjjel gyűrűzteti a szabadságnak s az elért vívmányoknak hullámain mind

erőszakosabb s szélesebb gyűrűkben! Csakhogy természetesen a realizmusnak illetően föllépése az idealizmusnak romjain halad rendszerint, s a szabadság szeretete a társadalmat az eszmékkel szemben oly vak, fásult, léha lelkiállapotba hozza, melynél fogva nélkülük vagy éppen ellenük is boldogulni remél. A bizonyos fokú, egészséges haladás nagymérvű bomlással és szétmállással párosul, s a féktelen individuumok a bűnnek s a jellemtelenségnek alávaló, lelkiismeretlen szolgálivá válnak, míg végre újra ráhasad a társadalomra az erkölcs és a vallás, a becsület és tisztesség hajnala.

Az autonómiában is érvényesül az individualitásnak elve. Önrendelkezést kívánnak a hívők az egyházban. Mikor ezt kívánják, a kor uralkodó eszméjének, a terjedő szabadságnak zászlaját lobogtatják. De vajon ez a zászló a rombolásnak, a szétmállásnak, a féktelen individualizmus terjedésének jele-e, vagy pedig a természetes haladásnak s az ezzel karöltve járó önrendelkezésnek zászlaja, azt onnan tudjuk meg, vajon az egyházi tekintélyt megdönteni akarja-e, vagy pedig támogatni; azt onnan tudjuk meg, vajon az egyház érdekét, mely tényleg a közvéleményben a papság magán- és osztályérdekévé tőpörödik, közérdekké akarja-e emelni.

Ha az autonómia az egyház isteni jogait és törvényeit respektálja, s az emberi eredetű jogok keretében akar újat s időszerűt teremteni; ha okulva az 1869–70-i béka-egér-harcokon, nem az egyház isteni alkotmányán kívül, de a kánoni törvényhozásnak alkalmasan megváltoztatott bástyái közé veszi föl az önrendelkező katolikus híveket: akkor ez az irány, bár tarkítja is azt a tekintély ellen való animozitás, nem téveszthető össze az eszméket nélkülöző, elvtelen, léha realizmussal, hanem korszerű irányzat, melyet kinövésaitól megtisztíthatunk s a jó ügy szolgálatára fölhasználhatunk. A tekintély ellen való animozitás sok helyen üti föl fejét; de ezt a tünetet az okosabb és higgadtabb elemek, remélem, elszigetelhetik, úgy hogy nagyobb kárt aligha fog tehetni; azonban az animozitást fergeteges szenvedéllyé fokozhatná az egyházi tekintélynek merev tartózkodása, s emberi s magyar kánonjogi hatalmi állásának az egész vonalon s minden pontban való megrögzítése.

Lehet-e végleges, döntő argumentum gyanánt azt mondani, hogy ezt meg azt a kánonjog tiltja vagy parancsolja? De tegyük föl, hogy a kánonjognak törvénye a jelen viszonyok közt az egyházra nem előnyös, hanem hátrányos; tegyük föl, hogy a kánonjog egyes paragrafusainak megváltoztatását sürgetik a körülmények, vajon nem kell-e azokat ez esetben eltörölni vagy megváltoztatni? A helyes felelet megadására nincs szükségünk jogtudásra, megadja azt a józan ész; megadja a fejlődés, mely elsöpri azokat az intézményeket, melyek nem lépcsők, hanem útfogók, nem mérföldjelzők, hanem úttévesztők. S itt bátran utalok éppen a legkényesebb pontra, az egyházi birtokra; nem az alapokat és alapítványokat értem, hanem a klérus kezén levő birtokokat. Föltéve azt a szomorú esetet, hogy a katolikus egyházi birtok a jelenlegi jogi formalitások szerint nem volna biztosítva a szekularizáció ellen, melyik jogász nem értene abban egyet, hogy akkor meg kellene változtatni a jogi formát, el kellene tekinteni attól, hogy eddig az egyházi birtok birtokosa az illető jogi személy, püspökség, káptalan, apátság volt, s új törvényt kellene hozni, mely szerint az egyházi birtok birtokosa a katolikusok összessége, melyet az autonómia képvisel. Lehetséges, hogy sokan azon nézeten vannak, hogy az az átíratás nem segít; azt gondolják, hogy az „isteni” államnak egészen mindegy, vajon a püspököktől s káptalanoktól vagy pedig az autonómiának reverendásokkal vegyest frakkos közönségétől visz el valamit! Jól van, gondolják; pedig tudom, hogy nincs igazuk; de arról van itt szó, vajon ha az autonómia megvédhetné, s a jelenlegi birtokélvezők meg nem védhetnék a katolikus birtokot, ugyan mi volna akkor okosabb, átíratni azt a birtokot s ezáltal megmenteni, vagy át nem íratni s ezáltal elveszteni azt?

De imhol az egyházjog tiltakozó szava, mely azt mondja, hogy minden rendelkezési jog a püspököt illeti, vagy legfontosabb dolgokban a pápát, s a kánonjogi írók nagyon időszerűen sürgetik, hogy az egyháznak nemcsak csalhatatlan *tanító* és *papi* hatalma van, de van neki *kormányzási* hatalma; ennél a kormányzási hatalomnál fogva pedig, melyet nem a hívektől kapott, hanem Istentől, intézkedik az egyház simpliciter minden dolgában és ügyében, tehát

birtokainak ügyében is. A birtokok az egyházi, s az egyház dolgaiban pedig a püspök az úr, nem lehet tehát az autonómiának a birtokokat illetően sem intézkedni. Ez a kánonjog szava. Ezt a tant minden katolikusnak el kell fogadnia, s papi ember szégyellheti magát, ha az egyházi tekintélynek ezt a hármasságát egyenjogúnak, elidegeníthetetlennek nem tekinti; ha folyton pengeti az isteni tanító és papi hatalmat s egy kukkot sem szól a kormányzói hatalomról, s ez által ez utóbbit a Csáky-szalmájának tekinti, vagy valami bitang jószágnak, melybe kivált háborús időkben bárki beleülhet, csak azon legyen, hogy ki ne emeljék. Mi sem akarunk e tantól egy hajszálnyira sem eltérni; hitünket s üdvösségünket tettük rá; s mégis azt mondjuk, hogy abban az esetben, melyet föltételeztünk, át kellene íratni a katolikus hívekre az egyházi birtokot s a kánonjog paragrafusait a birtokosról meg kellene változtatni.

De most jön a punctum saliens: Ki írassa át? s ki változtassa meg a kánonjog paragrafusát? Az autonómiának világi tagjai és prezbiterjei? Nem, azok semmit sem tehetnek jogérvényesen s döntően e pontban; azt a püspököknek kell tenniük. Övék a kormányzó hatalom az egyházban; övék az okos és időszerű kormányzás dicsősége is. Ők mondtak le az ösiségről, a dézsmáról 1848-ban; sőt általánosítom ezt a gondolatot, s azt mondom, a magyar rendi társadalom, az a maroknyi ember – szembeállítva azt a nemzettel – mondott le minden előjogáról 1848-ban, nem kényszerítette rá őket a jobbágy, nem Dózsa-féle lázadás; hanem rávette őket e lemondásra az igazság hatalma, az érlelődő, fejlettebb eszméknek vasnál, kardnál, láncnál föltartóztatatlanabb térfoglalása, így győz a szabadság, így emel föl ember embert a jogok és szabadságok szent közösségébe. Csakis ez úton nyerhet a hívők sokasága befolyást az egyház dolgaiban; ez úton-módon gyakorolta régen az első századok hívő serege befolyását az akkori egyházra; ez úton emelheti föl ma is a hívőket a püspöki kar a kormányzói hatalomnak, az emberi részében megváltoztatott egyházi alkotmányának sáncái közé. Azok, kik a hatalmat jog szerint birtokolják, azok e hatalom funkcióit másokkal megosztják; részesítik őket az ügyek kezelésében, amennyire azt az idők szelleme kívánja. Ezt annál inkább megtehetik, mert hiszen a történelem példa rá, hogy a híveknek bizonyos dolgokban több-kevesebb befolyás biztosított; a püspököket a nyugati egyházban a nép is választotta. Észrevesszük az idők folyamán azt az irányzatot, hogy a központi hatalom erősítésére s a fölbujánzott visszaélések megszüntetésére a nép által gyakorolt jogok bevonattak. A központi, erős hatalom hordozta akkor a fejlődést, s csak úgy lehetett valami nagyot alkotni. Az újkorban pedig az ellenkező irányzatot szemléljük; a központi hatalom segítségül hívja a társadalom tagjait s az egyházban a hívőket, hogy átruhazza rájuk vagy megossza velük kormányzói, bírói ténykedését. Az államban ez az irányzat a múlt század óta rohamosan terjed; az egyházban sokkal lassúbb tempóban halad, részben azért, mert a tekintély elve az egyházban abszolút; részben azért, mert sokkal nyugodtabb az egyház élete, s a változások konvulziói nem törnek ki rajta s benne oly könnyen, mint az izgalmas életű államban.

De légmentesen nem zárkozhatik el az egyház élete a fejlődés menetétől, melyen az uralkodó eszmék által vezetett világ halad; megérzi a nagy erkölcsi nyomást, s ennek behatása alatt indul meg az egyházi tekintély új intézményeknek megalkotására. A hívő közönség erkölcsi nyomása ez időben nem hiányzik; a nagy részvétlenség az egyházi ügyek iránt, a nagy ellenszenv a dúsgazdag papok ellen ugyancsak latba esik és a bajok orvoslását sürgeti. Az elzárkózott papok s a világ forrongásával nem törődő s javadalmaikat élvező nagy urak nem érzik s nem látják annyira ezt a pusztulást; de azok, kik az egyházat nem barokk-stílusú, manzárd-tetejű, vén gesztenyefáktól s hársaktól beárnyékolt kastélynak nézik valahol a Garam vagy Ipoly völgyében, hanem a világ forrongásában álló s érvényesülni vágyó, isteni intézménynek, s amellet az látják, hogy nincs célja s föladatai iránt érdeklődés a hívekben, nincs bizalom természetfölötti s természetes eszközei iránt, azok – mondom – nehéz szívvel s lemondást nem tűrő lélekkel néznek új kilátások, új intézmények után, melyek talán segíthetnek rajtunk. Ezek a bajok s ezek a vágyak fejtik majd ki a vezető körökre azt a hatást, melynek következtében intézkedni fognak hatalmuk megosztásának kérdésében, ők fogják a híveket fölruházni az

egyház bizonyos ügyeiben intézkedő hatalommal, ők fogják őket magukhoz emelni, nem hogy ezáltal a tekintély gyengüljön, hanem hogy megkönnyebbüljön és sokaknak közreműködésével biztosabban kormányozhasson.

Ez úton lehet megvalósítani az önrendelkezés uralkodó eszméjét és sürgető szükségességét az egyházon belül is.

Még egy más tekintetet kell itt kiemelni.

Az önrendelkezés háttérbe látszik szorítani a tekintélyt; a hívők föltojják magukat, hogy ülhessenek a kuriális székekben, s ez irányzat pszichológiája ellenkezni látszik azzal az önmegadó alázattal, azzal az alázatos engedelmisséggel, melyet a tekintély elve követel. Erre nézve következő a nézetünk.

A tekintély elvét mélységesen tiszteljük, de úgy vagyunk vele szemben hangolva, hogy nem akarjuk annyira a jogi oldalát kifelé fordítani, mint inkább az erkölcsit. Erény az, ha valaki a rossz papban is tiszteli az isteni hatalmat, ha valaki a méltóságáról megfélemedett papban is tiszteli a tekintélyt; de valljuk be, hogy minél haladottabb s fejlettebb a társadalom, s minél féltékenyebb kincseire, annál nagyobb nyomást akar gyakorolni az ilyen eltévelyedett vagy megrögzött emberre, s túladni siet rajta a jogszerű úton. Sőt minél inkább becsüli s minél féltékenyebben óvja eszméit, hitét és reményét, annál sürgősebb előtte az, hogy „sancta sancte”, hogy a szentet szentül kell kezelni. Azt gondolom, hogy önérzetes társadalomban a hivatalnoknak, a tisztnek is ugyancsak meg kell magát becsülnie, s csak a muzsik hódolhat gondolat nélkül a részeges, tudatlan pópának. A társadalmi önérzet fejlődésével tehát a társadalom befolyást akar szerezni magának a tekintélyre, befolyást a hivatalra; nem azon értelemben, mintha a tekintélyt tagadná, vagy magának fölötte fölényt vindikálna, hanem erkölcsi befolyást követel, ellenőrzést gyakorol a tekintéllyel szemben, sürgeti a tekintélytől, hogy kötelességeinek megfeleljen, s a gondolat s az eszmék világában ítéletet ül a magáról megfélemedett hatalom fölött. Ez az erkölcsi funkciója mindig meglesz a társadalomnak: nem jogi természetű, hanem teljesen erkölcsi, s minél fejlettebb az erkölcsi érzék, annál hathatósabban nyilvánul s annál kihatóbban végzi említett funkcióit. Eszerint a gondolkozó tömegben fölébred s kifejlik egy erkölcsi hatalom, amely a merő jogi hatalommal szemben áll, nem azért, hogy ellenkezzék vele, hanem hogy segítse; a jogi hatalomba erkölcsi tartalmat sürget; a hatóság tisztjét az erény tógájában szeretné látni, s a jogi súly mellett, de nem helyett, erkölcsi értéket követel.

A rideg tekintély mellett manapság ez az erkölcsi elem akar érvényesülni s magának az autonómiában jogi alakot teremteni. Természeténél s irányánál fogva érvényt akar szerezni az egyházi törvényeknek, sőt a papokat is kívánja rászorítani egyházi kötelességeik teljesítésére. Az állam az egyházi hatóságon sok mindenféle befolyást gyakorolt; törvényhozásában élénk tevékenységet fejtett ki az egyházi élet emelésére; a magyar törvényhozás is elrendelte, hogy a püspök évente két ízben zsinatot tartson; megtiltotta, hogy a prelátusok azon nemesek ellen, kikkel perben álltak, interdiktumot vagy exkommunikációt mondjanak ki; megparancsolta, hogy a szerzetesek konventjeit évente kétszer látogassa meg a püspök; meghagyta, hogy egyháziak, kik világi ruhában járnak, egyházi javadalmat ne bírassanak; hozott a magyar király s az országgyűlés oly törvényeket is, melyek a kánonok ellen voltak vagy azokon túlmentek, melyek ellen természetesen az egyház tiltakozott; egyszóval volt az államnak befolyása elég az egyházra, s az egyház belenyugodott: hasonló befolyást engedhet meg az egyház a hívők közönségének is, az említettem fejlett önérzetességnek engedve, s ez az önérzetesség az egyházi jogi faktorokban az erkölcsi elemet fogja sürgetni s ezáltal az egyháznak lelegelemben idegbe életet önteni.

Ez az önérzetesség együtt jár az önrendelkezést sürgető individualizmussal, mely a kornak jellegét képezi s tulajdonképp az individualizmusnak csak egyik jellemvonását alkotja. Mivel az autonómia is csak az önrendelkezésnek egyik alakja, beláthatjuk, hogy édes ia-fia éppen a jelen korszaknak; azért népszerű, azért szükséges. De ne gondoljuk, hogy a kornak ez az irány

egészen rossz, melyet radikálisan kellene tagadnunk, mintha nem jelezne semmiféle haladást az emberiség fejlődésében; tévednénk, ha azt gondolnók; az egyediség fejlődése is haladás, s az egyediség elvétől sürgetett autonómia is haladást jelez majd, ha szigorúan katolikus marad, vagyis, ha a régi elveket megóvjá, érvényesíti s alkalmas, időszerű intézményekkel biztosítja.

Tartsuk szem előtt mindig ezt a kettőt: azt, hogy mit tanít a változhatlan isteni tan, s azt, hogy mint kell az idők szükségleteihez alkalmaznunk az isteni tannak orgánumát, az egyházat. Az idők jeleiből s a kornak eszméiből kiviláglik, hogy a világiak is intézkedni kívánnak az egyházban, kívánják, hogy legalább az a befolyás, melyet a felekezetlen államkormány gyakorol az egyházra, a katolikus polgárok kezeibe tétessék le. Mondjuk ki nyíltan, hogy jól teszi, ha ilyesmit, sőt ha többet is kíván. De már most, ki alkotja meg azt az autonómiát, vagyis ki szereli föl jogosítványokkal? Vajon azt mondjuk-e, amit Deák Ferenc mondott: „A katolikus autonómia az egész egyházat illeti. A római katolikus egyház pedig a római katolikus vallást követő egyháziak és világiak összessége. Ezen összességnek van joga az autonómiát megállapítani s annak jogait gyakorolni...” vajon mondhatjuk-e ezt? Nem; s ez az az árok, melybe belebuknak a nem katolikus érzelmű katolikusok. Az egyház igenis összessége az egyháziaknak és világiaknak, de az egyháziak azok, kiknek Krisztus a hatalmat adta; következésképp az egyházban rendelkezni, autonómiát megállapítani, jogokat a kormányzatban gyakorolni, ez nem a világiak, hanem az egyháziak dolga. De az egyháziak az idők s az eszmék s a körülmények nyomása alatt meg fogják állapítani az autonómiát, megosztják jogaikat a világiakkal, s akkor, ha nem is a racionalista gondolkozás révén, de mégis lesz autonómiánk, s mindnyájunkra nézve ez a fődolog.

A keresztény ébredés nehézségei Magyarországon (1899)⁵

A keresztény világnézet hódító előnyomulását tagadni nem lehet; agyon volt ütve egy ideig, ignorálták, elnyomták; de az öntudatlanság éje immár foszlik s a feledés árnyai szétfolynak a keresztény reneszánsz emelkedő napjától. Az új idők a törtető áramok erőszakosságával s az öntelt fiatalság öntudatosságával szakítottak a keresztény gondolattal; valamiképp elhalaványodott szemükben igéző szépsége; vénnek, kiéltnek, tehetetlennek látszott, s gondolták, hogy leszerelhetik. Még az a reflexió sem nyugtalanította őket, hogy a haladás tulajdonképp csak fejlődés s nem alapozó új építés; a régi gyökérből s a nemzeti élet vaskos törzsökéből kell a fejlődés új ágának kisarjadzania: a fönnálló alapokon kell a nemzeti életet tovább kiépítenünk; ők ezzel nem törődtek s az új korszakot mint kiszakított s átmenetekkel nem közvetített irányzatot üdvözölték. A múlt század ilyenekben egyáltalában nem skrupulizált, hiszen egyik jellemvonása a történeti érzék elhomályosodása volt; s azért nem csoda, hogy amilyen megtévesztett volt érzéke, oly szerencsétlen volt keze; szaggatta a történeti összeköttetés kapcsait, elmetszette a szellemi élet kontinuitásának idegeit s mozgató izmait. Nem annyira a politikát értjük itt, mint inkább a szellemi világot, a tudományt s elsősorban a filozófiát. Újat akart, ami nincs közvetítve az unalmas, elcsépelt fölfogás által, s azért efemert teremtett; ez az új tudomány megtévesztette a közvéleményt, megmérgezte a közérzést, hitel-vesztette tette az emberiség vezető tekintélyét, s azon a téren pusztított leginkább, hol a teória hibáit a praxis közvetlenül utánozza: a vallásos meggyőződés, az erkölcsös élet terén. A kereszténység feledésbe ment; hitele veszett; nagy gondolatai fényes, de üres illúzióknak tartattak; a keresztény irányzat eliszaposodásnak induló laguna lett, melyből az élet eleven áramai mindinkább visszahúzódnak.

Az élet tehát elkerülte a keresztény elveket, szerette azokat takarni, ignorálni; óvakodott azoknak öntudatosságát s érvényesülést szerezni; a nemzeti élet iránya a modern népeknél másfelé tartott, s tény, hogy a kereszténység többé-kevésbé színházi díszlet szerepére jutott. Valami hagyományos relikviának nézték, melyet ki nem dobtak, de melyet nem is tiszteltek, s a kereszténység tényleg beleélte magát a világot többé nem mozgató, csak régi emlékekből élőködő, túrt existenciába; kuckó lett a helye.

Azonban a reakció nyugaton hamar beállt, s nem kis részben épp annak az elemnek érvényesülése által, melynek elhanyagolásával okozta pusztításait a kereszténység-ellenes tudomány, értem a történeti érzék ébredését.

Az emberi szellem Jánus-arcával visszánézett a múltba; visszafordult eleven, erőteljes történelméhez, s mikor így visszafordult s visszanyúlt, öntudatára ébredt az élet folytonosságának; történelméből ugyanazonosnak ismerte föl magát, a múltat a jelen talajának, éltető talajnak, szikla-szilárd támasznak kezdte látni; ettől elszakadni öngyilkosságnak rémlett, s ahelyett, hogy az új irányokkal a régiket leszerelni, vagy a fölébresztett régi nagy gondolatokkal az új korszakot meghamisítani akarta volna, arra határozta el magát, hogy a régi elveket az új korszakba, a keresztény elveket a modern nemzeti életbe fekteti; a polgárságot, az új eszmék e törtető hordozóját, régi lelkesülésének s hatalmának búvkörébe, a keresztény eszme és élet behatása alá helyezi, s az egyházat is, értem az alatt az emberi elemet, a múlthoz való ragaszkodás gyengeségétől emancipálja, s a múlt iránt való előszeretet helyett a jelen szeretetével eltölti.

Belemenni teljesen az új kor életébe, a nemzeti életbe; belemenni tudományába és szociológiájába; elsajátítani s fölkarolni mozgató eszméit, ez lett a jelszó, a keresztény ébredés

⁵ *A keresztény ébredés nehézségei Magyarországon* megjelent a „Katholikus Szemle” 1899-i évfolyamában 229. kk. II.

jelszava: félre a zombékkal, melyről a tőlünk távolodó tengeri áramlatot néztük; hajót ide, melyen a hullámzó élet tengerére szálljunk; félre a hagyományosság elszigetelő-székével, mely távol tartsa tőlünk a modern élet bizsergő, villamos áramait; az elhúzódas, az elvonulás, a meghátrálás, a gubbaszkodás téves nézet, oktalan politika volt, melyet csak a sértett önszeretet találhatott ki, de melyet az egyház világra s korszakokra szóló nagy hivatása nem approbálhat. Valami ilyenféle az a mozgalom, mely jelenleg végigiramlik a kereszténység öntudatán Európában s Amerikában; a feledett vagy háttérben álló keresztény világnézet és elgyőzelmesen halad előre, belenyomul az életbe; részt kér a koncertben, s a *keresztény múlt jelenné való átalakulásnak folyamatában áll.*

Belgiumban, Németországban, Hollandiában, Franciaországban s Angliában mindezt szinte könnyen megtehetik, ha a nem régen múltba visszavonulnak. Ott a történeti kereszténység pihen mindenfelé a tarka élet arasznyi rétege alatt; csak ezt a réteget kell elhordani, s a múltból azonnal jelen lesz. Ott a múlt el nem múlt; meg van rögzítve s közvetlenül szól hozzánk a városok falai s műemlékei nyelvén; ráveti árnyékát a mosolygó életre; ott az érintkezés a múlt nagy gondolataival nincs átszakítva, s bár a hitetlen filozófia kikezdte új alapokon az életet, a régi alapokat el nem hordta, s csak a történeti érzék ébredése, a nemzeti élet múltban-jelenben való folytonosságának öntudata kell hozzá, hogy a nem közvetített nemzeti élet mámorát, ezt a filozófiai pusztai fátamorgánát szétoszlassa. A keresztényellenes irányzat radikalizmusa, mely ott harcokat provokál a késhegyig, előnyösen segíti a keresztény ébredést.

Nálunk a keresztény gondolat öntudatra ébredése épp e két ok hiánya miatt lassú és tapogatózó, határozatlan és erőtlen, s a tempónak gyorsítására jónak láttam, ha e fejtegetésemben a magyar keresztény mozgalom e hátrányait kiemelem, s azokat már ezáltal is némileg ellensúlyozni iparkodom.

A modern keresztény reneszánsz úgy tesz, mint a művészet reneszánsza; a copfos jelenből visszanyúl diksőséges múltjába, s megfeszítve erőit s teremtő alkotásokra gyullasztva lelkesülését, a múltat eleven, színpompás jelenné varázsolja. De mi lesz ott a reneszánszal, ahol nincs múlt? ott nem a *renaissance* gazdag, életcsírákkal behintett talaja kerül el alattunk, hanem a *naissance*, a születés, s előbb a teremtés, az alkotás nehézségeivel kell megküzdenünk.

Én úgy látom, hogy a magyar kereszténység ez utóbbi probléma előtt áll; nem renaissance, hanem naissance az ő föladata, nem újjáalkotás, de teremtés, kikezdő alkotás vár rá; mindez pedig azért, mert múltjában nem találhatja föl az életnek azon ismérveit és erőit, melyeknek életbeléptetése a jelenkor mozgalmaiban biztosíthatná jövőjét.

Tekintsünk végig a keresztény gondolat történetén Magyarországon.

A mi középkorunkban az eszmék nem vájtak maguknak mélyebb medreket; mert csak a polgári, független osztály hordozza mint új világot alkotó s előretörtető elem az eszméket, a hatalom soha; akár kacagányban, akár talárban járjon. Nekünk pedig polgári osztályunk alig volt, sőt egyszerűen azt mondhatnók, ha szorosán magyar polgári osztályról beszélünk, hogy egyáltalában nem volt. A középkor mély, vallásos árama Itália, Franciaország, Belgium, Holland, Németország városaiban kavart magának mélységeket. Hömpölygött azokon a szűk, sötét utcákon; azok a magas, erkélyes, lépcsőzetes tűzfalú házak voltak partjai; melyen leeresztett ereszei árnyékában járnak Szent Domonkos fehér gyapot-kámzsájú s Szent Ferenc rőt csuhájú fiai; minden bolt, minden műhely, minden családi tűzhely, föl a háromemeletes háztető utolsó padlásszobáskájáig a keresztény gondolatnak s a demokratikus érzésnek volt otthona. Szent Ferenc és Szent Domonkos mély kihatása a városok polgárságán tükröződött; az a nyüzsgő, öntudatos, gazdag, vállalkozó, önérzetes polgári elem volt az Ecclesia militans talaja. Tudjuk, hogy Itáliában a pápa is rájuk támaszkodott. Ez a demokratikus kereszténység volt az erőszakos hatalmaskodás jégtörője s a zsarnokoskodás ellensúlyozója. A hatalomnak, ha a szabadság oltalmazója s a tekintély szerepében szolgálja akar lenni, mindig ellenőrzésre és ellennehezékre volt s van szüksége. Ez a demokratikus kereszténység volt az egyik ellennehezék. Vallásosságában az evangéliumból a szabadság és függetlenség eszméit olvasta ki s

az egyenlőséget még a feudalizmus korszakában öntudatra ébresztette. Mezítláb csoszogtak, vagy facipőkben kocogtak a kövezett utcákon a keresztény gondolatoknak apostolai; tiszteletet követeltek az Isten Fia nevében az egyenlőségnek és testvériségnek, ők a fratik, a „barátok”; a zsarnokságot nyíltan kárhoztatták. Van pápa, van feudális főúr, van püspök, nagy urak; de ezek mind csak a tekintély hordozói, s kiváltságos helyzetük a tekintély támaszául szolgál; a hatalom keretében pedig ott él a keresztény szabadság, Krisztusnak egyenjogú testvérei: a keresztény nép! Ez a keresztény nép a kereszténység gerince!

Nálunk nem igen voltak városok; a tulajdonképpeni magyar nép mindég szabadon élt; a kőfalakat nem szerette; a falu, a pusztaság, a szállás az ő kedvtelése; ott tapaszt sárból házat; bevonul télen; nyáron földel sem kell neki. Az ő címere az ekeszarva s a csikós ostora és pányvája. Még a XIII. századbeli mély vallásos áram is alig hogy elvetődik hozzánk, s csak néhány hullámfodorral szerepel. Szűz Szt. Margit az elmélyedő s eszmélődő iránynak típusa, kedves, főséges alak a magyar kereszténység egén, ki a koronát leteszi, a hiúságos öltözetet utálja, a cseh király kezét visszautasítja, s ahelyett Szent Domonkos fehér gyapjú-ruháját ölti föl; ő már az Úré s benne elmélyed.

Régi egyházainkat elsöpörte a tatár s a török. Pedig a kő, mikor kéz faragja, nem kő többé, hanem eszme és gondolat. Kő csak azért, hogy kemény legyen s megőrizze a benyomást, melyet azután kisugároz századokon át. A faragott kövek a régiek hitét és szeretetét beleékelik a modern világba. Valamint azok a dómok ott nyugaton bele vannak foglalva a modern épületek keretébe: úgy a benyomások is, melyek a középkorból rajtuk megrögzítettek, lefolynak róluk s belekeverődnek a modern életbe. S e sötét, de főséges falak, az égbenyúló oszlopok, az eget hasító csúcsívek összekötik a régi s az új korok hagyományait, egyesítik a nemzedékek hitét s égbetörő reményeit. A falak árnyában nő bele a régi hitbe az új nemzedék, melyet e nagy és komoly emlékek oly szívhezszólóan hirdetnek. Gyermekkora óta a nemzedék nagynak és fenségesnek ismeri a hitet; gyermekjátékai sem emancipálódtak a gót tornyok városokat uraló magasságától; sárkányaik farkai a tornyok ágain-bogain akadtak fönn; a gyermek szeme, mely a középeket is nagynak nézi, a főséges gót egyházakban a hitet, a vallást titokzatosan nagynak és szentnek tanulta ismerni.

Nálunk ez mind nincs. A pusztulás környékez. Alacsony, szegényes kőrakatok, inkább faluk, mint városok mindenfelé; a nagy eszméknek alkalmas emlékeivel, a nagy hagyományok köben élő, közvetítő kifejezéseivel alig hogy találkozunk. A középkor mélyen vallásos századai ránk nézve akárcsak nem is léteztek volna; elmentek fejünk fölött, mint az átvonuló felhő, árnyékot vetettek s azután eltűntek. Átvergődünk rajtuk, s a múlt század sekélyes gondolkodásának s pusztuló lelki életének mérföldjelző-köve lett a mi öntudatosabb életünk kezdetleges alapja. Nem szerencsés kor, nem szerencsés alap. A mély gondolatoknak mélységek kellene s nem kátyúk és gödrök, s főleg nem egy gyorsan változó s sekélyesen hullámzó köznélet és közfölfogás. Pedig mai öntudatosabb fejlődésünk egészen ebbe a sekélyes, dilettáns korba esik, melyben a vallás s a keresztény eszmék halavány csillagok, s a rájuk pazarolt hivatalos elismerés északsarki napnak terméketlen sziporkázása tört jéglapokon.

A liberalizmus olyan, mint a Jura-formációk tengerei, tágak és sekélyek, és kréta-hegyek rétegesednek vizeikben; nagy, hatalmas sziklarétegek támadtak a tengerek szerény mélységeiben, kiemelkedtek később tekintélyesebb magasságra, de falaik szitálnak, puhák, s az időjárás szétmállasztja felületüket. Néhány csillogó gondolat, néhány valódi vívmány, de sok éretlen s fejletlen intézmény is lekötötte az emberiség figyelmét, s a fölület s a látszat káprázatával elfelejtette velük a gondolatokat s az érzelmek mélységeit; könnyed, könnyelmű gondolkodásmód, – efemer lét, mely valamit kikezd, s a többit az időre s a fejlődésre bízta, – intézmények, melyek tökéletlensége ad absurdum s annak következtében folytonos alakoskodásra és tettetésre vezetik az intéző férfiakat, – szervezetek, melyeknek embriós jellegük lépten-nyomon kiverődik, képezik a liberális korszak szignatúráját. Gyors, szédítő növekvésben fejlődik az emberiség, de csak úgy, mint az eukalyptus-fa, fölnyúlik a magasba, de

sem gyökere, sem dereka; a világ futóhomok-pusztá lett, akácfa virul rajta, a szabadkőművesség vékony árnyékú fája. A városok házait is csak száz évre tervezik; minek építeni szilárdabban; azt mondják, hogy száz év alatt úgyis ledöntik, de ha nem is döntik le, hát ledőlnek maguktól; céljuknak úgyis tökéletesen megfeleltek; a beljükhöz fektetett tőkét busásan kamatoztatták; már pedig ezért épül ház, ezért forog kerék, zakatol gép, ezért dolgozik ember, állat; az úr a tőke, annak hajlik s feszül minden ín, minden térd. Nem akarnak alkotni maradandót, s így el is felejtik a maradandó alkotások módját; elszoknak az örökkévalótól, az elévülhetlentől; csupa tüneményes, játszi pajzánság, impressziós gondolat, szállóigék, izgalmas irodalom, könnyelmű művészet rajzik s imbolyog a szellemi világ napsugaraiban; az ember tiszta-virágnak készül.

Ily érzelmkörben a kereszténység idegen; olyan, mint a jövevény, ki le akarna telepedni, de nem talál magának való helyet; olyan, mint a pelyhes evezőkön léghajózó növény-mag, lesiklik mindenről, tovahengeredik, nem tud horgonyt vetni s meggyökeresedni; olyan, mint a gót templomot tervező építész, aki alapot nem talál, csupa televény földre akad, melyet az ár hoz és visz, erre a dómot építeni lehetetlen. Ez a pillangós, lengedi gondolatkör nem az ő hazája; míg ilyen futóhomok marad, nem boldogul vele; meg kellene tehát kötni ezt a futóhomokot; komoly munkának kellene szövetkeznie a csel-csap lelkülettel, talán hogy az segíthetne rajtunk.

Komoly munka a tudomány s az irodalom.

Nálunk az sem volt; a tudományra nézve merem állítani, hogy nem volt; sőt többet mondok, most sincs. Legújabbban is a tudomány még a pályázatoknál is szégyenkezni kényszerül; nagy port felverő, hírneves pályázatok, 10.000 forintos tételekkel, nem bírták fölkelteni a tudományos alkotás kedvét, s így nem is lettek úttörői a magyar tudományosságnak, hanem pellengérjei tudatlanságunknak; nyilvánvaló lett az eredménytelen pályázatokból, hogy Magyarországon nem tanulnak. „Haec schola me non capit”, ezt írta egy menekülni készített humanista a fuldai iskola ajtajára; a tudomány egyre ezt írhatja föl a magyar tudományosságnak üres iskolájára. Ha tudományt keresünk, fordításokra akadunk, sokszor rosszul választott, de a rossz választáshoz találóan illő, élvezhetetlen fordítmányokra, melyek a tudomány tört korszájának fülét markolázzák. Filozófiánk a szkepszis s a vég kezdetén álló nyugati gondolat-romoknak utolsó foszforenciáját fogja föl, erőteljes, tudományos irányzat nélkül.

Tudományunkban nagyon gyenge a keresztény reakció; a német és angol fordításokon élösködő tudomány különben is oly sekély, mint a velencei laguna; importált áru, sőt néha csempész-áru. Nálunk keresztény romantika nincs. Nálunk Chateaubriand nincs; az elnyomatás s az ébredés költői egészen más, kizárólag politikai s nemzeti húrokat pengetnek. Nem kicsinylés diktálja e megjegyzéseimet, hanem a korszak sajtóságainak, mint vélem, helyes fölismerése. Nincs romantikus Chateaubriand-unk, az ifjúkor álmaival és ábrándjaival; de nincs is Görresünk az öntudatos férfiaság erejével, ki Németország politikai lealázásából szívta magába az elnyomás s a lelki leigázás ellen való gyűlöletet, s aki ezt a gyűlöletet a legeszményibb irányzat szolgálatában lelkes szeretetté alakította át. Nincs Joubert-ünk, nincs Jouffroy-nk, kik a materialista irányzat ellen a szellem guerilla-harcait vívták.

A Sipka-szorosnál s Magyarországon minden csendes.

S ugyan miért? a tényállás világos, a modern élet fenékhullámai nem gördülnek el felettünk; mi csak eldugott, csendes öbölszámba jöhetünk. Reakció csak ott van, ahol akció van; minket nem zúztak össze, minket nem mángoltak le a racionalizmus s a revolúció vashengerei, s bár a gondolat foszlányait a művelt nyugattól át szoktuk venni s küzdelmeinek kétes pálmáit intézményeink keretébe foglaljuk, mégsem vagyunk aktív, hanem csak passzív szerepűek. „Nem vagyunk úttörők a kultúra terén. A magyar nemzet viszonyai úgy alakultak, hogy a kultúrának zászlaját nem ő vihette Európában”, mondja Samassa, s egyetértünk vele; ahhoz azonban, amit ebből levon, hozzá nem járulhatunk, mert csak teoretikus értékkel bír; „ez dicsőségének egy nemétől fosztotta meg – folytatja az érsek, – de ellenkezőleg ezen

körülményből óriási előnyök háramlottak reá, ha azokat értelmesen föl tudja használni, mert meg van mentve mindazon tévedésektől, amelyeknek az ember értelmi korlátoltságánál fogva ki van téve, midőn még a töretlen úton kénytelen járni. Azon előnye van ebből Magyarországnak, hogy másoknak sok bajjal szerzett tapasztalatait a maga részére idő és erő pazarlása nélkül felhasználhatja. Ha nem lehettünk úttörők, kövessük az előttünk álló nemzeteket azon ponton, ahová azok a tapasztalatok szomorú esélyei után jutottak” (Samassa, a politikus, 45. l.). Ezt az itt említett előnyt szívesen odaadnók egy darab úttörésért; a tört úton való kényelmes járást, miből azonban szintén nem igen jut, becserélnők az eszme forrongásáért; a passzivitást beváltanók akcióért; hogy a lendület, az úttörés, a forrongás, az akció nyomában az igazságnak, az eszmének reakciója pezsdítene föl szellemi életünket.

Az eszmék alakítják az életet. Ha irodalmunkban nem találkozunk a kereszténység lüktetésével, ha nem találkozunk öntudatra ébresztett keresztény fölfogással, az onnan van, mert a keresztény öntudat alszik, s nincs aki felébressze. Tény, hogy nem volt fölébresztve egész hosszú évszázadon át, sőt tán azt is mondhatnám, hogy el volt temetve. A temető pedig oly föld, melynek nincs tavasza; vannak barázdái, de az téli szántás; vannak a barázdákban magvai, de nincs sarjadzása; a temető oly éj, melynek a nagy nap előtt nincs hajnala, – oly ház, melynek nincs tűzhelye, nincs mécsese. Tekintve az eszmék tespedését, szabad e kemény hasonlatokkal élnem – hiszen tudom, hogy csak hasonlatok, s hogy a temető, az őszi szántás, az éj, a lakatlan ház nem a reménytelen végleges állapotot, hanem csak az álmos unalmat jelentik.

Veszedelmünk az, hogy nem ébredünk, s mostoha sorsunk az, hogy nem ébresztenek. Fölpanaszoljuk azt, hogy erőszakkal nem találkozunk történelmünkben, értem a keresztény eszméket ébresztő erőszakkal; sem a nagy forradalom erőszaka, sem a hegeli állameszme erőszaka nem jött segítségünkre.

Valóban, tekintsük meg a hit s az egyház sorsát a magyar közélet utolsó évtizedeiben.

A magyar közéletet az utolsó félszázadban Dessewffy Aurél, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc s még néhány jelesünk képviseli. Ami mozgat s mozog – ami fáj s jól esik a magyar léleknek – amit szégyenlünk vagy büszkén emlegettünk, – bennük ébredt öntudatra. Az ő egyéniségükben szűrődött le a nyugati szellemi mozgalom; az eszmék az ő fölfogásuk tükrén szóródtak ránk. A gazdasági haladást megindította Széchenyi praktikus szelleme; a szellemi élet pedig a liberális eszmék alakjában, a vallás-szabadság, a lelkiismereti-szabadság, a vallások egyenlőségének kimondásában folyt bele törvényhozásunkba; az egyház elleni ellenszenv kiveszi részét a liberalizmus révén; néha élesebben megnyilatkozik a mozgalomban, de erőteljes kifejezést sehol sem talál. Az apostoli király, a közszellem békülékenysége s a nemzeti nembánomság génusza letöri az ellenszenv éleit. Az ellenszenv sehol sem válik erőszakká; az eszmék hatalma nálunk erőszakig nem fejtett; az állam sem lépett föl erőszakosan; nem úgy, mint Poroszországban, hol már a század elején Droste-Vischering kölni érseket börtönbe zárja, hogy ugyanezt a 70-es évek kultúrharcaiban érsektől le az utolsó káplánig megismételje. Volt nálunk is ellenszenv elég az egyház ellen; de az egyház közjogi állása bástya volt a liberális kedvtelés árjával szemben, s az apostoli felség palástja palládium lett jó darabig. Szóval az eszmék erőszakos forrongást s éles ellentéteket nem provokáltak, s langyos, lanyha élettelenység foglalt tért mindenfelé.

Lélektanilag s a fejlődés szempontjából e lankadt lelkiület nem szolgál sem az igazságnak, sem az erénynek. Az újpogányság részéről részben hiányzott az elszánt, kíméletlen törtetés, részben ahol s mennyiben meglett volna, jóságos hatalmak leszerelték s lefegyverezték azt. Akció tehát az újpogányság részéről nem volt, azért nem is volt reakció a kereszténység részéről sem. Az eszmék nem gyújtottak harci lángot, szenvedélyes lobot; de a keresztény eszmék sem gyúltak ki.

A hitet s a kinyilatkoztatást enciklopédisták és pantheisták nem tagadták nálunk; a kihívó hitetlenség, mely Schilleréknél Görögország isteneit siratta, s a rossz cserét, melyben a sok szép dívát az egy keresztrefeszítettért odaadták, fölhányta, nálunk nem ontott krokodilkönnyeket.

Nincs pogány Goethénk, de nem is mondta nálunk ijedezve s ocsúdva senki, ki a középkor szellemi életének emlékműveit a lomtárakból kivonulni látta azt, hogy „auch hier gibt es Götter”.

Oltárainkat le nem törték; székesegyházunk főoltárára sem Párizs, sem Mainz példájára az „ész istennőjét” nem emelték; nem tették le az Istent, de nem is nyílt meg szemük az elfeledett Isten újra fölvilanó nagyságától s a félreértett kereszténység fonságától. Oltáraink a régiek; maradiság, copf és éktelenség jellemzik; a megszenteltetett oltárok helyén pedig a művészet, a pompa, az eszme ragyogó kifejezése ünnepel.

Az egyházat nem szerelték le; nem volt elnyomás. Az esztergomi érseket nem csukták be; de nincs is Görresünk; nem volt kultúrharcunk, de nincs is öntudatos kereszténységünk. Alszunk.

De hát kérdem, jobb volt volna-e, ha elnyomnak? ha a hitelenség dül templomaink romjai közt? ha érsekeinket s püspökeinket becsukják? ha a kultúrharc szégyene süti történetünkre bélyegét? Ne így okoskodjunk, ne vessük föl a kérdést ekképp; rossz filozófoknak bizonyulnánk. Az elnyomás ugyanonnan való, ahonnan az ébredés; a gyűlölet onnan, ahonnan a szeretet: az eszmei, lelkes irányzattól. Azért nem nyomtak el, mert hideg-lakatosok voltak; mert eszméikért nem elegendőleg hevültek, s mi is hasonlóképp azért nem lelkesülünk, azért nem mozgunk, mert az eszmék a nemzet tágabb és szélesebb rétegeit mozgásba, érdeklődésbe vonni nem képesek. Elhanyagolt s elnyomott nemzetek lelkén kiverődik a lemondás vonása; bizonyos fatalizmus a maga tétlenségével, melynek alkotni és építeni nincs kedve; a kétségbeesésre rendezik be dolgukat. Emlékezzünk vissza az 50-es évekre; pangás-tengés a nemzet életében. Kegyelemre s tétlenségre való berendezkedés. „A városok ki voltak halva; aki csak tehette, falura, pusztára vonult, és eltemetkezett a göröngyök közé, mert a föld – a föld még magyar volt. így hevert Magyarország parlagon, mint pusztult csatatér, gyászában szomorú, gyűlöletében forró, ellentállásban kietlen, terméketlen, néma, de megmásíthatlan, mint a sivatag, egy évtizednél tovább, mely alatt az ország történelme megállott, egy nemzedéke meddőnek odaveszett, de mely alatt az idegen uralom megtörött” (Asbóth János: Álmodó álmodója 58. l.). E kitűnő jellemzést a keresztény eszmék történetére is alkalmazhatjuk, mert valóban úgy tetszik nekünk, hogy nem sokkal ezelőtt még a kereszténység magyarföldön az ötvenes évek pszichológiáját fejezte ki magán. Elvonulni... minél kevesebbet tenni... a lemondással szimpatizálni. ... úgy berendezkedni, hogy küzdelemből s dologból minél kevesebb jusson; ugye ez volt a kereszténység hangulata s lelkülete minálunk?

Igen, ez volt; de csak volt, mert már nem az. Igaz, hogy a fordulatnak csak kezdetén állunk, de nem kell az utat előbb befutnunk, hogy tudjuk merre megy, sőt hogy jó darabra be is láthassuk futását.

Dacára történeti fejlődésünk felsorolt hátrányainak, meg vagyunk győződve arról, hogy az eszme nálunk sincs lekötve, s hogy érvényt szerez magának a keresztény irányzatnak fölmagasztaltatásában. Hódolni fogunk lelkesen a nagy keresztény eszméknek, rajongni fogunk intézményeinkért, s mozgató, hajtó erő gyanánt bevisszük hitünket s örök gondolatainkat a közéletnek kis kaliberű s kevés feszerejű törekvéseibe, hogy ezeknek is s a nagy nemzeti életnek a hit gondolataival nemcsak alapot, hanem lendületet is kölcsönözzünk. Rákényszerít az idő, rá a keresztény eszmék hódító története s alkalmazkodása a modern, nemzeti élethez nyugaton, – rákényszerít saját szenvedésünk. Igen, mert sokat szenvedünk: szenvedünk, mert szenvedünk; kiállhatatlan a haldoklás s a mellőztetés állapota annak, ki világokat mozgató erő érez karjaiban; lelkünket szorítja a terméketlen és sivár törekvéseknek szikla-görgetege. Szenvendünk; nem nyúznak ugyan, de összelapítanak; nem foly vérünk, de megesz a pokolvarr; nem, nem, ezt nem tűrhetjük.

S íme előttünk a nemzeti és szociális problémákkal terhes világ. Tartózkodtunk tőlük; haragudtunk rájuk, mert megsértettek, félretoltak. Most már megszűnt az animozitás; szívesen látnak; karolja föl az egyház a modern nagy problémákat; ne féljen tőlük; a legjobbak s

legértelmesebbek ujjongva üdvözlük az örök eszmék hordozóját, a lelki világ egyetlen, szerencsés kezű, áldott hatalmát. Németország, Belgium, Anglia példa rá. A kereszténység ott politikai, szociális, szellemi, művészeti, nemzeti nagyhatalom; gondolták, hogy idegen; de most látják, hogy nem idegen, sőt isteni, s hozzá egészen emberi és nemzeti.

A kereszténység belefektetése a nemzetnek mindennemű életébe, ez megdicsőülése magának a kereszténységnek, visszafoglalása elvesztett állásának, nyitánya nagy szellemét s valóját leghívebben visszatükrözőtető kihatásának.

A XX. század szelleme

A XIX. század szelleme (1899)⁶

Aki a XIX. század szellemét ismerni akarja, annak e szellemet természetes kiindulásában, teljes kifejlésében s máris bekövetkezett hanyatlásában kell tekintenie. A századok szelleme s élete olyan, mint a hullám, mely hatalmas lendülettel kiindul, hegyben csúcsosodik, hol gyakran mérges taréjt ölt, azután lefordul s elsimul, hogy új indításoknak s kiindulásoknak kezdőpontul szolgáljon.

A XIX. század szellemét a szabadsági eszmék jellemzik, melyek a hitben mint racionalizmus, a filozófiában mint idealizmus, pantheizmus, materializmus, a művészetben mint naturalizmus, a közgazdaságban mint mancseszterizmus hódítólag léptek föl; az embert s a nemzetet saját képükre és hasonlatosságukra idomították át; a teóriáknak intézményekben praktikus kifejezést adtak, hogy azután az egyoldalúságuk által támasztott reakción megtörve, túlzásaiktól szabaduljanak s a kijózanodott emberiséget mérsékeltebb ösvényekre tereljük. Ha e század arcába nézsz, két jellemző vonáson akad meg tekinteted; az egyik vonás az anyának vonása, ki e század szellemét szülte; zürzavaros, szenvedélyes jelleg, csupa tűz és csupa füst; határozatlan és kegyetlen; vad és merész: *a francia revolúció anyajegye*; a másik vonás a fejlődő s még fátyolozott szépség lehelete, *a gondolkozó, a küszködő, a törekvő emberiség jellege*, mely jobb, boldogabb világot akar alkotni; harmóniát kíván teremteni az ész s a vágy, a szükségesség s a szabadság huzavonái közé; ideált keres; végiggázol lápon-sáron; ellentétek közt mozog, új próféták evangéliumára hallgat s számtalan csalódáson át végre a megnyugvás csendesebb útjaira tér; komolyabb lett, de a lelkesülés szépségét el nem vesztette.

A francia forradalomtól örökölt anyajegyünk sötét, mint a tévely és visszataszító, mint a túlzás; meglátszik rajta a katasztrófák erőszakossága, a vakmerőség, mely az életet hagyományában megakasztja s új teóriák szerint rendezi be; meglátszik rajta a vérkeresztség, mely az új rendet a nemzedékek nyakára kimondhatlan sok szenvedés és csapás kíséretében ráerőszakolta, de e forradalmi szellemen átszillan a nagy haladásnak főkérdése is, mely abban áll, hogy a múltnak méltatlan állapotát, a túrhetetlen társadalmi rendet, az elpuhult s eltorzított életet az egész vonalon lefújta, s új s jobb alakulások számára nyitott tért.

A múlt századvég szellemi mozgalmának hullámverése megy végig a XIX. századon, mely a tudománynak az emberről, az egyénről való teóriáit minden irányban megvalósítani igyekezett; az autonóm embert, kinek teológiája a racionalizmus, művészete a naturalizmus, morálisa a szenzualizmus, nemzetgazdasága a liberális ekonomizmus, fölléptette a világ színpadára, s ez eszmével lázba ejtette a világot. Az egész világ félrebeszélte a lelkesedéstől, beleszeretett ez eszménybe s ostromrohamot intézett minden főnnálló, minden hagyományos ellen. Elgondolhatjuk, hogy iszonyú tévedések és túlzások kísérik az ily szenvedélyes mozgalmakat, s hogy sok időbe kerül, míg a lelkesülés a kijózanodásban s a teória a gyakorlat képtelenségeiben megtalálja ellensúlyát. Meg lehetünk azonban győződve róla, hogy biztosan megtalálja, s akkor aztán a túlzást elveti mint a száraz hüvelyt, hogy megtartsa az emberiség számára az igazság aranyos magvát. A XIX. századon végig ez a folyamat fejlik; az eszmék

⁶ *A XIX. század szelleme* megjelent az „Alkotmány” 1899-i karácsonyi számában. – A 77. lap második bekezdése után az eredetiben a francia forradalmat megelőző állapotoknak a rajza állott, melyet a kötet 3-4. lapjain olvashatunk: „15.000 személy volt... hektárt borított a gaz”. – A 86. lapon az van mondva: „Az élet képezi kritériumát az igazságnak”; az összefüggés világosan mutatja, hogy itt gyakorlati rendszerekről van szó, melyeknek életrealitását csakugyan az élet próbálja ki.

kibontakoznak a kivihetlenség ködéből; az intézményeken kipróbáljuk való értéküket; a túlzásoktól sem vonjuk meg elismerésünket annyiban, hogy rásegítettek sokféle vívmányra, de a vívmányoktól nem felejtjük el a nézeteknek hibás voltát s nem ragaszkodunk hozzájuk.

Iparkodjunk tehát mindenekelőtt megérteni, hogy a XIX. század a francia forradalom anyajegyeivel arculatán mily eszmékből indult ki, mily benyomásokkal jelent meg az idők színpadán s mint változtatta meg az évtizedek folyamán nézeteit, hogy végül összeállíthassuk azt az inventárt, melyet a XX. századnak kezeibe szolgált.

A múlt századvégi katasztrófában két elemet kell megkülönböztetnünk: a fölvilágosodottság filozófiáját s a népeknek készségét annak elfogadására; ez a kettő együttvéve alkotja azt a mozgalmat, mely a XIX. századon átvonaglik.

I.

Vegyük tekintetbe először az utóbbi elemet s kérdezzük: miért voltak a népek oly készségesek a fölvilágosodottság szabad eszméinek elfogadására? Az e kérdésre adandó felelet fényt vet majd a XIX. századnak hangulatára is.

Politikai tekintetben az európai népek egy megmerevült, tehetetlen s mindent gyámság alatt tartó állami organizmussal álltak szemben, melynek semmi kilátása sem volt arra, hogy a népek érdekében valami elismerésreméltó jót tehessen. A kormányforma az abszolút monarchia volt, melyet a társadalom szabadalmazott osztályai teljesen a maguk hasznára s mások elnyomására foglaltak le. Fölöttük áll a nemesség s a pénzhatalom; amaz mint gőgös, kiváltságos kaszt; emez mint fondorkodó, pénzért mindenre kész ármány. A dolgok folyásába csak az udvari nemesség, a főpapság, az előkelő finánc-világ s a bürokráciának fejei nyúlhattak; a többinek a tűrés, az elkeseredés, a pusztulás jutott osztályrészül.

A népek undorral s gyűlölettel eltelve viselték e jármot. Kicsoda közülünk viselte volna e szégyenletes, zsarnoki jármot? Ki ne állt volna a zászló alá, melyre az volt írva: szabadság? Nem kell oda filozófia, nem kell hitetlenség és vallástalanság; a reakció szükségszerűen föllép és elsöpri ezeket a szörnyű intézményeket s csinál egy új világot. A nemzedékek azontúl erre a szuggesztíóra hallgattak: fölszabadulunk, mi is emberek vagyunk. Az elnyomás s a gyámság éjtszakájában ragyognak föl a legtündöklőbb fényben a demokratikus elvek; soha sem látják az emberek azt be annyira, hogy egyenlők, mint mikor egyenlőtlenek; soha azt, hogy nekik is van joguk a munka s a géniusz javaihoz, mint egykor földhöz tapadt koldusok.

Azóta a népek a politikai szabadság és egyenlőség elvéhez ragaszkodnak s a politikai liberalizmust ünneplik, mert tényleg a múlt századvégi reakció a népelyomás ellen s a XIX. századon végigvonuló szabadsági törekvések mind a liberalizmushoz fűződnek. E szabadsági irányzatból csináltak szisztémát: a többé-kevésbé korlátlan szabadság szisztémáját, a liberalizmust.

Nemcsak a politikai élet vette szívesen a fölszabadítás szózatát, hanem a kulturális élet is, még pedig az egész vonalon. A fölvilágosodottság filozófiájától itt eltekintek, hanem csak a kulturális élet egyéb tereit tartom szemmel. A francia abszolútizmus nemcsak a népek zsebe, hanem ízlése, szelleme, művészete fölött is uralkodott. Ráült a népek nyakára, mint egy hamufelhő a Vezúv olajfa-erdőire; a nemzeti érzés elhalt, tudjuk magunkról; a népek önérzete kiveszett; az abszolútizmus előtt kétrét, ha lehetett volna háromrét meghajolva, lemondtak önérzetükről, nyelvükről; a tucát-despoták a nagy despotát utánozva, minden nemzetit megvetettek s a teremtő géniust teljesen félreismerték. A versailles-i ízlés Európa-szerte képviseli a művészetek terén a nemzeti szellem lealázását. Fülledt levegő, sablon és szellemtelen keret mindenfelé, – sehol szabad mozgás; az individuum nem létezik; tulajdonképp a köz, a nemzet sem létezik; csak mint elnyomott, rugdalt, eltorzított törpe gnóm az abszolútizmusnak lábai előtt. Ollózták, nyírták a fákat a versailles-i kertben: úgy nyírbálták a

szellemeket is; elrontották az érzéket a művészetben; befalazták a gót templomok rózsáit; pufók géniuszokkal és guirlandokkal takarták el a szellemi szegénységet.

E szégyenletes elnyomás magyarázza ismét a polgári forradalmi francia irodalomnak és művészi ízlésnek európai kihatását. *Rousseau-nak Kantra és Schillerre, Diderot-nak Lessingre* nagy befolyása volt, *Winkelmann* naponként olvasott *Bayle*-ben és *Montesquieu*-ben. A magyar nemzeti ébredésnek francia eredete eléggé ismeretes. Önálló nemzeti érzést, művészetet, szellemet, ezt keresték, kezdetben csak tapogatózva s kevés részvétől kísérve; az udvari céhes francia művészetet pedig gyűlölték.

A kor udvari, elkényeztetett és copfos kultúrájával szemben a reakció a népeket a természethez vezette vissza, melynek mély lélekzését már nem a múltnak letűnt idegenszerű társadalmában, nem annak műveiben, hanem az eleven jelenben vették észre. A szociális miljöből kell kiindulni a művészetnek, a való érzésnek; a népeletnek termékeny talajába kell gyökereit bemélyesíteni; ha nem abból nő ki, akkor csinált virág, hazugság. „Egyedül a természet gazdag végtelenül s kifogyhatlanul; egyedül ő neveli a nagy művészt... Nem kell nekem többé mester, tanító, buzdító; vajon nem buzog-e szívem magától is?” mondja *Goethe-Werther*. Félre a parókával, a copffal; a géniusz az, amit nem iskolákban adnak; azt nem lehet megtanulni, azt nem lehet tanítani; a géniuszé a katedra, s az uralkodó ízlés a géniuszt gyűlölte; de épp azért a viszontgyűlöletre érett lett.

A lekötöttség és gyámság ráborult az emberi élet összes megnyilatkozásaira s nagygya nevelte a szabadabb mozgás vágyát s azzal együtt a lázongást „gegen ein unerträglich dumpfes und kläglich gebundenen Philister-Leben”. Lomhán és nehézkesen mozgott az élet. Nemcsak a szabados, de az igazán tehetséges szellemek egyáltalában érezték a környezet nyomorúságát; filozófok, költők szeretnének kirúgni a főnálló, nevetséges gyámkodás ellen, s az élet vágyától tüzelve ostromrohamot intéznek a meggémberedett közgondolkodás és érzés ellen.

De a XIX. század szellemének legkihatóbb, mert gyakorlati rugója a jogok egyenlősége s a munka szabadsága a XVIII. század monopolizmusával szemben, melynek vas jogara alá hajlott hosszú századok emberisége. A monopolizmus nem tűr egyenjogúságot, hanem törvénnyé emeli a kiváltságot, – nem tűr szabadságot és egyenlőséget, hanem szükségképpen szolgaságra, egyenlőtlenre, lekötöttségre alapozza alkotmányát. Fölfogása, úgy látszik, az, hogy az emberek rendeltetése nagyon különböző, hogy némelyek uralomra, mások szolgaságra, némelyek élvezetre, mások munkára születtek. Jogaik kiváltságokból rovodnak össze, melyekhez nyúlni annyit jelent, mint az Istenről fölállított rend ellen támadni. Valóban a legkényelmesebb módja a monopolista rendszer védelmének, ha azt Isten akaratának kijelentjük, s a kiváltságokat, melyek sem tehetségen, sem érdemen, sem munkán nem szereztek, az Úr ingyenes ajándékának tartjuk; de vigyázzunk, hogy a monopolista társadalom javára az evangéliumra ne hivatkozzunk; tény, hogy a monopolizmus, még a középkori is, inkább a pogányságra, mint a kereszténységre hasonlít.

A XIX. század szellemétől bomlik a monopolizmus minden téren; a politika terén éppúgy, mint a szociális életben.

Kétféle szabadságot kell megkülönböztetnünk: a politikai s a szociális szabadságot. A politikai szabadság abban áll, hogy mindenki résztvegyen a kormányban, vagyis, hogy magamagát kormányozza; résztvegyen a törvényhozásban, vagyis, hogy ő maga legyen törvényhozó választott képviselők által; a szociális szabadság pedig az egyénnek és tehetségeinek érvényesítésében, erőinek kifejlesztésében s amellet a társadalom összes tagjainak s érvényesülésüknek lehetőleg teljes harmóniájában áll. Mindenki érvényesül tehetségeinek megfelelőleg saját boldogulására; ezt az individuális, szabad erő kifejtést szociális szabadságnak hívjuk.

A világhelyzet egyenletét mindig ez a két tényező határozza meg, s minden kor és minden század szellemének jellemzésében ez lesz a döntő; a kor fejlettségének nívóját, életképességét s erőtartalmát ez határozza meg. A XIX. század vajúdása is e két szabadság körül forog, s bár az

egyiket már megszülte, de a másikatól még terhes; a politikai szabadságot életbe léptette, s egyre neveli e féktelen s nevetlen gyermeket; de a másik szabadságot, a szociális szabadságot még méhében hordozza; az még nem született meg; az még kérdés: a szociális kérdés.

Eddig nem létezett társadalom, melynek szociális szabadsága nagyon is szűk keretek közé ne lett volna szorítva. A középkori társadalom is monopolista, tudniillik kiváltságos; azért rosszul tesznek, kik a középkort a keresztény elvek megtestesülésének hirdetik; a kereszténység elve, a társadalmi egyenlőség, nem érvényesült benne.

A liberalizmus világtörténeti missziója abban állt, hogy a meggémberedett, kiváltságos, rendi társadalom falait szétrepesztette; megavasodott szervezeteit eresztékeikből kiemelte s ezt a munkáját a XIX. század folyamán többé-kevésbé már mindenütt bevégezte. A politikai szabadságot úgy ahogy megcsinálta, jóllehet alább a liberalizmus munkájának szükséges korrektívumaira még utalni fogok; de a szociális szabadságot nem eszközölte. A szociális szabadságra vonatkozólag nem tett mást, mint hogy letörte a céhet, a sablont, a gátat, a keretet s kihirdette a vagyonszerzés korlátlan szabadságát. De a korlátlanság nem rend. Ez a korlátlanság képezi a XIX. század fejfájásának főokát. Jól mondta a lelkes lengyel *Mickiewicz* Ádám, hogy a francia forradalom alap gondolata – s ezt mondhatjuk a XIX. század legtöbb évtizedeiről s leghatalmasabb irányzatairól, – a *Code Civil* birtokfogalmában tükröződik: „La propriété est le droit de jouir et de disposer des choses de la manière la plus absolue”. Brr, ki fogja ezt a definíciót elfogadni: „manière la plus absolue”? mennyi átkot, mennyi kínt hozott az abszolútizmus, akár a politikai, akár a szociális, az emberiségre!

A XIX. század, mely az abszolútizmust üldözte a politikában, ránk hozta a nemzetgazdaságban. A *constituante* óta a kiváltságos, monopolista társadalom átváltozik liberális társadalommá; a politikai szabadságot ránk derítette, de a szociális szabadság terén nem boldogult; a stabil monopóliumokat itt is eltörülte ugyan, de helyükbe a mozgó monopóliumot, a tőke monopóliumát állította.

Tehát a politikai szabadság rendje megvan, de a szociális rend hiányzik. Íme a XIX. század életének legélesebb vonása, de ez a vonás ... *egy seb*.

S miért nem sikerült a XIX. századnak a szociális szabadságot megteremteni? Bizonyára az uralkodó osztályoknak önzése miatt sem; de nemcsak emiatt, hanem kivált azért, mert a szociális rendet nem lehet megcsinálni törvénnyel; a törvény csak gyámolíthatja vergődéseit és segítheti gyöngeségeit, de azt megteremteni nem képes; azt nem csinálják, az nő. A meglévő birtokot lehet egy tollvonással föl szabadítani, az úrbért eltörölni, a másik tollvonással lehet a földeket felosztani, új alkotmányokat teremteni; a kiváltságokat egy szavazással, sőt közfelkiáltással el lehet törölni, a testületi kötelékeket megszüntetni, de egy szervezetet életbe bevezetni, a föld termelőképességét fokozni, az ipart emelni, a munka viszonyait újjáalkotni, a népet műveltté és szabaddá nevelni, azt egy nap alatt nem lehet megtenni, sőt amennyire látjuk, azzal a XIX. század sem lett kész; sok, nagyon sok hiányzik még.

Tehát egy új világ születési vajúdásaiban állt a XIX. század! Ne csodálkozzunk idegességén, ne az érdekek harcán. Harc támadt nyomaiban; harc, melybe belejátszott a teológia, filozófia, a tömegek szenvedélyessége, az izgatottságnak hamarsága s azzal együtt felületessége; harc, melynek tömkelegeiben ott látjuk a kedélyek hullámmását, piétista és sötét, ismét élni vágyó és materialista tendenciákkal; régi és új, egész és fél-liberálisok, monopolisták, kommunisták, federalisták kínlódnak és vergődnek a problémák körül; közvetítések és szakadások történnek; eszmék, pártok, irányok egymást kergetik, mint felhők az égen a villamosság titokzatos admirálsága alatt.

Harcot kellett vívnia mindenért: Istenért, lélekért; túlzások egymást érik egyik és másik irányban; reakciók állnak be a túlzásokkal szemben. Mindezen vajúdasok és harcok közepette pedig egy új válság mómora lelkesíti az emberiséget; véglegesen elégedetlenkedik a régivel; mindent diszkreditál, ami hagyományos; s ily elvek mellett természetesen amilyen rohamos, éppoly erőszakos.

Az erőszak jellege átterel most egy más gondolatirányra, mely nem kisebb szerepet játszott a XIX. század kiindulásában és folyamában, mint maga a szabadság eszméje, s amely kezét fog a múlt századvég katasztrófájának s a XIX. század szellemének általam megkülönböztetett másik elemével: a fölvilágosodottság filozófiájával.

Az újvilág-alkotásra való kiindulás oly rohamos volt s a szellemek undora és gyűlölete oly szenvedélyes volt, hogy mikor újat akartak alkotni, nem voltak tekintettel a főnállóra, nem respektálták az eddigit; nem akartak fejleszteni, hanem akartak újat teremteni: elvesztették tehát a történeti érzéket. Kor, mely a történeti érzéket elveszti, úgy jár, mint egy ember, kinek kisagyából kivágnák a tájékozódási érzék székhelyét; ennek az embernek nem volna biztos járása, ingadoznék, támolyogna, fogódzkodnék minden szalmaszálba és sok fáradsággal és erőlködéssel tenné meg azt a néhány lépést, amelyet a normális ember föl sem vesz.

Gondoljunk már most nem ingadozó embereket, de támolygó népeket; mily borzalmak, mily zúzódások, mily esések kísérik ijesztő, de bizonytalan haladásukat. A XIX. század népei támolygó népek, nemcsak az új világ reményének bódító behatásaitól, hanem a haladás és fejlődés alapozásának, a szilárd talajnak hiányától, amely szilárd talaj a népek életében a történelmi folytonosság, az eddigi élet, a szokások, az intézmények, a tapasztalat és gyakorlat korrigáló hatalmai. Rántsátok ki e talajt a népek lábai alól, s meglátjátok vergődésüket! A francia katasztrófa óta a népek nem hogy elvesztették a talajt, de elrúgták ezt lábaik alól; nekik nem kellett folytatás és fejlesztés, nekik újság, új világ kellett.

S ki inspirálta a népeknek ezt a magában örületos gondolatot, s ki vitte rá őket és hitette el velük, hogy pótlékot találnak majd életért, történetért, gyakorlatért más valamiben?

II.

Új csillagzat kelt föl a francia forradalomban az emberiség egén: az *észelvűség*; új vezető, minden eddigitől független hatalom: a *tudomány*, s ez a tudomány mélyen meg volt győződve, hogy eddig minden el volt hibázva, hogy az ember nem ismerte föl helyzetét, nem ismerte föl önmagát, nem az emberiséget; meg volt győződve, hogy amit észnek tartott, az nem is ész, hogy amit hitnek tartott, az babona. Kitűzték az elvet, a fölvilágosodott tudomány vezérgondolatát, hogy ne fogadjanak el semmit, csak amit belátunk, s legyenek meggyőződve, hogy az ész kielégít minden igényt, kárpótol minden hiányt, jóvá tesz minden hibát; hogy nem szorulunk senkire egén és földön a tiszta, merő észen kívül.

Az emberiségnek leghatalmasabb „Sturm und Drang”-periódusát az önerejében elbizakodott, ébredésében féktelen tudomány készítette elő és hordozta. Mindenre talált erőt és képességet önmagában; nem ijedt meg semmitől; nem tisztelt semmit, így érez a fiatalság csikó-éveiben: így érzett a modern tudomány végig e századon, s csak húsz év óta hallunk nyomósabb hangokat, melyek a tudomány modern kiindulásait szerénységre s önmagábatérésre intik. Ahány név, annyi iskola, annyi rendszer. *Kant* idealizmusát a német filozófiában *Fichte*, *Hegel*, *Schelling* pantheizmusa követte. Mások az egyoldalú szocializmus mellett foglaltak állást, mely a szenzualisták, pozitivisták, *Herbart*, *Comte*, *Spencer* kiadásaiban az emberi gondolatot szétforgácsolta s följosította *Schopenhauert*, *Hartmann-t*, *Nietzsche-t*, hogy a kétségbeesés filozófiáját tanítsák, vagy hogy a fejtetlen, mert etikát nélkülöző, lapos, laposabb, leglaposabb materializmus zátonyain lubickoljanak *Feuerbach*, *Marx*, *Engels*, *Vogt*, *Moleschott*, *Büchner*, *Strauss* Dávid és *Haeckel* társaságában. A materialista filozófiának természettudományos kiadása, a darwinizmus mindezekután végigdöcögött a század zürzavaros zsidvására; az ötvenes és hatvanas években elérte virágzásának netovábbját, s bár vannak kitűnő természettudósok, kik a boszorkánytáncot nem járták, mint *Wiegand*, *Baer* s mások, kik a diadalszekérről még jókor leszálltak, mint *Dubois-Reymond*, *Virchow*, *Wundt*, s ezért a vén *Haeckel*-től legutóbbi művében „Die Welträtsel”, irányzatos tudományosságának hattyúdalában, komoly megrovásra érdemesítették: egészben véve mégis azt mondhatjuk, hogy

a természettudomány az ötvenes évektől kezdve *Darwin* jegyében áll, s hogy csak húsz év óta kezd a darwinizmustól különválva, győzelmebben kiemelkedni az evolúciónak addig csak sejtett s az uralkodó materializmustól rosszul alkalmazott gondolata.

A század ez öntelt s teljesen észlelvi filozófiája, mely elvből vágta el a természetfölöttinek útját, inspirálta a korszak irányát; önérzetet adott neki, de nem óvta meg folytonos hullámzástól, nem emelte ki a hatás és visszahatás, a szétforgácsolás és szakadás kellemetlenségeitől megnyugvást kereső kedélyét. Azért látjuk, hogy a század szellemi életét minden irányban a visszahatások tarkasága jellemzi. A kritika szétvágta az alapot mint puha mészkövet a vízfolyás, s nyomában fölsarjadtak a filozófiában éppúgy, mint a művészetben spiritualisztikus, pietista, legsötétebb naturalista és materialista kinövések, melyektől már a múlt században „lúd-bőrt” kapott Goethe – „von der tristen, atheistischen Halbnacht”. Átlag azonban a művelt és félművelt körök a fölvilágosodottság befolyása alatt hallgatagon elfordultak, ha nem is az Istentől, de az Isten Fiától; a metafizika problémáival szemben természetes vallást és erkölcsöt olvastak ki maguknak még a szentírásból is, különben pedig szabadon élni s kizárólag anyagi s politikai érdekekkel törődni, volt föelvük. De bármennyire szerették volna lenyűgözni a szellem megindított törtetését, sehol sem szabhattak határt forrongásainak; a fiatal óriás egyre fölkelte merészen, hogy nemsokára leüljön lemondással; hitetlenkedett, és azon vette magát észre, hogy romantikus lett; racionalistának csapott föl, hogy a racionalizmusnak is, mint elévült és szegényes iránynak útilaput kössön a talpára. Szkeptícizmussal és materializmussal támadta meg az egyházat, s miután romokkal borította be hazájának földjét, a romok közt bolyongó, panaszos lélekké vedlett át; fluktuált merész szabadság s teljes függőség közt; a tiszta ész kritikája után kételkedni kezdett, vajon az ész egyáltalában fölismerhet-e valamit (tradicionalizmus); habozott s nem tudott választani materializmus, pantheizmus s a személyes Isten közt, hernhuti s a történeti Krisztus közt; mélyen vallásos mozgalmakat látott, de amelyek *Kant* iskoláján vonultak végig *Plato*, *Spinoza*, *Fichte* barátságában. Csoda-e, hogy ennyi ingadozás és habozás után a fölvilágosodottság is lapos és copfos lett; a sok észszerűség kiállhatatlan, unalmas közönyösségre vezetett, s a fantázia vallásába, a vallásos romantikába menekült, melyben *Friedrich Schlegel* saját végtelenségét élvezte? *Novalis* a végtelenségbe merülve a protestantizmus temetője s Róma romjai fölött a mindent betöltő Istenség egyházát tervezte!

A racionalista tudományban tényleg két fázist vagy két lélektani jelleget kell megkülönböztetnünk; sok képviselőiben, kivált a 70-es évek végéig többé-kevésbé mint csatlós szerepelt a század izgalmas, szabados s a kereszténységet gyűlölő irányzatában; famulus volt a hitetlen és élvsóvár *Don Juannál*, aki pénzzel is győzte, hatalommal is bírt a szolgálatoknak viszonzására. E tekintetből a fölvilágosodott tudomány csak az agitációnak volt eszköze. S jó eszköz volt; a burzsoázia a század elején szkeptícizmussal és materializmussal, később darwinizmussal támadt neki a kereszténységnek, közbe-közbe azonban szívesen meghúzta a gyeplőt, s ismét vallásért, erkölcsért, törvénytiszteletért, auktoritásért lelkesült, s a tudományt is ez érdekek védelmére indította addig, míg érdekei kívánták.

A tudománynak e fullajtár szerepén kívül van azonban egy más, komoly irányzata, mely kezdetben ugyan szintén nagyon szenvedélyes és zavaros volt, de amely az igazságot akarja szolgálni érdekképviselő és haszonlesés nélkül. A XIX. század komoly tudománya ugyan szintén anyagi, mert a természet erőinek föl kutatására s az élet szolgálatára szentelte magát; presztízse nagyon nagy, s irányzata miatt a szelleminek visszaszorítására szolgál; de bízunk benne, hogy a természet országában kivívott vívmányok végleg el nem bódítják a szellemeket, s a természet fölött való uralom az első lelkesülés csillapulta után a szellemet szolgátságba nem fogja hajtani. A XIX. század tudománya előtt meg kell hajtani zászlónkat. A természetrajz és -tan, a földrajz és népisme hírneves fölfödözök és föltalálók nyomaiban haladt előre (*Cuvier* +1832, *Humboldt* +1859, *Ritter* +1859); a kémia e században emelkedett ki a szigorú tudomány katedrájára (*Liebig* +1873, *Pasteur* +1895), miután a fizika már a múlt században szakadt ki a

filozófiából s most Röntgen-sugarakkal és „elektroid”-dal (*Richnowszky* 1899) operál; a levegőt hígfolyóvá és szilárdá sűrítette; a spektroszkóp után (*Kirchhoff* és *Bunsen* 1859), mellyel a csillagok krátereibe néz, a telektroszkópot akarja bemutatni az 1900. évi párizsi világkiállításon (*Jan Szcapanik*); a geológia, paleontológia e században avattattak tudományá; az asztronómiát már uralja az ég, s mialatt a föld rétegeiből életre támasztottuk a geológia által a föld régi világait, föltaláltuk a kulcsot az eltűnt kultúráknak s emlékeiknek megértéséhez; *Champollion* magyarázta meg a hieroglifeket, *Grotend* az ékirást.

E győzelmes haladás a világot, sőt az emberi életet anyagi vonatkozásai szerint fölmutatta; nemzeti, társadalmi, gazdasági, fiziológiai életét számokba foglalta, s azt mint függvényét fogta föl a történet és természet számtalan tényezőinek, mint függvényét az élelemnek, klímának, hegynek, völgynek, talajnak, tengernek, munkának; a közgazdaságot kivette az erkölcs befolyása alól, s a statisztikát mint a szociális tömegekről való tudományt (*Wissenschaft von den sozialen Massen*) léptette életbe.

A tudomány ez anyagias irányát sem a csődbe került metafizika (*Das Elend der Philosophie, Karl Marx*), sem a művészet nem mérsékli. Az építészet megtörte a barokk-ízlést s az úgynevezett klasszicizmusba tért (*Schinkel* +1841), lelkesült a gótikáért s befejezte a kölni dómot; azután eklektikussá lett s nemzeti (magyart is) stílusokat keres; a szobrászat a tiszta görög irányba terelődik; *Canova* (+1822), *Thorwaldsen* (+1844) műveiben remekel; a festészetben is kivált Franciaországban *David* által az antikba hajló iskola van fölszínen, míg *Horace Vernet* (+1863) s mások az eleven konkretizmust s individualizálást állítják előtérbe; Németországban a müncheni (*Cornelius* +1867) s a düsseldorfi iskolák válnak ki, mialatt *Overbeck* (+1869) Rómában német római iskolát alapít. A művészet és műipar fejlesztésére az európai nemzetek nemes versenyben intézeteket, múzeumokat, kiállításokat rendeznek s az államok kultúrföldadataik közé sorozzák ezirányú törekvéseiket.

Az irodalom híven tükrözteti a század kedvenc gondolatait, gyöngéit éppúgy, mint azok orvosságait. Híresek és kapósak csak azok a termékek, melyek mint húséges tükrök a szociális miljönek embereit mutatják be. Az irodalmi remekművek, melyeket a közvélemény olyanoknak ismer, nem szakadnak az égből; az író oda van láncolva a társadalmi körhöz, bármit tesz, nem igen fog szabadulhatni valamiféle befolyása alól. *Racine* „*Agamemnon*”-jában és „*Titus*”-ában a versaillesi udvaroncokra, *Hugo Viktor* „*Gennaro*”-jában a párizsi burzsoákra kell ismernünk. Az irodalom nemzetivé és érzékiessé lesz, mert a tömegnek az kell. Dogmatikája most az „igazság, a valóság”, de összes igazsága, hogy hangulatokat fest kimondhatlan színekkel, s „valósága” annyira megy, hogy a történeti alakoknál a „krákogás és köpdösés és orrfúvás mikroszkopikus utánzásával” is gyönyörködtet a naturalizmus *Sudermann, Ibsen, Gerhard Hauptmann* színműveiben; „das ist die grosse Wirklichkeit, wie er sich räusperte und spuckte”.

Azonban a tudomány, irodalom és közszellem nem lehet sokáig egyoldalú és szögletes; a zűrzavaros árvíznek is le kell ülednie; a legkeményebb alpesi kovadarabnak is sima kavicsá kell formálódnia a folyóvizek áramában. Az élet képezi kritériumát az igazságnak; a helytelen, bár legragyogóbb szisztémák is kudarcot vallanak, mihelyt az élet mezejére intézmények alakjában átültetnek. Ami a tudományt, művészetet, közszellemet mozgatta, amiért lelkesült, amit szeretett és gyűlölt, mindannak az élet valóságában kell hitelesíttetnie; ott ütik rá az igazság vagy a tévely bélyegét.

E részben is a XIX. század utolsó évtizedei nagyszerű kilátásokat nyitnak.

Az élet a vívmányoktól, a ragyogó hipotézisektől, a nagyhangú rendszerektől csak egy darabig bódul; úgy tesz, mint a vízesés; a szikla alján még zizeg, pezseg, forog, de azután kisiklik a forgókból s a rendes haladás útjára tér.

Tudomány, művészet, közszellem a XIX. század forgóiból immár szerencsésen kiosonni készül. Az „átkos hamarság” nem az élet taktusa; <ez> időbe kerül, de azért meglesz. A tudomány komoly és őszinte ápolása és lelkes tovafejlesztése csak úgy meg szokta teremni a

maga bajainak korrektívumait, mint a gyakorlat és tapasztalat szokta kijavítani az intézmények hiányait. E folyamat közben a tudomány elveszti idegességét és izgatott, támadó jellegét, s az állami és társadalmi lét intézményeiben győz a jog és méltányosság. Vedlésnek is nevezhetjük e folyamatot, mely az ósdit, hasznavehetetlent, a hiányosat és hibásat magáról leveti, sokszor ugyan csak azért, hogy új hibákba essék, de a szándék s a természetes haladás szerint utóvégre is azért, hogy a javítás ne legyen régi hiba.

Ki ne látná az általános vedlést? Vedlik a filozófia, s a nagyhangú szózat: „Zurück auf Kant” ritkábban hangzik már; vedlik a természettudomány; a darwinizmus lelép, s ezentúl már csak túlhajtott anyagiasságnak nézzük régi térfoglalását. Torzalakja volt ez az életerőről szóló igaz filozófiának; gyerekes, szűkkörű, iskolás fölfogása az isteni gondolatok kifésülésének, mely új tagoknak az ő- és törzsfajokból való keletkezésében megy végbe; de nem Darwin receptje szerint. A természet egységes egész; Isten alkotta; az fektette bele az életerőt; ez az életerő fejlődik és szétágazik mint a folyó, mint a fatörzs ágakra, mint a napsugár szivárványos színekre; de az élet nem mechanizmus, az csak a csontváza; a természetben nemcsak a mechanikus történés, de célok is vannak; s a tudomány épp ez időben is dörzsöli szemeit, kidörzsöli belőlük az egyoldalú mechanikus világnézet álmát. Hatalmas tekintélyek emelnek szót a tudomány egyoldalúsága ellen, s a mélyebb behatolás meghozza az egymásnak megértéséhez szükséges méltányosságot.

Nagy hálaival tartozik a teológia és filozófia a természettudománynak, nem azért, mintha kész tanokat szolgáltatott volna nekik, hanem azért, mert a belátásnak a természet nagyszerű történetébe oly szerencsés kézzel utat nyitott. Míg a természettudományok kiskorúságban tengődtek, addig igen sok, de mélyebb belátástól függő eszmét elő nem segíthettek; de mihelyt haladásukkal mélyebb belátásra s tágabb látókörbe segítettek, a legnagyobb szolgálatokat nyújtották a teológiának is és megkönnyítették a teológusoknak a megválást addig becézett, kiskorú és gyámoltalan nézeteiktől. Nézzünk föl az égre. Mi más világot teremtett ott fönn *Copernicus*; olvassuk a *Genezist*, mi más, mennyivel fenségesebb az a fölfogás, melyet a geológiai és paleontológiai kutatások adnak, mint a betűző, elfogult kommentározás! Tehát kezdet fogni, s nem egymás ellen támadni; letörni a gyerekes animozitást s a fölcseperedett tudományhoz nem illő agyarkodást; viszont nem rontani neki a tannak, vagy egy föl-fölcsilanó hipotézisnek a kiközösítés buzogányaival: ez a természettudomány s a teológia csarnokaiban uralomra vergődő századvégi hangulat!

Mily óriási különbség van e részben a XIX. század elejének együgyű materialistái, az ötvenes évek rövidlátó darwinistái s a századvégnek tudományos ítélete között, mely azt a materializmust laposnak, ezt a darwinizmust az evolúció föl-nem-értésének jellemzi!

Még szembeszökőbb a század szellemének egyoldalúsága s a korrektúra szükségessége a praktikus intézményeknek, az élet<nek> s a társadalmi alakulásoknak terén.

Minden társadalmi alakulásban két nagy érdeket kell egymással megegyeztetni: a hatalmat s a szabadságot. A hatalom ne fojtsa el a szabadságot s a szabadság ne törje meg a hatalmat. Nincs szabadság a hatalom ellenőrzése nélkül; a hatalomnak ellensúly kell; a szabadság e garanciáját a népképviselőben találták meg; a XIX. század állami rendje a népképviselő alapján áll. A népképviselő a törvényhozásnak egyik, még pedig legfőbb tényezője, mely ellenőrzi és ellensúlyozza a végrehajtó hatalmat. De hogy a népképviselő nem adja képletét a tökéletes kormányformának, az már abból is világos, hogy a népképviselő épp úgy elnyomhatja az állami végrehajtó és kormányzó hatalmat, mint ahogy a kormányzó, végrehajtó hatalom a királyi abszolútizmus korában elnyomta a népet. Folytonos a veszedelem, hogy a parlamentek hatalma az abszolútizmust új alakban lépteti föl. A nép érzelmei természetesen mindig a népképviselő pártján állnak; a mozgó, indulatos tömeg a népképviselő hatalmát dagasztja s annak számára iparkodik lefoglalni minden hatalmat. De a népképviselő másrészt nagyon is tarka mozaik, s nem nyújtja sehogy a készütségnek, a törvényhozó bölcsességnek azt az elengedhetlen tőkét, melynek komoly és lelkiismeretes munkába való befektetéséből

támadhatnának a jó törvények, még kevésbé nyújtja a jó kormányzásnak és ügyes közigazgatásnak biztosítékait: a folytonosságot, a hozzáértést és rátermettséget.

Ne higgyük tehát, hogy a parlamenti kormányforma hamisítlan képlete a tökéletes állami rendnek; kimutatta azt már maga a XIX. század, melynek folyamán *Franciaországban tizenkét alkotmánnyal* boldogította magát a nemzet. Száz év alatt tizenkét alkotmányváltoztatás! Valóban úgy látszik, hogy a tökéletes államformának képlete még nem kész!

Bizony nem kész; amely igaz, hogy az élet soha sem kész, hogy nem jéghegy, hanem folyam: éppoly igaz, hogy a társadalom fejlődik, s az állami rend változik. S ugyan merre jelzi a XIX. század alkonya a fejlődés irányát?

A nemzetek élete s az életnek egyik lényeges alakja, maga az állam, a szociális irányzatot követi.

Nem az alkotmány, hanem a gazdasági rend képezi a polgári élet gerincét. Az alkotmányos mechanizmusnak javítgatásai és foltozásai, diplomácia és politika nem képes feltartóztatni a forradalmakat, mielőtt a népek gazdasági élete ellentétben van a polgári renddel. Ezt az ellentétet meg kell szüntetni szociális reformok által, s az alkotmányt a gazdasági fejlődéshez kell szabni; kipróbált, örök időkre való, legjobb alkotmányok nem léteznek; jó az, ami a nemzet életének megfelel, s csakis addig jó, míg megfelel. A francia forradalom célja volt a monopolista társadalmat liberális társadalommá átváltoztatni; mit gondolunk, hogy ezzel vége a világ folyásának? Dehogyan van vége; a liberális társadalom most átváltozik szociális társadalommá. A liberális társadalom szabadabbá tett; az individualitást emancipálta, de a közt, a társadalmi szervezetet meg nem alkotta; a szabadabb s művelté lett embert nemcsak jogban, de jobban is részesíteni, ez a jövő szociális társadalom célja, melyet a szociális szellem térfoglalása siettet.

Mi legyen az a szociális szellem?

Öntudata az emberek életközösségének; öntudata az emberiség egységének, legmélyebb s legbensőbb összetartásának. Az egészé minden szellemi és gazdasági jó; az egész alkot, teremt, mindnyájan kezét fogva. A nagy gondolatokat sem tekintjük kizárólag egyesek termékének; az ihletett génusz is a társadalom ily magasfokú műveltségének fészkeiben született, s ezentúl nem annyira az ő teremtő erejében, mint inkább a társadalmi és kultúr-élet összességének közreműködésében hiszünk már.

Mi e fölfogásnak eredménye és kihatása?

Az, hogy az egyed impozáns alakja helyett a társadalmi összélet lép elénk. Nem a hegyek égbemenő koronáit bámuljuk ezentúl, hanem a hegy, völgy, fönnsík, magaslat egybevágó egészét. A hőroszokban kevésbé hiszünk, ahelyett a nemzeti élet, a társadalmak s az emberiség nagy élete foglalkoztat; föl akarjuk ismerni a szociális élet föltételeit, törvényeit, a töméntelen sok tényezőnek egymásbafonódó tevékenységét, hogy ne kiálló vagy mondjuk kimagasló részeit, hanem az egészet értsük. Onnan van, hogy most már a történetírás szelleme is megváltozik. Senki sem gondolja, hogy a véres nagy verekedések, melyeket csatáknak hívnak, s az ember vad ösztöneinek tombolása, melyeket a hadiélet, a vitézség állít elénk, képezik a népek történelmét; ezek csak állatiasságának nyomai; történelmét szellemi, gazdasági, társadalmi élete adja; a társadalmi élet formái, a jog és erkölcs sajátságai, a család, a vallás nyújtja az eleven történetet; ez az a talaj, melyen a haladás fája nő. A népelet áll tehát az előtérben, a nagy életközösség, s nem a hőroszok, császárok, politikusok; a társadalmi élet lett a valóság, s nem a háborúk és emberöldöklések. Nem a nagy férfiak miatt van az emberiség; hiszen ők is csak virágai a népelet hatalmas, terebélyes fájának, melyet tovább kell fejleszteni, hogy tökéletesebb alakokat öltönn.

Ez lévén a tudomány mai napszáma, lehetetlen, hogy a közgondolkodásra ki ne hasson; ha pedig kihat, okvetlenül meg kell teremtenie azt, ami a mai társadalmi mozgalmat jellemzi. Minden egyes akar ember lenni. A közösség érzete abban az öntudatban nyilvánul, hogy mindnyájan egyaránt élünk, dolgozunk, számot teszünk; hogy a társadalom összes javait közös

munkában teremtyük meg; hogy egyik sem boldogul a másik nélkül; hogy egyik sem nézheti le a másikat, szoríthatja le a másikat, hogy mindnyájan mindent egymásnak köszönünk.

Következőleg mindenki akar mint ember élni, mint ember dolgozni és számot tenni, s a közösből a maga részét, bizonyára emberi részt kivenni, íme az idő szellemének éltető s ébresztő lehelete; az ember érzi magát... nem mint állat, nem mint mohó szörny, hanem mint a szellemi s gazdasági munkának egyik tényezője, ki magát *mint részt* fölismeri, s következőleg a közjavakban, a társadalmi munkának termékeiben részesülni kíván.

Íme az emberi javakban való részesedés képezi a tovafejlés irányát; ez az a folytonos törtetés az igazi egyenlőség, a politikai szabadságon túl a szociális szabadság után. A modern embert csak az ragadja meg, ami valamiképp e nagy érdek, e nagy probléma reményétől s aggodalmától át van hatva; ez képezi örömét és kínját a haldokló századvégnek; ezt a lelket, ezt a szellemet leheli bele a következő századba. A XIX. században az ember úr lett a természet erői fölött, de nem lett még úrrá a saját keblének s az emberi életnek hatalmai fölött, melyeknek ádáz harca jobban gyötri őt, mint a természet ellenséges erői. Nem is oldhatta meg a XIX. század a szociális problémát; az még csak kezdődik gazdasági kialakulásában; azonkívül pedig a lelkület sem volt meg az igazán nagy és harmonikus műnek létesítéséhez. A XIX. század anyagi, elfogult és önző volt, az erkölcsit ki akarta küszöbölni tudományából, esztétikájából, pláne még nemzet-gazdaságából is; az ily rövidlátó és szűkkörű szellem szociális teremtésekre alkalmatlan. Előbb meg kell hódolni az Isten és törvénye előtt; a kormányrúdhhoz oda kell állítani az erkölcsöt; tisztelni kell a nagy erkölcsi intézményeket, elsősorban az egyházat: akkor aztán alkalmasak leszünk szociális alkotásokra.

Vagy röviden más szóval: a XIX. század jár, fut, iramlík, törtet, de repülni elfelejtett; keresi hozzá a repülőgépet; de a gép nem segít, ha nincs levegő hozzá; levegő, melyből a lelkek élnek; az pedig a hit, az igazság, az erkölcs, melyet az Isten segítsége hordoz, s az emberiség nem papíron, de életben vall.

Az engesztelés szelleme (1901)⁷

Van tél a lelkekben is; néha korszakokon keresztül egyre hűl a szeretet s durvul a rokonszenveknek s a nemes érzéseknek világa. Akik ily korszakokban élnek, a legtöbbje nem is veszi észre, hogy mily sértő és nyers ez a közérzés; azok a kevesen pedig, kikben a szomorú valóság érzéssé válik, ha küzdenek is az öntudatlan nyersség ellen, ritkán változtathatnak rajta alaposan, s észrevétlenül is áthajlik lelkületük az engesztelő szeretetbe. Az engesztelés szellemi világában kigyullad ismét szenvedélyes lángokba szeretetük, s kárpótolva látják szent szenvedélyüket egy őket meg nem értő világnak részvétlenségeért.

A XIII. századtól fogva a szeretet a kereszténység szívében lassan-lassan elváltozik engesztelő szeretetté, azon mértékben, melyben a keresztény áhítat az Oltáriszentség felé irányul. Nem, mintha azelőtt nem szerették s nem imádták volna az Oltáriszentségben a közöttünk élő Krisztust; imádták azt mindig; a katakombák áhítata a vértanúk sírjára helyezte az eucharisziát s erejét e szentségből merítette; de a vértanúi, ifjú egyház az üldözések nyomása alatt inkább az áldozatnak, mint az engesztelésnek szellemét merítette belőle. Krisztus áldozat, véres áldozat; ez lebegett eszménykép a küszködők előtt s következőleg vágyaik s lelkesülésük erre felé szálltak: legyünk mi is áldozatok.

Szent Tamás elszánt szava talált visszhangot lelkükben: gyerünk s haljunk meg vele.

A nagy egyházatyák korában sem találjuk föl az engesztelés szellemét az eucharisztia körül. Van sok panaszuk, éles, gáncsoló szavuk; Nagy Szent Gergely pápa elégedetlenségében a világ nehézkessége és szellemtelensége fölött már az utolsó ítélet közeledtét várja, s még sem találjuk meg náluk az áhítatnak azt a jellemző vonását, az engesztelést.

A X. és XI. században a penitenciának meleg áramai járnak át a világot; fölrázzák a népeket s szent harcra lelkesítik Krisztus sírjáért; meghalni indulnak az emberek bűneikért penitenciából, de bár e lelkülettől nem lehet eltagadni az engesztelés szellemét, ez az engesztelés csak az volt, amely a tékozló fiú szavaiban is rezgett, s minden bűnét bánó lélekben föltalálható. A bűnbánó meg akarja engesztelni az Istent; bűneire gondol, melyekkel megsértette és haragra lobbantotta az Urat; e haragvó Istent penitenciájával, alázatával, bánatával meg akarja engesztelni. De ez az engesztelés nem az, mely a későbbi egyház áhítatában az Oltáriszentség körül mirtuskoszorúként fonódik; az az engesztelés a saját maga bűneit nézte s azokat le akarta törölni. Az még nem tudta az Oltáriszentségben a töviskoszorús, élő szívet látni; annak még nem mondta az Úr: nézd e szívet, mely annyira szeret, mely itt szeret, s mely azt akarja, hogy itt engeszteljétek azt meg, itt az oltár előtt arcraborulva éjjel 11-től 12-ig; ide hozzátok meleg szíveiteket, mert fázom; hideg nekem ez a mostani világ.

Ez más, ez több, mint az az engesztelés, mellyel a bűnös Noé idejében éppúgy, mint most s a középkorban a megsértett Istent engesztelni akarta. Ez több; ebben az engesztelésben a szerető lelkek a most megsértett s tövisektől koszorúzott szívet látják; az Úr Jézus szenvedései nem záródnak le az ő fölfogásukban a nagypéntek délutánjával, hanem valamiképp végigvonulnak a századokon át; nem korlátoztatnak az Olajfák-hegyének haláltusájára, sem a Golgothán átszenvedett kínokra; az engesztelő lelkek nem tekintenek a múltba, hogy mi volt egyszer, hanem a szeretet csalhatatlan közvetlenségével kiérzik, hogy ennek a köztünk élő szívnek, mely itt rejlik, mely itt mi köztünk jelen van, itt és most vannak sérelmei, itt mi köztünk vannak tehát szenvedései is, s ezeket mi nem nézhetjük hidegen, nem részvétlenül.

Ez a most dívó engesztelésnek szelleme.

Ne féljünk tőle! Ne féljünk, hogy megzavarjuk Krisztus Urunknak végtelen boldogságát, ha szenvedő szívére gondolunk, mely most itt mi köztünk is szenved; ne féljünk, hogy

⁷ *Az engesztelés szelleme* megjelent az „Örökimádás” 1901-i évfolyamában 33. kk. II.

dicsőségének fényözönére felhőt borítunk, ha az Olajfák-hegyének kínos imáját oltáriszekerényeink táján hallgatjuk; ne féljünk ettől. „Non vivitur in amore sine dolore”, nem élhetünk szeretettől lángadozva s töviskoszorútól körül nem övezve; nem, nem élhetünk szeretetben kín nélkül. Míg emberi szívünk lesz, s a földön emberi szívek vívódnak és haldokolnak, addig azt az érzéketlenségét a boldogságnak el nem érhetjük; bűn volna az és nem erény, élettelenység és nem tökély. S a szenvedő részvétnek e természetes érzését tagadjuk el az isteni szívtől? Nem, az nem lehet. Jézus résztvesz szenvedéseinkben és boldogtalanságunkban, ez az ő töviskoszorúja, melyet a megdicsőült szíven mutatott be Boldog Alacoque Margitnak.

Ezen nem kételkedném soha; inkább azt mondanám, nem tudom, hogy hogyan lehet boldog s végtelenül boldog, ha szenved; nem tudom megegyeztetni a dicsőség fényözönét a szenvedés árnyékaival; inkább ezt mondanám, s meghajtanám fejemet az érthetetlen előtt, de az Úr Jézus szenvedő részvételében nem kételkedném.

S nem kételkedtek ebben azok a galambszárnyú, szűzies lelkek, kik nem szálltak a keresztshadak hóseivel, csak a kereszt karjaira – kik nem ittasodtak meg szeretettől, csak a Krisztus sebeiben – kik a szenvedő szeretetnek viszonzásában nem szorítkoztak a töviskoszorúnak s a szögeknek tiszteletére, hanem akik szívük ösztönében egyenes repüléssel eltaláltak a szent Szívbe, az eleven, a megdicsőült s mégis töviskoszorúzott szívbe. E lelkek sorát kikezdi boldog Retinnai Julianna, aki látomásban látja az egyházi évnek holdját elsötétülni, mert az Oltáriszentségnek nincs külön ünnepe; megjelenik neki az Úr s beszél vele a hűlő s föléléstendő szeretetről, melyet szíve az Oltáriszentségben sirat. E jelenés mozgalmat indított meg a keresztény világban, mely az Úrnapot iktatta be az egyházi ünnepek sorába, s az imádó szeretetet az Oltáriszentség felé fordította. R. Julianna nyomában járnak az olasz extatikus szüzek: Sienai Szent Katalin, Szent Julianna Falconieri, B. Kamilla Varano; nem kételkednek, hogy Jézus az Oltáriszentségben engesztelő, résztvevő szeretetet vár, s az Úr biztosítja őket, hogy az igaz áhítat biztos ösvényén járnak. Szent Magdolna Pazzis látja, hogy Jézus oldalsebében a szerető lelkek vérré és vízzé válnak. Vérré a szeretet által, s vízzé a szenvedés által; s bár a szeretet mindenek koronája, s bár a fájdalom is, ha isteni, szeretetből fakad, mégis Szent Magdolna szerint az Isten jobban szereti a lelkeket, melyek a fájdalom által, mint melyek az örvendező szeretet által változtak át benne. Jézus szívébe hatni és nem szenvedni, az annyit jelent, mint otthon nem lenni e szentséges szívben.

S még világosabban verődött ki a töviskoszorú az Oltáriszentségben rejtőző isteni szíven, s annak következtében az imádó szeretet még lelkesebben hevült az engesztelés érzelmeitől, amióta az Úr Jézus Boldog Alacoque Margitnak megmutatta saját dicsőséges szívét, s e dicsőséges szívnek töviskoszorúja benyomódott Szent Margit lelkébe. Margit már tudta, hogy mit tegyen – tudta, hogy a töviskoszorú mit jelent, s hogy a szív, ha dicsőséges is, a töviskoszorú alatt mit érez – tudta, hogy az Úr engesztelő s résztvevő szeretetet keres.

Igen, résztvevő szeretetet! S amire lelkes tekintete a töviskoszorúzott szívre ösztönszerűen megtanította, azt a következő pillanatban Jézus ajkairól hallja: Nézd e szívet, mely az embereket annyira szerette... melyet emberi közöny, hálátlanság és alávalóság bánt – ez a szív keres lelkeket, kiken vigasza lehetne. Margit, szívemnek leánya, te hozd szomorú, megsértett szívemnek a viszonszeretnek és engesztelésnek vigaszát. Jöjj ide az oltár elé, kivált a hónapnak első csütörtökén éjfélkor s engeszteld meg szívemet, íme a szív, mely nemcsak szeret, de vigaszt, engesztelést keres!

Ne emeljük ki ezért a dicsőséges Jézust az Isten boldogságának hónából; ne gondoljuk, hogy szenvedéseiben, panaszaiban, vágyaiban elveszti boldogságát; nem veszi azt el. A szent Szív az Istenben látja a bűn s az erény küzdelmeit, a kegyelem s a szívtelenség harcait; látja a bukottat s látja fölkelését; látja a vértanúk szenvedését s látja koronáikat; látja a könnyeket s látja azt is, mint dicsőülnek meg általuk a lelkek; szóval: látja a világ végkifejlését s a dicsőség himnuszának dallama sohasem csitul el egészen lelkében, s ez az ő boldogsága: Istent látni dicsőségében. De e boldog látásban nem felejt el minket s résztvesz, mert szeret, bajainkban és

szenvedéseinkben; ez a látás nem oltja ki a dicsőség fényözönét, s Istenben boldog lelke talál résztvevő érzelmeket, melyekkel testvéreit, kik szenvednek, részvéttel szeresse.

Így van Krisztus Urunk köztünk; boldogsága velünk szemben nem vált érzéketlenséggé. Azért tudjuk oly közvetlenül emberi indulatokkal szeretni Jézust az Oltáriszentségben, mert minden tekintetben az emberileg érző szívet tiszteljük körünkben; ez az emberileg érző szív kelti föl az őt szerető lelkekben az engesztelésnek áhítatát. Ó, élesszük magunkban ez életerős érzelmet; nem beteges tünet az, nem dogmatikus tévely, hanem eleven, való, igaz érzés azzal a szívvel szemben, mely tövisszorosítól övezve mutatja be magát. Az engesztelés szelleme éleszti leghathatósabbán az Úr Jézus Szíve iránt való szeretetet, áldozatkészséget, nagylelkűséget, úgy hogy ez érzelmeknek fölforrásán is fölismerjük, hogy az engesztelés szelleme maga a szeretet gyökeréből fakad.

A katolikus egyház helyzete az Egyesült-Államokban (1904)⁸

Sokat írtak már a katolikus egyház állapotáról az Egyesült Államokban, s legtöbbször elragadtatással. Leírásaikból dicsőítmény vagy éppen hősköltemény vált, s az „állapot” tulajdonképpen virágzásnak, hódító terjeszkedésnek vagy diadalnak minősült. Hallottunk ekkoriban más felszólalásokat is, melyekben nemcsak az előnyök, hanem a hátrányok, nemcsak a nyereségek, hanem a veszteségek is szóba kerültek, s ezeknek mintha kijózanító hatását érezte volna a szokásos dicséretektől egyoldalúlag befolyásolt olvasó. Mintha azzal tette volna félre ilyenkor a cikket: no lám, tehát az újvilág sem mennyország; baj, küzdelem, hiány van ott is elég.

Magam is gyakran vágytam kiokosodni a sokféle információból s reméltem, hogy valamikor majd személyes tapasztalataim után igazodom el a különféle nézeteken s szedem majd kifogástalan mérlegbe a plus és minust. Erre meg is jött az alkalom. Father *Boehm*, clevelandi magyar plébános meghívott hármunkat, *Izsóf* Alajos, *Sebők* Imre urakat s engem, hogy nézzünk el hozzájuk s tartsunk helyel-közzel missziót, mennyire azt a távolságok s a vakációnak szűk kerete megengedik. Ez alkalommal mélyebben pillanthattam be az amerikai viszonyokba, s gondolom, hogy tüzetes ítéletet alkottam magamnak az amerikai egyháznak – értve ezalatt mindig csak az Egyesült Államok Amerikáját – állapotáról.

Ítéletemet az amerikai egyháznak előnyeiről s nehézségeiről a következőkbe foglalom:

Az amerikai egyház nagy és hatalmas *mindenekelőtt híveinek számát tekintve*. Impozáns a katolikus egyháznak statisztikája, s „gondviselésszerűek” a számok, melyekkel föllép a világ előtt, gondviselésszerű a tömegek súlya, mellyel az Egyesült Államok életében érvényesült. Hiszen 12 millió híve s 24 püspöksége s érseksége van, holott a XIX. század elején csak egy püspökséget számlált. New York ezidőszere a legeslegnagyobb katolikus városok közé tartozik; katolikus lakosainak száma ugyanis meghaladja a másfél milliót. Gondviselésszerű továbbá a hitközségeknek erőteljes s rohamos szervezkedése és fejlődése, mert mihelyt a nemzetiségek, az írek, belgák, franciák, lengyelek, tótok, németek, magyarok egy-egy helyen nagyobb számban összeverődnek, azonnal hitközségek alakításához fognak, templomokat, iskolákat építenek, plébániákat állítanak. Vannak nagy városok, hol két, három, sőt öt ugyanazon nemzetiségű hitközség virágzik. New Yorkban 100 katolikus templom van; pedig Amerikában nem úgy építik a templomokat, mint Rómában a szecesszió idejében: művészi hajlamokból, hanem hitközségi szükségékből. Az egyháznak térfoglalását és szellemi elhatalmasodását előmozdították továbbá az egyházi rendek és társulatok, a katolicizmusnak e kifogyhatlan erőforrásai, melyek egyre fakadnak s vájnak vízereiknek ágyakat s folyamokká dagadnak. Számptalan kolostor, kollégium, kórház, árvaház, nevelőintézet, apácaiskola, továbbá akadémia s akadémikus kenyérkereső pályákra képesítő intézet, mondjuk „university” van Amerikában, melyeket átlag egyházi rendek s kongregációk vezetnek vagy tartanak fenn. Érti az amerikai katolicizmus, hogy csak iskolák által verhet mélyebb gyökeret a vallás, s azért az öntudatos egyháziasság, ha szereti is a szép templomokat s milliókat is költ azokra, mindenekelőtt mégis az iskolákra fordítja figyelmét. Minden egyházközségnek legyen iskolája – ez az elv s a praktikus cél. Leghívebb bajnokai ez irányzatnak a németek, kik Amerikában is a legöntudatosabb katolikusok s komolyan veszik a hitet. „A templom kapuja az iskola”, mondotta messze nyugaton, Omahában, a franciskánus gvardián és német plébános, ki, mellesleg legyen említve, nagyon panaszkodott, hogy sok magyar-sváb kivándorló mily

⁸ *A katolikus egyház helyzete az Egyesült-Államokban* megjelent az „Egyházi Közlöny” 1904-i évfolyamában 637. kk. II.

kevésbé van kioktatva a hitben. Az iskola-ügyben is legelől állnak a németek. S azért kifogásolják gyakran az ír püspököket és papokat, hogy nem sürgetik eléggé ezt a létfeltételt, s elviselhetőnek tartják, ha a gyerekek hittanra az úgynevezett „sunday-schoolba”, vasárnapi iskolába járnak, pedig ott nem is papok, hanem angol, airis missek tanítanak, különben pedig a public school-t látogatják. Ezek az állami iskolák azonban nagyban különböznek a mi állami iskoláinktól, miután azokban egyáltalában nem tanítanak semmiféle hittant. Lehet, hogy az airisok e részben könnyelműebbek, de ezt a kifogást nem szabad általánosítanunk; mert hiszen ők is igen sokat áldoznak az egyházi intézetekre, s a püspökök legtöbbje nem barátkozik meg a public-school s a sunday-school közt megosztott neveléssel.

Másodszor, a katolikus egyház ereje Amerikában a lelkes, mélyenérző, katolikus népeknek immigrációja. Amerika ugyanis a pénzt leszámítva, minden tekintetben az óvilágból él. Lelket és vért is onnan kap. A lélek lassankint áthasonul, a vér s az élet átamerikaiásodik, a nemzetiségek idővel elvesznek, s a jövevényekből angolok válnak: de eredetileg is, meg még most is Amerika hitet, erkölcsöt, tudományt, művészetet az óvilágból nyer. Nagy előnye ily körülmények közt a katolikus egyháznak, hogy a katolikus immigráció átlag Európa kereszténységének legjavából, az ír-, német-, lengyel-, franciából való. Ezekhez hozzászámíthatjuk a tótot is, kik hű és lelkes katolikusok, s itt nemzetiségük öntudatának kifejlődésével a katolikus egyháznak öntudatos híveivé nevelődnek. Amerikában a magyarok organizáció tekintetében össze sem hasonlíthatók a tótokkal; ezek nagy előnyben vannak. Újabban az olasz immigráció is nagy, de mivel átlag Dél-Olaszországból s Szicíliából indul ki, azért hitvány elemekkel terheli az amerikai katolicizmust. Az amerikai püspökök panaszkodnak a benyomás fölött, melyet a közel Rómához s környékébe való olasz „katolikusok” az amerikaiak lelkére tesznek, s körülbelül megegyeznek a boldogult Simor Jánossal, ki azt mondotta, hogy az Úristen a két leghitványabb népet választotta ki a két szövetségnek hordozójává: az ószövetségben a zsidókat, az újban az olaszokat.

Az egyház erejének *harmadik forrása a legteljesebb szabadság.* Amerika tényleg a szabadság világa. Szinte sok van belőle, s nem hiszem, hogy az állam sokáig megmaradjon ily laza szerkezetben. Itt nem protegálja az egyházat az állam, de nem is bántja. Legalább mint szervezetet nem, mert nem fér hozzá. A katolikusok azért mégis megérik itt is, ott is az államban érvényesülő szabadkőművességet, kivált hivatalokból való kicseppenésben. Szabadkőműves sok van; zsidó is rengeteg, s azért nem bízom e szabadságnak túlhosszú életében. Most azonban a szabadság – mondom – még teljes. Az egyház állíthat iskolát, templomot; nevelhet nemzedéket; mindezt teheti, ha van pénze! Az egyház megválaszthatja püspökeit, plébánosait, ahogy akarja. A new yorki érsek aránylag fiatalember; a saint-louisi 42 éves. Ezek vizitálnak, járnak-kelnek, tesznek, ahogy s amit akarnak. Igaz – mondom – hogy nem is protegálja az egyházat sem szolgabíró, sem miniszter. De az amerikaiak nem is kívánnak az állami protekcióból; mindenütt ezt mondogatják európai interjúvolóknak!

Az egyháznak *negyedik előnye a nép közreműködésének s az episkopális abszolút hatalomnak valamelyes kombinációja.* A nép alakítja meg az egyházközségeket, az jár utána, ha valahol összeverődnek az atyafiak, az ő buzgalmuk adja az iniciatívát az egyházközségeknek alakítására; gyakran ők szerzik meg maguknak az óvilágból a papot is. A pénzt is ők adják; a kollektorok a népből valók, s az elszámolás nyilvános. De mindennek dacára a templom nem a népé; nem a nép rendelkezik bent, hanem az egyházé. In concreto, egyházmegyei bizottságnak nevére van betáblázva, melynek a püspök is, meg a generális vikárius is a tagja. Ha ez a bizottság valahogy megbomlanék becsületében, eladhatná a templomokat. Az egyházközség tehát az embereknek terhe is, de alkotása is; fizetnek rá, de szeretik, hisz az övék; nem a klérusé; s a jus canonicumon mégsem esik kár, sőt úgy szorítja rendre s a kellő jogigények korlátai közé a híveket, hogy az ember csodálkozik.

A katolikus egyház *ötödik erőforrása: a pénz, a gazdagság,* melynek ezidőszerint örvend Amerika. California, a Rocky-Mountains, Alasca döntik az aranyat, a védvám védi az ipart s

azzal együtt a magas bértételeket. Amerikában tényleg rengeteg sok a pénz s a kereset; hozzáfogható nincs a világon. Hogy néha a gazdasági viszonyok itt is rosszabbra fordulnak s sztrájkok boronálják föl a gazdasági egyensúlyt, azon nem szabad csodálkoznunk, mert az kikerülhetetlen. Az egyház pénz nélkül nem fejlődne; nem építhetne templomokat, nem tarthatna föl iskolákat. Most tényleg mindezt megteheti, mert sok pénzt kap híveitől. Az airisok, a lengyelek és tótok, a németek nagyszerű áldozatokat hoznak egyházi célokra; a magyarok szintén belenevelődnek; legrosszabb fizetők az éhes olaszok!

A katolikus egyház *hatodik előnye: az öntudatos egyházi fejlődéssel lépést tartó buzgó hitélet s a papság részéről az apostoli szellem*. Elképzelhető, hogy azok, kik jószántukból lépnek be az egyházközségbe s kitartóan fizetik az egyházi adót, nemcsak ragaszkodnak az egyházhoz, hanem élnek is az egyház parancsai szerint. Az egyház öntudatos életére utalt papság is rá van szorítva, hogy igazán korrekt s apostoli legyen. Nem lehetnek itt pictus-masculusok, hanem csak dolgozó papok. Össze kell tartaniok híveiket, gyakran nagy áldozatok s nagy megaláztatások árán is. A külső összetartáson kívül a belső élet fejlesztésére kell ügyelniük, mert hiába, a zsebhez a szíven át juthatni. Lélek kell az áldozathoz.

Ez előnyökkel és erőforrásokkal szemben azonban rá kell mutatnom a nehézségekre is. Ezek is óriásiak.

Első nehézség: a nagy erkölcstelenség és vallástalanság. Mikor mi az amerikai egyházzól beszélünk s a nagy számokat emlegetjük, nem gondoljuk meg, hogy ez csak egyik oldala az éremnek. De mit mutat a másik oldal? Nagy veszteségeket. Az emigrációnak nagy része elvész a katolikus egyházra nézve. Sokan aposztatálnak s felekezetlenek lesznek, kivált, ha oly vidékekre kerülnek, hol a katolikusok kevesen vannak. Ugyancsak rossz sorsuk van a farmereknek is, kik az elvadulás veszedelmében forognak, templomok, iskolák nélkül. Soha sem tudtam lelkesülni a farmszisztémáért, mely éppen a művelődés elé gördít óriási akadályokat s az együttérzést s a köztevékenységet szétforgácsolja. A katolikus emigráció ily körülmények közt – mondhatni – híveinek felét veszíti el, s ha most 12 millió híve van, tulajdonképpen 24 milliónak kellene lennie. Amerikának erkölcsisége és vallásossága különben is rendkívül szomorú. A szekták, ha számuk millió is, de erejük százalmasan gyöngye. Gondolják csak el, t. olvasóim, hogy Amerikának 80 millió lakosságából, 40 millió felekezetlen, s ezek közt a keresztelés nem is divat. Az erkölcsiség szomorú; a kétgyerekrendszer általános; a prostitúció borzasztó; a házassági elválás mesés. Ez valóban nem a vallásosságnak s az erkölcsi haladásnak talaja, melybe csak el kell vetni a katolicizmus magvát, s az magától kalászba nő.

Második veszedelme az egyház fejlődésének: az elamerikiasodás, értem ez alatt az emigrált nemzeteknek elangolosodását. Jelenleg a lakosságban sok a jó, konzervatív elem, s ezeket az ősi tradíciók keretében mindeddig még a nemzetiségi öntudat s a honi nyelv is tartja. Az pedig nagy hatalom. Ezek az immigráltak legnagyobbbrészt még nem amerikaiak, hanem európaiak; hiszen vissza is térnek sokan. De akik vissza nem térnek, továbbá az itt született gyermekek, azok már elamerikiasodnak, elangolosodnak. Lehetetlenség, hogy a második vagy éppen a harmadik nemzedék el ne angolosodjék. Azt meg kell bámulni a helyszínén. S mi lesz aztán belőlük? Amerikában nemcsak a szabadság, de a szabadosság is nagy; a nevelés hiányos; a tekintély tisztelete idegenszerű, ósdi elem. Mit lehet a nevelésben s a nemzedékeknek ilyen körülmények közt való átalakulásában elérni? Azt majd a jövő mutatja meg! De hiszen ugye azért épít az egyház annyi iskolát s annyi intézetet, hogy e destruktív irányt ellensúlyozza? Mindenesetre; de mégis félős, hogy az amerikai nemzetségek nagyon is megérik a fegyelmezetség hiányát.

Harmadik nagy nehézség: a fluktuálás. Amerikában még semmi sem állapotodott meg; nem az állam, nem az egyház, nem a nemzet, nem a társadalom. A tradíciók oly kurták, hogy azokkal népeket összekötni nem lehet. Az egyedüli amerikai népkötelék ezidőszerint a jobb lét, a jó kereset, a pénz. Tudom, hogy az amerikai zászló büszkén lobog, hogy a szabadság bűvös

szó, hogy az amerikai sas elszánt, s nemcsak szárnyait csattogtatja, hanem ragadozó csőrével vagdalózik is. Mindezek dacára azt mondom, hogy ezt a 80 millió embert elsősorban a dollár tartja egybe. A társadalom s nevezetesen a közgazdasági állapotok most még vulkánon állnak. A yankee-k ezt nem hiszik el; de majd tapasztalni fogják, mihelyt a gazdasági viszonyok rosszabbodnak, s a létért való küzdelem kegyetlenebbé válik. Azt mondhatni erre, hogy ez a gazdasági feszültség s bizonytalanság máshol is nagy; igaz, de máshol a társadalmi intézmények megcsontosodtak, s a társadalom inkább elsorvad, semhogy társadalmi gyökeres elváltozásnak legyen áldozata. Nem úgy Amerikában. Itt a faházakat csak úgy lehet kalapáccsal szétverni, mint az efemer társadalmi alakulásokat.

A kezdeményezésnek s ki nem alakulásnak hullámvázát megérezte az egyház is. Vetődött ide is sok szemét, akár a népet, akár a klérust vesszük. Sok dollár-vadász űzte itt szabadon a dollárvadászatot; sok megbízhatlan, haszontalan, veszekedő pap halászott a zavarosban. Most is halász egynehány. Akik e jelesek közül összevesznek népünkkel, azokkal még csak elbánik a püspök; de mit csinál azokkal, kik a nép kegyét meg tudták nyerni, vagy ügyes pénzmanipulációkkal zsebükben tartják híveiket?! Ha szuszpendálja vagy elteszi más parókiára, nem mennek; hanem skizmába ragadják és sodorják az egyházközséget. Erre is van itt elég példa.

További nehézsége az amerikai katolikus egyháznak: megint csak a dollár, de más tekintetben. A népnek folyton fizetnie kell. „Fizess és ismét fizess!” ez a jelszó. Fizess a templomban s fizess otthon, majd hogyha a pap a házi kollektát megtartja. Igaz, hogy a nép tudja, hogy mire megy a pénz; igaz az is, hogy fizethet, s hogy „huncut gazember”, akinek mindenre kerül, csak a templomra nem; igaz az is, hogy amerikai emberre más benyomást tesz a folytonos perselyezés és koldulás, mint ránk európaiakra; mindent összevéve, mégis azt gondolom, hogy az egyházat abba a kelletlen érzelmi keretbe állítja majd bele ez a szokás híveinek szívében, melyben az állam áll az adókövetelés folytán. A papokra nézve számtalan megaláztatásnak forrását képezi a kollektá; a nép úgy nézi papját, mint akit fizet s mint akitől követelheti, hogy ő is ezzel az öntudattal lépjen föl vele szemben. Nem mondom, hogy ez szabály, s hogy így történik tényleg mindenütt; csak attól tartok, hogy az amerikai egyház könnyen belevez a népszichológiának e lagunáiba.

Egy segíthet rajta, az az egyetlen hatalom, mely az egyházat mindenütt tartja, s ha nem bír érvényesülni, hiánya meg is buktatja, s ez a papságnak igazán apostoli szelleme, mely nemcsak látja a nehézségeket, hanem meg is küzd vele.

Ez előnyök és hátrányok, ez erőforrások és nehézségek összefoglalatából alkotom meg én magamnak az amerikai egyház helyzetének képét. Gondolom, hogy az árnyékkal nem sötétítettem el a fényt, s hogy a homály nem nyelte el képemen a színt. De másrészt megóvtam magam az egyoldalúságnak tudatlanságától és vakságától: látok! Nemcsak látok, de bízom is. Reményem van, hogy az amerikai egyház hivatásos, apostoli papoknak közreműködésével átgyúrja a nemzeteket, keresztényekké neveli a nemzedékeket s elsőrendű tényezővé válik egy egységes Amerikának megteremtésében, de addig még vért és verejtéket izzad embert emésztő munkában!

Impozáns nagyságban áll eddig az egyház Amerikában: nemcsak bevett vallássá lett, nemcsak túrt exisztenciának örvend, hanem tiszteletnek és elismerésnek! Szép és erős az amerikai egyház! Tudom, hogy rángatóznak az ő idegei is, tudom, hogy árnyék borul az ő szellemdús arcára is, s szemeinek fénye gyakran könnyben törik meg; de az az egység, az a szentség, az a katolikus, apostoli vonás, mely Krisztus egyházának jellege, el nem vész róla. Egysége páratlan; szentségét az Eucharishtiában lakó Úr Jézus inspirálja. A szekták vele szemben tehetetlenek, mert evangéliumukat szétszedi a szétkülönbözés, s templomaik üresek. Beszélnek ők is, de a szíveket meg nem törik lelket elváltoztató penitenciában. Nem gyónnak, nem áldoznak. Bámultam azon, hogy mily hamar veszítik el első buzgalmukat s válnak üres formalitásokká a különben lelkes szekták, amilyen pl. az anabaptizmus. New Yorkban az

anabaptisták már lehültek. Az egyház pedig el nem változik; s ha hívei buzgalma le is hűlt, de az oltár titkán ismét lángra gyúl!

Az Isten kegyelme, apostoli munkában kiváltva, biztosítja majd az amerikai egyháznak szerencsés tovafejlődését.

Amerikai szellem (1904)⁹

Azt írták a minap nekem Amerikából, hogy ha még egyszer odamegyek, többé ugyan vissza nem jövök, mert hogy meglincselnek; ezt a szívességet azért tennék meg nekem, mert hogy hűségesen leírtam őket az „Alkotmány”-ban. E fenyegető veszély dacára megint csak Amerikáról szól éneke, s a m. t. közönség hihet szavamnak, mert Amerikában a lincselésből csak azért jutna ki nekem, amiért itt a szelídebb óvilágban be szokták törni az ember fejét, t. i. ha igazat mond. Mégis csak vonakodva adtam rá még be nem tört fejemet e felolvasásra. Észrevettem ugyanis, hogy Esztergom is erősen amerikaiasodik s így tán lincseléshez is szokik. S ugyan mi az a szembeszökő amerikai vonás ősz Esztergom legújabb arculatján? Tán bizony a villamosvilágítás? Dehogyan az; villamosvilágításban akárhány száz falu is tündöklék ott lent Erdélyben, s villamosvilágítás lesz nemsokára Ózdon, Bolyokon, Csépanyon, ott Palóciában. Vagy talán az élet megifjodásának vágya leng végig Esztergom fölött, mely a villamosvilágításhoz nem csatakot, hanem aszfaltot kíván, azon jeles esztergomi poéta szavai szerint:

„Szegény volt a város,
Amit kapott, azt falt,
De most már, hogy gazdag,
Kell neki az aszfalt.”

S ismét egy másik szerint:

Fénytengerben fürdik már az egész város,
Csak a hupás talaj ne lenne oly sáros.”

Ha vonaglik is kultúrlelkekben ilyenféle elfojtott sóhaj, a tüneményes életmegifjulásnak mintája nehezen ül ki a Vaskapu sötétszürke szikláira, hogy lelejtse hozzánk a Kerekbereknek elsimuló hullámvonalán. Vagy tán megindult a strázsahegyi üveghuta üzeme, s ablakaiból amúgy amerikaiasan sugárzik az olvadt üveg izzása? Biz az sem indult meg még, hanem ott gunnyaszt a novemberi ködben, s növeli esztergomi részvényeseinek vigasztalan s osztaléktalan búánát. Vagy tán fölszökött amerikai haladványban Esztergom lakossága s nagyvárossá készül lenni? Nem, nem; nem ezek az amerikai vonások verődtek ki rajtunk, hanem sok-sok mértöldnyi drót és jókora erdőre való pózna fúródott ősz Esztergom arculatába; ezt nézem én városunk amerikaiasodásának. Minden amerikai város ugyanis csupa pózna és drót, drót és pózna; csak hogy míg Amerikában nemcsak üres s terméketlen szó rezgése s rossz következtét, földbesüppedt házakat, kihalt utcákat megvilágító villamosság iramlék a drótokon, hanem teremtő igék vibrálnak s gépeket hajtó erő vágat bennük; addig Esztergomban ez az amerikai vonás hiányzik; ezt meg kell teremtenünk, ennek nagyra-nevelésén sokaknak sokat kell fáradozniok, s ez amerikai szellem fejlesztésére irányul fölolvasásom. E célzattal állok most ki a m. t. közönség elé.

Hát mi is voltaképpen ez az amerikai szellem? Amerikát ugyanazon eszmék jellemzik, ugyanaz a tudomány, technika emelik, melyek Európát. Hiszen Amerika voltaképpen Európából él; innen kap vért, tehetséget, tudást, hitet, erkölcsöt, gondolatot, eszményt. Innen

⁹ *Amerikai szellem* megjelent az „Esztergom” 1904. nov. 27-i számában mint az esztergomi Katolikus Körben ugyanebben az évben nov. 23-án tartott felolvasás. – A bevezetésben utalás van a „Képek az Újvilágból” című útirajzra; lásd Ő. M. XVI. k. 272. kk. II.

kap érzéket és jó ízlést; a művészetben éppúgy, mint az étlapot véve. Sőt Európából kapta a non-plus-ultra szakácsnót. Elárulhatom ugyanis, hogy New Yorkban 4000 magyar szakácsné vitézkedik havi 80-90-100 korona fizetéssel. Fejlődésének energiái, tavaszi vetésének magvai ide, mihozzánk valók, innen szakadtak ki; de Amerika jól forgatott, szűzies talajt nyújt e magvetésnek, elszánt lelkeket, jó körülményeket juttat az energiáknak; társadalmat, tehát szántóföldet, az európai társadalmi nehézségek göröngyei, rögei nélkül; nemzedékeket a tradíciók nyúge nélkül, európai erőt az európai életnek terheltsége nélkül; ez az új világ, mert igazi új világ, az érzésnek, a gondolkozásnak s a tevékenységnek új világa. Amerika mint újvilág nem a hegy-völgy, a prairie-k, a Niagara, az édesvízű tengerek, Colorado, Yellowstone-park; mindez geográfia s nagyon is régi világ. Amerika nem a gyárak, az óriási dinamók, a gépszörnyetegek világa; mindez technika s már okozat, de nem ok. Éppoly kevésbé mondható Amerikának az ír, lengyel, olasz, tót, cseh, kínai, néger, magyar, francia, német nyüzsgő tömege; az Babilon, de nem Amerika. Amerika mint újvilág: az amerikai szellem, vagyis az uralkodó nézetek, a fölfogás, az akarat energiája, a tevékenység lendülete, az irányzat érzésben és vágyban, a tendenciák szövedéke, mely leereszkedik a lelkekre, amely acélnál keményebb s pókhálósáznál finomabb erezetébe hálózza bele az egyéniséget s átalakítja amerikaivá. Az amerikai szellem <nem> a hideg önzésnek, nem a kegyetlen konkurenciának szelleme kizárólag; hasonlóképp az amerikai szellem nem a kíméletlenségnek s a durvaságnak lelke, bár ebből az esszenciából ott nagyon sok van; hanem az a realiztikus irány, mely elsősorban a munkára, az üzletre, a boldogulásra irányul, s nyitva tartja szemét, hogy minden pillanatban erős marokkal ragadja meg a szerencsét.

E szerencsének egy fejlődő világnak kombinációi közt s az erős maroknak a vállalatok beláthatatlan játékában tág tere nyílik! Millió és millió emberre van még Amerikának szüksége, míg a Chicagótól nyugatra fekvő újvilág csak tűrhetően is benépesedik; városok kellene neki, nagy, hatalmas, komfortos városok abba a geográfiai ürbe, melyet megvetően csak „West”-nek hírnak a művelt „East”-tel szemben; e föladatok megoldásával pedig óriási munka jár együtt nagy kereslettel s az anyagi boldogulás jó chance-ával. Teremtő lehelet lejt végig Amerikán, e lehelet dagályától feszíti ki s csattogtatja az amerikai címer sasának szárnyait; az élet lelke árad ki a mérhetetlen rónákra, s kulturális munkában önti ki rájuk áldásait; világhódítással állunk ott szemközt, melyet nem karddal, hanem ekevassal, nem buzogánnyal, hanem kalapáccsal eszközölnék, s melynek nyomában nem romok ijesztenek, hanem kalász és virág fakad a puszták mérhetetlenségében. E szellem tempója a gyors emelkedés; feszül, fakad itt minden. Sok embernek s mindig többnek van sok és mindig több s nagyon jól fizetett munkája. A városok oly gyorsan nőnek, mint a gombák, s oly erőteljesen, mint a tölgyek. Meglátszik rajtuk a sietség, az egyszerűség, de sehol a szegénység. Amerikában a szegénység is csak import; koldus pedig nincs. Egy, sőt két millió lakost számláló város, milyen Chicago ötven év alatt lett; 60-80.000 lakost számláló városok már szerénységről beszélhetnek. Nemde ez egy rohamos, erőteljes gazdasági fejlődésnek szelleme!

Mik vagyunk mi ez amerikanizmussal szemben? A mi vidéki városaink alig városok; kicsinyek, mert még nem fejlődtek ki, vagy kicsinyek, mert töpörödtek és visszafejlődtek; inkább a múltnak adatai, mint az erős jelennek tényezői. Amerikában a múltban semmi sincs, csak vágató indián, mely fejbe kólintja a „sápadt-arcot”; nincs a múltban más, mint Mohikán és bõrharisnya; de a jelen minden. Nálunk a jelen önmagában még kevés és kicsiny. Amerikában a jelen dolgozik, s a múlt nem áll útjába; nálunk is a jelen iparkodik, de a múlt lépten-nyomon koloncokat vet lábai közé. Amerikában a városok fejlenek, nálunk Budapesttől Újvidékig s föl Pozsonyig alig van emelkedő városunk. Ott milliók kelnek föl és azt mondják: amerikaiak vagyunk; a mi törvényhatósági városaink lakói, ha Budapestet leszámítjuk, 1850-től 1890-ig 500.000-ról csak 800.000-re, a rendezett tanácsúaké pedig 739.000-ról 1,108.000-re szaporodtak; ezalatt az egyetlen Chicago nagyobb haladást tett, mint Budapest s a

törvényhatósági s a rendezett tanácsú városok összevéve. Ez az ifjú óriás 50 év alatt egy szerény telepből két millió lakosú várossá izmosodott!

Ilyen fejlődést nem ismer a világtörténelem. Nem lehet összehasonlítani Párizst, nem Londont, – a többi meg számba sem jöhet. Igazi világváros különben is az egész világtörténelemben csak kettő van: Róma és New York; az egyik az óvilágban s az ókorban, a másik az újvilágban s az újkorban. A régi Rómában is összegyűltek a nemzetek, s külön városrészekben laktak a zsidók, a szkithák, a szírek, a szarmaták; így van New Yorkban is; itt külön laknak a zsidók, a kínaiak, a néger, az elit-angolok, külön szedelődzködnek, amennyire a gyárak engedik, a németek, magyarok, tótok, franciák, olaszok, lengyelek, csehek, norvégek, szírek, s ott azután hitközséget s iskolát alakítanak: mind ott, él és senki sem bántja, s mindenki kap munkát, ha nincs éppen valami gazdasági krízis, s ha érti a dolgát. Sőt New York előnyben van Róma fölött, mert a Rómába később özönlő népek, a gótok, hunok, vandálok, longobardok, herulok, mind csak gazdagodni mentek, de rablás által akartak gazdagodni; New Yorkba is özönlik a világ s gazdagodni akar, de csak munka által.

S itt kis politikai kitérést engedek meg magamnak. A magyarok Amerikában, kik az újvilág fejlődését szemlélik s hazánk maradiságával összehasonlítják, – kik ősi, de ősi s töpörödött városainkat az amerikai városokkal párhuzamba állítják, s azután azt a kérdést vetik föl: miért nincs ez nálunk, ez az élet, ez a gazdasági föllendülés, – egy szívvel-szájjal azt kiáltják: azért nem megyünk semmire, mert nincs önálló vámterületünk; azért bukácsolunk itt az idegenben, nehogy éhen haljunk a hazában, mert iparunk nem emelkedhetik; szóval az amerikai magyarok, ha nem is függetlenségi, de átlag az önálló vámterület hívei; a gazdasági, az ipari fejlődés, a sok vállalat, a kifogyhatatlan munka imponál nekik, s ha nem is haragusznak hazájukra, de megsajnálják maradiságát s szegénységét.

Amerika mindez érzelmekkel nem törődik, hanem szívesen fogadja be a tisztességes, munkás népet, s juttat neki nemcsak kenyeret, hanem pecsenyét s általuk egész Európának töméntelen dollárt. Hogy meddig veszi szívesen Amerika a bevándorlást, arra azt mondom: meg vagyok győződve, hogy csak addig, amíg érdekei kívánják. Mert nem akarja gazdagítani Európát, s nem is hálából anyja iránt, az óvilág iránt, viseli el, hogy millió és millió dollár munkabér guruljon el Olasz-, Magyar-, Német-, Csehországba, s legújabbban már a Libanonba, Szíriába; hanem azért tűri ezt a vérveszteséget pénzben, mert eddig rászorult az európai vérre munkaerőben. Már is rebesgetik, hogy az Egyesült Államok kormánya törvényt hoz, mely szerint szabad a bevándorlás, de csak úgy, ha amerikaivá lesz a bevándorolt s többé nem megy vissza. Még így sem lehetne a pénzfolyást megakadályozni. Annyi pedig bizonyos, hogy Amerika rászorul a bevándorlásra, s alig fog intézkedést hozni, mely azt megcsappantja. A kínait ugyan kitiltja vagy megszorítja bevándorlását, mert az teljes elszigeteltségben él, nem költ s még tetemét is Kínába küldi, de a többi nemzeteket szívesen látják, s nincs ellenszenvük ellenük; újabbban legföljebb az olasz ellen fordul a közhangulat anarchikus üzelmei miatt.

S reméli-e Amerika, hogy fölszívja ezt a sok tengernyi népet s átformálja egységes nemzetté? Sok e részben a próféta pro et contra; némelyek végzetes züllést jósolgatnak, hogy nem lehet e népvándorlási zűrzavarból egységes nemzet, mások meg a népkeverékből egy szebb, életrevalóbb race-t remélnék. Amerikát ezidőszerint ily gondok nem igen zavarják. A kérdés teóriájával nem sokat törődnek, hanem azon vannak, hogy összes erőikkel, nevezetesen pedig a gazdasági élet hatalmas föllendítése révén emeljék hazájukat, ők úgy okoskodnak: adjatok az embereknek enni, inni, jó lakást, fesztelen életet, fejlesszétek ki hatalmasan a gazdasági világot, s akkor biztosak lehetnek róla, hogy az emberek nem szöknek meg, hanem hű amerikaiakká nevelődnek. Ezidőszerint is minden ez emelkedésen dolgozik, a gazdasági fejlődés éppúgy, mint a nélkülözhetetlen erkölcsi erők, nevezetesen az embernek s a munkának nagybecsülése s a korrekt üzleti szellem. Ez az üzleti szellem gyors és erőteljes tempóban mozgósít gépet, embert, az emberben az agyat, a lábat, a kezét; neki sok és sietős dolga van. Mindenütt rohan és fut, fönt, lent, oldalt, föld alatt s az elevated-vasúton a levegőben. Time is

money ... a time pedig rohan s meg nem áll, s a dollár is gurul s az idővel versenyt rohan; az idő a nagykerék, a dollár a kiskerék az amerikai üzleti élet velocipedjén, s ezen iramlík a yankee s a yankeevé nevelt idegen. Jelszava: gyorsan és okosan. Rohan itt minden: vonat, ember, lift. Nekik az expresszvonat már lassan megy; plakátok hirdetik a new-yorki-chicagói diamond-expresszt, a gyémánt expresszt. Mikor a yankee az expresszen ül, akkor is dolgozik, hirdetések betűz s reklámokat farag; s mikor a vonat megáll, ő tovább rohan villamoson, velocipéden; a velocipédéről is leugrik s a liftbe szalad, s az felviszi őt a legalább is nem szép, ha ugyan nem csúnya sky-scraper, vagyis felhő-karmoló háznak 15-ik vagy 20-ik emeletére. Mindenütt lift szolgál, s fizetni sem kell érte, s e részben jobban járunk mi modern emberek New Yorkban, mint Martialis poéta Rómában, ki a szintén magas római házakban 200 lépcsőn iparkodott föl a kakasülőre. De azért az amerikai gyorsaság nem a fallstafi „átkos hamarság”, s ne gondolja senki, hogy az embert Amerikában egyre hátba s oldalba lökdösik s legázolják; az is mese, hogy az amerikai oly pénzhajhászó dollárvadász volna; hisz a temperamentuma hideg és józan, hanem igen kiváló üzletember, ki nagy energiával dolgozik s nyitva tartja a szemét.

De Amerikának legfőbb erkölcsi ereje *az embernek tisztességes s becsült pozíciója, amit én az amerikai társadalom demokráciájának hívok*. Amerikában az emberek egyenlők. Nemcsak, hogy ott nincs se herceg, se gróf, se báró, se lovag, hanem ami a fő: Amerikában nincs paraszt és nincs úr. Ezt egy echt-európai ember nem is érti, vagy azt mondja: hisz nálunk is egyenlő paraszt és úr; nincs paraszt és nincs úr, hanem csak polgár. Igen nincs a papíron, a törvénykönyvben, de igenis van a valóságban, az életben; hisz még a ruha is különbséggel van nálunk az úr és paraszt közt. Amerikában az nincs. De hát hisz Amerikában is vannak földművesek, farmerek! Igen vannak; csakhogy a farmer nem paraszt. A „paraszt” a középkori rendi társadalomnak fogalma. E fogalmat tartalommal érzés és cselekvés tölti ki. A mi parasztunk öntudata az, hogy ő paraszt s szolga és alattvaló és alávaló, és hogy az úr úr, s hogy ő a paraszt, az úrra dolgozik, az meg hozzátörli a csizmáját. Az egyenjogúságnak s az egyenlőségnek a mi parasztunk örülni még nem tanult meg, mert még nem tapasztalta. Hogy bánik nálunk paraszttal finánc, csendőr, erdőőr? Hogy bánnak gyakran cseléddel, szolgálkkal az európai, középkori urak, s a kalauzokkal a vonatokon az utasok?! Igen, de mi lesz – mondják – ha a parasztnak, cselédnek, kalauznak megnő a szarva? Ne nőjön meg neki; de mi se döfökedjünk, mert akkor a mienk már is megnőtt; ne legyen neki szarva, de nekünk sem!

Amerikában, ebben az igazi demokráciában az állam nem az a személytelen istenség, melynek föl van áldozva, ki van szolgáltatva minden: ember, érzés, tisztesség, boldogulás, vagyon, érdek. Nálunk az állam inkább nyűg a nyakunkon, adóprés, a zsebünket nyúzó intézmény, a bőrünket s vérünket tekintve. Nem annyira oltalom, mint inkább veszedelem. A demokráciában az állam nem túltengő, sőt életet megobstruáló hatalom, hanem védelem és oltalom s a szabad mozgást biztosító intézmény! Demokráciában nincs bürokrácia; a bürokrácia a legutálatosabb s a legostobább formalitás. Filozóf oly ostobaságot ki nem gondolt, amelyet a bürokráciában szemlélünk. Amerikában nincs bürokrácia; ott lehetőleg kevés dolga akad az embernek végrehajtóval, szolgabíróval, jegyzővel, pennákkal s kalamárisokkal; inkább akarnak embert segítő rendtelenséget, mint embert agyonboldogító rendet.

A demokráciában is vannak gazdagok és szegények, de koldusok nincsenek. Hogy a fölséges nép a népfölség országaiban éhenhaljon, azt amerikai be nem veszi; az csak európai valóra vált képtelenség. Amerikában koldus nincs; csak a gépek áldozatai lehetnének ilyenek; de azokat is hathatósan védi a baleset ellen való biztosítás.

Hogy pedig Amerikában a demokráciát ily tisztán megvalósították, annak oka az, hogy Amerikában nem volt középkor, s az óvilágból sem vitték át a középkort. Mert kezdet óta Amerikában főleg az élet hajótöröttjei, szerencsevadászok és kalandorok özönlöttek, az óvilágnak elégedetlenkedő elemei, kik hátat fordítottak Európának s összes gyötrelmeinek s kínjainak, s nem hordtak magukkal más vágyat, mint hogy „csináljunk egy jobb, egy új világot itt Amerikában; ne legyen itt gróf, báró, nemes, jobbágy, lovag, hűbéres, király, paraszt; legyen

a ruhánk is egy s a foglalkozásunk is egy, vagyis dolgozzunk! S miután mind civisek, vagy civilek vagyunk, hát egymás mellett ülhetünk iskolában éppúgy, mint a vonaton, a milliomos fia a munkás fia mellett az iskolában, s a milliomos a munkás mellett a vonaton”. Azért a vonaton is csak egy osztály van, nagy Pullmann-kocsik, fülkék nélkül, egy-egy termet alkotnak, s kétoldalt bársony üléseken ül a közönség. Jegesvíz és mosdó mindenütt a szolgálatunkra áll, s a szappant nem kell venni 10 filléres automatákból.

Az ember átlagos életmódja is sokkal magasabb, mint nálunk; nem mintha ott osztrigát és kappant ennék mindenki, de igenis, húst minden ember eszik naponként; egyféléképp ruházkodik, bár természetesen az elegancia nem egyforma; ki 10 dolláros kalapot hord, ki 25 dollárosat. E magasfokú életmódnak megfelel a nagy munkabér. Nem azért nagy a munkabér, mert minden drága; hisz az nem áll; hús és zöldség sokkal olcsóbb, mint nálunk, s bár a ruha s a lakás sokkal drágább, de nem ez az oka a magas díjtételeknek, hanem oka az emberi munkának megbecsülése kezdet óta, melyet most még a konkurencia meg nem csappantott s a védvám még erősen megvéd! Másodszor oka a nagy díjtételeknek a rengeteg pénz, melyet Colorado s legújabbán Alaska aranybányái döntenek. E magas díjtételek mellett az emberek sokat szereznek, és sokkal jobban élnek és sokkal jobban érzik magukat, mint Európának megcsontosodott szervezetű és sok helyen kiszipolyozott országaiban.

Tehát Amerika demokratikus s nem rendi társadalom, mely sokkal magasabb nívót teremt az életnek, s mely arra törekszik, hogy nemcsak a felső tízezer, ki átlag nem dolgozik, hanem éljen s dolgozzék mindenki!

Az élet Amerikában is kín és vergődés, mert kemény munkával jár, s jóllehet sokkal magasabb az élet nívója s a jobb megélhetésnek biztosítva van módja, még az amerikai demokrácia is végtelen messze marad el a tűrhető lét ideáljától a nagy tömegre nézve. Amerikában is megvan az örvény a nehéz, proletármunka s a könnyebb üzleti s irodai foglalkozás közt. Mit akartok igazi demokráciáról álmodozni, mikor a proletár munkásokra ránehezedik a nehéz, vigasztalan munkának nyűge? A munka által elgyötört nép nem érzi, hogy a népé a hatalom s az uralom, az csak azt érzi, hogy az övé a verejtékezés s a vigasztalan nyögés. Az „improbate labor” alatt az ember szolga marad; úrrá, hatalmassá nem lehet. S az meglátszik azokon az arcokon; vigasztalan, reménytelen kényszerhelyzet néz ki szemeikből. A munka nyűg és iszonyú teher a pennsylvániai bányákban éppúgy, mint a chicagói olajraffinériákban s a Michigan-tó piszkos partjain. Ettől a munkától szabadul, aki bír; ezt a munkát nem végzi csak az, akinek kell; ez a munka nem nemesít senkit, sőt tűrhetetlen kolonc a munkás nyakán, mely megakadályozza művelődését.

Műveltségre ez az agyongyötört ember nem tehet szert. Az amerikai munka pedig elgyötör; a bányák lakóiban, a vasművek és érckohók szurtos rabszolgáiban az érzék a felsőbb műveltség iránt kivesz. Az elgyötört életnek megfelel a vasárnap, amikor úgynevezett „salon”-okban, tulajdonképp pedig piszkos korcsmákban iszik és ordít: az ordítás kategóriájából pedig akkor sem emelkedik ki igazán, ha Hegelről disputál; az mindegy, bármiről disputál, az egész folyamat lárma, zsvaj, ordítás, durvaság, tobzódás. Ennek, a népszellemnek nem vehetni rossz néven azt sem, ha verekedésben tör ki, mikor is a policeman bunkója kezd működni; de viszont a policemant is verik és késelik, s a demokrácia dicsőségére évenként csak New Yorkban magában 15-20 rendőrt ölnek meg.

Hasonló ellentmondás az is, hogy ahol az ember becsülete átlag oly nagy, ott az emberélet értéke, úgy látszik, igen csekély. Pusztítja az embert gép és vonat, s kivált ez utóbbi valóságos embervesztő s pusztító intézménnyé növi ki magát. Az amerikai nemzetközi kereskedelmi szövetség most tett közzé egy nemzetközi statisztikát az Egyesült Államok területén előfordult vasúti balesetekről. 1903-ban 9934 ember vesztette életét vasúti szerencsétlenség következtében. Szembeállítva az egy esztendő halálos végű vasúti baleseteinek statisztikáját az egész spanyol-amerikai háború áldozatainak statisztikájával, kitűnik, hogy a vasút egy esztendő alatt több emberéletet követelt áldozatul, mint az egész háború. A szárnyaskerék egy esztendő

alatt több halált osztott, mint többszáz torpedólöveg és kartács. A szövetség 1894 óta vezeti a vasúti szerencsétlenségek statisztikáját, és ez időtől kezdve 1903 végéig – kilenc esztendő alatt – 78.152 ember halt meg Észak-Amerikában vasúti baleset következtében. Évről-évre nőtt az áldozatok száma, talán pontos arányban a vasút-technika tökéletesülésével. Jellemző megjegyzéssel végződik a szomorú jelentés. Angolországban – úgymond a statisztika – az 1903. évben egyetlenegy utas sem vesztette életét vasúti szerencsétlenségnél. És ezt irigyen és nagy szégyenkezéssel vallják be az amerikaiak, akiknek vasútja pusztítóbb a háborúnál...

Itt kell majd Amerikának belenyúlnia a szabadverseny manipulációi közé s megkötnie, szorítania a vasúti társaságokat. Amerikában ugyanis sehol sincs állami vasút. Államiból ott egyáltalán édes-keveset látni, csak a levélposta állami; már a csomagszállítás nem állami, s a pénzküldés is igen meg van szorítva a postán. A távirida sem állami, annál kevésbé a telefon. Amerikában nem az állam, hanem a társadalom, az egyéni iniciativa áll fölül. A privát vállalatok pedig természetesen csak kereskedelmi szempontok által vezetettek a vasút kezelésében, ami határozottan egy igen alacsony s nem szociális fölfogás. A kocsik gyönyörűek, tágasak, ruganyosak, csupa Pullmann-kocsi; sehol semmiféle kocsin nem láttam a fölírást, hogy 40 ember, vagy 8 ló, ami annyit tesz, hogy egy ló öt ember; ilyet csak az állami nagyzásban szenvedő Európa mer kiírni vasúti kocsijaira. A mozdonyok impozáns nagy gépek, mint nálunk az elsőrendű gyorsvonatokon; rohannak is fölségesen, akár szénnel, akár olajjal fűtik; de sehol bakter az egész vonalon; lehetőleg kevés szolgaszemélyzet a pályaudvarokon; s így a vonat rohanása is problematikusabb; vágat az éjbe, a bizonytalanba, kisiklik, leszalad a hidakról, melyeknek pilléreit alámosta a zápor. E problematikus vágatást még komorabbá teszi az az ijesztő, bűgő süvöltés, melyet a mozdony hallat, mert az nem fűt, hanem elbúsult bugás, – azután az a harangszó, mely a vonat elindulását kíséri, mintha csak csendítenének, – s végül az a bárd és fűrés, mely üveg mögött villog felénk minden kocsiiban. A szolgálati személyzet hiányosságából magyarázhatni azt a komikus dolgot is, hogy tehervonatokon utazik, aki föl tud kapaszkodni, vagy viaduktokról az üres kocsikba tud ugrani. Magam láttam Granite City mellett, mint szaladt egy-egy munkás az állomásból már kiindult tehervonat felé és sikerült is neki fölugrania; ingyen utaztak Saint Louisba. Ezek az utazók azután a főállomások előtt, hol a tehervonatok megállnak, leugranak a kocsikból, mihelyt a vonat lassítja futását.

Ilyféle fesztelenségeket és szabadságokat bizonyára Amerika is megszüntet majd, mihelyt ráér kiépíteni szociális s kulturális intézményeit. Erre pedig még nem ért rá; nem ért rá megszorítani a szabadságot a közjóra való tekintetből; nem ért rá szervezni iskolaügyét; nem ért rá állami egyetemek alapítására s a képzésnek ellenőrzésére; nem ért rá az ügyvédi s orvosi diploma megszerzésének lelkiismeretesebb ellenőrzésére; ember s mindig több ember kellett a gátra, s azért azután derűre-borúra termeltek nemcsak vasat és lakatot, bagót és gépet, hanem orvost és ügyvédet. Amerika nem ért rá a tudománynak és művészetnek fejlesztésére sem; a szépség s esztétika Amerikában nem volt otthon; bagózott ott mindenki, előkelő és kevésbé művelt, úr és hölgy, s bagózik ott még most is sok-sok finom kalapú és selyemblúzó hölgy, úgyhogy már mozgalom támadt a bagózás ellen, s kivált a hölgyeket iparkodnak kapacitálni, hogy a fess amerikai frizurához sehogysem áll jól, ha az édes bagórágásban jár a szájuk; inkább anélkül járjon; az már európai színvonal.

Az amerikai realista szellemnek kell tulajdonítanunk azt is, hogy a fiúk túlnyomó nagy száma nem lép akadémikus pályákra; elvégeznek néhány iskolát, s fut mindenki dolgozni s pénzt szerezni. Gimnáziumokba, úgynevezett college-be járnak nem amerikai passzió, úgyhogy a toledói jezsuiták is panaszkodtak, hogy nehéz a fiúkkal végigjárni az 5 vagy 6, vagy 7 osztályú college-t. Némely college-ban ugyanis csak 5, másutt 6 vagy 7 osztály van; de ez nekik mind túl hosszú iskolázás; a gyerek azt ki nem tartja; mihelyt tud, szabadul s szalad üzlet után.

Az ilyen közszellemen nem uralkodik a sablon; erőteljes alakító szellemen sablon nem uralkodik. A sablon gyöngeség és kitaposott út, a sablon kényszer és nyűg, vagy legjobb

esetben emancipáció a gondolat s iniciativa alól. Önállóság, szabadság, feszélytelenség jellemzi az amerikaiit egész lényében, fölfogásában éppúgy, mint külső viselkedésében. Kabátot levette írnak a közhivatalokban, s előkelő nagy vasúti társaságok irodájában a vasút igazgatója, kinek 70-80.000 korona fizetése van, ugyancsak ily kosztümben ad audienciát. Az angol túlfinom, de a keverék amerikaira nagyon ráférnek még az illemszabályok. A finomodásra sem ért rá, vagy lehet, hogy ez a race nagyobb hajlékonyságot nem is vesz be!

De egy óriási előnye van ennek a realista, spanyolcsizmát s kényszerzubbonyt nem ismerő szellemnek; s ez az, hogy lelkükre még ki nem ült az európai kétely, a gondolat halaványsága. A tudomány még le nem öntötte ezt a frissen hajtó, erőteljes kedély világot az egészségtelen kritika választóvizével; az emberekben ruganyosság, hit, bizalom, bátorság lakik! A közszellem az ifjú erőnek lelkületét tükrözi; nem az iskola, nem a száraz tudás, hanem az élet, a kereset – nem a könyv, hanem a labda – nem a kard, hanem az evezőlapát és kalapács jellemzik irányát; de ugyancsak nem a kétely s a blazírtság, hanem az élet szeretete s az energia lehetőleg fokozott kifejtése intézik az életet.

Ebbe az újvilágba özönlik népünk. Mily áldás e népre, ha jó befolyások alá kerül. Maga az amerikai élet átlag jól befolyásolja népünket, ha ugyan van alkalma az angolszász néppel érintkezésbe lépnie; attól sok jót tanul; komoly világnézetet, sok tekintetben komoly kereszténységet, munkakedvet és öntudatosabb, jellemesebb viselkedést. „Amerikában káromkodást nem hallani” – mondták csodálkozva magyarjaink; az angolszász race nem káromkodik. Az angolszász race a maga nyugodtsága, józansága, energiája, kitartó s céltudatos törekvése folytán világuralomra született, s úgy viszonylik a régi rómaihoz, mint az újvilág s az újvilági kultúra az óvilághoz s kultúrájához: Tyrus–Velece, Róma–London és New York mélységes kapcsolatok. Ezekből merítenek a nemzetek erőt s irányt s okulást. Mindez ráfér reánk! De ez általános jó befolyástól eltekintve, szüksége van népünknek intézményekre, körökre, szövetkezetekre, szüksége van közösségre, hol föltalálja magát, s jó tanácsot és segítséget kereshet – hol úgy beszélnek, úgy gondolkoznak, mint otthon – hol eligazítják, gyámolítják, anyanyelvét ápolják, hazaszeretetét szítják, hitét védik, erkölcsét fejlesztik.

Tapasztalásból tudom, m. t. közönség, hogy az európai nemzeteket ott künn Amerikában nem a konzulátusok, nem a segítő-egyletek, nem az önképző-körök, hanem elsősorban s pótolhatatlanul a hitközségek tartják össze, azok gondozzák és egységesítik. Aki a hitközségbe belép, az el nem züllik, két-három feleséget nem tart, hitét, erkölcsét el nem hanyagolja, nemzetiségét s nyelvét el nem veszti. Azon imádkozik, énekel, azon tanul az iskolában, mert a templom mellett mindig iskola is épül. Templom és iskola köti őt hazájához. Igen, igaz hazafi Amerikában tanulja megbecsülni az egyházat s annak lelket mentő, de nemzetet is föntartó munkáját. Ha bemegyek egyszerű templomaiba – a mi templomaink ott még igen egyszerűek, fából épültek, bár mind fűthető – a népegyháznak képe áll elém, annak a közönséges apostoli egyháznak, mely a népeknek s nemcsak az elite-társaságoknak anyja. De ez nem tesz rossz benyomást az amerikaira, s legföljebb a yankee nem tudja méltányolni. Egy new yorki angol hölgy így mondta el e részben benyomásait: „Elhatároztam, hogy katolikus leszek; elmenteni tehát a paulistákhoz, kiket a híres Isak Hecker alapított, hogy oktatásban részesüljek. Föltűnt az elfogadó-szoba szegénysége: szőnyegnek nyoma sem volt; egy asztalka, két szék s egy keresztkép volt a szoba teljes bútorzata”. Tanították, egyszerűen, behatóan. Akkor azt gondolta, hogy elmegy búcsúzni az eddigi prédikátorától – mert különben jelentkezni ott senkinél sem kell; a törvény, az állam ott minderről tudomást sem vesz – a prédikátor azzal fogadta: „Ön egy előkelő egyházból igazán „közönséges” egyházba s egy tiszta imaházból piszkos templomba megy át; hiszen a római templomokba csak piszkos, rongyos „pack” jár”. – „Uram, felelé a hölgy, a bibliában olvasom, hogy Krisztus küldetésének bizonyításául arra hivatkozott, hogy a szegényeknek hirdeti az evangéliumot. Örülök, hogy van egyház, hol a szegények otthon vannak.” – Ezzel elment; de még nem volt egészen elszánva. Történt, hogy egy alkalommal ismét a paulistáknál járt, mikor egy szegény asszonyt jelentettek, ki a páterrel beszélni akart. Ez

rögtön fölemelkedik s a másik szobába megy. A hölgynek ekkor az a gondolata támadt, hátha ez a jó ember csak irántam volt oly szíves, mert gazdag vagyok, s a szegény asszonnyal majd másképp bánik. Nem állt ellen a kísértésnek s odalépett az ajtóhoz hallgatózni. A páter éppoly kegyesen beszélt a szegénnyel, mint vele. A hölgy megtért. E fölséges, hatalmas népegyházban él az egység; rajta kívül csupa zűrzavar, meghasonlás és szakadozottság. Amerika tele van szektával és titkos társulattal, amely zűrzavaros állapotot csak az angolszász race hidegvére és józansága bír el anélkül, hogy erkölcsisége megcsappanjon. Legalább eddig ez nem történt meg. De én nem bízom Amerika erkölcsiségében; a tisztességtelen verseny, melyet a legújabb bevándorlás importál, a hitben való zűrzavar, s az amerikai ősangol lakosság szaporodásának hiánya, mely erkölcstelenségre utal, nem bíztatnak az angol népléleknek szebb jövőjével. Egységes mély hit s hiten épült erkölcsiség alkotja a népfönntartó, igaz idealizmust; ehelyett az angol „comprehensiveness”, vagyis a legbadaarabb nézeteknek egy s ugyanazon hitben való eltérése s a napirenden lévő házassági elválások ijesztenek. Háromnegyed óra alatt lehet elválni. Ezek ugyancsak őszöreg, ráncos vonások az amerikai néplélek arcán, melyeket elsimítani igen nehéz. A hit latitude-jének megvilágítására fölhozok egy példát. A vakok valamelyik intézetének kápolnájában az egyháztanács a következő szentek képeivel rendelte díszíteni a szentély falait: Középen ül Krisztus, a világ világossága, tőle jobbra-balra Szent János evangélista, Szent Hilda, Alfréd király, Fra Angelico, Caxton, Galilei, Szienai Szent Katalin, Eduard Rushton, Sir Philipp Sidney, Eleonora királyné, Langton István, Wagner, Erasmus, Charles Darwin. Ugyancsak különös egy társaság. Eleonora királyné ugyan szívesen társalog majd a canterbury-i primással, Langton-nel, de mit mondjon Szienai Szent Katalin szomszédjának, a republikánus filanthropnak, Eduard Rushton-nak? Hogy érzi magát Erasmus Wagner és Darwin közt? S hogyan tekint végül Darwin Krisztusra, s miképp nyerheti tőle inspirációit? „Comprehensiveness” tehát az a sajátsága az anglikánizmusnak, hogy Szent Jánostól Darwinig mindent felölel. A vakoknak ugyan ezek a képek nem ártanak, de a látók megvakulnak tőlük.

Kivándorlóink nem jutnak bele e lapos közönyös irányzatba: felkarolja őket a közönséges, de érzésben, hitben paktálást nem ismerő, igazán elit meggyőződésű anyaszentegyház, hogy mialatt pénzt s aranyat szereznek, azalatt a hit s az erkölcs kincsét el ne veszítsék. Előbb nem igen törődünk velük, de most már jobban gondoskodunk róluk, annyira, hogy ez utóbbi néhány év alatt több történt e téren, mint azelőtt 30 éven át.

Úgy is kell, hiszen testvéri, bár fájdalmas érzéssel gondolunk mi Amerikára; annyian vannak ott, kik viszont szeretettel, bár panaszkodva gondolnak ránk. Meglehet, hogy mostohának mondják hazájukat, mely kenyeret nem adott gyermekeinek, s nem fogta le szerető keblére, mikor vándorbotot vágtak az erdővégi cserjéből, melynek lombja alatt gyermekálmaikat aludták; meglehet, hogy nehéz a szívük a hazára, de azért visszasír, s egyre azt ismételtetik: miért is kellett hát oly messzire szakadnunk, s kétszeresen keserves verejtékkal idegen kenyeret ennünk? M. t. közönség, mi bejártuk Amerikát, buzdítottuk népünket; láttuk küszködését, s megszerettük az idegenben talán még jobban, mint itthon. Nem azért jártunk a külföldön, hogy látván elmaradásunkat, lesajnáljuk hazánkat s megvessük népünket, hanem hogy okulva, segítsünk bajain s pótoljuk ki hiányait. Meg vagyok győződve, a kivándorlók könnye elapad, a panasz elnémul, ha azt a praktikus, munkaszerető, egyszerű, tetterős amerikai szellemet megszeretjük s magunknál meghonosítjuk; ha a munkatársadalmat emeljük a rendi tradíciók társadalmának helyébe; ha nem uraskodni, hanem dolgozni megtanulunk; ha Széchenyinek szavát, „gazdagodjatok”, úgy értjük, hogy csak munka s nem munkátlan pénzszerzés útján gazdagodjunk; akkor a kivándorlás dagálya elapad, s a nép visszasiet hazájába a költő óhajával ajakán: „Boldogulva, hon, hadd lássam népemet virányidon!”

A *décadence* problémája (1907)¹⁰

Korunkban egy különös, idegenszerű szó lett népszerűvé, s a hozzácsatolt gondolat immár közérzést jelent: ez a szó a *décadence*. Dekadens a művészet, a társadalom, dekadens a filozófia, a gondolat, dekadens a politika, s dekadens maga az ember.

A *décadence* annyi, mint hanyatlás. A közfelfogás ezt a fogalmat csatolja a szóhoz, a hanyatlás, bomlás, züllés gondolatát, mely mint kínos, mint zűrzavaros benyomás lakik milliók lelkében; e benyomástól fáradt, levert, beteges, kedvetlen lesz az ember. E benyomáshoz fűződik még az az érzés, hogy e folyamat szükségszerű és feltartóztathatatlan, hogy e hanyatlás és haldoklás a szellemi világban éppolyan, mint őszkor a levélhullás; a nyirok fojtó szaga ömlik el az őszi erdőben, s az ember borzad és fázik tőle, de nem változtathat rajta. Megszállja tehát lelkét valami mélységes, bánatos érzés, az élet estéjének melankóliája, mely lelkesülését kioltja, mint az éjfél a pislogó pásztortüzeket, s a tehetetlenség s erőtlenség passzivitásába meríti az embert. A dekadens ember szomorú, erőtlen, elkínzott egzisztencia.

De hiszen szomorú, erőtlen, elkínzott emberek mindig voltak, a klasszicizmus fénykorában éppúgy, mint a reneszánsz világhódító korszakában, a haldokló Róma falai közt éppúgy, mint a francia forradalom tomboló viharában: betegség, elhalás, hanyatlás, és sötét, komor vég mindenütt kísért, ahol ember él, s *décadence* még sincs mindenütt és mindig. Tagadhatatlan, nem minden betegség, elhalás és hanyatlás terjeszti ki a *décadence* denevér szárnyait a virágzó föld fölé; *décadence* az a nagy betegség, az a nagy elhalás, amelytől nem egyesek, hanem kultúrák betegek; *décadence* nem az egyesek-, hanem a világnézeteknek haldoklása; a *décadence*-től nem Rafael, hanem a művészet irányzatai halnak meg; társadalmaknak, kultúráknak, korszakoknak csendítenek benne; *décadence* a nagy halál, melyben a legnagyobb aspirációk, titánok és korszakok adják ki lelküket, s e nagy haldoklástól azután beteg lesz s elgyöngül, elkedvetlenedik s elundorodik mindenki, szóval dekadens lesz maga az ember!

S ugyan miért halnak el a kultúrák, miért fonnyadnak el s terülnek el őszi nyirkos fekhelyükre a szép tavaszban kivirágzott, erőteljes korszakok? Honnan az öreg estének melankóliája a pacsirtaénekekkel ébredő hajnalhasadás után? E kérdésekre megfelel a történet a tényre való utalással, s a filozófia a tény okának földerítésével; hallgassuk meg mindkettőt.

A világtörténetnek nagy ténye az, hogy a születés, fejlődés és elhalás mindenütt érvényesül, hol az élet a történelem folyamán bármily alakban jelentkezik; kivételt az örök élet képez, mely azonban a történelmen túl áll. Minden eszme térfoglalása, minden irányzat beköszöntése, minden gazdasági rendszer és kultúrirány, ha nem is foglalja el rohamban a világot, sőt néha keserves küzdelmek árán bírja csak megvetni lábát: mégis nagy erőkézzel s expanzív energiával kezdi meg útját, küzd, halad, fejlődik, virágzik, hódít, pompázik, diadalokat ül, mámorba kerget, énekel; de virágzása nem örök, pompáján sávok tűnnek föl, diadala józanabb lesz, éneke el-elakad. Föl-föltünedeznek hiányok, kívánalmak, jelentkeznek kifogások, hallatszanak zúgolódások, igények zajonganak, melyek nincsenek kielégítve, s a lelkesülés helyébe éles kritika ül, mely a mámort eloszlatja s a temetkezési vállalatnak ajtót nyit, mondván: itt nemsokára temetés lesz, készüljetek. A kultúrák e nagy halálát jelzi a római költő: Cernimus exemplis oppida posse mori. Nagy tények bizonyítják, hogy államok, kultúrák elhalnak. Nemcsak erőszakos halállal, milyennel Babilon, Ninive, Róma; nemcsak kardélre hányatva, amilyen halált sirat a költő: Vagy jönni fog, ha jönni kell, a nagyszerű halál, s a sírt, hol nemzet tűnik el, népek veszik körül; vannak természetes halálok vérontás, kard, barbár buzogány nélkül is, hol nem népek, de a népek kultúrái, eszményei, törekvései halnak meg; hol temetés van, melynek gyásza minden lelken kinn ül, s melytől senki sem szabadulhat.

¹⁰ *A *décadence* problémája* megjelent a „Fehérmegeyi Napló” 1907. márc. 30-i számában.

A történelem színterén gyakran vonulnak el ily temetések; eltemették a klasszicizmust, eltemették a gótikát, a reneszánszt, eltemették a filozófiákat, el a művészi kultúrákat; eltemették a világnézeteket; végig a történelmen voltak korok, melyeken meg lehetett érezni a haldokló kultúr-epocháknak végső érlüktetéseit s delíriumait – meg lehetett érezni, hogy a vég nincs messze, s hogy az életszikrának utolsó lobbanása után sötét éj lesz, melynek egén új csillagok kigyúlását, új hajnalok hasadását, új napok keltét látni még nem lehet. Oka az élet ez elhalásának, a kultúrák e dekadenciájának: a kultúrákat hordozó gondolatnak, a művészeteket fejlesztő inspirációnak véges energiája. Ezek a nagy eszmék, ezek a világító szempontok, hol új világnézetek és új művészi irányok nyílnak, egyoldalúak; egy darabig képesek az emberek erőit foglalkoztatni s termékenyíteni; képesek inspirációt s lendületet adni; nyitnak tényleg új utakat a gondolatnak, melyeken előretörhet a tudás; nyitnak új mezőket az alakító géniusznak, hol a káoszból formát s a buta göröngyből szépséget teremthet; de azután kifogy erejük, s többé nem képesek lelkesíteni, melegíteni, nem tudnak anyagot adni a sürgölődő munkakedvnek; szóval kiapadnak, mint a pusztuló hegyek forrásai, vagy mint Salgótarján kőszénbányái; kiadták erejüket, végük van.

S e haldoklás ráveti magát a kor fiaira; a haldokló nagy eszmék nem vonzanak, az emberek rájuk unnak; a szárnyaszegett nagy törtétesek diszkreditáltak, s nem pezsdítik föl többé a nemzedék véréit; ez a vér petyhüdt lesz, nem lüktet, nem gyúl meg; vérszegény nemzedék végzi napszámos munkáját a földön blazírt fejjel, s örömtelen szívvel! Jöhetnek akkor apostolok, próféták, jöhetnek halott-támasztók és géniuszok, meg nem értik őket; a gondolat, mely bennük tűz, a lelkekben már kiégett zsarátnok; hiába gyújtogatták, nincs ami égjen benne. Azt a nyelvet ők már nem értik, s azok a harmóniák már nem támasztanak bennük visszhangot. Nem tudnak lelkesülni, s nemcsak hogy azt nem tudnak, de maguk is durvábbak, sértőbbek, alantasabbakká leszek; a haldokló kultúrák etikai, társadalmi s gazdasági kollíziói fokozzák az ember idegességét, a létért való küzdelemnek rohamosabb tempója összetör sokakat, s a finomabb kedélyűeket teljesen bizalmatlanokká teszi s a dekadencia karjaiba kergeti.

Igaz, hogy jelentkezik az elhalás s hanyatlás ellen nagy reakció az erőszakosabb és ellentállóbb szellemekben; s ezek, midőn a régi eszmények iránt maguk is bizalmatlanokká lesznek, a lemondásnál meg nem állnak, hanem új eszmények keresésére s új kultúrák teremtésére indulnak ki. Látjuk, hogy a décadence-szal össze van kötve egy új világnak vágya, s hogy sokan új erők, új típusok, új érzések után látnak. Mikor a hittől elfordul az érzés, a tudomány felé hajlik, álmait szabadságról s boldogságról e zóna alatt reméli tetté válthatni; s mikor ez az álom is szétfoszlik, ismét új ideálok felé fordul; emancipációt keres új hitnél s új eszményeknél; egyszer Faust, a szabadkutatás s a tudás, máskor a feminizmus nőideálja a vezető csillagzat, egyszer ott, máskor itt keres az életnek kimélyítést; egyszer a férfiasság harcaiban, máskor a női érzés világában véli föltalálhatni a termékenyebb élet-reménységek útját. Szóval a haldoklással a letörhetlen életerő tapogatózásai, reménységei és vágyai jellemzik a décadence korszakát.

Ez a décadence meglátszik a modern művészetben, a társadalmi életben, politikán és erkölcsön. Nem abban nyilatkozik, hogy nincsenek tehetségek; hiszen vannak, de lázas betegek; nem abban nyilatkozik, hogy nincsenek erők; vannak, de bizonyos elfajulásban nyilatkoznak meg.

Tekintsük meg például a décadence szellemi és társadalmi világát. Idegesség és tettvágy jellemzi, nagy, világos gondolatok nélkül. Az eszmékben hinni nem tud, s új eredőt még nem ismer. Tolla, mellyel ír, hegyes, éles és mérges; gonosz démon ül rajta; tintája mérge, csúnya, sárga harmat. Vésője, mellyel farag, csorba, siklik, kibicsaklik; ecsete szeszélyes s extravaganciákat kanyarít a vászonra, melyeket szimbólumoknak hív, de melyeket senki sem ért; máskor szórt bocsát ecsete, mint a meszelőé. Aki pedig sem tollal, sem vésővel nem dolgozik, egészségtelen ösztönét erőszakban, dinamitos, gyilkos kézzel dolgozó munkában

érvényesíti; némelyek, kik a pénzt szeretik, szédelgős spekulációba, mások féktelen nemi életbe fojtják bele életüket s erejüket.

Jézusban sem hinni, az igazságról lemondani, az élvezetet az élet egyetlen tartalmának tartani... íme a legtöbbször a décadence szellemi világa. Az eszmények csillagos égboltja helyett sötétség terjeng fölöttünk, honnan fejlesztő, vigasztaló, fakasztó fénysugár nem hatol hozzánk. E sötétségben az ember gyűri le az élet érthetetlen napszámát, mint ahogy a bányász szokta legyűrni pislogó mécse mellett, ez a mi mécsünk értelmünk volna, de amely csak sötétséget világít meg. A munka, a lázas munka azért mégis folyik; zakatolnak a gépek, új, szebb világról beszélnek szerény próféták, de a munka az életet nem tette könnyebbé; nem hozott az embernek békét és örömet. E nagy hiányban a szenvedély szinte mohó lesz, s földet s élvezetet szomjaz; letiporja a becsület s az erkölcs korlátjait, s a szabadszerellelemmel s a szabadanyasággal álmodik; nemcsak álmodik, de a lázas gondolatot tette váltja, s más becsületet s más erkölcsi kódexet tűz ki a nőnek, mint a férfinak; neki szabad minden, annak nem; míg végre a feminizmus azt hirdeti, hogy teljes az egyenlőség. A régi erkölcs helyett a szabadosság s az ideálok iránt kétségbeesett szkepszis kísért s pusztít körülöttünk.

Némelyek a dekadenciái nem fogták föl ily tragikusan, s visszatérést akartak benne látni a romantikához. De ez a romantika legföllebb az idegek romantikája. Mondják a dekadensekről, hogy finomabb, érzékenyebb, sokoldalúbb a lelkük. Ösztöneikben erős ösztönök megnyilatkozását látják, mely a finomított ideálok mélységeibe húz, s megvetését akarják látni a décadence-ben az üzleti szellemnek s a mammon imádásának. De ezek az optimisták eszerint egészen mást látnak, mint amit tényleg a décadence fölöttünk. Lovagiasságot s a cselekvés noblesse-ét mi a décadence-ben föl nem találhatjuk; ellenkezőleg siratnunk kell a lelkiismeretek elsatnyulását, s az erkölcs érzékének elvadulása jelzi a szociális dekadenciát.

Ne menjünk messzire. Ne tekintsük az érzékiség igézetében szétmálló francia társadalmat; nézzünk körül itthon, még pedig azon a téren, hol nem kell filozofálni, disputálni, hanem csak nézni és bámulni. Tekintsük meg magyar társadalmi életünket. A felszínre jutott ellentétek mindjobban kiélesedtek, a társadalmi osztályok között a visszavonás, az irigység kapott lábra, a nemzetiségek gyűlölködése fokozódott; a politikai téren élőszóval, a sajtó útján pedig élesre hegyezett tollal dolgozik a tudatlanság, fontoskodás, hiúság, bosszúérzés, züllött gondolkodás. Megsínylette ezt társadalmi életünk a nemzet minden rétegében. A bizalmatlanság, kíméletlenség, elzárkózottság, az ellenséges érzület, az önzés, az eldurvulás, az elvadulás tünetei kerültek mindenütt felszínre. A hazafiasságáról azelőtt osztálykülönbség nélkül híres magyarban a haza iránti szeretet lanyhult, a kozmopolitizmusnak mind több nyílt szószólója akad, s híveinek száma szaporodik. A haza eszménye januári napsugár lett, mely virágzást nem hoz a lelkekre.

Ez a décadence, mely ugyanilyen tüneteket mutat a világnézet, a vallás, az erkölcs zónáiban: sötét és hideg minden; s ugyan mi már most a mi állásfoglalásunk a décadence-szal szemben? Az, ami az egészséges ember állásfoglalása a betegséggel szemben; látja, hogy beteg, tudja, hogy mi a baja, de nem fekszik le hozzá, nem dől le melléje, hanem élvezzi egészségét, s dolgozik, fárad, hogy a betegből is egészséges ember váljék.

A décadence-ért lelkesülni, extravaganciáiért, lázas álmáiért, lázban ragyogó szemeiért, prófétai utópiáiért elragadtatást magunknak szuggerálni nem lehet. Hiszterikusok tehetik, egészségesek nem. A vérszegénység lehet ideál, a „sensitiva amorosa” lehet az az új érzék, mellyel az embert tovafejlesztetni akarják, de egy egészséges leány különb és több Maeterlincknek mind a hét vérszegény királykisasszonyánál, s azzal az eggyel az emberiség tovább ér, mint ezzel a héttel. Aki erős természetes idegzet alapján áll s józan eszét őrzi, az a modern kultúra képzelődéseinek s egészségtelen kóros infékciónak ellentáll. Nem hiszi, hogy az örök eszményeket más ideiglenes pótcikkekkel lehessen pótolni; nem hisz egy új erkölcsstanban, mely próbálkozásaiban kirúgja lábai alól a jó és rossz közti különbségnek eddig nélkülözhetlen gyékényét; nem hiszi, hogy Isten, halhatatlanság, lélek, Krisztus, heroizmus

gyönges és téves eszmények voltak, inkább azt hiszi, hogy aki ezeket gyöngeségeknek nézi, annak szelleme beteg.

Mély részvétellel viseltetünk az ilyen beteg iránt, mélyen megragad kínja és gyötrelme, de kínjából nem kérünk. Nemcsak hogy nem kérünk, hanem az ellen az örök eszmék föltétlen átkarolásával védekezünk: mi hiszünk, hogy el ne fajuljunk.

Tudomány, művészet, műveltség nem fog megóvni az elfajulástól, az örök eszméknek térdenálló tisztelete s a vallásos meggyőződésnek bensősége nélkül. Nem fog, mert a tudomány gondolatokat, nézeteket közöl, de a szívet nem érinti; a műveltség a sablont, a formát, a művészet a szépséget szolgálja, melyről nem tudjuk, hogy van-e tartalma; de az erkölcsi elemet, a belső életet ignorálja. Így a tudás gondolat lesz, de nem élet; homéri árny lesz, de nem szerető, meleg lélek; a műveltség szív nélkül a fejre irányul, a szociális élet pedig organizál, szerveket alkot, intézményeket létesít, de az erkölcsöt, a felelősség érzetét, a fegyelmet, a türelmet, az áldozatot nem ismeri. Neveli a megadást, a takarékoságot; éleszti az ismeretvágyat; a társadalommal bibelődik, de az emberről megfélemez; akar tüntetni bajt, teremteni boldogságot, de a belső átalakulást nem sürgeti; formákon dolgozik, de a lélek örök, elévülhetlen, kipusztíthatlan vágyaival szemben süket.

A dekadens emberen a keresztény gondolatoknak lelkes átélése segíthet csak! Modern ember – mondom neki – miért vagy léha? Ideáljaidat miért akasztod a kenyeres tarisznya s az érzéki élvezetek vályújának alacsonyosságára? Miért irtod ki magadban a történetet s miért rögzíted a gyilkos lapályt? Miért nézed taposómalomnak az életet? Napsugár nélkül, csillagos égbolt nélkül, virágos föld nélkül nem élhetünk; lelki világunkba is kell napsugár, kell virág; a nap a lélek egén az örökkévaló, szent, halhatatlan Isten; a csillagok a változhatlan eszmények; a virágok a nemes életnek örömei. Maradj csillagok alatt s virágok közt, s el nem fajulsz. Ne légy pesszimista; ha van is vihar az életben, mely sötétségbe borít időnként, de a csillagokat nem söpri le; ha vannak is megrendülések, s lavinák gördülnek le a magasból, s összetörnek házat, erdőt, de a hegyek állnak, azok le nem jönnek. Nekünk is bízunk kell egy erőteljes erkölcsi világrendben, melynek talaján mint libanoni cédrusok gyökerezünk, s viharoknak ellentállunk.

E szempontból reménység tölti el lelkünket magának a décadence-nek jövője iránt. Reményünk az, hogy a décadence-nak nincsen jövője. Lázás álom, ájuldozás, fölkorbácsolt tenger, gomolygó köd, hisztéria nem tarthat örökké. A ködből napok gyúlnak ki, a fölkorbácsolt tenger elsimul, s iszapjából új világok rétegei képződnek: nézetekre és fölfogásokra, melyek túlfeszített idegszálakban s hiperkulturális ájuldozásokban bírják alapjukat, jövő nem vár. Tudjuk, hogy a rothadás és haldoklás, a lemondás s tehetetlen megadás világokat nem teremt. Világokat örök, eleven, friss isteni erők teremtenek; népeket örök eszmények vonzanak; az erők néha pihennek, az eszmények néha feledésbe mennek; de akkor is hol volna pihenőjük másutt, mint a népeknek szívében? Ott vannak eltemetve, ott várják föltámadásukat; várják a kakasszót, mely az ő ébredésüknek és trónfoglalásuknak húsvétnapját hirdeti, s mihelyt az megszólal, megértik s megindulnak; „húznak” mint a vándormadarak, szebb, jobb hazába, a szabadság és boldogság zónái alá!

A szövetkezés ethikai értéke (1909)¹¹

Mélyen tisztelt Hölgyeim és Uraim! Ha bemegyek az erdőbe s megcsap az üde természetnek lehelete, nem vonhatom ki magamat belőle; ha végigmegyek a harmatos réten, ázik a harmattól a ruhám: éppen úgy, ha belépek a szövetkezetek világába, megcsap engem az itt lengő mélységes erkölcsnek, etikának lehelete; mert szövetkezetet etika, erkölcs, szeretet, odaadás, mélységes közérzés nélkül el nem gondolhatok, sőt a levegője és a termékenyítő harmatja a szövetkezésnek éppen a mély erkölcsi szellem, az etika.

Vonuljunk be, mélyen t. közönség, a szövetkezetek világába, hogy ennek igazságáról mélységesen meggyőződjunk. Mi mindenekelőtt a szövetkezésnek és a szövetkezeteknek lelke? A lelke a közérzés. A természet belénk oltotta a magánérdeket, de a természetnek indító hatalmai közt ott van a közérdek, és amint a magánérdek nélkül nincs világ, éppenúgy közérdek nélkül nincs haladás és nincs boldogulás. Az a közérdek a maga legfinomabb s leggyengédebb szeretettel átítatott kiadásában már ott jelentkezik a családban. A közérdeknek a törvényben, jogban való vasszervezete és kiadása az állam. De ugye, a családon és államon túl ott van az, amit nagy világnak, életnek hívunk, s ezen a téren fel kell lépnie annak a jogon és törvényen túl érző finom közérzésnek. A kultúrállam minél többet karol fel, annál inkább kívánja, hogy az egész társadalom szíve megdobbanjon a közérzésnek szellemétől, hogy mindenki siessen a közérdeknek terére, felkarolni azt a nagy problémát, amelyet egymagában senki el nem bír, és közreműködni mindazokban a felséges feladatokban, melyek megoldását a haladás követeli. De ha nincs társadalom, amelyben etika, közérzés lángol, az állam maga nem boldogul. Mert az állam csont és izom, de a közérzés az ideg, a velő. Az állam a jog és törvény, de a közérzés a lelkület, az entuziazmus, az áldozatkészség ereje. És hogyha az államban van erő és hatalom és jog, de nincs átítatva az entuziazmusnak, az odaadásnak szellemétől, akkor az katonai, despota állam. Ázsiai lehet, de kultúrállam a szó nemes, igaz értelmében nem lesz. Ami a közérdeket illeti, a politika dolgában van abból a magyarban elég. A közjó, a politika, hazánk ügye iránt ugyancsak érdeklődünk. Erészben mondhatom, hogy nem vagyunk a kultúrnemzetek mögött, hanem talán még elől is járunk. De a közérzésnek sokkal fontosabb kiadása a politikán, az állami dolgokkal, az állami ügyekkel való foglalkozáson túl a kultúrállamnak mindenféle nagy problémája. Ezekhez a problémákhoz pedig, ismétlem, lélek, vagyis közérzés kell. Ez a lélek mozgatja azt az embert, hogy áldozni tudjon, hogy szeretni tudja testvéreit; ez a közérdek mozgatja meg az egész népet, hogy lelkes, lélekkel felavatott vezéreknek nyomában saját érdekeit megismerni s azokat helyesen szolgálni tudja, hogy érezni tudjon a közszel, a közért. E közérzés nélkül nincs nemzet. Ez érzés nélkül egyáltalában nincs nagy hivatás. Látják, t. közönség, hogy valaki király legyen a javából, ahhoz érzés kell; hogy művész legyen, ahhoz érzés kell. Mikor Sault Sámuel próféta felkente királlyá, Saul panasolja: „Nem vagyok én királynak való, földműves ember vagyok, nem korona való a fejemre, vállaimat nyomja a munka igája”. „Ne törődjél vele – mondja a próféta – megszáll téged az Isten lelke, s elváltozol más férfiúvá; ész és királyi érzés lesz részed”. Mikor Liszt bravúrral, virtuozitással játszott, kérdezték tőle, hogyan lehet ennyi érzéssel játszani? „Il faut l'avoir” – felelte. Aki művész, abba érzés kell, ez a lélek ajándékja, a génusz csókja; akiben megvan, az érti; akiben nincs meg, azt meg nem szerezheti, könyvből meg nem tanulhatja. Nem belátás, nemcsak felvilágosítás kell nekünk, hanem érzés és lélek is kell belénk. Ahol ilyen érzés megcsapja a nemzeteket, felébrednek, feltámadnak, nagy feladataiknak öntudatára ébrednek. Ott a Balkánon az a szegény Románia olyan mohón veti magát a szövetkezeti térre, hogy szinte mérsékelni kell a

¹¹ *A szövetkezés ethikai értéke* megjelent a „Szövetkezés” 1909-i évfolyamában 272. kk. II. mint „A magyar nők szövetkezeti ligája” előtt 1909. január 24-én tartott előadás.

buzgalmát; messze nyugaton pedig a szerencsétlen, szegény Ireland ébredszik, ahol az ország háromnegyed része iratkozott már be szövetkezetekbe. Gondoltam magamban, hej ha ezen ébredző nemzeteknek szele megcsapná kissé a mi hervadó tulipánunkat!

A szövetkezeteknek etikai értékét mutatja másodsorban a szövetkezés előfeltétele. A szövetkezésnek mezeje ugyanis a szenvedés és reménység. Szenvetés és reménység pedig ugye az etikának tere? A szövetkezés mindig gyengeségből való. A szövetkezésnek eleme, mintegy alkotó sejtje az egyes, magára maradt tehetetlen ember. Mikor az az ember érzi, hogy egymagában nem tud megküzdeni az étellel, mikor látja, hogy a gazdasági harcban eszközök nélkül, a világ mérkőzésében hatalom nélkül ő tulajdonképpen máris akárcsak a szélvészben lengő repedt nád, körülnéz s ösztönszerűleg is segítőköt keres. Ha az a szegény ember a föld népéből való, akkor maga körül csak egy szegény, agyonnyomorgatott tömeget lát, melynek feje felett kultúra virágzik, melyből a nép édes-keveset élvez; lát maga felett társadalmi rétegeket, közvetítő kereskedést, nyereszkezésre, sokszor kizsákmányolásra utazó érdekszövetkezeteket, maga alatt pedig látja azt az ő édes, szegény földjét, azt a földet, amely folyton enni kér s akárhányszor viszont enni nem ad; látja az éhes, szomjas földet, melynek mikor learatja termését, akkor sem boldogul, kiütik kezéből ellenséges hatalmak verejtékének áldását; körülnéz és látja, hogy az egyik is, a másik is, a szomszédja is ilyen nyomorult, ilyen szegény, ilyen koldus; látja, hogy ez a környék, ez a vidék, ez az egész ország mind sínynli ennek az áldatlan állapotnak, ennek a keserves munkának átkát. Kérdem, ugyan mi kellene ennek a szegény népnek? De vegyünk egy más társadalmi réteget. Vegyük a munkás embert. Mit lát az a munkás? Lát egy tőkeszegény, óriási társadalmi osztályt, mely dolgozik, robotol, amely a bérét megint csak hús, kenyér, lakás árában annak a hatalmas tőkének szolgáltatja át, látja, hogy ez a társa is, az a társa is egyformán nyögi a nyomorúságos igát; látja, hogy ezren és ezren vannak, hogy bérkaszánya bérkaszánya mellett, munkásutca munkásutca mellett emelkedik. M. t. közönség, ugyan mi kellene ennek a szegény munkás embernek? De vegyünk szemügyre még egy más társadalmi réteget, vegyük általában a fogyasztó közönséget, azt a közönséget, mely drágán vesz és olcsón ad, ha ugyan van mit eladnia, azt a közönséget, amely észreveszi az óriási nagy árkülönbözetet, amikor a marhából hús, a gabonából liszt, a mustból bor lesz, s mikor védekezni akar ez ellen, elzarándokolhat bárhova: törvény, fórum nem segít rajta. Kérdem itt is, ugyan mi segítene ezen a tőkeszegény fogyasztó közönségen? A felelet körülbelül mindenütt egy és ugyanaz. De mielőtt azt megadom, ki akarom emelni, hogy mikor én a föld népét, a munkásnépet, a fogyasztó közönséget emlegetem, nem elvont kategóriákkal dolgozom, hanem meleg étellel, mert ezek a kategóriák tele vannak érző szívekkel, küzdő emberekkel, gonddal, elkeseredéssel, sötét etikával, s mit sürgetnek s mi kellene nekik? A kegyetek szíve megadja a feleletet; lépjen a szövetkezés géniusza e sötét szakadékok elé s mondja ki az egyetlen megváltó szót: akarjatok! A hatalomnak titka s nyitja a tömegben, a számban rejlik, ne panaszkodjatok; nem panasz kell nektek, hanem tett, melyet a világ és saját igényetek vár tőletek; fogjatok kezét, szövetkezzetek! Ismétlem: akarjatok egyet! Mikor belső jobb világ megteremtéséről van szó, az evangélium is csak azt az egyet tudja ajánlani; akarj! akarj! Elestél? felkelsz, ha akarsz! Elsötétültél? látni fogsz, ha akarsz! Beszennyeződöttél? tiszta leszesz, ha akarsz. S mikor nagy világ-reformról, mikor világ megszabadításáról van szó, akkor is ugyanaz a szó hangzik, ugyanaz a gondolat cikázik villám gyanánt végig az emberiségen: akarjatok! akarjatok! A gazdasági pusztaság- s hanyatlással szemben fellép a fényes, meleg reakció, amelynek neve szövetkezés, s mentő angyalnak ajánlkozik s biztosítja a nyomorúságos társadalmi rétegeket: ha hisztek, kövessetek; biztosítalak, hogy a szövetkezés révén győzni fogtok.

A szövetkezésnek és a szövetkezeteknek etikáját jellemzi a tagoknak gazdasági helyzete és szorultsága is. Amint már említettem, a szövetkezés mindig gyengeségből való, következésképp az a gyengéket szolgálja. Főleg Magyarországon, a mi magyar falvainkban szemünkbe ötlük az az ütött-kopott, segítségre ugyancsak rászorult szegénység. De hogyha nem is veszem a

szegénységet a szó fájó értelmében, ugye általában mikor a gazdaközönség a hatalmassal szemben szövetkezik, gyengeségéről és tehetetlenségéről állít ki bizonyítványt? Már most a mi szellemdús írónk, Pollák Illés, pesti ügyvéd, az ő művében az erősek- és gyengékről kifejti, hogy mi az erőseknek és mi a gyengéknek az ereje, s kihozza, hogy a gyengéknek az ereje a bűn, alattomoság, hazugság, lopás, csalás. M. t. közönség! Ez sötét etika, ez voltaképpen az alávalóságnak a bélyege. De mikor én a mi szövetkezeteinket nézem, a gyengék szövetkezését, nem az alávalóságnak sötét bélyegét látom a lelkeken, hanem látom, hogy ott bizalom kél, hogy összetartás lelkesíti a tagokat, bátorság hevíti a lelkeket, hogy ott kezet fognak testvérekként; látom, hogy a szövetkezetek a nép erkölcsösségének egyetemei, ahol emberekké s testvérekké nevelődnek a tagok a szó nemes értelmében; ahol a magyar nép, ha van benne alattomos, alacsony jellemvonás, kivetkőzik a szegénység alacsony természetéből s magára ölti az erkölcsösségnek szép, tiszta, ideális vonásait.

Mert a szociáldemokrácia az ő osztályharcával szintén embereket, öntudatos embereket akar a küzdőtérre állítani, de az osztályharcnak, a gyűlölségnek etikájával. A szövetkezetek ellenben szintén embereket akarnak állítani a gazdasági mérkőzésnek porondjára, de nem a gyűlölségnek, hanem a szeretetnek szellemében. S azután nemcsak embereket akarnak a szövetkezetek nevelni, hanem a szövetkezés a testvérülésnek, a testvériségnek is akar iskolája lenni. A régi kereszténység egy szív, egy lélek, a szeretés gyülekezete volt, melyben mindenki megtörte testvérjével a kenyeret; hát mi a szövetkezet más, mint modern szervezet, melyben a testvérek a gazdasági közreműködés révén egy kenyéren osztoznak, ahol a közjó, a község java, a közjólét vezet, s így az evangéliumi szeretetnek s testvériségnek a legmodernebb kiadása!

A szövetkezésnek etikai értékét szemünk elé állítja továbbá a szövetkezetek célja is. Természetes, hogy a szövetkezeteknek célja elsősorban a gazdasági boldogulás, és e részben ha valaki azt mondaná, hogy a szövetkezetek érdekszövetkezetek, általában ezt meg kellene engednem; de ha ezeket az érdekszövetkezeteket éppen az érdekek tekintetében hasonlítom össze szövetkezeteinkkel, látni fogjuk, hogy ezek mindennemű kartellt, szakszervezetet és szövetkezést messze túlhaladnak éppen etikai tekintetben, mert itt az érdek a tisztos kenyér, a közjólét, a munkának méltányos, megérdemelt gyümölcse, szóval itt az érdek a szegény dolgozó népnek joga és jussa. S ugye, m. t. közönség, a tisztos kenyér tele van etikával; mert akinek ki van ragadva szájából a kenyér, az ugyancsak az etikátlanság örvényei felé jár; akinek meg van mérgezve a kenyere az elkeseredésnek verejtékével, annak megmérgeződik a lelke, a bizalma, erkölcsi érzéke; az az ember, aki látja, hogy a társadalom neki, a munkásnak nem adja meg kenyerét, nem igen lesz a társadalom embere s könnyen válhatik a társadalomnak, a hazának ellenségévé. A latinoknak igazuk volt, amikor azt mondták, hogy: „ubi bene, ibi patria”, hol jól érzem magamat, ott van hazám, abban az értelemben is, hogy hazámban jól kell magam éreznem; legyen minden embernek olyan hazája, ahol nem koldus, ahol nincsenek oly állapotok, hogy dolgozva is saját magának és boldogulásának csak a sírját vájja; otthonát ilyen földön föl nem építheti.

Ha tehát a kenyér is már tele van etikával, s következőleg a szövetkezetek etikaiak, mert kenyeret biztosítanak a munkás népnek: mennyivel inkább fog emelkedni szemünkben a szövetkezeteknek etikai értéke, ha meggondoljuk, hogy a kenyéren kívül sok más nagy s éppen erkölcsi érdek forog itt szóban, amilyen elsősorban az, hogy a népnek bizalma legyen boldogulása iránt. A szövetkezetek bátyái a nép azon hitének, hogy az ember dolgozva boldogulhat: ugyancsak a szövetkezetek tűzhelyei a munkakedvnek.

Az az ember, aki nem látja be, hogy érdemes élni, annak nincs munkakedve, s az ilyen azt sem látja be, hogy érdemes dolgozni. Ha az ember nézi a magyar népnek, főleg az alsó osztályoknak életét, azt látja, hogy ott sokféle elkeseredés, panasz töri a jobb, elégedettebb élet tendenciáját, hogy ez a nép alkalmas az erkölcsi infekciókra, hogy lázas álmok gyötrik, mert ez a szegény nép végre is édes-keveset élvez, sokat küzd, faluja, háza, életmódja kevés örömet

juttat neki; háza vályog, útja sár, az egész tájék pocsótákban tükröződik, s azok a mély barázdák a homlokán mintha hóhér-kötél foszlányai volnának. Ezért nehéz, ezért nem érdemes élni... Tehát építsük fel a szövetkezetekben annak az erős hitnek a bástyáját, hogy érdemes élni. S ez a bástya a szövetkezés. Szúrjuk le a nép reménytelenségének száraz fáját egy jobb földbe, a szövetkezés földjébe, hogy ez a száraz fa kivirágozzék, és ne csak kivirágozzék, hanem gyümölcsöt is hozzon a szegény, fáradt népnek. Mert nem hatalomról van itt szó, hanem jólétről, nem tőkehalmozásról, hanem kenyérről, nem kincsekről, gazdagodásról, hanem közönséges boldogulásról, tisztas életről. Azt akarjuk, hogy az egoizmus letörjön és a közérzés kerekedjék felül, hogy a tompa rezignáció helyett az élet reménysége emelje az emberi lelkeket; azt akarjuk, hogy a magyar magyar földön tényleg azt érezze, hogy ez az ő hazája, mert erejének, boldogulásának talaja. S nem látok Magyarországon egyetlen egy más intézményt sem, amely annyira megvalósítani képes ezt az én reményemet, mint épen a szövetkezet.

M. t. közönség! Magyarországnak függetlenség kell; de a függetlenség nem lehet csak pártcégér, vagy pártcím, a függetlenség föltétele elsősorban egy erőteljes népnek anyagi boldogulása. Ez az a bázis, amelyen minden függetlenség felépül. Sokat beszélnek arról, hogy kell magyar hadsereg; hát hogyne kellene; de először adjatok nekem szövetkezeti hadseregeket, amely szövetkezeti hadseregek képesek az állami önállóságot kivinni és biztosítani.

Jóllehet meg vagyok győződve, hogy e részben mindnyájan szívesen kezét fogunk, de miután itt a szövetkezet női ligájával állok szemben, kérem főleg a hölgyeket a szövetkezeti eszme felkarolására. Kegyeteknek finom kezük van, de a néplélek éppen a finom kéznek illetésére való. A legfelségesebb műremekeket is először agyagból gyúrják finom kézzel, azután vésik ki márványba. Itt az agyag a föld népének, a magyar népnek szíve; meleg szív, gyengéd szív, puha annak, aki szeretettel, lelkesüléssel illeti. S ugye a magyar nőknek van az a finom kézilletésük, mellyel hozzáférkezhetnek a magyar néplélekhez? Ha a magyar hölgyközönség érdeklődik a szövetkezeti eszme iránt, meg vagyok győződve, hogy boldogulunk, mert jóllehet a szövetkezeti embernek szíve, lelke sokszor elfogódik s búbanatos sötét éjbe szegődik szeme, mikor látja, hogy a szövetkezetek hogy törnek le, egyik a másik után: de ha van társadalom, amely érdeklődik a szövetkezetek iránt, főleg ha vannak intelligens nők, akik érdeklődésüket e téren érvényesítik, akkor ez a sok reménytelenség végre is enged a fölélédes erőteljes tavaszi leheletének, s lelkesülésünk s szeretetünk győz majd a nyomorúságon.

Van a magyar nőknek erős kezük is, mert gyengédebb az érzékük. Cáfoljanak rá ők maguk arra a sok kifogásra, hogy a nők csak léhák, hogy kalapok, zsúrok után futkosnak, hogy szeretik, ha udvarolnak nekik, hogy nevelésük alacsony és elmaradt; m. t. hölgyeim, cáfoljanak reá ezekre azzal a tettel, amelyet most Magyarország szegény népe vár a vezető társadalomtól, karolják fel a szövetkezeti ügyet! Ezt megérzi az egész nép, és hálás lesz érte az ország.

Franciaország erkölcsi újjászületése (1914)¹²

A francia géniusznak a XVIII. és a XIX. század végén saját szerű s mindkét esetben egymáshoz nagyon hasonló, világtörténelmi szerep jutott, melyet a fölszabadítás munkájának nevezhetnénk. A XVIII. század végén ugyanis a politikai szabadságokért hevült; letörte a tehetetlen királyság nehéz igáját s a feudális osztályok kiváltságait; kiterjesztette az alkotmányos jogokat a nép szélesebb rétegeire s talpra állította a harmadik rendet; a XIX. század végén s a XX. század elején pedig szintén valami hasonlót művelt s művel, mikor összetöri a szellemi világnak jármát, mely a pozitivistá s modernista filozófia alakjában üli meg az európai gondolatot, mikor szét akarja szórni az irányzatos materialista tudományosság varázsát s meg akarja szabadítani Franciaországot s vele az egész világot a monista tévelyektől s az általános erkölcsi benuulásnak veszedelmétől.

Valóban figyelmet érdemel ennek a két ellentétes irányzatnak, egyrészt a politikai élet fejlődő szabadságának s másrészt a szellemi élet fokozódó benuulásának egy s ugyanazon időben való találkozása. A politikában egyre több szabadságot követelnek, ugyanakkor pedig mechanizálják az életet; szabadságról álmodik a népöntudat, s róla beszél haladó s maradi ember egyaránt, ugyanakkor pedig a tudomány tagadja a szabadakaratot s kimondja, hogy a valóságnak s minden történésnek elve a szükségesség; hirdeti, hogy a tudomány módszere s a szükségesség kimutatása, s hogy a tudomány tartalma és sikere a szükségességnek fölismerése. Nagy garral hirdeti, hogy a világnézetet is csak természettudományos alapon lehet konstruálni, s így azután egy s ugyanazon időben a politikában a szabadságnak, a világnézetben s erkölcsben pedig a szükségességnek hódol.

A tudományosságnak e szabadságellenes dogmatizmusa uralkodott a szellemi világon az egész XIX. századon végig. A nagy tehetségek is mind ez irányzat büvökörében éltek s dolgoztak, s ami ezzel szemben megmozdult, az, ha igaza is volt, nem bírt latba esni s még kevésbé bírt irányt adni a szellemeknek. Manapság azonban a francia géniuszon új tünetek verődnek ki; szellemi világában megindult egy erőteljes, ideális áramlat, mely az ifjú Franciaországot lelkesíti s hitéhez s hazájához visszatéríti. Érvényesül ez áramlatban filozófia és tudomány is, de lelket e mozgalomba voltaképp a francia géniusz életösztone ver, mely megijedt a nemzet haldoklásától s kiérezte, hogy az az út, melyen haladtak, akármilyen tudományosnak hívják is, helyes nem lehet, nem azért, mert halálba visz. Azért tehát fölülvizsgálni akarja a tudományt; számon kéri téziseit, hogy ellenőrizze illetékességét a nagy problémákhoz való hozzászólásában. Semmiféle tudományos dogmatizmusért nem engedi, hogy az élet nagy erői s a morális inspirációnak forrásai kiapadjanak, s hogy a lelkesülés s az áldozatkészség helyét blazírt önzés s panamista érdekhajhászás foglalja el. Ez a generáció meg akarja állítani a francia décadence-t s le akarja rombolni a bálványokat, melyekre nagy tehetségek pazarolták rá szellemességüket s rávették a francia közvéleményt, hogy térdet s fejet hajtson előttük. Ezt az új generációt nagy hit s nagy optimizmus s ugyanakkor exakt tudományos érzés hevíti, amennyiben készek szakítani akármilyen tudományos dogmával, ha a tapasztalat bizonyítja, hogy az élet, a valóság benne el nem fér s hogy szellemi nyűg s kolonc gyanánt szerepel a haladásnak nyakában.

A múlt század ötvenes, hatvanas, hetvenes éveiben s azon túl nem ez a szellem éltette a francia intellektuelleket, nem is említve a kormányon levő hatalmi érdekszövetségeket, melyeket a politikai érdekek intézésében s a hagyományos hit és vallás intézményeinek

¹² *Franciaország erkölcsi újjászületése* megjelent a „Katholikus Szemle” 1914-i évfolyamában 449. kk. II. – A [138.](#) lapon említett nacionalisták, valamint a később említett [Sillon](#), melyben már Lamennais nyughatatlan szelleme lobogott, az egyház részéről később elítélésben részesültek.

kezelésében szektárius gyűlölködés vezetett. Ezt a régiebb generációt erős pesszimizmus s gyilkos fáradtság jellemzik, melynek ideológiája az a vigasztalan tudat volt, hogy minden törekvés hiábavaló, s melynek vallástalanságából is kiveszett már a radikalizmusnak izzó gyűlölete. Hitetlenségük apatikus, lemondó érzés volt, mely már bántani sem akart senkit; minek is bántana? E generációt képviselték a vénhedő Renan, azután Taine a maga mindenre ránehezülő miljö-teóriájával, az érzelgős s exotikus Loti, az akkor még fiatal Bourget, a szintén még fiatal Barrès. Ez a kultúra olyan volt, mint egy régi városnak szűk s magas házaktól szegélyezett síkátora, melyen semmit sem lehet változtatni, ha nem akarjuk az egészet lerombolni. Kívülről e kultúrára legnagyobb befolyása Tolsztojnak s Turgenyevnek volt, nemkülönb a bayreuthi bűvölőnek, a skandináv irodalomnak, s végül Nietzscheknek, kinek ostora jól esett a petyhüdt vérnek s elernyedte idegzetnek; legalább ingerelte. Mindezek érdeklődtek ugyan az élet iránt, foglalkoztak is problémáival; de azt élni s alakítani nem bírták (Ritzenthaler: Das junge Frankreich).

A determinista merevség, mely sem erőt, sem kedvet nem ad, jól illett az idők lemondó hangulatához is. A francia nemzet fáradt volt; ereje s dicsősége csődöt mondott a csatatereken; belsejében az anarchiának sokféle tünete megrendítette a hitet önmagában; hinni kezdett saját maga dekadenciájában, a magáéban éppúgy, mint a latin fájében, s ez a hanyatlás és elhalás, saját tehetetlenségének ez az érzete szinte argumentumul szolgált a determinista tudás tételeihez, melyek szerint omlik, bomlik itt a földön minden; haldokolnak emberek s nemzetek, pusztul az egyes s pusztul a faj, s ez ellen hiába védekezünk; s nem is kell védekezni, hanem meg kell magát adni s megadással várni a véget... a tudomány kedvéért! Azokkal az új társadalmi elemekkel, melyeket a kormányon levő radikalizmus emelt ki a mélységből, ezt a romlást megállítani nem lehetett. A demokrácia ugyanis a félművelt s tudálékos társadalmi rétegekből sok éretlen elemet állított bele a középosztályba, melyek kiszakadva saját társadalmi miljöjükben, absztrakt ideológiával s iskolás tudományossággal akarták kipótolni az erkölcs s a tradíciók, a magasabb kultúra s az életbölcesség, a finomság s a nevelés érzelmi s kedélyi hiányait. Úgy volt ez, mint mikor a gözeke mélyebben szánt s humusz helyett terméketlen földtömegeket fordít ki a fölszínre, melyek nem oda valók, s melyek nemcsak nem szolgálják a termelést, hanem ellenkezőleg csökkentik a hozamot. Bourget kitűnően festi e tudálékos ideológiájú s éretlen érzésű franciákat a maga regényeiben.

Ez a lapos, empirista ideológia, a tudomány nimbuszába öltözködve, sokkal pusztítóbb ellensége lett a francia népléleknek, mint a porosz-német hadsereg, s valamint másutt, főleg kultúrátlan népek közt, kolera s tífusz jelentkezik a csaták nyomában: úgy itt a szellemi, szürke halál borult a lelkekre, a hitetlenség s a lemondás képében. Nem mintha azelőtt ismeretlen lett volna, hanem most sokkal félelmetesebben lépett föl a lehangolt s önérzetében megrendült nemzet lelkében. Csak az tudja, aki megtapasztalta, hogy mily silány s irreális tud lenni a monista tudomány, mikor az agitáció eszközévé süllyed, mikor vígan oldozgatja a lét problémáit, s a tudományos munka alaposságát s lelkiismeretességét merészség s nagyképűsködés váltja föl. Ez a tudomány semmit sem ismert, amit tiszteljen; nem volt érzéke a léleknek nem-fizikai, de azért mégis nagyon reális, mert elfojthatatlan igényei s szükségletei iránt; revideált s lefejezett erkölcsi tanokat; fölszámolt tradíciókkal, egyházzal s hazával, s éppen nem lett exakt, mikor ahelyett, hogy a valósághoz alkalmazkodott volna, magát a valóságot húzta szegényes kaptáira. Nem annyira a lelkesülés hevítette őket a saját tudományos céljaikért s elveikért, mint inkább a gyűlölet minden főnnálló ellen, amibe sok anarchikus s antimorális érzés és szenvedély keveredett. E rendszeres túlzás, ez irrealitás és hazudozás ellen a reakciónak be kellett állnia; nem a tudomány ellen, hanem a világnézetté fölfújt s ezáltal meghamisított „tudomány” ellen.

Ez életölő, hatalmi irányzat ellen, mely a determinizmus révén a lélek idealista, regeneráló erőit senyvesztette el, protestált a francia lélek életösztöne, mely kiérezte, hogy valamiféle nagy elnyomásban szenved. A mindent magyarázó, de az életet fonnyasztó tudakosság ellen

föllázadt az új, a még fiatal Franciaország, mely élni akart és semmiféle „tudománnyal” sem akarta magát kivégeztetni. Minek ragaszkodott volna a determinista dogmákhoz, minek a materialisták s monisták definícióihoz, mikor a hittől s vallástól, az erkölcstől s az idealizmustól éppen azért fordultak el atyáik, mert mint dogmatizmust persziflázták e tanokat?! Minek ragaszkodott volna az élni vágyó, fiatal nemzedék oly dogmatizmusához, mely halálba visz? Talán Taine vagy Renan kedvéért? Hiszen ezek is kételyre s tagadásra végre is nem belátásból, de érzésekből, az akkori néplélek sajátos orientálásából, az akkori szellemi miljö befolyása alatt indultak ki. S folytassa-e az új nemzedék e szomorú dogmatizmus sírásó munkáját, mikor világosan belátták, hogy vesztenek rajta? Az ifjú Franciaország tehát az élet ösztönszerű intuícióiban meglátta a veszélyt, s inkább ki akarta végezni a soi-disant tudományt, mint önmagát.

Cseppet sem csodálkozom, hogy ez a szerep – értem a monista világnézet elleni állásfoglalást – a francia génuszhoz s nem a germán alaposságnak jutott. Oka ennek az, hogy e fölszabadítást is elsősorban nem az intellektív munkának, hanem az életösztönnek kellett kézbe vennie. Meg kellett érezniök, észre kellett venniök s megtapasztalniök, hogy az a szellemi irányzat, bárminek hívják, a halálba vezet. Mindazt, aminek az új Franciaországban a mechanikai világnézet megtörésére döntő szerep jutott, a néplélek ösztönei inspirálták. A néplélek megmérgezése s az energiák hervadása elleni reakció ösztönszerűen is eltalálta, hogy hol az ellenség, eltalálta, hogy a rendszerben van a baj; ez a mérgezés sugalmazta tudományos fölfogásukat, ez adott beléjük erőt s energiát, hogy a gondolatjárásnak, mely az idealizmus rendszeres letörése volt, véget vessenek s kimondják bátran: nem akarunk meghalni senki kedvéért, akár porosz, akár „tudomány” legyen az!

Az olyan nagy történelmű s élénk vérmérsékletű népnél, amilyen a francia, a szellemi világ kialakítására bizonyára sok mindenféle tényezőnek van befolyása; de különösen jellemző az a nagy különbség, mely ideális gondolkozás, hit s vallás tekintetében a tulajdonképpeni nép s a vezető intelligens osztályok közt észlelhető. Mialatt ugyanis ez utóbbiaknál rendkívül erős a mozgalom a gyakorlati hitélet, tehát a nagy francia tradíciókhoz való visszatérés felé, addig a francia nép nagy zöme vallástalan, sokkal vallástalanabb, mint a XVIII. századvégi forradalom idejében. A vallástalanság hullámvonala a köznépből emelkedőben van, míg az intellektuális osztályoknál határozottan lefelé száll. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy e vonal meghúzásában kezdet óta nagy szerepe volt a tudományos gondolkozásnak; nagy szerepe volt a XVIII. században, s ugyanolyan szerepe van a modern korban. Akkor a francia génusz a filozófia nevében fordított hátat a vallásnak s az egyháznak, s kikiáltotta az emberi jogokat. A tudományosság nimbuszától elkápráztatva nemcsak hitetlen lett, de dühvel támadta a nagy tradíciókat s maró gúnyjal s kezdetben kegyetlenkedéssel is ölte ki a szívekből a hitet s a halhatatlan reményt. A filozófia révén a hitetlenség természetesen először a művelt körökben pusztított, mint melyek ráérték a filozófiával foglalkozni; csak azután csapott át ez irányzat a népbe a vallásellenes demokráciának, később a gyűlölködő antiklerikalizmusnak s legújában a radikális szocializmusnak alakjában. Hasonló tüneteket veszünk észre a francia lélek modern eligazodásaiban. Erős elhajlásokat észlelünk a divatos vallástalanságtól, de csak az intellektuális rétegekben; azonban a népben s a politikus klikkekben még egyáltalában nem. A népet ezidőszerint még teljesen hatalmában bírja az antiklerikalizmus, s a nép lelkére az egyháznak bizony még nincs kihatása. Méltán következtethetünk e jelek-ből arra, hogy e sajátos modern megoszlásnak oka is abban rejlik, hogy oly áramlatok jelentkeznek az intellektuális világban, melyek a materializmus s monizmus „dogmáit” megrendítik s a hit s vallás iránt való elfogultságnak divatját megtörik.

Ezek az intellektuális áramlatok nagyon különbözők s némelyek messze visszanyúlnak. A régebbieket véve, semmi esetre sem szabad ignorálnunk annak az ideális demokráciának befolyását sem, melyet Montalembert képviselt. Benne s társaiban, kiknek száma nagyon csekély volt, a nagy katolikus tradíciók éltek, és sok szimpátiával fordultak a modern

szabadságok s a demokratikus ideálok felé; sőt Montalembert s társai hitték, hogy a régi hitnek s az egyháznak szerencsésebb érvényesülést biztosítanak majd az új idők politikai s szociális kereteiben, mint a császárság veszedelmes, mert szabadságokra féltékeny oltalma alatt, ő nem féltette a kereszténységet a demokráciától; sőt naiv idealizmusában termékeny talajnak nézte a demokratikus szabadságot, s azt hitte, hogy abból az örök igazságok új termékenységgel zsendülnek majd ki; emellett azonban Montalembertnek kevés érintkezése volt a pozitivista tudományossággal s eszméivel is, s egyáltalán az akkor még cézárokat kultiváló s cézárokat szívesen váró Franciaországban keveset ért el.

Nagyobb intellektuális kihatása volt a társadalomra annak a társadalomtudományi mozgalomnak, melynek Le Play, Leroy-Beaulieu, de Mun, de la Tour du Pin tevékenysége s művei adtak súlyt, s mely sokban hozzájárult az egyoldalú materialista világnézet megtöréséhez; sőt voltak bizonyára sokan, kiket ez a nemes, gyakorlati irányzat közelebb hozott az igazi s a szabadságokat – a szellemi világ szabadságait is – tisztelő demokráciához, mint másnemű, filozófiai okoskodás. Ez a nemes demokrácia legújabbán a *Sillon* keresztényszociális mozgalmaiban igazán tavaszi szántást végzett; csupa sillon-t, vagyis barázdát vont a francia néplélekbe. De azért a francia, sőt az egész modern világ keresztényellenes gondolkodásának bástyája mégis csak a pozitivista, monista tudományosság volt; ez volt az a „block”, melyet az ellenfélnek önmagában kellett kikezdenie, ha a szellemi világ nagy fordulását siettetni akarta.

S ez volna voltaképpen az én tézisésem, hogy a modern Franciaországban a szellemek fordulását tulajdonképpen a *monista tudomány kultusza elleni reakció* jellemzi, mely csak a legújabb időben lépett föl karakterisztikus irányzatossággal. Készakarva mondok kultuszt s nem tudományt, mert hiszen tudományt tagadni vagy támadni vagy kétségbevonni nyilvánvaló oktalanság volna; hanem igenis kultuszt mondok, mert jelezni akarom az érzelmi elemet, jelezni az elfogultságot s a szenvedélyt, mely az ilyen egyoldalú szisztémák iránt való állásfoglalásban szerepel, s mely bizonyos, különben a maguk helyén teljesen igaz és senki által kétségbe nem vont fizikai s mechanikai téziseket az anyagról vagy az energiáról metafizikai világnézetekké tágít ki, – mely a különben tiszteletreméltó exakt tudományt illetékességének határain túlra terjeszti ki, – mely oly kérdésekben tulajdonít neki döntő szót s szerepet, melyekben épp azért, mert exakt tudomány s átlag a kvantitás körül foglalatokodik, semmi szava sincs, s mely ezáltal voltaképp meghamisítja téziseinek s hipotéziseinek jelentését s jelentőségét.

Ebben a fiatal, a materialista dogmatizmust megtörő Franciaországban voltaképp három áramlatot különböztethetünk meg, a *forradalmi idealistáknak*, a *katolikusoknak* s a *nacionalista pragmatistáknak* táborát; a legpozitívabb s az irányzat összes jellemző jellegait magán viselő csoport ezek közt az ifjú katolikus Franciaország, melyhez szívesen csatlakoznak a különben gyakran hitetlen nacionalisták is.

Az irodalomban a nagy fordulatot talán legfeltűnőbben Bourget „Le Disciple” c. műve jelzi. Voltak kitűnő költők is, milyenek Charles Guerin, Paul Claudel, kik a katolikus restauráció ügyét nagy sikerrel szolgálták. Még nagyobb erőre kapott e mozgalom, mikor a nacionalisták egyesültek a pozitív katolikusokkal, s mikor oly szellemek ragyogtak s dolgoztak soraikban, mint Maurice Barrès. De azért méltán emelem ki a „Disciple”-t, mely szívén döfte a bárgyú determinizmust s a nemzethalállal kibékülő lemondást. E ponton váltak szét a generációk. „Látom, az én időm hanyatlak s végéhez közeleg” – írja Taine Bourgetnek. De hát az ilyen fordulatnak gyakorlati érvényesüléséhez is sok év, hosszabb idő szükséges. A kimondott katolikus irányban nagy érdemei voltak Brunetière-nek. Ő a mintafrancia; paradigmája e korszak szellemének s megtestesülése a francia néplélek vágyainak. Ő látja, hogy Franciaország haldoklik azért, mert bár sokat tud és ért, de nem képes a nagyra, az áldozatra, a honmentő tetre. Látja, hogy épp a determinista mámor fokozta le az ideálokat s

tompította el a kedélyeket s ezzel tönkretette magát azt az erőt, mely a kultúrát s a nemzeti aspirációkat is éleszti s szolgálja.

Brunetiére a determinista vaspántokat a morális problémák duzzadó erejével roppantja szét. Az ő lelkét főleg az erkölcs kérdései foglalkoztatták, melyek a vallástalan népiskolára s tankönyveire való tekintetből, gyors s ki nem tolató megoldást sürgettek. Az erkölcs tan s pozitivista s materialista gondolkozás világában mint kormány nélküli hajó az ötletek s szeszélyek játéklabdája lett, s dacára a sok próbálkozásnak sem a filozófia, sem a pedagógia nem bírt vele. Jules Ferry s követői, a laikus hit s a laikus iskola hívei, a francia közoktatást azon az alapon akarták megszervezni, melyet ez irányzat egyik híres képviselője, Buisson így jellemez: „L'instruction doit être laïque, parce que, si nous voulons que tout enfant acquière les connaissances que la Convention appelait déjà les connaissances nécessaires à tout homme, nous n'avons pas le droit de toucher à cette chose sacrée qui s'appelle la conscience de l'enfant, parce que nous n'avons pas le droit, ni au nom de l'État, ni au nom d'une église, ni au nom d'un parti, au nom de qui que ce soit enfin, d'empiéter jamais sur le domaine de cette liberté de conscience, qui est le fond même et la raison de toutes les libertés” (La foi laïque, VIII). Ez állásponthoz azonban a politikai s a szektárius gyűlölködés nem volt hű; nagyon is belehatolt abba a szentélybe, melyet „conscience de l'enfant”-nak nevez; nem óvta meg az itt hirdetett neutralitást, hanem ki akarta zárni belőle hamis, filozófiai dogmatizmussal a vallást, s oly fogalmazást adott az erkölcsnek s az erkölcsi kötelességeknek, melynek sem alapja, sem célpontja nincs, s így az erkölcs nélkülözi az erős akarás motívumait s szankcióit.

Ez a csinált ideológia nem köthette le s még kevésbé elégíthette ki a szellemeket. A lélek éppoly kevésbé bírja ki a bizonytalanságot, mint ahogy a test nem tűri az egyensúlyhiányt. Lélek és test keresi a helyét. A bizonytalanság mint érzés jelentkezett az erkölcsiségben s biztos elhelyezkedést sürgetett. S ezt oly sokan érezték, hogy maga Buisson is ily kifejezést ad ennek a rossz érzésnek: „Comment est-ce donc qu'un malaise, latent jusqu' alors, s'est manifesté?” (i. m. 246.) Mintha csak egy általános tengeri betegségben szenvedett volna a francia közszellem!

A pozitivista s naturalista világnézet elleni reakció Brunetiére-nél is hasonló rossz közérzés alakjában jelentkezett. Nem az apriorisztikus vagy metafizikus elemek, nem a rendszeresen fölépített tudományos bizonyítás jellemzi Brunetiére-t; hanem ez a rámutatás, hogy „emberek, egész filozófiátok csak lyukas dió, melyből élet nem fakad. Hiába iparkodtok; morálist ezeken az alapokon nem konstruálhattok”. Mélyen meg volt győződve épp a sok abszurd próbálgatás és sikertelenség folytán, hogy a pozitivista filozófia e problémát nem képes megoldani; ezzel szemben csodálattal szemlélte a keresztény hit s a hívő filozófia alapján emelkedő erkölcs tan. Ez alapokat tisztelte; ezeket akarta megvédeni, ha bizonyításukkal külön-külön nem is foglalkozott. Az ő gyakorlati érve körülbelül mindig ilyen: Nekünk biztos, erős, határozott s inspirációs morálisra van szükségünk; ez a morális oly szükséges s nélkülözhetetlen, mint a mindennapi kenyér; miután pedig ezt a morálist a dualista világnézet s a hit adja, hát tőle veszem, mert elpusztulni nem akarok. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy ez volt az ő egész kereszténysége s az ő egész hitvallása, nem; hiszen ő maga mondja, hogy neki „intimebb s egyénibb” motívumai is vannak a hitre; de mindezzel csak arra a gyakorlati, erős alapra akarok rámutatni, melyen a jeles publicista és kritikus megvetette a lábát s mely kitűnő támpontul bizonyult a laikus erkölcs zűrzavarában.

Szem előtt kell ugyanis tartanunk, hogy Brunetiére nem ellensége a tudománynak; a jeles kritikusról ilyesmit lehetetlen föltennünk; de igenis ellensége a sarlatán „tudósoknak”, kik a tudományos haladásról s a kilátásba helyezett vívmányokról tudósokhoz nem illően nyilatkoztak, kik maguk sem voltak tisztában a tudományos ismeret korlátai iránt s a félművelt közönséget is alaposan összezavarták, mégpedig a hit s az eszmények rovására. A tudomány csődjéről vallott nézetét is így kell értenünk. Nincs az a tudomány ellen mondván, már csak azért sem, mert csak részleges csődről (faillites partielles de la science), ti. annak a bizonyos, helytelenül – mert irányzatosan – beállított tudománynak csődjéről beszél; voltaképpen pedig

nem a tudománynak, hanem azoknak a „tudósoknak” csődjéről, kik mindent a tudománytól vártak, kik a világot tudománnyal kimeríteni, végső alapjáig s fenéig fölszippantani remélték, s kik épp azért inkább sarlatánok s lelkiismeretlen szájhősök, de nem tudósok voltak.

De az idealista reneszánszban a legjellemzőbb mégis csak az, hogy az Új-Franciaország e szellemi irányát hatalommá nem a keresztény filozófok emelték, – kiknek kiválóságát s érdemeit ezzel cseppet sem vonom kétségbe, – hanem azok a matematikusok, természettudósok s nemkeresztény filozófok, kik a mechanikus világnézet szikláit szétrobbantva megint teret nyitottak a hitnek, az eszmények tiszteletének s a transzcendentális erkölcsnek, kik a „laikus” tudományt nem mint „klerikusok”, hanem mint „laikusok” irányzatossággal vádolták meg s épp a tudomány nevében követelték a szabad mozgást az idealista irányban is. Ezt a „laikus” munkát Boutroux, Poincaré, Bergson s társaik végezték.

Mily jótétemény volt ez a francia intellektuellekre nézve, hogy a monista tudomány irreális mámorából fölocsudhattak s megérezhették a valóság egyensúlyát, hogy fölismerhették az exakt tudás természetes korlátoltságát s a minden-megértés babonájának képtelenségét, ugyanakkor pedig az emberi lélek ideális igényei kielégítésének szükségességét! Eddig abban a csepp-valamiben, amit világnak s abban a végtelen semmiben hittek, ami a csepp-világot köríti; mostantól fogva azonban a csepp-valamit szintén lefogták fizikájuk s kémiajuk részére, ugyanakkor pedig a bennünk fakadó s minket környező szellemisséggel, a valóság értelmi tartalmával is érintkezésbe léptek s kezdtek hinni nem a végtelen halálban, hanem a végtelen életben.

A monista tudomány ugyanis újdívatú naiva. A skolasztikát nevette, mint középkori naivát, aki mindent mondvacsinált erővel s tételekkel s lelkecskéekkel magyarázott; maga pedig megint a másik szélsőségnek esett neki, s mindent atomokra, tömecsekre s lökésekre vezetett vissza s az egészet a híg semmiségbe állította bele. Hát hiszen értjük e divatjárást. Az ember voltaképpen mindig monizmusra hajlik, ahogyan hajlik monotheizmusra, s a mindenséget valami egyre, ha nem Istenre, hát tűzre vagy vízre vagy könenyre, valamiféle őselemre vagy ősenergiára akarja visszavezetni. Ennek az egységesítő s mindent világossá tenni akaró vagy legalább világosnak kijelentő hajlandóságnak egyik bemutatkozása az volt, hogy azt mondták, hogy tudományos kifejezésre csak az van hozva, amit kvantitatív kifejezésre hoztak, s hogy annyiban van valamiről tudományunk, amennyiben azt számtani kifejezésre hoznunk sikerült.

Ez program volt, mely abból indult ki, hogy a világon csak szükségesség s mechanika van, s hogy az analitikai szükségesség kimutatása lesz a világ tükre. A tudósok föl is osztották a világot mint a sötét Afrikát a nagyhatalmak, s megállapították a rangfokozatot, melyben a tudományok egymás fölött állnak, s melyben a mechanikából kiindulva fizikán, kémian, biológián, pszichológián át az emberi öntudathoz érünk s mindenütt csak szükségességgel találkozunk. Egyikét a másikból magyarázták, úgy hogy végre a kvantitás lett minden, s a kvalitás szétfoszlott.

De mindez a mondvacsinált tudományosság csak pozitivista álmodozás volt. Már csak azért is, mert hiszen ezt a rangfokozatot meg lehetett fordítani s azt mondani, hogy a mechanika a legkülsőségesebb s a legfölületesebb történés, s épp azért csak valamit, még pedig édes-keveset mond a valóságról. Azt lehetett s azt kellett volna mondani, hogy igenis van mechanika, de hogy alatta van a fizika, hol már nemcsak mechanikai mozgás, hanem sok más adat és kvalitás van, amit a mechanikából kimagyarázni nem lehet; úgyszintén, hogy a fizika alatt van a kémia még több szuverén s visszavezethetetlen tényezővel; a kémia alatt van a biológia újabb, kimagyarázhatatlan erővel; alatta a pszichológia egészen új világokkal, s azokban megint a szellemi világ punctum saliens-e, a szabad öntudat! Mondom, meg lehetett s meg kellett volna fordítani ezt az egész sort, s akkor a tudomány nem azonosíthatta volna magát a legszegényebb tüneménnyel, a mechanikai mozgással s nem köthette volna sorsát hozzá. Csakhogy másképp történt, s épp az ellenkezője történt; a képzelet ez esetben is elszaladt a neki felülő pozitívizmussal. Már rég rá voltunk hangolva e felületességre. Descartes is hangolt rá, mikor

kimondta: „Donnez-moi l'étendue et le mouvement et je vais faire le monde”. Ez előítélet lett évszázadokon át a természettudományos világnézetnek elve. Két szót állított bele a gondolkozásba, s e két szóval, mely csak matematikai vonatkozású volt, mindent takart, azt is, ami nem volt matematika, de mégis valóság volt. Az „étendue” alá elfért az egész nagy természet s a „mouvement” alá az egész fizikai, kémiai, biológiai történet, de ez a „mouvement” csak absztrakt fogalom volt, melynek átlátszó általánosságából a természeti történet észbontó sokfélesége s gazdagsága sehogysem volt lehozható. Hogyan is lehetne az egyszerűben az összetett, pl. a mechanikában a biológia? Nincs benne; de igenis, az összetettet mérni lehet az egyszerűvel, a sejtek mozgását mérni lehet mechanikus ütések s lökések módjára, de nem lehet a mechanikából kimagyarázni a fiziológiai s biológiai történetet!

Boutroux rámutatott arra, hogy a fizikai s kémiai történetekben minden szükségszerűen megy végbe, s hogy önkényes változatoknak nincs helye, de maga ez a fizikai történet csak tényleges s csupa tényszerű, de nem szükségszerű meghatározások keretében megy végbe. Pl. igaz, hogy a víz 100 C-foknál forr, de a melegnek ez a hatása végre is a víz sajátosságán, a hőenergiának ily mértékben való befogadási képességén fordul meg, s ez a sajátosság maga is egy sajátos tulajdonság, mely a vizet a legmélyebb szerkezetében is jellemzi. Minden tárgy így van minősítve; mindegyik így van minősítve, úgy hogy méltán kérdezhetjük: „Comment dans ces conjonctures éxiler la contingence pour introduire la nécessité?” Ez a mozgás ily adatok közt mindenesetre szükséges, de maguk az adatok nem szükségesek.

S nemcsak az adatokat nem lehet szükségszerűeknek odaállítani, hanem a természettudomány nem képes az egymástól sajátos módon különböző erőket egymásból kimagyarázni. A természettudomány egyáltalában nem bír az „erővel”; ő csak a lökést, csak az ütést érti, azaz dehogyan érti, hanem méri. Márpedig a lökés, az ütés ugyancsak nem meríti ki az erő fogalmát. Éppen a gyökéréről, a kiindulásáról nem mond semmit. A különböző erők mozgási egyenértéke hasonlít a közös hadsereg mundurjához, melyet ráadnak magyarra, osztrákra, csehre, olaszra, románra, ukrainistára; a mundur egy, de ami alatta van, a valóság, a faj, az egészen más és más. Sem hőt, sem fényt, sem villanyosságot nem lehet maradék nélkül egymásra visszavezetni.

Különböznék is kár, hogy a természettudományos világnézet nem csinálta meg az ellenpróbát s nem vállalkozott a descartes-i program szerint az „étendue” s „mouvement”-ből apriori konstruálni a világot, konstruálni elemeket, köveket, fémeket, földeket, gázokat, folyadékokat, fákat, füveket, állatokat, pszichológiákat; ez lett volna az érdekes! Mily fölséges bemutatkozása lett volna ez a metódusnak, ha pl. az „étendue”-ből s a „mouvement”-ből konstruált volna oxigént s hidrogént, s ha előre meghatározta volna, hogy e kettőből az a nagy újdonság áll majd elő, melyet víznek hívunk, mely se nem hidrogén, se nem oxigén, mely nem gáz, s nem repül szét, hanem folyik s mely oly lágy, hogy a gyermek is belemárthatja az ujját s oly összepréselhetetlen, hogy rengeteg erő kellene hozzá, míg csak egy kicsit összeszoríthatják, s hogy azt inni lehet, s hogy az szomjat olt! De konstruáltak-e csak egy sajátosságot is? Egyetlen egy tulajdonságot sem tudnak lehozni, egyetlen egy sajátosságot sem tudnak konstruálni; hanem e helyett fölprózzák a dolgokat atomokra s az aprózás közben eltűntetik a sajátosságokat s belecsempészik a mechanizmust, nemcsak a fizikába, hanem a fiziológiába s biológiába is, s mechanizmussal maszkírozzák az eredeti s visszavezethetetlen életfolyamatokat.

Nem csoda tehát, ha ez a kiáltó elégtelenség, ha ezek a hiányos s lyukas magyarázatok öntudatunkra jutnak, bármily nagy tudományos tekintélyekkel takaródnak is. Ennek a materialista tudományosságnak, melyet a balszárnyon Zola romantikája, a jobbszárnyon pedig Taine miljö-teóriája támogatott, éppen fizikusok s matematikusok dörgölké ki szeméből a mámort. Poincaré kimutatta, hogy az exakt tudományok is kimagyarázhatatlan, nem-szükséges ténylegességekkel dolgoznak, sőt a geometriában s a matézisben is emberi konstrukciók (conventions), tehát tényleges s nem-szükséges megállapodások és szerkesztések vannak. Nem igaz tehát, hogy a tudományban csupa analitikus igazság és szükségesség és csupa szám és

mennyiség szerepel, mely kívánja, hogy a dolgok másképp lehetnének, s főleg nem igaz, hogy a világot csak kvantitatív kifejezésre, mondjuk szemlélő megértésre vezethetni vissza. Adva van a visszaverethetetlen, a tényszerű kvalitásokkal fölszerelt valóság s benne az élet s annak virága és csodája, az értelmes és szabad öntudat, s a mi fizikánk s kémiánk, fiziológiánk s biológiánk körülállják e csodavalóságot s nézik az őszerejű s folyton fakadó s le nem fogható akciónak tüneteit; azután fölosztják egymás közt e tüneteket, figyelik, mérik s rendszerekbe kapcsolják azokat, s az egyik csoportot fizikának, a másikat kémiának s így tovább hívják; s azután? Azután kétféle álláspontot foglalnak el; ha okosak, akkor azt mondják: álljunk meg itt s figyeljünk s mérjünk szorgalmasan tovább s hasznosítsuk ismereteinket; ha pedig oktalanok, akkor azt mondják: mindent értünk már; értjük az anyag, az erő, az élet s a szellem titkát, s tudunk mechanikából csinálni fizikát, fizikából kémiát, kémiából biológiát, s nemsokára savas nátriumból kipördül kezeink közt a „punctum saliens”, az élet! Mily filozófiaellenes s irreális fölületességet árul el ez utóbbi álláspont! Becsületére válik a francia szellemnek, hogy ez inexakt fölfogással ki nem békült s épp a reális tudományos szellem nevében követelte, hogy miután a természettudományok föl nem karolják az egész realitást, hát hagyjanak helyet más problémáknak is, s szabadítsák föl az emberi szellemet más igényeinek kielégítésére is, melyeket mechanika s fizika nem kezelhet. Erre nézve mondja Paul Sabatier: „L'évolution naturelle des idées amène la philosophie la plus laïque, non pas à conclure avec le sentiment religieux une alliance plus ou moins politique, utilitaire ou sentimentale, mais à se rencontrer et à collaborer avec lui pour des raisons expérimentales et scientifiques” (L'orientation religieuse de la France actuelle. 119. l.).

A legközvetlenebb s legkihatóbb indítást az idealizmus felé mégis Bergson filozófiája adta. Bármily kifogásokat emeljük is e filozófia ellen, hatása mégis nagyszerű volt. Erről mondja Lotti: „Bergson pszichológiája s Péguy morálkritikájának befolyása alatt egyszerre recsegní s roskadozni kezdettek Taine szcientizmusának s Renan intellektualizmusának s Kant moralizmusának állványai. Kiszabadultunk a determinizusból s föllendültünk az Istenhez, kit megint megtaláltunk”. S honnan ez a nagy hatás? Bergson élesen megkülönbözteti s szembeállítja az anorganikus világot az étellel; ez a két világ annyira különbözik egymástól, hogy – szerinte – az előbbiben csak az okoskodó értelem, a másikkban pedig az intuíció az úr. Az okoskodó értelem eligazít minket a térnek s az időnek kereteiben; olyan az, mint egy jó szemüveg, mely segít, hogy írjunk, olvassunk, faragjunk, vagy mint egy színházi látcső, mely be van állítva a színházi miljönek szemléletére; de azzal a szemüveggel s ezzel a látcsővel nem fogunk napfoltokat vizsgálni; a gyakorlati életen túl ez eszközök hasznavehetetlenek. Oda más ismeret kell; ismeret, mely nem szedi szét az egységeket, hanem összefoglalva, ép osztatlan egységességükben szemléli azokat; ismeret, mellyel az egésztest s annak értelmét meglátjuk, mint ahogy a költő lát és szemléli. Ezt az ismereti formát Henri Bergson intuíciónak hívja, s ezzel kell szerinte a kategóriás ismereten túl fekvő világot, a lelket s életét megfogni s a sematikus tarka-barka fogalmi lepellel letakart valóságot s az abban magát kinyilatkoztató, végtelen Istent megközelíteni.

A nagy szellemi fordulat jellegeit e filozófián félreismerni nem lehet. A materialisták s mindenféle más színezetű monisták ugyanis nagyon könnyedén bántak el a valósággal; ők a lelki élet tüneteit s folyamatait az anyagi folyamatok mintájára magyarázták s a mechanika prokrusztesz-ágyába gyömöszölték bele. Azok ugyan oda el nem fértek; de hiába, a materialista s determinista dogmatizmus kedvéért a papiroson minden szépen elfért oda, s ami sehogysem fért el, azt végre is ignorálták vagy helytelenül magyarázták. De Henri Bergson zseniálisan rámutatott az élet ősi s jelen való eredetiségére: a gondolatok s érzések neki nem atomok; az asszociációk keletkezése s elváltozása neki nem a tömecsek egyesülése s bomlása; az életfolyam neki nem mechanikus állapotoknak más állapotokba való átmenetele; az akarat neki nem az asszociációk energiájának lökése; a motívumokat, az öntudati állapotokat nem szabad úgy elképzelni, mintha a lelken kívül volnának s azt lökdösnék, húznák s mozgatnák, s mintha

a lélek ezeknek a lökéseknek akárcsak több erő eredőjének irányában indulna meg, mikor akar. Így az akarat természetesen nem volna szabadakarat; de ennél durvább s darabosabb felfogást nem lehet elképzelni, s ez teljesen hamis s fiktív beállítása a pszichológiának (Essai sur les données immédiates de la conscience).

Henri Bergson az ilyen s más hasonló nézeteivel a mechanikus determinizmus ellen hangolta a franciákat. Modernné tette a felfogást, hogy az élet új, eredeti fakadás, – hogy a szabadakarat tény mindig egy új tény, egy jelenvaló tény, melyet nem lehet lehozni mindabból, ami volt, akár ismeretnek, emlékezetnek, motívumnak, hangulatnak hívják, s hogy azt megtapasztalni, friss fakadásban megérezni s meglátni kell. Ezt a filozófiát a befejezett s a világgal szerencsésen elkészült filozófiai rendszerek hívei természetesen erős kritika tárgyává tették; de a kritika is nagy szolgálatot tett a szellem fölszabadításának, mert kiemelte s minden kétségen túl világitásba helyezte legalább azt az egy főbenjáró pontot, hogy a természettudományok nem fogják le a valóságot, – hogy a természettudományos metódus nem bírja kimeríteni a világot, s következőleg nem lehet s nem szabad zokon venni, ha az ismeret más irányban is halad, s ha a léleknek igényeit nemcsak egyszereggel akarják kielégíteni.

Voltaképpen ez volt az exakt tudományos álláspont, s éppen ezzel lendített Bergson a spiritualizmuson. Hiszen Bergson nem katolikus, sőt a katolikus filozófia lényegbe vágó kérdésekben éppen az ellenkező álláspontot foglalja el; de azért Bergson mégis rendkívül nagy szolgálatot tett a hitnek azáltal, hogy megtörte a determinizmusnak s az egyoldalú monizmusnak büvkörét; szabad teret nyitott a törmelék s a zig-zugos falak közt s erős lökést adott a psziché szabad s önmagát megtaláló eligazodásainak. Ez az elfojtott ideáлизmus azután mint praktikus katolicizmus fakadt ki a francia földből. A metafizikai irányzat így szokott gyakorlativá lenni a hitben. Rousseau deizmusa így lett Chateaubriand katolicizmusává; William James indifferens vallásossága így lett az angol s amerikai szekták vakbuzgóságává. Nem szoktunk megmaradni a metafizikai felhők közt, hanem leszállunk a hit gyakorlati életének útjaira. Akik ez úton ismét hívökké, mondjuk, Franciaországban buzgó katolikusokká lettek, azok nem gondolnak arra, hogy a bergsonizmust a katolikus filozófiával kibékítsék, sőt tézisekkel egyáltalában keveset törődnek; főérzésük az öröm, hogy kiszabadultak a materializmus karjaiból. Eszköz e célra a bergsonizmus volt, negatív, vagyis az akadályokat eltávolító értelemben. Erre nézve idézhetem még Paul Sabatiert: „Guyau, Bergson, Boutroux, William James n'ont à aucun degré l'attitude de créateurs d'une doctrine religieuse, aréligieuse, ou antiréligieuse. Malgré la diversité de leur manière de voir, il y a entre eux une analogie fondamentale: les regards et l'effort de ces hommes si différents vont dans la même direction; ils cherchent à saisir l'évolution religieuse, à l'interpréter, on pourrait presque dire à la servir” (I. m. 91.). Ez az igazán exakt s méltányos álláspont hódította meg Bergsonnak a francia intelligencia rokonszenvét s indította meg az intelligenciában a valláshoz, a transzcendentális erkölcshez s az ideáлизmushoz való visszatérést.

Ez a filozófia nem is akart teljes, befejezett rendszert adni, főleg pedig nem akart vallási rendszert s hitbéli eligazítást adni, hanem beérte azzal, hogy megfigyelje a szellemi életet s hogy szolgálja a lelket a maga sajátos fejlődésében s következőleg vallási igényeinek kielégítésében is. Ismétlem, csakis így s nem másképp kell elgondolnunk Bergson filozófiájának a katolikus hitéletre való befolyását.

Érdekes, ha a francia közélet jelesei nyilatkoznak e mozgalmakról; Denys Cochin báró pl. ezeket mondja: „A francia katolicizmus az utolsó években nagyot haladt előre. Mert jóllehet a vallási közöny az ország egyes vidékein emelkedett, de ezzel szemben Párizsban a vallásosság számban is, intenzitásban is gyarapodott. Utalok a munkások, a vasutasok katolikus szövetkezeteire, melyek ma százezernél több tagot számlálnak. Erről húsz év előtt álmodni sem mertünk. Vagy vegyük a városi tanácsot. Húsz év előtt 80 tanácsos közül hat volt katolikus, ma a tanács fele katolikus. S nagyon sajátos jelenség, hogy a katolicizmus leginkább az intellektuális körökben hódít. Míg a mi fiatal éveinkben az ifjúság is materialista elveket

fitogatott, míg a 80-as években a katolikusok is kacérkodtak a darwinizmussal; addig *a mai filozófiában a száraz racionalizmus helyét bizonyos intuíciós irányzat foglalja el, mely – szerintem – előnyére válik a katolicizmusnak*. Ezért van az, hogy ma a legfelsőbb értelmi körök is szívesen foglalkoznak a vallás kérdéseivel. S utalok még egy más lelkes franciára, aki ezeket írja: „Mit tudtok ti (ez elsősorban a németeknek, de azután mindnyájunknak, az egész külföldnek szól), mit tudtok ti Franciaországról? Kit ismertek? Tán két-három tucat regényíró? Ez aztán valami! A mai világban a tudomány s a gyakorlati élet oly nagy tért foglalnak el, hogy az irodalom a nép gondolkodásának legfelületesebb bemutatkozása lett. S magából abból az irodalomból is leginkább a színirodalmat ismeritek, vagyis azt a nemzetközi konyhát, mely a gazdag kozmopolita hotel-közönség számára főz. Azt hiszitek talán, hogy a mi komoly munkásaink tudják azt, hogy mit játszanak azokon a deszkákon? Pasteur egész életén át tízszer sem volt színházban. Ti a mi regényeinknek, boulevard-színházainknak, politikai intrikáinknak túlnagy jelentőséget tulajdonítotok. Mutathatok nektek asszonyokat, kik sohasem olvasnak regényt – fiatal, párizsi leányokat, kik sohasem jártak színházba – s férfiakat, kik sohasem foglalkoztak politikával, s mindezeket a szellemi elit-körökből. Ti nem ismeritek sem tudósainkat, sem költőinket. Ti nem láttatok soha egyet sem a mi csendben dolgozó művészeink közül; nem ismeritek a mi igazán nagy katolikusainkat s éppoly kevésé a mi ateistáinkat. A népről nem is szólok. Nem ismeritek azokat a bátor lelkeket, kik szegényes lakásokban, a párizsi manzárdokban vagy a néma vidéken laknak, kiknek egész élete nagy gondolatokhoz s folytonos lemondáshoz szokott; nem ismeritek ezt a réteget, melyben Franciaországnak lelke és ereje rejlik, lélek és erő, mely hallgat és kitart, mialatt azok, kik elitnek hívják magukat, folyton rothadnak s letűnnek a színről, hogy új elemek lépjenek helyükbe. Talán csodálkoztok, hogy vannak franciák, kik nem azért élnek, hogy boldogok legyenek, hanem azért, hogy meggyőződésüket győzelemre segítsék s a jónak szolgáljanak? Nem ismeritek ti a kisembert, azt a népet, mely dolgoosan s takarékosan s csendben él, de melynek szívében lobogó láng ég!”

Ez a néma, ez a jobb Franciaország föl akar ébredni; ki akarja dörgölni szemeiből a mámort; ki akar emelkedni a materialista filozófia által reá hozott jégkorszakból. A determinizmus merevségében jéggé, vagyis szükségességgé fagyott az egész világ, – jéggé fagyott a tényyszerűség, a kontingencia, a spontaneitás, a szabadság, az élet. Ily jégkorszakok nem ritkák a szellemi világban; volt a görög filozófiában is ilyen; az eleaták kezében is megfagyott a világ; voltak bölcsek, kiknek szemében nem mozdult meg semmi, kik előtt a mechanikai mozgás is képtelenség volt. Jégkorszak volt Spinoza világa is, ahol a statikus „substantia” volt a valóság lényege, az a szükséges minden; – jégkorszak volt Leibniz és Malebranche világa, amennyiben a kauzalitást, a hatást, a cselekvést tagadták s a „monas”-ok egymás mellé sorakoztak, s ami bennük végbement, azt a „harmonia praestabilita” rendezte úgy el. Jégkorszak volt a pozitivista, természettudományos világnézet korszaka is, akár a materialista Holbach, akár a pozitivista Comte vagy az evolucionista Spencer és Haeckel kiadásában. S jégkorszaknak mondom ezt, mert jóllehet itt mindent a mechanikai mozgással akarnak magyarázni, de tagadják az igazi cselekvés gondolatát, az eredeti akciót, a spontán, a szabad életet. Ebből a jégkorszakból akar kiemelkedni a modern Franciaország, mely szakít a determinizmussal s a „Le Disciple” bányász logikájával, ki a „tudomány” kedvéért minden alávalósággra és komiszásra rákultiválja magát, de tönkremegy rajta. Félre e nagy betegséggel – mondják a modern idealisták, – temessük a holtakat, bárkinek hívták is; akár Taine-nek, akár Renan-nak, Anatole France-nak vagy Nietzsche-nek. Meghaltak; nincs mit mondaniuk nekünk, kik élünk s kik meghalni sem a poroszok kedvéért, sem blazírt teóriák kedvéért nem akarunk. Volt idő, mikor a francia közszellem befefeküdt a miljö-teória s a determinista filozófiák koporsóiba s hitt a halálban s a román fajok vesztében; most azonban fordult az idő s az új Franciaország hisz a lélekben s a szabadságban s élni s tenni s győzni akar! Ez mindenesetre van legalább is oly filozófia, mint az a másik, s hál'Istennek, most ennek van divatja! E

filozófiának nyomában ébred életre az erkölcsi reneszánsz. Róla írja Bergson: „Mindenesetre hiszek Franciaországnak valaminémű erkölcsi újjászületésében, s ami e részben legjobban megragadja figyelmemet s jó reménnyel tölt el ez újjászületés szimptomái iránt, az épp az a körülmény, hogy e nagy fordulatot nemcsak az eszmék elváltozásának kell tulajdonítanunk, hanem az akarat teremtő erejének is. Márpedig az akarat a temperamentumnak a kifejezése, vagyis annak, ami legnehezebben változik el. E szempontból a mai fiatalság fejlődését valami csodafélének nézem.”

A latin s germán kultúra a világháborúban (1917)¹³

Sokat beszélnek most a latin s germán kultúráról, nem annyira minálunk, mint inkább az entente-nál, sőt a Briand-i, Sonino-i, Boselli-i, Asquith-i miniszteri dikciókban már az egész világháború tulajdonképpen a kultúráért folyik, s kultúra alatt természetesen csak a magukét értik. A latin kultúrán kívül, az ő beállításuk szerint, más kultúra nincs. A germán kultúra meg éppen nem számít. Amit annak hívnak, az csak barbárság, s így a kultúra amúgy igazában a latin kultúra. Mindenesetre feltűnő, hogy mikor az egész világ tudja, hogy a háború tűzvészét Angliának féltett világoralma, azután meg más éppen nem kulturális hatalmak, amilyenek a gazdasági hatalom utáni vágy, a pánszlávizmus s francia revanche bosszúlihegése szítja, akkor az entente-hatalmak a kultúrát féltik, ürügyül a kultúra védelmét s a barbár német militarizmus letörését használják a világháború megindítására s annak „az összezúzásig” – mily kultúrérzet ez is – való folytatására! Az emberiség nagy érdekét látnák abban, ha a germán kultúrát letiporhatnák s a latin kultúrát emelhetnék kizárólagos uralomra. Még különösebb pedig az, hogy ugyanakkor mi mindnyájan, kik az entente-tal szemben állunk, egy percig sem tagadjuk, hogy a franciák, angolok, belgák, olaszok kultúremberek, sőt elismerjük nagy értékeiket s fájljuk, ha azokból bármi is elvész.

Ezt a különbséget le kell szögeznünk; másrészt pedig hirdetnünk kell, hogy ez a világháború nem kultúráért folyik. Tisztára puffancsnak s frázisnak kell kijelentenünk minden oly kiszólást, mely a háború okát a fajok s kultúrák kikerülhetlen összeütközésében keresi s azt a rettenetes, vad küzdelmet a nemzeti génuszok különbözőségéből magyarázza. Senki sem tagadja, hogy vannak faji s kulturális különbözőségek a háborús felek közt, de napnál világosabb, hogy a világháború nem az ellentétekből, hanem elsősorban a gazdasági érdekek ütközéséből szakadt nyakunkba. Beigazul itt Bebel szava: „das ist der Kampf um den Futterplatz” – s ezt a harcot a „vályúért” ugyancsak nem a dolgos s szorgalmas Németország, hanem az elbizakodott s gazdasági tekintetben hanyatló Albion kezdte meg.

A latin s germán kultúra közti különbségek tehát, ha megvannak is, de ártatlanok a világháború fölidézése körül; ezzel azonban nem mondom azt, hogy nem nyilatkoznak meg s nem érvényesülnek benne, sőt azt tartom, hogy a háború, amint fakasztója sok jónak s rossznak, úgy kinyilatkoztatója a faji pszichének is. S e jellegek közül egyikre-másikra rá akarok most mutatni.

Először is ki kell emelnem, hogy lesznek a kultúrának lényeges jellegei, melyek iránt nincs különbség a nyugati kultúrák közt; ezek tehát egyaránt meglesznek úgy a latin, mint a germán kultúrában. Minden kultúra valamiféle emberi világot jelent, – nem nomád tábort, nem cigány szekeret, nem vackot, hanem világot, melyet az ember teremtett bele a nagy természetbe, s ugyancsak világot, melyet a saját lelkében s öntudatában épít fel. A kultúra műve eszerint kettős: *körülöttünk van s bennünk van*, s az egyikét a másiktól elválasztani nem lehet; de jóllehet e kettő együtt jár, azért a műveltség fokának elbírálásában mégis tulajdonképpen az a körülmény dönt, hogy mily helyet vívott ki az ember önmagának s egyéniségének, s nem az, hogy mennyire győzte le ésszel s technikával a földet s hajtotta uralma alá a tengert s a levegőt. Azon fordul meg a kultúra értéke, vajon az ember teherhordozója-e vagy ura s élvezője-e saját kultúrájának; vajon csak élő kariatid lett-e belőle, aki görnyedve tartja önteremtette világának terhét, vagy szabad ember, kinek a külső kultúra csak piederstál, hogy azon emelkedjék ki az egyéniség? Az igazi kultúra súlypontja nem lehet a technikában, a gépekben, nem lehet az intézményekben s a civilizációban, hanem csak saját lelkünkben. Saját lelkünk nemességén s emelkedettségén olvassuk le a kultúra fokait. Hasonlóképpen minden kultúrában meglesz a

¹³ *A latin és germán kultúra a világháborúban* megjelent a „Katholikus Szemle” 1917-i évfolyamában 6. kk. II.

társadalom-alakító, a társadalmat tagozó s differenciáló irányzat; mert minél magasabbrendű egy organizmus, annál tagozottabb is az. Meglesz benne az ember-megbecsülés érzeke s ugyanakkor a tekintély hatalma. Kik önállóak, azok hódolni is tudnak majd; hiszen az egész társadalmi szervezet célja a jobb s nemesebb ember, még pedig minél több belőle.

Ezen lényeges s általános sajátságokon kívül azonban föltalálhatunk a kultúrában s nevezetesen a latin s germán kultúrában is sajátos árnyalatokat s különbségeket, melyek ezidőszerint nagyon is latba esnek s jellemző vonásokul verődnek ki a germán s latin kultúra arculatán. E sajátságokat röviden jellemzem, ha azt mondom, hogy ezek az élet s a magatartás azon különbségéből valók, melyet *a germán s a kelta vérmérséklet s történelem teremtett meg s állított a világba*.

Germán és kelta vérmérséklet... ez az, amiről tulajdonképpen szó lehet. Latin kultúráról kevésbé beszélhetünk, s ez az elnevezés, „latin kultúra” félreértésre ad alkalmat. Latin alatt mégis csak a rómaid kell értenünk; s jóllehet nyelv tekintetében helyesen járunk el, ha franciát, olaszt, spanyolt s a rengeteg sok latin szó felvétele s meghonosítása következtében még az angolt is – ezt természetesen a legkevésbé – latin jellegűnek tartjuk; azonban a kultúrában nem a nyelv a döntő elem, hanem inkább a vér, s amit az hordoz, az érzület s az élet; s ha így állítom be a problémát s az úgynevezett latin kultúrában is a vér s faj sajátosságait keresem, akkor úgy találom, hogy *a germán kultúrával tulajdonképpen nem a latin, hanem a kelta kultúra áll szemben, s amit most átlag latin kultúrának hívnak, azt kelta kultúrának kell mondanom, mert e kultúra kialakulásában jellemző elemnek a kelta vért tartom*.

Tehát *germán és kelta kultúra*, ez a szembeállítás sokkal találóbb, mint amelyet hangoztatni szeretnek, *a germán és latin*.

A germán kifejezetten az az elem, mely leginkább különbözik a keltától, más föld, más ég alj szülte. A germánok eredetileg szegényes, nélkülöző néptörzsek voltak; sivár környezetben, terméketlen talajon, ködös s borús ég alatt végtelen erdőkben, melyeket átgázolhatlan mocsarak szakítottak meg, éltek. A lelkük küzdelmes igénytelenségre s szűkösségre szorított, s míg egyrészt harcra s küzdelemre volt beállítva, másrészt megint a vigasztalan s kemény környezettől el önmagába, a belső világ álmai s eszmélődése felé fordult. Az ilyen ólmos ég s kemény élet természetesen sokban gyámoltalanná teszi az embert; hiányzik benne a hajlékonyság s könnyedség, a lendület s virtuozitás, s valóban a cézároknak alatti éppúgy, mint a középkor kezdetén a germánok inkább tenyeres-talpas medvék voltak; „hatalmas testek”, „corpora plus quam humana”, de sok öntudatlansággal; lelkük ki volt éhezve s szomjas volt Itália kék egére, szépségére s művészetére, s nehézkességével s romlatlan egészséges érzékével nagyon elütött az évezredek alatt kidolgozott s azután elolaszosodott latin kultúráról.

Itália lett végzet a germánságnak. Figyelmét, erejét, vérét s hatalmát nemcsak a népvándorlásban, hanem még a német-római birodalom idejében is folyton Itáliára fordította, s nem ért rá otthon hatalmas, nemzeti állammá lenni; hadait egyre dél felé vezette a régi cézári álmok s vágyak irányában, ahelyett, hogy a németiséget egységesítette, fönt északon a tengerre, keleten pedig a térfoglaló szlávság felé irányította volna. Ezáltal folyton a gyülevész, itáliai népeket táplálta s frissítette fel vérével s bennük a tulajdonképpeni germánságnak ellenségeket nevelt. A körmönfont taliánok azután meg is borotválták őket szappan nélkül az állami s egyházi életben egyaránt, s jó hasznát vették a germán vérnek s hatalomnak saját dekadens fajuk felélesztésére. A német-római császárok e nagy nemzeti öntudatlanságát tekintve, igazán germánoknak bizonyultak; „auch sie gehörten zum Volke der Dichter”, kevésbé mondhatjuk róluk e tekintetben: „zum Volke der Denker”.

Mi más világ volna ma, ha Németország nem enged a nagy világtörténelmi császárnak, Itália varázsának, s ha germán erejét ki nem szövögeti imperiális álmodozással, hanem kiépíti azt szerves, nemzeti hatalmassággá! Mi más világ volna ma, ha Németország évszázadokon át nem hull szét tizenhatod- s harminckettedrétü Reuss-Schleiss-féle államocskákká, s ha a nagy egységesítés folyamata, mely Poroszországból indult ki igazán s tetőfokát eddig Bismarck által

érte el, már századokkal ezelőtt indult volna meg! De ami késett, az el nem maradt, s most már a nemzeti német birodalom áll Európa szívében, s az a körülmény, hogy ez a birodalom a legújabb keletű, nagy előnye lett a világháborúban is Németországnak, mely, úgyszólván, most érzi magát fiatalnak, mialatt a francia s angol nemzettestek már szinte vénhednek. A nagy egységnek érzete most járja át a germánság lelkét, mely eddig csupa szakadás s széthúzás volt, úgyhogy nemcsak a déli német nézte idegennek az északit, hanem a múlt század elején a kempteni vagy immenstadti sváb úgy beszélt Münchenről, mint mi a külföldről.

Ily történelmi viszontagságokon esett át a germánság, mely ha Poroszországban vegyült is szláv elemekkel s később XIV. Lajos idejében franciákkal, azért mégis teljesen megóvta, sőt kifejlesztette a maga sajátos szellemét.

Ezt a kultúrát először is a kedély mélysége s az önmagába-térés s ezzel kapcsolatosan komoly erkölcsi érzés, nagy kötelességtudás s felelősségérzés jellemzi. A germán kedély, mely szerény életviszonyokban s szétaprózott állami közületekben nevelkedett, inkább hajlik az eszmények s az eszményi értékek tisztelésére s nagyrabecsülésére. A középkori német misztika s az újabkori német néplélek, mely utóbbi, hogy mást ne mondjak, a dalokban s népénekekben csendül meg, a kedély mélységére s érzékenységére mutatnak. A germánság nem a zsenik s az úgynevezett „erős szellemek” hazája, sőt talán azt kell mondanunk, hogy a nagy kötelességtudás inkább párosul értelmi középszerűséggel. A német szellemet is nem az „esprit” s a virtuozitás, hanem inkább a mély érzés, az elmerülés, a korrektség, fegyelem s a kötelességek szimmetriája jellemzi. Kőoszlophoz s nem lángoszlophoz hasonlítanám. Ez a kőoszlop jól meg van vonalozva s elbírja a reánehezhető terhet, az erős életrendet; míg a lobogó tűoszlop, bár szintén a magasba emelkedik, de állhatatlan s bizonytalan körvonalú, s energiáját inkább a törtetés, mint a rendületlenség jellemzi. A német filozófia is Leibnizen kezdve Kanton, Hegelen, Fichtén át Wagner Richárdig – ez filozófus is volt – az ideális értékek szolgálatában áll, ami a lelki világ s az erkölcsi világrend iránt való érzékenységről tanúskodik.

Ezt a lelkiséget lehet azután szentimentalizmussá fokozni, s akkor gyengeség lesz belőle, de lehet nagyszerű akarati energiává s erőteljes idealizmussá is fejleszteni; lehet belőle nyávogó romantika, de lehet gót dómokat építő kereszténység s a legelszántabb „imperativus categoricus”, mely a „verdammte Pflicht und Schuldigkeit” ridegségét mély bensőséggel párosíthatja, főleg ha a kötelességteljesítéshez az erőt nemcsak absztrakt eszményekből s a romlatlan erkölcsi érzésből, hanem a kedély legmisztikusabb mélységeiből, a vallásosságból is meríti. Úgy látom, hogy ez meg is történt, mert a kereszténységet is a legkomolyabban a germán néplélek vette föl magába, s másutt is, ahol az jelentkezik, pl. Franciaországban, Angliában, sőt Olaszországban is, nem a kelta vérből, hanem a germán szellemből kell eredeztetnünk erejét.

Itt alkalmat veszek magamnak, hogy *a germán lélek ez imént említett két sajátosságára kitérjek, a kedélyre, mely tud szentimentális s mely egyszersmind mélyen vallásos tud lenni*, de amelyben a szentimentalizmust gyöngeségnek, – a vallásosságot pedig erőnek kell tekintenünk. E részben a kultúrtörténetekben sok hebehurgyasággal s logikátlansággal találkozunk.

Nincs az a sajátság, mely ne lehetne kétélű fegyver, vagyis melynek ne volnának előnyei s gyengéi, így vagyunk a germán kedéllyel is. Ami a szentimentalizmust illeti, azt a néplélekben a politikai szétszakadozottság s az azzal járó s elszenvedett folytonos kiskorúság ugyancsak kifejleszthette. Már az a szerencsétlen körülmény is, hogy a germánságot a politikai helyzet gyámoltalanságra s tehetetlenségre szorította, s a nagy németiséget az Északi- s Keleti-tengertől le Itáliáig s Elbától az elzászi s lotharingiai s flamandi nyugati határokig féltékenykedő, tehetetlen államocskákra aprózta, valamiféle siralmas beletörődést nevelt a germán néplélekbe, mely nagynak látta magát, s mégis törpének s tehetetlennek kellett lennie. Körülötte a nagy nemzeti államok, maga pedig germán törzsek mozaikja, mellyel csak egyik-másik nagyobb német császár tudott valamire jutni. E politikai copftól s tehetetlenségtől éppen a mély kedély lesz lággyá s a gazdag gyengévé. Éppen a „corpora plus quam humana”, az óriások válnak síró

gyermekké képtelen helyzetekben. A nagy erő – mondja Dreismann az ő kultúrtörténetében (Das Keltentum in der europäischen Blutmischung) nehéz helyzetekben s nagy sorscsapások alatt a kelta-román virtuozitással szemben sokszor szentimentális önfeladássá változott, s a „furo teutonicusból” lekvár lett. Erre például felhossa már a vandálok egyik vezérét, Gelimert, aki, midőn Belizár őt minden oldalról körülzárta s menekülésre nem gondolhatott, oly lágy lett, hogy a diadalmas hadvezértől egy kenyeret kért, hogy éhségét csillapítsa, – egy szivacsot, hogy könnyeit főlészárítsa, s egy citerát, hogy bánatát elpanaszolja. Ily kedélyi visszaesésekkel találkozni a német történelemben gyakran, nevezetesen pedig a napóleoni harcokban is, hol a fölényes kelta géniusszal szemben siralmas szerepet játszott a német kedélyesség s tehetetlenség.

De az utóbbi évtizedekben épp az ellenkező irányzat kerekedett felül. A sok német törzs s kis állam egy hatalmas nemzeti birodalommá kalapálódott össze, s a „vér s vas embere”, Bismarck, új tavaszt hozott a germánságra. A kaotikus törpeségek tömkelege az egységes Németországnak adott helyet; a népek s nemzetek Istene új lelket lehelt a germán tömegbe, a maradi, széthúzó néptöredékekbe, s a nagy testen átvillant az erő érzete, vasakarattal s kötelességtudással párosulva. A germán lélek megőrizte kedélyét, de most már nem pityergős.

Második megjegyzésem arra vonatkozik, hogy állításom szerint a legkomolyabb vallásosságot Európában a germán lélek fejt ki s tünteti föl önmagán. Igaz ugyan, hogy magát a kereszténységet éppen angolszász s skót bencések hozták Németországba, – onnan a skót bencés kolostorok tekintélyes száma Németországban, melyek közül némelyek, pl. a bécsi, mai napig is megtartotta nevét s Schotten-Stift-nek hívják; de az elmélyedést s az áhítatot, a mély érzést s bensőséget a germánság a kereszténységbe a saját maga lelkéből vitte. S ezt cseppet sem csodálom. A német kedélyvilágban a kereszténység éppoly hatalmas s szerencsés fejlődést vett, amilyet a metafizikai eszmélődés a német filozófiában. Ez a kedélyi mélység s metafizikai érzés hordozza a germán vallásosságot, s azért hihetetlen felületességre vall s teljesen félreérti a vallás kapcsolatát a kedéllyel s a metafizikával, ha valaki a vallásosságot – mint pl. az említett Dreismann is, – a külvilág mostohaságából származtatja s azt mint pótlékot mutatja be mindazért, amit az ember a szegénységben s szűkösségben nélkülözni kényszerül. Szerinte a germán is azért lett vallásos, mert a maga rideg, szegényes világában jól esett neki megittasulni a jövő szöbb világ reményétől; ez ittasságában megfedekezett a környezet mostohaságáról. Szóval a szegényes germán lélek mindenképpen alkoholra született, majd sörre, amiből sok fért bele, majd másféle szellemi hasisra. Eszerint a müncheni Hofbräuhaus s a kölni dóm bátran állhatnának egymás mellett, mert egy lélek szülöttei, – de akkor harmadiknak állítsuk oda Kant s Hegel filozófiáját s tán Richard Wagner zenéjét is. Ily komédiás lesz a németből, mikor kelta szellemességre adja fejét!

De elég ebből ennyi. Az ily szellemeskedés bizonyára nem változtat azon, hogy a germán kultúrát – mint mondtam – elsősorban a kedély mélysége, a komoly erkölcsi érzés s nagy kötelességtudás jellemzi.

Állítsuk már most ezzel szembe a kelta kultúrát s szellemet, mely mozgékony, ideges, pajkos, állhatatlan, hajlékony és könnyűvérű. Ez a vér s népszellem összeelegyedett a népvándorlásban Európának majdnem minden régibb népelemével, itt-ott még a szlávssággal is s a legváltozatosabb népkeverékeket képezte, főleg a régi Galliában, Itáliában s Britanniában. Mikor a német törzsek, nevezetesen a frankok Galliába s a szászok Britanniába nyomultak, ez országokban a kelta vér egyesült a germán népelemmel, s majd legyúrta azt, majd megint ez kerekedett felül rajta; erre klasszikus például szolgál Franciaország s Anglia történelme. Franciaországban is volt s van germán vér és virágzott a gótika; de ezek aztán letörtek, s felülkerekedett a kelta szellem. Mindenesetre érdekes, hogy a franciák a frankoktól, tehát a legdurvább s legkeményebb germán törzstől vették nevüket, kik a népvándorlásban a Keleti-tenger felől nyugat felé vonultak s a mai Franciaországban az idegen kelta s latin népekbe oltódva, egy ideig uralkodó szerepet játszottak. A kelta és szász, tehát germán elem Angliában

is egybekeveredett, mégpedig úgy, hogy ott a germán vér és kultúra maradt ugyan fölül, de azért a kelta vér s a kelta szimpátiák mégis túlságosan érvényesültek Anglia történetében, míg végre kialakult a józan, gyakorlati, hidegvérűnek mondott angolszász polgárosodás, mely Anglia mai hatalmát hordozza. Ezen a modern Anglián is sok a kelta vérkeverékből való jellemvonás, – a francián meg éppen elhatalmasodott a kelta jelleg. Mialatt a germán kultúra jellege az egyén morális kvalitásossága, a kötelességtudás, az igénytelenség, a korrektség, a mérséklet s alaposság; addig a franciát sok zsenialitás, bravúrosság, ötletesség s az invenció jellemzi. A francia géniusznek finom érzéke van a nemes formák, a szépség, a kellem iránt, de játszi, bravúros voltában nagyon alkalmas arra is, hogy magukkal ragadják az új eszmék és vágyak áramai; lelke gyulladással s szereti a pátoszt s a nagy gesztust, – bár e részben az olasz még túltesz rajta. A világháborúban is a francia az egyetlen nép, mely az elmaradhatatlan pénzérdekektől eltekintve, melyek itt is döntő szerepet játszottak, nagyrészt mégis csak indulatból, revanche-ból küzd. Nagyon érdekes, hogy az angolon is miképp verődik ki a kelta típus; természetesen egészen másképp, mint a francián; de azért mégis csak úgy, hogy szembeötlik az angol s a német géniusz különbözősége, s azt kell mondanunk, hogy az angol, bár legyőzte magában a kelta elemet, azért mégsem német. Az angol szellem *egyrészt sajtáságosan konzervatív, másrészt esetlenül egyoldalú, nyers és erőszakos. A következetesség hiánya s a „spleen” nagyon könnyen megkörmölyézik lelkét.* Nem akarok most vonatkozni a társadalmi s polgári élet formáira, melyeket tapasztalásból nem ismerek; de föl akarom említeni azt a következetlenséget a szellemi világban, melyen annyi az önkényes s logikátlan vonás. Egy angol fejben külön állhat a hit, külön a filozófia vagy a természettudomány, s ha valaki az egyikről a másikra következtetni akar, azon veszi magát észre, hogy ez Angliában nem szükséges vagy legalább is nem szokás. Az angol intézmények nebánsvirág, s az előtt tudománynak is, logikának is becsapják orra előtt az ajtót, így mindenestre föl lehet tartani évszázados intézményeket s szokásokat, de másrészt ez a merev elzárkózottság s elszigetelődés egy sajátos s nekünk egészen idegenszerű lelkületre mutat. *Ezzel kapcsolatos sokféle bizarrság s nyersesség s egyoldalúság a tudományos s gazdasági élet terén is! A legtöbb abszurditást, túlzást s a babonát a hit világában is az angolok s amerikaiak termelték.*

Gondolom, hogy nem túlzok, *ha e jellegekre vonatkozva azt állítom másodszor a germán néplélekről, hogy az, ha nem is oly zseniális és bravúros, de határozottan szimmetrikusabb, logikusabb, kitartóbb. Jellege az alaposság s megfeszülés s a szervezés.* Amire ráadja a fejét, azt szívósan s okszerűen kezeli. Kevesebb pátosszal, de sok energiával beleáll a dolgok rendjébe; nekifekszik földjének, mely nem Kánaán, – iparának, melyet voltaképpen csak az utóbbi ötven év alatt fejlesztett ki, – s ha kell, nekifekszik a háborúnak, neki a világháborúnak is, s bizonyára nem azért, hogy hódítson, hanem azért, hogy a kultúrának a szabad tengert biztosítsa, nekünk éppúgy, mint a franciának, belgának s olasznak.

A germán szellem erkölcsi jellegének kidomborítása végett összehasonlítom a germánt a magyarral is. A magyar nép határozottan értelmesebb, mint a német, s ahol el nem rontották gyáriparral vagy nagy városokban, ott tiszteletreméltóan tisztességes is, de nincs meg benne a kötelességtudásnak az az irányzata, nincs meg a rend s a munka szeretete, a törekvés ösztöne, az erő kifejtés vágya, legkevésbé pedig van meg benne a szociális érzés! *S ez a szociális érzés s a szervezettség, annak kifejlett magas foka épp az a második jellemvonás, melyben nemcsak a magyar, de a kelta kultúra is nagyon különbözik a germántól.*

A kelta kultúra, túl-individualista lévén, nem állítja bele az individuumot úgy az egészbe, a rendbe, a társadalomba s az államba, mint ahogy azt a germán kultúra teszi.

A germán kultúra mindent szervez, s szervezi azt az utolsó részletekig. Akar ugyan s nevel is erős s öntudatos individuumot, de azt a társas munkának, a közérdeknek szolgálatába állítja. Kifejleszti az egyedet, de rendet akar, s lompossgot, rendtelenséget, önkénykedést nem tűr. Természetes, hogy ezzel jár a „drill” is, jár az engedelmesség, a fegyelem, no meg a „Parade-Schritt” s mindaz, amit német militarizmusnak hívnak. De hogy erre is mondjak mindjárt

kadenciát, kérdezem: Ki kíméli jobban az emberanyagot, ki a katonát? Az angol, a francia, az olasz, and last, not least – ennyit szabad még most is angolul beszélni – az orosz, vagy talán bizony mi?

A germán kultúrának ugyancsak nem lehet szemére hányni, hogy ott az ember semmi, s csak a szervezet, a gépezet valami; hiszen ahol az egyed keveset ér, ott a sokaságból egyáltalában nem lesz szervezet, hanem az inkább csak tömeg marad; míg ellenben a germán kultúrának jellemvonása s tendenciája az, hogy az egyest épp úgy, mint az egész szervezett nemzetet beleállítja a közös törekvések egyre újabb formáiba!

Éppen a gazdasági élet szolgál például a szervező munkára. Akár a földművelést, akár az ipari életet vesszük, Németország megmutatta, hogy mit lehet együtt s szervezett erővel elérni s hogyan lehet ötven év alatt franciát s angolt túlszárnyalni. Németországnak átlag silányabb a talaja, de majdnem kétszer, sőt háromszor annyit termel rajta, mint termelünk pl. mi a magyar Kánaánban. De ezt csakis az egész gazda társadalom szervezett munkája által érheti el, melyben az állam, a közigazgatás s főleg a gazdasági kamarák segítik s irányítják az egyesek termelését s a mezőgazdaságnak földjavító s hozamot szaporító tevékenységét. *A magyar földművelő államban még nincsenek gazdasági kamarák!* Ipari tekintetben még kirívóbb s szinte páratlan a gazdasági szervezkedés sikere. Hiszen azt lehet mondanunk, hogy a XIX. század első felében Németország még szóba sem jöhetett Anglia mellett. Akkortáiban még csak filozófiákat s költeményeket termelt, de gépeket nem; azokat az angoloktól vette; most pedig úgy áll a dolog, hogy politikai egységének tudatában kifejlesztette már a gyakorlati munka terén is a germán szellemet. A XIX. század második felében a „deutscher Michel”, a germánságnak mindaddig szétforgácsolt s álmodozó lelke, fölébredt, s oly munkát végzett, melynek éppen szervezettségi tekintetben nincs párja a világon. Ahogyan előbb szisztémákat, vagyis összefoglalásokat gyártott a gondolatok világában, úgy most ezt a szisztematizáló, vagyis összefoglaló s szervező talentumát sikerrel érvényesítette a valóság világában.

A német azonban nemcsak gazdaságát szervezte, hanem szervezte állami közigazgatását is. A munkateljesítés tudata nemcsak a gyárba, hanem az ország- s városházba is bevonult. Dolgozni, az időt jól felhasználni, az erőket célszerűen beállítani, amit két ember végezhet, azt többre nem bízni, amit három óra alatt lehet elvégezni, azt napszámmá nem bővíteni, de amellet a munkát jól megfizetni... ez lett a jelszó. A szervezkedés így elvvé s valósággá lett a germán közélet s munka egész vonalán. Teljesen igaz, amit Mezey Gyula Naumann Frigyes eszméjéről és könyvéről mond, hogy a német tömeg szervezve kíván föllépni. Ez életelve. Ebben az irányban halad a technikus, a tanító, a tanár, a tudós, az orvos s természetesen elsősorban a gazda s a munkás. Ugyancsak igaz, hogy a német ember összefoglaló képessége és fegyelmezettsége nagyobb, mint az angolé. Ennek tulajdonítható, hogy a sok egymással küzdő érdekképviselő ellenére a német nagyszerűen egységes nép s ennek az új német típusnak szól London és Párizs ellenszenve (A Cél VII. évf. 9. sz.). A kelta vér ezt nem viseli el, sőt éppen attól fél, hogy legyőzi őt a germán szervezettség. A kelta típus szabadabb, lazább s e részben individuálisabb. Egyik jellege éppen az, hogy az individuumot nem állítja bele az egészbe, legyen az állam vagy társadalom, azzal a radikalizmussal, mellyel azt a germán teszi.

Épp ezért, ha megbámuljuk a franciánál s angolnál az egyéni virtuozitást, akkor a germánál a bravúrt – ha szabad azt mondanom – *inkább a nemzetegyedben s annak erő kifejtésében kell keresnem*. Sohasem tapasztaltuk azt úgy meg, mint a mai világháborúban. Ebben a rettenetes mérkőzésben az egész germánság egy test, egy lélek; bár a hadseregnek nagy része jól iskolázott kultúregyed, s analfabéta egyáltalában nincs köztük, de e milliókat egy föltétlen akarat irányozza, melynek tudva hódolnak s az egész társadalom egy test, egy szervezet, mely többet éhezik, mint mi, de jobban engedelmeskedik. Most láttuk csak meg igazán a szervezett óriás nép páratlan erejét s azt, hogy iskolázottság s műveltség mellett is, amilyenel eddig a világtörténelemben nem találkoztunk, hogyan lehet millióknak összefogniuk, – hogyan lehet a hegyeknek nekidőlniök úgy, hogy ropogjanak s eltolódjanak, –

hogyan lehet a hegycsúcsokat rövid idő alatt ágyúkkal megspékálni, – hogyan lehet a tengereket rákényszeríteni, hogy ha nem hullámaikon, hát a mélységeikben nyissanak utat a hajóknak. Ez óriási akciónak a lelke az erős akarat, de annak az erős akaratnak is test, orgánus kell, s ez az orgánus a jól szervezett társadalom s hadsereg. Nem csinálnak ezek sem csodákat, hanem dolgoznak; – nem boszorkányok s nem is bűvészek azok a németek, hanem reális s munkateljesítő s megbízható emberek.

Egy magasrangú magyar tiszt beszélt, hogy valahol az erdős keleten ágyúkat kellett volna fölszállítani egy nehezen megközelíthető hegycsúcsra; próbálkoztak a mieink e keserves munkával több napon át, de hát nem igen ment az az ágyúszállítás, mert erdős-sziklás volt a hegyoldal, az ágyú meg nem cigarettahüvely, hanem nehéz jószág; abbahagyták hát az iparkodást. Ugyanabba az állásba később németek kerültek s nagy csodálkozására a magyar főtisztnak, másnap már az ágyúk a hegycsúcson villogtak. Hogyan történt ez? Hát csak úgy, hogy a mérnökök mindjárt kimérték s trasszírozták a hegyre vezető utat, azután fölosztották darabokra s minden darabra külön-külön többszáz munkást állítottak be; az út így egy nap alatt megvolt s este már fönt álltak az ágyúk.

Mily egyszerű dolog ez; ugyancsak nem boszorkányság, hanem szervezett munka, melyet kinéznek, kimérnek, megfognak ezer meg ezer karral s elvégeznek egy napszámban! Így értem én a bravúrt is, melyet emlegettem. Mindez nem is annyira bravúr, mint inkább reális egyszeregy; nem zsenialitás, hanem higgadt s józan munkateljesítés, mely nem azon kezd, hogy ezt nem lehet megtenni, hanem tudja biztosan, hogy igenis lehet, de ésszel s millió egybefogódzó kézzel.

Ezzel szemben áll azután az a lomposság, mely azonban már nemcsak a kelta vérnek sajátja, hanem más vérnek is, s melyből Lajtán innen s Lajtán túl is annyi van, hogy úgy látszik, mintha a régi kelta népvándorlás nagyon is érezhető nyomokat hagyott volna köztünk. Mi is úgy vagyunk, hogy nem vesszük komolyba a célokat s a rendeleteket s nem állunk bele radikálisan azoknak keresztülvitelébe. Az általános lomposság a megbízhatatlanságból s az erkölcsi neveltségéből való, s az ilyen társadalmi fölületességben, a kötelességeknek immel-ámmal való teljesítésében, s ami azzal összefügg, az helyzet s az állapotok bizonytalanságában természetesen a legerősebb kezű miniszter is, a legélelmesebb polgármester is, no meg, ami a legújabb, a zsír- s a krumpli-diktátor is többé-kevésbé azt a sokszázados osztrák elvet vallja majd: „man wurstelt weiter”.

Elhiszem, hogy ettől a lomposágtól lehet az élet kedélyes, sőt még humoros is, de annyi bizonyos, hogy nagyot így elérni nem lehet, kiváltképp pedig képtelenség valamely nagy szociális akció. Itt azután az egésznek sorsa a jó szerencsére meg aztán arra van bízva, hogy a jajveszékelést s az állítólagos bajokat sem kell oly komolyba venni, mint ahogyan azokat világgá kiáltják. Mert éppen egy tekintélyes napilapunk írja, amit megint egy német főkatona mondott a német főhadiszálláson: „Az önök – hogy is mondjam – kicsit nagy fölületessége néha kellemes meglepetésekkel szolgálhat. Ha ugyanis mi németek egyszer azt mondanók, hogy most már minden fegyverfogható emberünk a fronton áll, akkor biztos, hogy egy száz katonát sem hajtunk fel többé az egész birodalomban. Ellenben önöknél akadna még mindig egy második, harmadik, negyedik tisztességes kontingens. Vagy, ha már azt mondjuk, hogy megrekviráltunk már minden búzát, zabot, bőrt s rezet, akkor biztos, hogy nem találni többé belőle egy verdungot. Ellenben, ha önöknek elfogyna egyszer mindenük, legalább is háromszor összerekvirálhatnák még azt, ami elmaradt; s így is volna belőle jócskán”. Az író hozzáteszi, hogy így talán jó valamire a fölületesség is. Hát valamire igen, arra, hogy némelyeknek mindenből mindenük van, akkor is, mikor a másoknak, a nagy többségnek már semmije sincs!

Megengedem, hogy ez is stílus, s lehet így is exisztálni, de ennek magyarul „lomposság”, németül meg „Schlamperei” a neve, s nem hiszem, hogy az államok fejlődése ebben az irányban kultúrának nevezhető volna. A kultúra mindig mérték, ritmus és erő – a kultúra társadalmi munkateljesítés, rend és energia!

Mikor így kiemelem a germán szellem előnyeit, úgy a morális érzéket, ti. a kötelességtudást mint a szervezettségi irányzatot s fegyelmet, ezzel nem azt mondom, hogy *a germán szellem szentség, s hogy a németek született ideális emberek s még kevésbé, hogy átlag szeretetreméltóak*. Ez utóbbi tekintetben már az olasz is s még inkább a francia tútesz rajtuk. Van a germán lelkületben is sok hiány, van önteltség, kevélység, keménység, ridegség, durvaság. A finom modor s ízlés nem germán sajátosság. A szentírás által emlegetett három rákfene, „a szemek kívánsága, a test kívánsága s az élet kevélysége” minden kultúrában igazi kultúrtalet talált, sőt azt kell mondanunk, hogy miután minden kultúrában a modern irányzat az igazi lelki kultúrát még nem bírja túlsúlyra s uralomra hozni, a kulturális haladás ezidőszerint Németországban is nagyon is szolgálja az élvezetvágyat, fölshabadítja a rendetlen nemi életet, s a gazdagodás révén elpuhulttá és rafinálttá teszi az embert. Ez főleg a nagy városok divatja és átka. E tekintetben az utolsó évtizedek alatt Németország is már nagyot hanyatlott; de még így is előnyösen állja meg átlag a helyét úgy erkölcsi érzék, mint fegyelem s becsületesség tekintetében! Hol a világon van most nagyobb rend s hol kevesebb lomposág, mint Németországban? Hol érvényesül fölényszerűbben a fegyelem, a megbízhatóság, a vasakarát, mint a német frontokon, s hol a szociális érzés s a kitarás úgy, mint a frontok mögött a kiéhezetésre ítélt Germániában? Mi ragadja jobban csodálatra s ámulásra lelkünket, mint az az energia, mellyel Németország nekifeküdt a tengernek, nem hogy azt mint egy vámpír megszállja — ez angol divat — nem hogy egyes területeket kizárólagosan saját piaca számára lefoglaljon — ezt a néhány év előtti észak-afrikai piacokért folytatott diplomáciai tülekedésekben Franciaország tette, ugyancsak hosszú idő óta Anglia gyakorolja — hanem hogy tengeralattjáró hajóival áttörje a blokádot s meghiúsítsa az angol abszolútizmust a tenger fölött?

A germán kultúra minden tekintetben fölényszerűnek mutatkozott be, s a nemzeti, szociális s hadászati munkateljesítést véve oly erőt fejtett ki, amelyet a történelem eddig még nem léptetett fel. Ezzel nem vonok le semmit az úgynevezett latin kultúra nagy értékeinek elismeréséből. Ha azonban választanom lehetne s szabadon gazdagíthatnám kultúrértékekkel a magyarságot, többet juttatnék neki a germán, mint a kelta kultúrából. Nem a német „drillből” — bár ebből sem ártana valamicske — nem a kíméletlenségéből, még a német iskolamesterségből s tudományosságából sem túl sokat, hanem inkább a komoly gondolkozásból, a mélyebb erkölcsi érzésből s főleg a szervezkedési szellemből. Kell ehhez természetesen jó iskola s ennek nyomában nagyobb tudományos képzettség is; de a jó iskola is azt vallja, hogy „non scholae, sed vitae discimus”, hogy nemcsak tudni, hanem élni tanulunk az iskolában. Tehát az iskolának elve is s célja is, hogy jó, erkölcsös, tisztességes, munkás életre képesítsen. Ami pedig a tudományosságot illeti, annak is a legnagyobb értéke, ha hitünkkel összefüggő, nemes világnézetre s ennek révén finomabb s jobb emberségességre segít, s nem abban van érdeme, ha a népet újságolvasóvá s levélfirkálóvá teszi. Ha másféle tudományosságról s kultúr-mohóságról van szó, olyanról, mely a súlypontot az észbe s nem az akarat fegyelmzésébe s a nemes, tiszta egyéniség kialakításába fekteti, akkor nem a szolid német tudományosság, hanem inkább a Tolnai Világlap könyvjegyzékének egy hirdetése jut eszembe, melyben azt olvasom, hogy „hat kiló olvasni való három koronáért”. Hát hiszen ezt a hat kilót el lehet olvasni, de az ember az ilyen kilóktól rendszeren könnyebbé, ha nem könnyelműbbé válik.

Végre pedig még egy józan megjegyzést: ismerjük meg, de ne lelkesüljünk túlságosan s egyoldalúan a germán kultúráért sem, hiszen van azon is sok kivetni való, van sok, ami közletről nézve, nagyon is visszatetszik. A derék ősgermánnak, Albán Stolz-nak mondása beigazul itt is, hogy „es menschelt überall”. A népek s nemzetek is képzetek, mondjuk, szervezetek, melyek fejlődnek s virágnak, de hervadnak s korhadnak is; ilyen lesz bizonyára a német is; hanem vegyük fel példaképl a germán kultúra jó oldalait, melyek most ugyancsak ragyogóan szemünkbe tűnnek, s építsük ki s alakítsuk ki ezek szerint sajátos nemzeti kultúránkat a komolyabb erkölcsi érzés, a kötelességtudás, a munkateljesítés s a megbízható

lelkiismeretesség, nemkülönben az erő kifejtés s nekifeszülés irányában. Ez irányban haladva, nem fogunk elnémetesedni, hanem német példán okulva, magyar kultúrnéppé válunk.

A háború lelke

Mi a harcok lelke? (1914)¹⁴

Vannak, kik a háborúval hamar végeznek; barbárságnak, örületnek, összes kultúránkból való kivetkőződésnek, a haladás sínjeiről való kisiklásnak mondják; de érzem – bár ugyancsak nem vagyok a háború barátja – hogy aki így végez velem, az nem sokat értett meg belőle. Nem értette meg s nem látott bele e világtörténeti tünetek pszichológiájába; nem pedig azért, mert azt gondolta, hogy megért benne mindent, azt is, amit érteni nem lehet. Ez pedig nagy tévedés; hiszen nemcsak a háborúban, hanem minden egyébben sok mindenféle van, amit érteni nem lehet. Már pedig épp a háborúban van – úgy látszik – ebből az érthetetlen elemből a legtöbb!

Ki érti meg a napóleoni háborúkat, ki érti meg azt a lelkesülést, azt a sokszor letiport s mindannyiszor lábra pattant harci kedvet? S ki érti meg a napóleoni szörnyű viadaloknak mostani jubiláris kiadását s megisméltődését, ezt a mostani világégést?! Azt mondják, hogy ez a pánszlávizmus s a kultúra harca; azt mondják, hogy a hatalomért s a világpiacért való tülekedés, vagy a világalom féltése, illetőleg annak megkívánása; mindenesetre lesz e világégésnek ily racionális – akarom mondani – elgondolt alapja is; lesznek annak értelmes rugói is, hiszen emberek gondolkoznak s tervezgetnek benne; de mennyi van ez értelmes mag mellett a háborúnak érzelmes, irracionális hatalmából?! Mi az a lelkesülés, mely itt lángol? Mi az a pátosz, mely itt hevül és sugárzik? Mi az a tűz, mely itt az érzések hevével az öntudatok mélységeiből égre csap fel? Mi az, mi az, ami ragadja s viszi a nemzeti érzést? Mintha petróleumláng volna, melyet a szél eltép, mely mint égő szélvész rohan s lobog végig embertömegek s nemzetek fölött? Itt gondolatok gyúltak meg; itt az élet mint folyó – nem is – hanem mint szélvész tűz vágat végig a világon! S az érzés beszédes is lesz; de ez a beszéd, mint a fúriák zenéje, mint a szélvészek muzsikája, mely úgy tud fölsikoltani s tud azután hevesen és keservesen sírni. Hát mi ez a nemzetközi pátosz, – mi ez a tűz s utána ez a hamueső? Mintha kráterré vált volna a világ, mely kitört, s mintha villámló fergeteggé sűrűsödött volna a kultúra atmoszférája; fergeteg, melyben megreng ég-föld, melyben lába kel mindennek, ami eddig állt s ami ezeréves gyökérral mélyedt bele a történelembe, lába kél millióknak, családoknak, házaknak, hazáknak lába kél, és eltolódik ház és trón, főleg pedig lesiklik a halál lejtőjén sok százezer ifjú élet!

Ismétlem, ki érti ezt? Pedig így is kell nézni ezt a világtörténelmi történetet; így is kell nézni a szenvedélyek e kitörését, a szeretet s gyűlölet ez észbontó fergetegének villámlásait, s ha így nézzük, akkor rá kell jönnünk arra, hogy itt valami csodálatos, elementáris lelkesülés dolgozik, az feszül, az kínlódik, az harcol és áldoz. Hát mi ez a világokat mozgó lelkesülés?!

A lelkesülés először is izzó, hevülő bátor öntudat, – öntudat, melybe egy más, egy felsőbb lélek szállt bele s áthévítette azt, mint ahogy a villamos áram szállja meg s hatja át a fekete sodronyt, úgy, hogy hevül, izzik s világít. A lelkesülés valóságos obsessio, vagyis megszálltság, amikor valami más, hatalmasabb lélek, az Isten lelke, vagy új világok, új vágyak s meglátások lelke, vagy nagy történelmi fordulatok lelke szállja meg a nemzeteket s néha az egész emberiséget. Az ember, a tömeg, a nemzet, a hadsereg, az emberiség csak orgánuma e tömeg-léleknek; de oly orgánuma, mely időnkint megkívánja e lélekjárást, mert különben

¹⁴ *Mi a harcok lelke?* megjelent az „Élet” 1914-i évfolyamában. – Az itt következő dolgozatok a 14-től 29-ig (A vallásosság jelentkezései) a közölt sorrendben adják annak a kötetnek a tartalmát, mely mint, az Élet kiadása megjelent Budapesten 1917-ben *A háború lelke* címmel, 207 kis nyolcadrét lapon. Csak *Az ember a viharban* című került természetes helyére, a pásztorlevelek közé (Világosság a sötétségben).

megpudvásodik, megbénul, sőt szétesik. Azért van a lelkesülés lelkének időszakos járása, melyet a fejlődés s az események határoznak meg.

Renyhe s puha passzivitást semmiféle élet nem tűr el. Épp azért időnkint rászorul az erő megnyilatkozásaira; feszülnie, nyújtózkodnia kell, éreznie kell magát. Egynek kell magát éreznie milliókkal, s a milliók megmozdulásában s megfeszülésében kell megtapasztalnia azt az erőt, mely közös. A milliók ereje azután az egyesek lelkes öntudatában tör ki s csap fel az égre, mint az óceán gördülete minden egyes hullámban.

A milliók ez indulatát az események hozzák mozgásba; az élet változatai ingerlik az alvó erőket, azok gyújtják ki. Dacára a testvérülésnek s a népbarátkozásnak, kikerülhetlen az összecsapás az alsóbb s felsőbb fajok közt. Minden nemzet sajátos faji erő, minden rassz mérkőző s érvényesülő hatalom, s mindegyik iparkodik kiadni erejét s tért akar foglalni. Ilyenkor üt ki a háború, mert más eszközünk eddig az egyensúly helyreállítására nincs. Ugyanis ki foghatja le a felsőbb, a többet érő, etnikus hatalmakat? Ki adhatja ki a parancsot, hogy „eddig s ne tovább” a népgéniuszoknak? Ki bírja mérsékelni ösztönös uralomra született zsenijüket? Ki igazíthatja el terjeszkedési gravitációjukat?! Eddig úgy látjuk, hogy a népélet óriás organizmusait kódexek nem feszélyezik, s hogy az ösztönös, kiszámíthatatlan erők s hajlamok ritmusát parlamenti kodifikátorok ki nem tippelhetik.

Azután meg a nemzeteknek s az egész emberiségnek fejlődésében kényszerállapotok is állanak elő. Tűrhetetlen szociális viszonyok, óriási nagy gazdasági bajok gyötrik a népeket; mialatt a szellemi világban nyomorult macskazúg-élet tengődik, ahol nem vonz, nem hevít sem hit, sem tudomány, ahol álmos s avult és állott minden, s az eszmények a blazírt lelkekből ingereket kiváltani képtelenek, ahol lejárta magát egyház, állam, s ahol épp azért csak úgy lehetne segíteni, ha szétrobbantanak s szétvetnek mindent. De az élet ilyen macskazúg-világban sem megy tönkre; ilyenkor is vannak benne szunnyadó erők; ilyenkor is jelentkeznek benne a jobb lehetőségeknek megsejtései, kezdetben csak mint holdvilágos kísértetek, később mint ébresztő meglátások, végre mint kényszerítő szükségletek s akkor azután a macskazúg-világ forrongani kezd; ébresztő hangok hallatszanak s visszhangoznak benne, és mint harsonaszó dörgi százezrekbe az ébredést az erőnek s haladásnak angyala; dörgi, hogy vége az éjnek, az álmodásnak és passzivitásnak! Keljetez föl, feszüljetez, robbantsatok s teremtsetez jobbat s szebbet a régi rom helyén!

S az ilyen ébredés mindig nagy erők megérezésével jár. *Azért is a lelkesülés nemcsak ébredés, ébredés új napra s új napszámra, hanem a felélesztett erőnek érzete is.* A lelkesülés maga a fölélesztett erő, mely tettekben kíván megtestesülni, tettekkel akar beszélni; melynek tett a vágya s tett a kedve és akció a megjelenítése.

Néha csakis tettek kellenek s csak azok segíthetnek, új, nagy tettek, új, világot elváltoztató tettek. Tettek kellenek, melyek a prokruszeszi ágyakat szétfeszítsék, melyek a macska-zúgos világot, hol minden utca zig-zúg, minden ház kőrákás, minden szoba börtön, – mondom – ezt a tűrhetetlen világot szétrobbantsák s az alakításra és teremtésre szabad tért nyissanak. Ha pedig valaki azt mondja erre, hogy ezek az erők nem méltók az emberhez, mert rombolnak s halált szórnak, s hogy barbár és kultúrellenes hatalmak, melyek nem illenek bele érzéskörünkbe s melyeket inkább szégyenlenünk kell, erre én azt felelem, hogy igaz, hogy nem illenek bele; az is igaz, hogy irracionális hatalmak, s ember nem érti meg őket; de hiszen épp ez a különös rajtuk, hogy meg nem értjük s mégis szükségesek, s hogy a jobb világ életösztöne tör ki a felületre bennük, mely először rontani, rombolni s repeszteni akar, hogy azután az építő s alakító erők léphessenek nyomukba.

A harci lelkesülés tettei, ha közvetlen érzéseinkkel ellenkeznek is, mégis nagy pszichológiai értékkel bírhatnak. Ez az érték nem gondolat s nem fogalom, hanem egészen más valami, vagyis nem értelmi tartalom. Egyszerű emberek tetteiben is oly tartalom lehet, lehet oly szellemi érték és fölség, hogy ők annak nemcsak szóbeli kifejezést adni nem tudnak, de egyáltalában fogalmaik sincsenek annak a nemes értéknek kifejezéséért; csak nagy

általánosságban tudják, hogy ez jó, hogy ez Isten akarata. Az ilyenek nem tudják elgondolni, sem szóval kifejezni tetteiket, de meg tudják tenni, s ez a fő. Nincs meg az értelmi s a dialektikai műveltségük hozzá, de megvan az etikai. Azért a tettük nem az eszük gondolata, hanem a lelkük kifejezése,— ez a tett ők!

Hát a harcok pszichológiájában is látok ilyen nem értelmi, hanem azért mégis *valóságos, nagy tettebeli tartalmakat s értékeket*, és ismétlem, bármennyire is nem vagyok a háború barátja s bármennyire irtózom is ez irracionális hatalmak ütközéseitől, azért mégis óriási tett-értékeket kell benne elismernem.

Ilyen például a hősiesség. Mennyire rokon ez a vallásossággal s nevezetesen a kereszténységgel! Mikor jó kedvvel, lobogó zászlókkal vonul ki a nemzet ifjúsága s a férfiaknak teljes erőben álló korosztálya, s azután egy hét múlva haza vánszorog, ki láb, ki kar, ki szem nélkül – mikor a fiatal életek hosszú sora úgy szakad le a földre, mint a suhogó kasza alatt a tegnapi s a mána nyíló mezei virága, – mikor úgy adják oda életüket, mint valamit, amit azokért a nagy eszményekért, amilyenek haza, nemzet, becsület, kötelesség, hűség s mindezek fenekén végre is az Isten, odaadni természetes, sőt annyira természetes, hogy arról kételkedni sem lehet: hát nem ez-e az, amit az Írás mond, hogy „nem tartom életemet becsesebbnek magamnál” (ApCsel 20,24); vagyis, hogy van itt valaki, az a bizonyos „önmaga”, akit az életből ki lehet hámozni, mint a csecsemőt pólyáiból, s aki az életet úgy vetheti le, mint ahogy a ruhát vetjük le, de azért maga nem vész el, sőt ellenkezőleg épp azáltal, hogy életét leveti, felsőbb, eszményi szépségét érvényesíti. „önmaga” tehát becsesebb életénél s ezt szívesen odaadja, „önmagáért”. Íme ez a legnagyobb tett, s e tettek pszichéjéből gyűl ki a harcok levegője.

Van azután itt még más, csodálatosabb tettérték! Kifejezésre jut ugyanis a háborúban, hogy *ez a világ alakokat ölt, melyek minden emberi számítást fölülmúlnak*, s ezeken éppúgy dolgoznak a romboló s pusztító, mint az alakító s építő erők. Az ember ugyan átlag azt gondolja, hogy ő csinálja a világot, – hogy ő tervezi ki alakulását eszével s ő formálja ki technikájával s gazdasági és szociális berendezkedésével; de a mélyebben gondolkodó, vagy talán nem is ez, hanem a világ folyását elfogulatlanul szemlélő ember észreveszi, hogy annyi ebben a világalakulásban az öntudatlan s irracionális tényező, annyi az előre nem látható, fogalmakkal ki nem tippelhető s disztinkciókkal meg nem közelíthető elem, amennyi rajta az értelmes, belátó munka. Ha ugyan nem több, még pedig sokkal – nézetem szerint – összehasonlíthatatlanul több. Valljuk csak be, azok a romboló s harcokban ütköző erők nem a mi érzéseink- s nem is a mi belátásaink-szerűek, s mégis mi vívjuk azokat a harcokat, mint ahogy mi alakítjuk meg azokat a törvényeket s paragrafusokat; mi ütjük össze a társadalmi viszonyoknak azt a gerendázatát – mondjuk inkább – kalodáit, melyekből végtelen sok kín és szenvedés támad, úgy, hogy az ember elátkozza művét s bőszen haraggal tör ki belőle, hogy összezúzza azt s fölzsabadítsa magát. Nem ő az, nem az az X. Y. nyárspolgár s a nyárspolgárok milliója, hanem a jelen valónak tűrhetlensége s a jobb jövőnek vágya kapja fel ezt a tömeget. A szenvedélyek forgatagában minden egyes ember csak atom s minden nemzet csak faltörő kos és csákány, de azt az atomot már nem reflexió s azt a faltörőt már nem ember igazítja; azt a csákányt nem emberi kéz emeli s vágja bele a társadalmak elevenjébe, hanem egy más, egy felsőbb hatalom; az, mely világokat alakít s a fejlődésnek útjait kirajzolta. Csoda-e, hogy csákánnyal dolgozik, ha sziklába kell vágnia útjait?!

S e ponton látom én megint előcsillanni a keresztény gondolatot, azt a nagy hitet, mely a világot s a világ alakjait az örökkévalóság árnyékának tartja. „Praeterit figura huius mundi”, elváltozik a világ alakja! Igazán mennyire változik el! *Csupa futó s egymást váltó árnyékok ezek a világalakok!* A világlejlődés az ember feje fölött, tehát esze fölött elintéződik. A történelem nem akadémiák programjai szerint alakul, s az idők járását nem a gondolat útkaparói csinálják. Isten csinálja azt... az Úr! A harcok s szenvedések, az ütközések s erőmegfeszülések éppúgy napszámok s taligásai, mint a kultúra szintetikus erői, melyek Istent

emberrel s embert emberrel fűznek ismét egybe, miután a taszító erők szétszakították őket s intézményeiket.

Ámulva állunk meg, azaz, hogy inkább rogyunk térdre a világ s a psziché mélységébe vetett e tekintet után. Élénken érezzük, hogy funkciók s napszamosok vagyunk. Életet s föladatokat hordozunk magunkban, melyeket egy keveset értünk, de melyeken annál inkább, s főleg odaadással kell dolgoznunk. S mikor látjuk, hogy az élet mélységeiből ily kegyetlen erők törnek ki, legyünk azon, hogy ugyanazokból a mélységekből az életosztón s az életszükséglet másféle, de ugyancsak nélkülözhetetlen hatalmai keljenek föl s lépjenek elő. *Iparkodjunk igazán jókká, oly mélységesen s hevesen jókká lenni, amennyire csak bírunk. Ébresszük fel magunkban a vallásosság, a jóság, a szeretet erőit s tegyünk, tegyünk s dolgozzunk!* Ne törődjünk vele, hogy érünk-e célt velük, egyáltalában ne filozofáljunk sokat. Hiszen végre is abban a jóságban s hűségben s áldozatos szeretetben is nem a mi gondolataink, hanem az Isten szándéka s terve valósul meg. S az ilyen lelkület is a lélekből, a mélységből s Istenből való. Az ilyen lelkület is lelkesülés lesz, melyben egy más lélek száll meg, melynek mi is csak orgánumai vagyunk, s mely szintén mint izzó, hevülő bátor öntudat jelentkezik e világban s hasonlóképpen tettekbe, ez esetben az etikai jóság tetteibe öltözik.

A harcok lelkesülésére feleljünk a szentség lelkesülésével! E kettő ellentmondásnak látszik; de csak látszik, mert forrásuk közös, mely a lélek, az Isten mélysége, melyből a lelkesülések fel-feltörnek, mint lávafolyamok, vagy ha úgy tetszik, felgyöngyöznek, mint vízgyöngyök s buborékok és elvégzik munkájukat.

A hősiesség lelke (1914)¹⁵

Szememben a háború olyan mint a kalapács, mellyel diót – akarom mondani, embert, emberi életet s kultúrvilágot törnek, s amely törésben az eszményiség s a lelkiség úgy válik ki, mint ahogyan a mag válik ki a tört hüvelyből, s nyilvánvalóvá lesz, hogy mi hát az élet magva és tartalma, s mi az ember s a kultúra tulajdonképpeni értéke s értelme.

Rendes körülmények közt ez a belátás nem oly egyszerű, mert sem a diómagot, sem az élet magvát nem látni. A fölszines élet s főleg annak ezer apró-cseprő értéke s a kultúra maga oly színpompás és csábos hüvely, hogy könnyen kísértetbe jutunk s a hüvelyt magnak nézzük s az élet fölszínét, az érdeket s az élvezetet, a gazdagságot s a jólétet az ember céljának s az élet értelmének tartjuk; de azután megjelenik a színen a nagy élet- s kultúrtörő, a nagy hüvelytörő háború, mely az értéket a hüvelyből s az értelmet a látszathoz kiemeli, s a nagy tények száraz s kemény dialektikájával elénk tárja, hogy miért élünk s miért halunk, s mi által érvényesülünk igazán, még akkor is, sőt akkor leginkább, amikor mindent, vért s életet is odaadtunk.

A népszerű lelkesülés, mely lobogó zászlók alatt vonul föl győzni és halni, eszményiségének úgy ad kifejezést, hogy mondja: vért s életet a szabadságért, nemzetünkért és hazánkért, s ezekben a hősökben a szabadság, a nemzet és a haza mint felsőbb érték s mint parancsoló hatalom nyilatkozik meg, melynek hódolni dicsőség s melyért életet adni sem sok. Ez a felsőbb s parancsoló eszményiség bennünk van, de jobb nálunknál; bennünk van, de fölöttünk áll; bennünk van, de úgy, hogy általa mi tartozunk máshová, – általa mi vagyunk egy felsőbb, szellemi világba bekapcsolva, mely az örök igazságok, az erkölcsi követelmények s az eszményi szükségletek alakjában s azok erejével nyúl belénk s követeli, hogy azokhoz szabjuk életünket s azok mértéke szerint hozzuk meg áldozatainkat.

Csodálatos egy darab világ, egy darab mennyország ez bennünk! Esmélődve kérjük: honnan jött s hogyan szűrőnközött belénk? A vérből való-e, mely a nemzettel összeköt, vagy a tömegpszichéből pattant belénk, mely a lelkesülés tűzvészébe sodor százezreket? Nem, ez az eszményiség nem a vérből s a tömegpszichéből sem való, – hanem ez az embernek emberfölötti, – ez az individuumnak szuperindividuális eleme! Ez a szuperindividuális elem pedig nem az a körülmény, hogy az egyes ember csak része az egésznek s csak tagja a nemzettestnek; ezt az eszményiséget nem lehet magyarázni abból sem, hogy az a társadalomnak mint egésznek, az egyesek mint részek fölött való szellemi reflexe. Igaz ugyan, hogy bizonyos tekintetben a köz több mint az egyed, s az is igaz, hogy haladás s fejlődés tekintetében az egyes ember szétfoszlik, mint a lehelet a nemzeteknek s a nagy emberiségnek végtelenbe nyúló perspektíváival szemben; de másrészt igaz az is, hogy a mi ideáljaink amely emberfölöttiek, oly nemzet- s társadalom- s emberiségfölöttiek is, s értékük s érvényük túléli a társadalom- s a nemzetpusztulást is, túléli az időt s a történelmet is. A társadalmi tekintet nem teremti meg az etoszt, hanem igen, rászorul, részt kér belőle; hiszen a társadalom s a nemzet is erkölcsből él, s nem azért jó s erkölcsös valami, mert társadalmi s nemzeti, hanem ami jó s erkölcsös s eszményi önmagában, az az ember által lesz társadalmi s nemzeti jóvá.

Így tehát a hazáé s a nemzeté a vérünk, övé életünk s halálunk; de vérünket nemcsak azért ontjuk érte, mert ez a vér az ő vére, s életünket nemcsak azért adjuk oda érte, mert ez az élet az ő melege, hanem azért adunk oda vért s életet, mert örök eszmények tüzeiben s örök igazságok s szükségletek nyomása alatt állunk – azért adunk oda vért s életet, mert a lelkünk parancsolja, melybe egy felsőbb világ van beleeresztve, világ, ahonnan kiapadhatatlan lüktetéseket veszünk az önfeláldozásra s törhetetlen lökéseket a hősiességre. A nemzetek a maguk történelmét oly

¹⁵ *A hősiesség lelke* Fehérvárt tartott előadás, mely A háború lelkében jelent meg.

fiaik által alakítják ki s alkotják meg, kik ez emberfölötti s épp ezért emberi eszmények világosságában járnak s erejében tesznek.

Ha kérdezzük, hogy miben áll az az eszményi, szellemi világ, melybe bele vagyunk kapcsolva s melyből erőnket s világot legyőző egyéniségünket vesszük, azt felelem: ez a szellemi világ azok az *örök igazságok*, melyek tőlünk függetlenek s velünk szemben állnak s ragyognak, mint napok, – azután azok a *szükségességek*, hogy így vagy úgy kell tenni s másképp tenni nem szabad, – azután a *nagy kötelességek*, melyeket fölismerünk, s melyek mint fölöttünk álló hatalmak éreztetik meg magukat velünk, – azután azok az *ideális célok*, melyek nem a hasznosságból valók, hanem a szellemi világ autonómiáját képviselik, – azután azok az *értékek*, melyek nem individuálisak, hanem szuperindividuálisak; íme ezeket a fölöttünk álló nagy valóságokat mi érvényesítjük cselekedeteink által a világban, s ezekből lesz a világban értelem, érték, világosság és jóság, mérték és szépség, – ezekből lesz az elemek küszködésében az ember világa!

Semmire sincs a küszködő embernek annyira szüksége, mint ez eszményi világgal való kapcsolatra! Hiszen ez az eszményi világ tele van csengéssel, tele van fényvel s meleggel, s ez igazítja el az életet az önmagában való igazság, jóság, szépség, a végtelen valóság, az Isten felé!

Ez ideális valósághoz kell fölemelkednie az embernek s az élet értelmét, a harcok s az áldozatok temperamentumát ez örökérvényű lelkiségből kell meríteni! Akik azt a biológia nyers adataiból vagy éppen lombikokból akarják magyarázni, azok az élet értelmét lent keresik s magyarázatát alulról kérik s tényleg úgy tesznek, mint ahogyan azok tennének, kik a gyökér hajtásait, melyek levegőbe s napsugárba kíváncsoznak, lekötnek s visszahajlítanak a gyökérbe, mondván: gyökérből valók vagytok, maradjatok hát lent, hisz földbe tartoztok. Pedig dehogy is tartoznak a hajtások a földbe, s hasonlóképpen, dehogy is tartoznak az eszmények a vérbe; sőt ellenkezőleg, a hajtások a napvilágba valók, s az eszmények a mi metafizikai kapcsolatainkból valók, s ahogyan a hajtásokba a napsugár földöntúli energiája van beleszőve, úgy szabadul föl öntudatunkban is egy felsőbb s eszményi világ ereje, s az visz minket fölfelé, föl, magunkon kívülre.

Ez az eszményi – s mondjuk reálisabban – ez a lelki erő sugalmazza a hűséget, alakítja ki a megbízhatóságot, ez avat hősokeket, s emberfölötti lévén, ember fölé, vagyis *önmaga fölé* emeli az embert. Mindenkin, aki reá hallgat, megvalósul az Írás szava: „Nem tartom életemet *önmagamnál* értékesebbnek”, tudom tehát azt odaadni *önmagamért*, – oda azért a bennem lappangó, eszményi világosságtól, eszményi tüzeztől átjárt magamért, – azért az *emberfölötti emberért*, aki épp azért, mert eszményi ember, legértékesebb eleme a társadalomnak s leghűségesebb fia a küszködő nemzetnek.

Ezekből az emberfölötti emberekből lesznek hősök a csatában! Egyszerű emberek, kik tán olvasni sem tudnak, de akik okoskodás s kertelés nélkül kiemelik maguk számára az életből a nagy kötelességeket s azokat teljesítik vakon, azaz hogy fénytől ittas szemmel s készséges lélekkel.

Tudom, hogy a legtöbben azok közül, kik élni-halni tudnak a hazáért s a nemzetért, keveset konyítanak e bölcselkedéshez; de azért az igazi idealizmus velejét nagyon értik s azt meg is valósítják. A veleje pedig ennek az idealizmusnak az, hogy „ezt Isten akarja, tehát nem zúgolódok, nem okosodom, nem lázadok, hanem megteszem; élek is, halok is, ahogy ő akarja”.

Azokból lesznek hősök, kik életükben s halálukban kiváltják a világító, biztató, erősítő s boldogító eszményt: az isteni akaratot! Azokból lesznek, kiknek elvét a régi latin dicsérte: „non magna dicere, sed magna facere”, kik nem mondanak nagyokat, de nagyot tesznek; kik a legnagyobbat is megteszik: meghalnak értünk!

A néplélek kinyilatkoztatása (1914)¹⁶

Régen is voltak világmozgalmak; régen is meg-megmozdultak s felkeltek a népek s óriási erőfeszítéseket végeztek; küzdöttek szabadságért, eszményekért és jólétért; de úgy látszik, mintha azok a népmozgalmak régen is, meg a középkorban is inkább egyes nagy emberhez fűződtek volna. Nem a tömeg, nem a nemzet s a társadalom lelke forrt fel azokban a mozgalmakban, hanem inkább egyes nagy emberek lelke áradt ki a tömegekre; nem a tömeg lelke lett nagy, hanem a nagyok lelke lett közös!

Gondoljunk csak arra a nagy, békés népmozgalomra, mely Assisi Szent Ferenc nyomában indult meg. Azoknak a tüneményszerű frátereknek egyikét Salimbene krónikája úgy írja le, hogy hosszú szakállú, örménykámzsába, teveszőrűhába öltöztetett ember volt „con una terribile tromba di rame”, rémes rézharsonával. Ezt a rémes harsonát meg is fújta a frate, s ilyenkor valami misztikus pánik szállta meg a lelkeket, mely kisodorta őket a köznapi élet útjairól s ragadta új világok felé.

A modern népmozgalom egészen más. Manapság nem egyes emberek hordozzák s indítják a népmozgalmakat. Az egyes ember, még ha próféta is, kicsiny lett, s helyette a népek lelke, a fajok ösztöne, a nemzet érzése a szerepvivő; a népek elementáris hatalmasságai ébrednek fel s lépnek ki a küzdőtérre érdekeik, álmodozásaik, reményeik, inaik, megfeszüléseik ösztöneivel s erőivel. A mozgalmaknak nem individuális, hanem közösségi s ennek folytán sokszor szétfolyó s megfoghatatlan jellegük van. Olyanok, mint azok a hadseregek, ahol csukaszürkeségbe foszlanak szét a százvezretek. Ezekről a modern nemzet-ébredésekről s faji harcokról is azt lehetne mondani, amit a Bruxelles-be bevonuló német hadseregről írt egy újság, hogy az voltaképp olyan volt, mint valami szürke, elvonuló, végtelen kísértet. Csupa szürke foltot láttunk, melyek beleolvadtak a kövezet, a házak, falak, kirakatok színeibe. Hét órán át tartott az átvonulás zárt sorokban s úgy hömpölygött át Bruxelles-en ez a hadsereg, mint valami acélfolyam, szürkén és kísértetiesen.

De ilyen most az is, ami közszellem, népóhaj, közérzés s nemzeti lelkesülés néven szerepel; valami olyan megfoghatatlan, ránk boruló, személytelen hatalom. Olyan, mint a földrengés lökése, melyet mindenki megérez, de megállítani azt senki sem képes; az megy-megy tovább, megy addig, míg kifogy erejéből s azután megint csend van.

Tudom ugyan, hogy sok harckeverő tényező szerepel manapság is, hogy az tüzeli a közvéleményt, szítja a harci kedvet s a féltékenységet; tudom, hogy a tervek valószínűsítésére egyesek intézik a harcra készülődést, kidiplomatizálnak a pénzpiacon milliókat, bolondítják a közönséget, sajtóirodákat tartanak fenn, hű munkatársakat állítanak bele a kavargásba s a színtelen embereket s kormányokat eltávolítják, félelmeket s izgalmakat használnak fel, amilyen az angolok félsze volt a német betöréstől. Dehát ez mind kevés; ez mind csak egyes emberek cselekvése, mely csak kikezdi s megindítja az akciókat. Ez a szerep csak a fűtő szerepe, aki a hasábok s a kőszéntorlaszok alá gyújt, – vagy azé, ki a torpedókat elindítja; de az igazi erő kifejtés azután következik, az abban a kigyulladó lángban, azokban a pattogó hasábokban, abban a robbanásban s tengerkavarodásban tör ki. A nagy történéseknek lelke nem a diplomácia vagy a bank; az csak fűtő vagy torpedóöltögető; hanem a történelem aktív lelke az életösztön lázadása, mikor a nemzet sírja szélén látja magát, – a milliók szenvedélye és étvágya, – a nagy ellentállás ezredéves nemzeti életek kidöntése ellen, – a nagy birokralelés a népek viharjával, mely ki akarja dönteni azt, ami korhadt és pudvás, s országokat hasogat fel új nemzeti élet tavaszodása alá. Ami ilyenkor éled és feszül, ami erőkészlet ilyenkor szivárog fel az öntudat alatti mélységekből, a fel nem használt élet raktáraiból, ami lelkesülés ilyenkor

¹⁶ *A néplélek kinyilatkoztatása* megjelent az „Alkotmány” 1914-i évfolyamában.

gyullad ki s meghallja a harcba hívó szót s meglepetti legendás rajongással a zászlót, ami szeretet s gyűlölet, áldozatkészség s megértés ilyenkor reszket meg a milliókban, az az aktív erő, mely történelmet csinál, az a nemzet lelke, mely az egyest élteti, de nem az övé, hanem közös. A gyűjtogatók Izvolszkijak, Delcassé-k, Grey-ek lehetnek, a népek csatáinak élén Vilmos császárok járhatnak, de a lelkesülés sikoltása a népek szívéből tör ki, s az a lendület, mely a népek viharjának tempója s az az erő, mely itt küzd s a szellem, mely itt áldoz, az nem a személyes nagyságé, hanem a nagy közösségé; az a történelem epifenomenonja, valamiféle a nemzetek színe felett járó, láthatatlan hatalom!

A felébredt közszellemnek ilyenkor csak egy izgalma van, egybe akar forni, hogy nagy s erős lehessen! A háború oly láng, mely körülnyaldossa az érdekellentétekben különvált s az önzésben külön fagyott, hideg tömegeket, áthevíti s a közös érzések hevében eggyé, még pedig izzó egységgé olvasztja őket; tűz az mind, bárhogy hívják; tűz az, bármi volt előbb, akár a szegénység sziklás partjairól, akár a gazdagság televény földjéről való; tűz, és ég! Az egység s a közösség szükségessége, a történelmi hivatásnak megőrzése megszüntet minden zsörtölődést, szétfoszlat minden különállást s pártfogalást s a felületesség civódásainak zaját a mélységek harmóniája csitítja el. A pesszimisták, kik ötlnek-hatolnak, s az intellektuellek, kik kritizálnak s kifogásolnak, ilyenkor szétrebbenve meghúzzák magukat, mint az ijedt tücsök, mikor az eke széthasogatja az őszi tarló rögeit. Ezeké az okoskodás s a tehetetlenség; de az egészséges s erőteljes néprétegekben a küzdelmek lelke mint bizalom, bátorság s hősiesség jelentkezik, s ezek nem avult fogalmakat, nem fáradt gőzt, hanem friss életerőket, friss, dagadó s azért repesztő érzéseket állítanak bele a világba s azokkal csinálnak is új világot!

Úgy látom, hogy ez az emberfölényes erő ébred fel a történelem nagy korszakaiban, – ez ébred fel s küzd a mostani világháborúban is. Ez az erő természetes, hogy a küzdő népek ereje; de azért valahogyan mégsem az övék, nem az övék, ahogyan őket ismerjük s látjuk az élet napszámában, – nem az övék, ahogyan bemutatkoznak közönségesen előttünk, hanem az egész fajnak erőkészlete az, melyet még fel nem élt, s mely a múltból jutott rá, hogy a gondviselés tervei szerint jövőendő történések mozgató erejéül szerepeljen.

Mindenkiben van egy darab emberfeletti erő; mindenkiben van önmagánál nagyobb lélek. Van ilyen a nemzetekben is, s ez azután a nagy időkben tör ki a milliók lelkéből. Ilyenkor tehát már nemcsak a népek jelenje s öntudata, hanem egész valója, – mondjuk, lappangó lelke is s a történelmi életre való képessége is mint személytelen, nemzeti psziché mutatkozik be, s úgy látszik nekünk, mintha ismernők; de ugyanakkor megdöbbenve vesszük észre, hogy voltaképpen idegen nekünk, – idegen azért, mert nagyobb önmagánál.

A népeknek ez a lelke dolgozik most, s mi csodálkozva s bámulva szemléljük erőfeszítéseit s tisztelettel viseltetünk ez ismerős ismeretlen kinyilatkoztatásai iránt.

Sötét idők, fényes lelkek (1914)¹⁷

A „nagy idők, nagy emberek” mintájára mondhatom: „sötét idők, fényes lelkek”. Hogy a sötétségből, abból, amit érteni nem igen lehet, de megtapasztalni mégis csak kell, sok van, azt ugyancsak érezzük; hiszen sötétség a népek körülöttünk tomboló harca, mikor jogot s szabadságot tapos az erőszak, és mikor annyi rózsás arcra a halál sápadtsága s annyi életvidám szemre a sírnak éjtszakája borul; s mégis ez a sötétség tele van villámló fényekkel, s népes lesz szinte alvajáró, lobogó lelkektől, kikben a lelkesülés tüze ég, és kik e fényüket kivetítik s azzal világítanak nemcsak nekünk, hanem a jövőendő nemzedékeknek is.

Ez a tűz s ez a ragyogó fény az eszményiség lángja s világossága, mely először a *nemzeti*, azután az *örök ideálokból való*.

Minden nemzetnek megvannak a maga ideáljai; megvan öntudata, van történelme és nagy föladata. Mikor aztán a nemzeti életnek s kultúrájának nagy örökségét, melyet a múlt ránk hagyott, hogy azt mint sáfárok kezeljük s a jövőendő nemzedéknek átadjuk, veszedelem fenyegeti, akkor fölébred minden egyes emberben nemcsak a saját önfenntartási ösztöne, hanem a vérrokon milliók összetartozandóságának érzete, – minden ember már nem egy-egy lélektől, hanem a milliók, a nemzet lelkétől lesz lelkes, s ez az érzet s ez a lélek avatja hőssé, ez viszi és ragadja a tömeglélek tetteire! A nagy közösség ösztöne, vágya és szenvedelme vágat végig e lelkeken, mint ahogyan a nagy folyam zúg, vágat s kavarg, mikor szűk sziklavölgyekbe szorul, völgyekbe, ahol voltaképpen csak patakoknak volna helyük, most pedig Dunák s Rajnák kavarnak bennük. Nem az egyes ember életerejé, nem családi érdeke, hanem a nagy köz iránti kötelesség megérzése dolgozik itt, ez szorít háttérbe minden önző gondolatot, hogy bűvös erejétől feledje el magát az egyes s áldozza föl magát a másért, nem is ezért vagy azért a másért, hanem azért az egészért, a közösért, a múlt, jelen és jövő egységéért, a vér, az élet s a boldogulás hordozójáért, a nemzetért! Ez az ideál is folyton a jobbat s a nagyobbat sürgeti s áldozatokat kíván; követeli, hogy adjunk oda életet életért, saját életünket a nemzet életéért, hogy védjük meg ideiglenes, évtizedes életünkkel a nemzetnek százados s évezredes életét s biztosítsuk szenvedéseinkkel a jövőendő nemzedékek boldogulását.

De a nemzeti ideálok fölött magasabb, mert *örök, nem nemzeti, hanem isteni ideálok hierarchiája sorakozik*, melyek azonban nemcsak hogy nem homályosítják el a nemzeti ideálokat, hanem ellenkezőleg, kigyújtják s oly erőt és tüzet varázsolnak beléjük, amilyen csak egy felsőbb rendből s magasabb hitből származhatik. Ez a hit sírok és harcok fölött, győzelmek s veszteségek fölött, egyéni, családi és nemzeti katasztrófák fölött vezet a nemes egyéniségnek föltétlen érvényesülésébe vetett hithez, s felvilágít az Istenbe, az erkölcsi világrendbe. Ez a hit életet lát magában, melyért halni érdemes s értékeket hordoz magában, melyeket akkor emel ki, mikor vérrel s étellel fizet értük. Akkor lesznek ezek övéi, mikor önmagát adja oda értük.

E nagy hit erejében úgy állítom magamat bele a világba, oly pozitívítással s öntudattal, hogy bár szemben áll velem a pusztító erők árja, bár elsodor mint a forgácsot s pernyévé éget a harcok tüze, mintha csak pehely volnék, azért mégis érzem, hogy le nem üthet lábamról, s hogy akaratommal én aratok diadalt rajta. Van ebben naivság, de villámlás is; a naivság a relativizmus gyermekarca; a villámlás pedig a lélek megcsillanása. Megcsillan az esztelen káoszban, mint gyémánt a homokban. Tele van isteni önérzettel, s ez az önérzet a legmélyebb szakadékból is, az árokból is, melybe gránátok hullnak, a pocsolyák mellől is, hová megsebesült menekülők lebuhtak, ezeknek a szegény embereknek katharusos melléből s elbúsult lelkéből is kitör s kiált a rendnek, a jóságnak Istenéhez, hozzá kiált, kiül a kerubok villámló szárnyain s azt kiáltja, hogy „Uram, hallgasd meg szavamat... te tudod, az enyémet,

¹⁷ *Sötét idők, fényes lelkek* előadás, mely A háború lelké-ben jelent meg.

melynek nagyobb súlya van, mint az ágyúk dörgésének s mint a szférák énekének, így tudom s így vallom ezt; tudom, hogy a szavam ilyen meghallgatni való szózat, mert lélekből fakad, abból a szellemi világból, mely most anyagba van fojtva, de kigravitál feléd”.

Ennek a magasztos érzésnek s nagy akarásnak a neve: *hit az erkölcsi világréndben!*

Van ilyen rend is, s nincs a világon, főleg a harcok s ütközések világában hit, melyre az embernek nagyobb szüksége volna. A rend mindig több mindenféle tényezőnek s történésnek sora egy célra beállítva s egy közös gondolattól eligazítva. A mi világréndünkben az a bizonyos sor beláthatatlanul sok mindenfélből, rosszból, jóból, harmatcseppekből s viharokból, gyertyafényekből s villámokból, gyermekszemekből s égő falvakból, csókokból s halálhörgésekből áll: de ezt mind sorba állítja egy gondolat, az a bizonyos gondolat, mely nagyot gondol a lélekről s értékéről, örök jussáról s isteni élethivatásáról. Az a sor azért mégis sor, ha rossz is sorakozik benne: a földolog az, hogy a rossz is sorban áll, s hogy a sort a jó, az örök jó kommandírozza, – az a fő, hogy a rossz is csak cseléd és közkatona, aki a jót szolgálja s aki küzd annak a katasztrófákban s szenvedésekben, a tavaszi hantban s a sírgöröngyben érvényesülő jó hatalomnak, a győzelmes jósnak, az Istennek szolgálatában.

Aki így hisz Istenben s önmagában, aki azt hiszi, hogy neki a kozmikus erők zenebonájában is van szava, még pedig szava az Istenhez, aki azt hiszi, hogy agyagedényben – saját törékeny testében – lelket, azaz örök értéket hordoz, mely hegyóriások zúzójában s világok ütközésében sem törhetik össze, aki azt hiszi, hogy a jónak győzelmes hatalma a világégek hamujából is kiemeli a lelket s mint gyöngyöt az Isten kedvtelésének napsugarába s szeretetének aranyába foglalja: *az hisz az erkölcsi világréndben.*

A blazírt ember a világban s a harcban csak romot, csak törést és szakítást lát; az még az áldozatban is csak veszteséget s rezignációt rögzít; dehát az ilyen embernek sötét a lelke, s épp azért nem veszi tekintetbe a nagy valóságnak többi oldalait, főleg a szellem felsőségét s az erkölcsi értékeket. Pedig ezekből is van itt; de még mennyi! Hiszen az a hős, mikor áldozatot hozott s mondjuk, letört, nemcsak életet adott, de nagy eszményi tartalmat is mentett meg, – nemcsak úrt hagyott maga után, de egy mennyországra való fényt is gyújtott ki maga körül, – nemcsak a vérét ontotta, de vére szivárgásának nyomában tért foglalt a becsületnek, a hűségnek, a több-embernek. S ez a vér folyton szivárog, s forrásai kiapadhatatlanok; olyan az, mint a szentek legendáiban az olaj fakadása, mely csontjaikból szivárog, s hiába meregetik, mert ki nem merítik. A szellem kenete is a hősök nagy lelkéből való, s velük való érintkezésben hevül s épül, rajtuk buzdul a nemzedékek sora. Minden hős egy-egy eszményi tőkéje a lelki megújulásnak, s mindegyikből olyan úttaposó lesz, aki a latin költő szerint: „pro semita feci viam”, keskeny ösvényt széles országúttá tapos, melyen nemzedékek járnak, még pedig ideálok világosságában, nagy, örök célok felé.

Nagyobb szolgálatot a nemzetnek s az egész emberiségnek senki sem tehet, mint ha fényt gyújt neki sötétségben. A sötétségen búslakodhatunk, sírhatunk a háború borzalmain, botránkozhatunk az irracionális, embertelen eseményeken; de mindezzel sem a sötétséget föl nem derítjük, sem a borzalmat meg nem szüntetjük. Annak más útja s más módja van; a sötétségbe ugyanis fény kell s a káoszba rend kell, s ez a fény nem lehet más, mint az a nagy hit, hogy a történelmi káoszban is nagy rend érvényesül, s hogy a világ értelmének kulcsa nem a fizis, hanem a szellem.

Ez a hit gyújt ki sötét időkben fényes lelkeket!

Háború és vallás (1915)¹⁸

A háború erőszaka megrendíti a kultúrát, mint vihar a tavaszi erdőt, mint földrengés a mandulafavirágos Szicíliát. Végigszánt rajtunk, mint fájdalom és szenvedés, mint kín és bánat, ránk csap, mint nagy Isten-ítélet, mely siralomházzá változtatja el Európa száz és százezer családját; végigszánt és ráfekszik a lelkekre, mint nagy feketeség, mint érthetlenség, mint észbontó brutalitás, mely borzalomba s lázadásba kerget szívet s ész egyaránt.

S ez a nagy feketeség, e borzalmas valóság időnkint be-beköszönt hozzánk: valamiféle történelmi átok logikájával ráborul az emberiségre, hogy a *bűn zsoldját* mely pusztulás és halál, milliók vesztében neki kifizesse. Beköszöntött most hozzánk is éppen a békecár kegyelméből a legnagyobb világháború véres kiadásában. Lesz-e majd valamikor idő, él-e majd valamikor nemzedék, mely a béke magas kultúrájával dicsekszik, nem tudom; én bizonyára megsóhajtom azt a saturnusi korszakot, mint ahogyan most megalázva imádkozom a mindenszentek litániájának fohászat: dögvéztől, inségtől és háborútól ments meg, Uram, minket! Ez alkalommal azonban nem a jobb jövődőségnek azt a problémáját akarom fejtegetni, hogy lesz-e valamikor örök béke a földön, s azt sem, hogy a vallás segíti-e s mennyiben a pacifizmus törekvéseit; hasonlóképpen nem terjeszkedem ki arra, hogy a vallásos és misztikus lelkek mily álláspontot foglaltak el a háború problémájával szemben; mindezek helyett *én most csak a nehéz jelent nézem, s a nehéz jelenben a vallásos lélek érzéseit s reakcióit, küzdelmeit s győzelmeit akarom föltárni s öntudatunkra akarom hozni azt az erőt, mely a harcok káoszában is Ég felé, a sötétségben csillagok felé tart s mely világviharral küzdve sem szenved hajótörést.*

A háborút a világtörténelemben, a nemzetek életében *ultima ráció*-nak s az erőszak kategóriájának hívják; azonban látnivaló, hogy ez ultima rációban a rációból semmi sincs, s hogy ez a kategória nem az értelem, hanem az ököl kategóriája. Természetes, hogy mikor a nyers erőszak a nemzetek elevenjébe vágja bele kányakarmait, sokféle reakciót vált ki a lelkekből: lesznek, kik megzavarodnak Istenbe s az erkölcsi rendbe vetett hitükben; lesznek szkeptikusok, kik a háborúban a *bête humaine* kultúrleplek nélkül való bemutatkozását látják; lesznek szomorú lelkek, kik sokat vesztek s kik láznak e kultúrbarbárság ellen; lesznek, kik nem sokat beszélnek, de mialatt fehér lesz a hajuk, fekete gondolatoktól elsötétül a lelkük. De azért *a vallásos léleknek tulajdonképpen s radikális reakciója az lesz, hogy bármi történjék is, Istenről le nem mond s minden erőszakkal, kinnal, csapással és szenvedéssel szemben a rendületlen hitet lépteti föl, mely a sötétségre fénnel, a káoszra a rend s a szépség eszményeivel, a feldúlt világra egy szebb, szellemi, isteni világ vágyával s hitével válaszol.* A vallásos ember nem ereszti el az Isten kezét a sötétség miatt; sőt épp, mert sötét van, fogja meg jobban; tagadásra nem dupláz rá tagadással, hanem állít; a süllyedésben nem száll le, hanem emelkedik. Olyan, mint a madár, mely, mikor a fát levágják alatta, nem a mélybe, hanem a magasba száll. Az ember is, épp mivel eszményeiről le nem mondhat, ez eszményeivel vonul el egy felsőbb világba: Istenbe menekszik. Hová foszlottak szét a művészet ideáljai, melyeket a népek kultusza környékezett? Mi lett a múzsák templomából, hová elzarándokoltunk, hogy a szépség misztériumaiba beavattassunk, hol a remekművek szemléletében a géniusz illeteit vettük s tisztultunk, nemesbültünk? Mi lett etikánkból, az erények, a lelki jóságok, a nagy kötelességek tudományából s gyakorlatából, melyek szeretetre, önzetlenségre, odaadásra s áldozatra tanítanak, s melyeknek első, szinte naiv fakadása az, hogy amit magadnak nem akarsz, azt ne tedd másnak? Mi lesz mindebből az emberölés fanatizmusában? S mivé lesz történelmünk, az a küzdelem, melyben az ember a maga emberi értékeit viszi bele a világba, abba a nyers történésbe s kiéti azokat rajta szíve vérével s kiéti szenvedelmei pátoszával.

¹⁸ *Háború és vallás* megjelent a „Kelet népe” 1915-i évfolyamában.

Már most itt az a kérdés: Mit tegyek? Szkeptikus legyek-e? A *bête humaine* vigyorgó kegyetlenségeit rögzítsem titkos kárörömmel minden kultúrártékei lefoszlása s állati meztelenségének megnyilatkozása fölött? Illúzióknak nézzem s hazugságnak a kultúrát, melynek mécseseit szennyes, véres hullámok oltogatják? Nem, nem, azt nem tehetem; hiszen szkepszis s illúzió az a vég, a buta vég, a semmi. Kell, hogy a világnak értelme legyen, s hogy a legideálisabb eszménység a legreálisabb legyen. Éppen azért a káoszról az örök szépségbe, az őrjöngő akaratokból a végleges jóakaratra, a térfoglaló rosszból a diadalmas jóba, a semmiségből a nagy valóságba vetem át magamat! Szóval *az életnek engem környékező sötétségéből s érthetlenségéből az egyedül érthető s szükséges fölemelkedést végzem, s a győzelmes jóba, az Istenbe menekülök, zu dem ruhenden Pol in der Erscheinungen Flucht.*

Őt fogom meg s benne nyugszom meg. Nem tehetek másképp. Épp a világ s a lét sötétségei igazítanak el hozzám, s bármily ellentmondásnak látszik, de szent igaz, hogy e sötétségek az én lámpásaim; azok világítanak nekem. *Man muss blind sein, um Gott zu sehen*, mondja egy középkori misztikus; ami annyit jelent, hogy az élet sötétségeiben riad föl a lelkem, s akkor igazodom el feléje.

A legnagyobb sötétség ugyanis nem a kín, a szenvedés, nem a kény s a zsarnokság, nem a háború s a halál, hanem a legnagyobb sötétség az lenne, ha Isten nem volna. Mert ha van Isten, akkor bár összezúzta szívemet a kín, de céloim, életem észszerűsége s eszményeim meg lesznek mentve.

Ah, az Isten nem az a jó atyus azzal a szép, hófehér szakállal; nem is az a mézeskalácsos Felség, melyet majszol a gyermek lelke, hanem a végtelenség Ura, a küzdelmek s a fejlődés szelleme. Ő a világosságnak, a napsugárnak, de a harcoknak is Istene, mint a zsoldár mondja: *Dominus tamquam vir pugnator, omnipotens nomen ejus.*

A vallásos léleknek ez az első reakciója a háború érthetlenségével s sötétségével szemben: *nagy, rendületlen hitet állít a világba; szellemet s lelket érez meg az elemek küszködésében; megfogja kezét annak, akit nem lát; bizik benne, bizik abban, hogy e kéz a káoszt kozmoszá igazítja, s a hozzá ragaszkodó lelkeket kiemeli s boldogítja.*

De ki fogom-e tartani e fölséges, szinte rideg hitnek világában s e kemény szolgálatban, hol a végtelen Felség parancsol, ahol a törvény s a kötelesség parancsszavai hangzanak, mintha csak a Sinai-hegy gránitszikláin pattognának s zuhogó kőtömegek csattognának? Ki fogok-e tartani e kemény hitnél életem nehéz, szomorú óráiban, mikor minden fényem kialszik s szeretteimet a halál elragadja? Mikor a kegyetlenség orgiáit üli, s lelkemre egy égő gyász sötétsége borul? Miképp nézzem ki mennyei Atyámnak szerető tekintetét holtjaim sötét szemgödöréből, hogyan fedezzem föl atyai kezét hőseim tátongó sebeiben, hogyan ismerjek rá atyai hangjára a csataterék ütközéseiben? Ott keressék-e a jóságot, hol az életet tapossák s a jóakaratot, hol az önkény dül? Ott sejtsek-e gondviselést, hol a harcok fúriái járnak s a magáról megfélemedezett ember szenvedelméi törnek pocsékká értékeinket? Hiszen igaz, jóságot, könyörületet, irgalmat keresek, – keresem a gondviselő Istent; de hol találom azt föl?

Értem én annak az asszonynak panasztát, aki névtelen levélben így ír nekem:

Miért csaltak meg minket, miért beszéltek nekünk kultúráról? Miért halt meg az Úr Jézus, – ezért?! Hát volt valaha utálatosabb dolga a világnak?! Voltak kegyetlen mézszárlások régen is, de azt mondták nekünk: az a népek kamaszkora volt s ma másképp van. Hát hol van, – kérdezem – hol és mi van másképp?! Másképp igen: ezerszer rosszabbul, csúnyábbul van!

Érzem, hogy sok, töméntelen sok elkínzott lélek sikít így föl, s tudom, hogy a halál rémségeitől fehérednek a hajszálok s sötétülnek el a lelkek. De hát küldött ő nekem leveléhez mellékelten egy cikket is, melyben Deckert tábori lelkész leírja, hogy hogyan járnak a csataterén szanitések s lelkészek, s akiben csak egy kis élet is van, azt élesztgetik s fölűdítik s elszállítják; a haldoklókkal imádkoznak s földadják nekik az utolsókenet szentségét; azután folytatja: „Istenem, mennyi jóság és részvét van az emberek szívében a közös szenvedés nagy perceiben! Saját szememmel láttam, mikor egy sebesült kozák arcon csókolta haldokló

szomszédját, egy magyar katonát s ujjával a kereszt jelét rajzolta homlokára, mikor az örökre lehunyta a szemét”. S mikor ezt olvasom, úgy tetszik nekem, mintha csillagok gyulladnának felém, s rájövök arra, hogy *a szenvedő s a kegyetlen világnak győzelmes hatalma nem lehet más, mint a jó lélek*. Lélekkel kell legyőzni a rosszat. Nem abban áll a világrend, hogy rossz ne legyen, hanem abban, hogy lélek legyen, s hogy a rosszat a több, jobb, nemesebb s szeretőbb lélekkel győzzük le.

Kérdezi, asszonyom, hogy hol van a világban a gondviselés, s hogy nem-e szégyen és gyalázat s rémület ez az embermészárlás? Feleletem erre az: hát hogyne volna; dolgozunk is azon, hogy tűnjék el e sötét folt az emberiség homlokáról; de míg a rosszat el nem kerülhetjük, addig erőseknek kell lennünk, hogy a rosszban és kínban is fölényes lelkek lehessünk. A fejlődés útja az erők mérkőzésének, tehát ütközésének is az útja, s az erők feszülnek s roppannak, – kifáradnak s újakkal pótolatnak. Mindent megőröl az idő, s az idő nyomában jár a *Frater Mors*. Szent Ferenc a halált is testvérének, *Fra Morte*-nak hívta; csontos keze minden menyasszonyi mirtusz alatt rejlik, s leheletét megérzi a viruló gyermekarc. Harc, háború nélkül eddig nem volt világ, Geológiai harcok építettek új világokat, történelmi harcok rajzoltak új geográfiákat; ekék szántják, szaggatják kenyér alá a földet; a gleccserek jégekéi szántották kultúra alá a hegyeket; csoda-e, hogy a népfajok harcainak ekéje szánt szíveket; tört szívek romjain, megörlött lelkek omladékán leng új idők s új kultúrák zászlaja.

Kultúránk érzélgős és puha, s vallásosságunk is elgyöngül az ideggyöngöseségtől. Lelkünk blázirt, s az élet értelmét nem igen kutatja. Élvezet, komfort, kényelem kielégíti; legfőbb gondja, hogy pénze legyen s saját kedvét tölthesse. Önző is s kegyetlen is; testvért nem ismer, sőt zsarol, akit lehet. *Hát nem gondolhatjuk-e méltán, hogy az ilyen elpuhult világban a kinnak s szenvedésnek, sőt a háborúnak is valami felsőbb missziója van*, – nem gondolhatjuk-e, hogy a katasztrófák szélvészében az Isten lelke jár s az tisztítja a miazmás levegőt, – hogy az forgatja a harcok szántóekéjével a kultúra bojtortjános és maszlagos ugarát erkölcsi tavaszodás alá?! Végigsuhint ostorával, a csatatűz s a szenvedés suhogó lángjaival az Isten-feledett s élvezetsóvár emberiségen. Rávág vasbotjával a materialista ideológia kártyavárait, mely lelket nem talál, de nem is produkál; megrendíti az élvezetsóvár, antiszociális érzésű társadalmat, mely az emberi lélek mélységeit ignorálta s az életnek eszményeül a kellemet, az élvezetet s a könnyelmű életet állította föl. Kielégült, mámoros lelkeinkbe beledörgi a maga hatalmas *sursum corda*-ját, s a puha, érzélgős kultúrát erőteljes hitre s reményre s fölényes lelkültre neveli. Megrendült a föld, a kultúra világa, s egy jobb világ kívánczik ki mélységeiből!

A lélek mélységeiből meleg, tüzes érzések szakadnak föl s *az áldozat s a hősiesség lelkét lehelik*. Egyszerű fiaink hősök lesznek, kik beszélni nem, de tenni tudnak, kiknél csak egy gondolat járja: küzdeni s győzni s ezért mindent, önmagukat is odaadni. S valamint nagy s emberfeletti áldozatokra képesíti harcosainkat a fölébresztett lélek, úgy leszünk melegek új, nemes érzésektől mi is, kik a harc tűzében nem állunk, de a lélek hevét érezzük. Kienged belőlünk a hideg közömbösség fagya, s a szeretet, a jóság, a könnyörület lágyít, olvaszt s egybeforraszt szíveket s nemcsak szíveket, hanem társadalmi osztályokat s pártokat. Kialudt egy időre az osztályharc lángja s az Isten a szenvedések ekéjével szántja fel új szellemi tavaszodás alá a társadalmat.

Szükségünk is van minderre; kell, hogy a vér esője tűzbe borítsa a világot; hisz a *vér magasabbrendű tűz*. Kell, hogy ébredjünk, hogy megújuljunk; kell, hogy egy új szellem, a szeretetnek pünkösdi lelke szálljon meg minket.

Öntudatára kell először ébrednünk a nagy közösségnek s testvériségnek, mely összes értékeinket előteremti s azután megóvja s megvédi, melynek köszönhetjük életünket, kultúránkat, házunkat s hazánkat. Ezek mind közjavak s közszerzemények; ezeket vér szerezte, vér táplálta s vér védi; mégpedig szerezte, táplálta, védte s védi mindnyájunk számára. Ez a föld vértől áztatott föld; ez a ház és haza és állam és társadalom a vér energiájának gyümölcse. Ezek

tehát mind nagy, szent dolgok, melyeket becsülünk s magunknak is lelkesülésünk hevével s munkánk energiájával – tehát megint csak vérrel – fejlesztenünk kell.

A lángragyúlt szeretetben, a köztudattá vált *szociális érzésben* üdvözlöm én az új kor pünkösdi lelkét. Véresen kel e léleknek napja is, de a vér aztán elsikkad, s a pünkösdi szeretet napsugara termékenységet varázsol munkáinkba s bűvös energiái szépségbe öltöztetik a világot. – Ez mind vallás, vallásos ihlet; ez mind Isten- s emberszeretet!

No és még valamit! Részesít minket a vallás egy nagy vigaszban is! Amikor emberfölötti áldozatokat hoznak harcosaink, – amikor emberfölötti erőmegfeszítések járnak át a társadalmat, akkor azok sem maradhatnak el áldozatos lelkületben s nagylelkűségben, akik sokat vesztek s sokat szenvedtek, és kiknek ajkáról öntudatlanul is el-eloson a keserű szó, mely kérdés is, panasz is: „miért s minek mindez, Uram?!”

Járja át gyászunkat is az Isten szelleme! Mi nem gunnyaszthatunk zárt kripták kapuinál, a megtört, zúgolódó lélek nem stílszerű síremlék hősök hamvai fölött! Mi nem gémbereghetünk bele bánatba s apátiába s nem hajtogathatjuk egyre, hogy mennyit veszítettünk, mikor azok, akiket elvesztettünk, életet nem veszettek, hanem nagylelkűen odaadták. Ne legyen szomorúságunk önző, mely csak a maga vigaszát keresi. Hiszen a szeretet nem önző, az nem keresi a magáét; az nem gondol magára, hanem másra; arra gondol, akit szeret. Gyönge vallás volna az, mely a természetén túl nem ér s a személyes Istent nem fogja meg s nem élvezi; hasonlóképpen gyönge vallás volna az, mely a síron túl nem ér s nem bírja s nem szereti továbbra is, kik a földön övéi voltak.

Tehát itt is „sursum corda”; gyászoljunk úgy, mint ahogyan a hősök anyáihoz, feleségeihez s gyermekeihez illik. Legyen gyászunkban is lélek, legyen hit és szeretet. Az ilyen lelkület méltó hőseinkhez s áldozatukhoz! Vannak harcai, vannak sebei, folyik könnyeiben lelkének vére; de van győzelme is, mikor megnyugszik Istenben s békét talál, így kötjük össze a küzdelmes pálmaágat a békesség olajágával; a pálma lesz zászlónk, de olajág lesz koszorúnk!

Világosság és vigasz (1914)¹⁹

„A föld pedig puszta és üres vala – mondja az Írás – és sötétség vala a mélység színén”; tehát sötétségen, pusztaságon s ürességen kezdődik minden, de az Isten azután e vak hatalmakkal szemben világosságot gyújt ki s napsugárba állítja bele a világot, hogy ez a bűvös energia villanyozza föl a röögöt s szője bele a káosz tespedésébe a színek s formák szépségét, így alakul ki a rend s a szépség bármilyen világban, így alakul ki a szellemi világban is. Oda is világosság, oda is olyan alakító, bűvös energia kell! S van is belőle; mert ami a napsugár a földnek, az a szellem energiája s a hit világossága az emberi életnek. Puszta s üres ez is, éktelen és zűrzavaros ez is, még pedig egészen az érthetlenségig s a kétségbeejtésig, ha világos ész s ha az ész fölött nagy hit nem világít neki. Azért hát a küszködő embernek is méltán az a jelszava, hogy „világosságot a sötétségbe, – mégpedig napsugárt a földnek s napsugárt a szellemi világnak is”. Mivel pedig a szellemi világnak két fényforrása van, az egyik az értelmi fény, a másik a hit világossága: azért az egész világot, az anyagot s a szellemit egybefogva, hármasság hierarchiája igazgatja s alakítja a létet: a napsugár, az értelem világossága s a hit isteni fényessége. Ahol a napsugárnak vége van, ott kigyúl az értelmi fény, s ahol ez is kialszik, ott az isteni fényesség lesz napvilágunk.

Aki a fények e hierarchiája ellen lázad, vaksággal bűnhődik; vak lehet szemeiben, vak lehet eszében, vak lehet hitében; öntudata sötétség, érzete kín. Kár kioltani egyetlen egy fényt is a sötét életben; kár a szemért, kár az észért, kár a hitért.

Amily szükségünk van a szemre s az észre, oly szükségünk van a hitre is, mégpedig azért, mert vannak a világban sötétségek, melyeket sem napsugár, sem értelem nem oszlat szét. Hogy csak egyet említsék: a háború oly sötétség, melyben elhomályosul bűbánatban szemünk, s megáll s megdermed tehetetlenül eszünk; nem ért belőle semmit, sőt lázad ellene egész valónk. Íme a képtelenségek s embertelenségek barbár éjszakája! Ki világít hát majd ez éjszakában? Filozófiák-e vagy tündérszemek opálos fényei igazítanak-e el benne? Egyet tudok, hogy világosságra vagyok teremtve s vakulnom nem szabad; tudom azt, hogy az érthetlenség e benyomásaira is nekem fénnel s világossággal, nem pedig sötétséggel s buta rezignációval kell válaszolnom; tudom azt, hogy ez a brutális valóság is csak inger nekem, melyre lelkem egy felsőbb fényesség tűzjeleivel válaszol, így van az a szemben, így az észben is. A lebrezgetés is sötétség, s e sötét rezgésekre szemem fényekkel s a színek meglátásaival reagál; ugyancsak a dolgok világa is sötétség nekem, s lelkem azt a megértés világosságába állítja bele: no hát így állok a háború kegyetlenségeivel s az élet érthetetlen küzdelmeivel szemben is; ez is csupa sötétség és brutalitás. Nagyobb brutalitás a lelkenek, mint a mechanikus rezgések bökődései a szememnek; dehát ha brutalitás is, azért ez is inger a lelkenek, sőt többet mondok, épp ezen a legnagyobb brutalitáson gyűl ki a léleknek legeszményibb fénye, rajta villan ki az ideálok reakciója!

Ezek a szellemi reakciók is fények s világosságok; ezek is gondolatok s fölismerések; gondolatok, telítve eszményiséggel, s ismeretek, átítatva új világossággal. *Ezek az új fények a nagy hitek, a nagy krédók az Isten szándékairól, a jónak győzelméről s a jobb jövőnek reményégeiről.* Ezekben a meglátásokban az új fényeknek orgánuma nem a szemem, nem az eszem, hanem egy új, finom, szellemi érzék, melyet Isten tapogat ki bennem, a hit természetfölötti érzéke. Az élet érthetlenségének s brutalitásának érintéseire ez az érzék reagál; eszményi kisugárzások s villanások reszketnek ki belőle; világosság árad belőle ott is, hol az értelem csődöt mond s harmóniák csendülnek meg mélyében akkor is, mikor az élet diszharmóniáktól szenved.

¹⁹ *Világosság és vigasz* megjelent az „Élet” 1914-i évfolyamában.

S ebben látom én a léleknek igazi érvényesülését. A lélek nem passzív, hanem aktív hatalom; éppen azért adni s tenni tud. Újat ad, mert új valóság, s újat tesz, mert új erő: világosságot ad a létnek a szemben, értelmet ad az észben s ugyancsak eszményiséget ad a hitben. Beleáll oda is, ahol a szem s az ész is már csak romokat s szakadást s folytonossági hiányt lát, s új értékeket csal ki ott, hol a szenvedés s a pusztulás már a tagadás s az enyészet nihilizmusával ijeszt. Nélküle a lét szétesik, mint a bomló kéve; nélküle a kultúra oly műépítész, ki gyönyörűen épít, de nem tudja tető alá hozni falait. Nélküle tanácstalanul áll az életnek problémáival szemben harmóniára teremtett öntudatunk. Napsugaras világunk s kultúránk meg nem állja az irracionális hatalmaknak s az észbontó képtelenségeknek támadását, s minél érzékenyebb a lelkünk, annál inkább félő, hogy az élet diszharmóniája, kétségbeesése fojtja el reményeinket. Arra való hát az eszményi, hívő lélek, hogy összefogja az élet diszsonanciáit, – hogy fényből szőtt tető alá hozza a kultúra befejezetlen műveit, – hogy a relatív emberi lét szenvedéseiben is megszólaltassa a fölényes öntudat harmóniáját. A nagy hit szárnyai alatt lesz a kultúrából lakóház, ott lesz belőle meleg otthon, ahol az ember megtalálja lelki békéjét s a békében önmagát.

Már most mi az új világosság, mely a hívő lélek reakciója az észbontó kegyetlenséggel, az ésszerűtlen erőszakkal, a brutális kegyetlenséggel szemben? Mi az az új fény, melyet belőle a brutalitás kivált; mi az az új meglátás, mely öntudatára jut, mégpedig akkor, mikor az ember esze megállt s az ösztöne mégis látni s megnyugodni kíván?

Ez az új fény s új meglátás az erkölcsi világrendbe való belekapcsolódás, melynél fogva hisszük, hogy ott is, ahol számunkra – tudniillik értelmünk számára – gondolat nincs, egy felsőbb gondolat érvényesül, s ahol jóság nincs, hanem csak erőszak és vadság, ott is egy felsőbb jóság vezet, mely végleg is győzni fog. Valamint tehát a mechanikus lebrezgetés, mely bök és lök, a szemidegen mégis fénné lesz: úgy a földült világ s a szenvedés brutalitása is, mely eszemnek tagadás s érzésemnek lázadás, ingerül szolgál egy felsőbb érzékemnek, hogy a nagy hit eszményisége mint fény s mint új világosság gyulladjon ki rajta. Lehetséges, hogy a blázirt ember kacag ezen; lehetséges az is, hogy aki máris sokat vesztett, s akinek reményeit letörte s örömeit legázolta az erőszak, az méltatlankodva fordul el e kijelentéstől, mintha csak bánatos lelkének kegyeletét sértené, s tekintetéből olvasom a szemrehányást: Ó te filozóf, neked bizonyára nincs fiad, nincs testvéred, akit félts; neked bizonyára nem gondod az árva, mikor így tört szívek fölött hideg eszmények pókhálóját szövöd. Mondd meg inkább, visszajönn-e, akiért rettegek s imádkozom? Rendről beszélsz észbontó rendetlenségben s jóságról a háború vérfürdőjében; új fényességről mesélsz, hol mindent elnyel a sötétség, látni akarsz ott, hol a szem könnybe lábad s a lélek keserűségbe fúl?!

S erre azt felelem: a rendetlenség nem rend s a kín és szenvedés nem öröm, az állatiasság nem emberiesség s az erőszak nem erény, a hörgés nem ének s a sötétség nem világosság, a harc nem szeretet s a seb nem virág; de a rendetlenség és állatiasság, az erőszak és sötétség ne nyelje el a lelket, mert hiszen nemcsak ez a feldült ház az ő háza s nemcsak ez a szétszórt fészek az ő fészke s nemcsak ez az egyénileg s családirag s fajilag stilizált kis világ az ő világa. Az embernek saját pusztuló világa fölé kell emelkednie s át kell magát vágnia annak az eszményi s nem emberi hatalomnak zónájába, mely a nagy történést igazolja s érdekében az emberi berendezkedésnek s a társadalomnak kis világait is töri és forgatja. Hinnünk kell valakiben, aki világokat épít s aki a maga kifürkészhetetlen terveibe a relatív, véges embert is beállította napszámosnak s taligásnak. Természetes, hogy az ilyen zsellér botránkozik, mikor a nagy világépítő fölforgat házakat s hazákat s mikor kíméletlenül pazarol vért, érzést s boldogságot. De hát a tücsök is botránkozik, mikor az ekevas kifordítja a hantot, mely az ő háza s hazája, s földönfutóvá teszi; pedig ezt szántásnak hívják az emberek, s a tücsökház romlása s a rög kifordulása kalászt termel s kenyeret ad s a fejlődést szolgálja.

Hinnünk kell az ész meghaladó észszerűségben, hinnünk kell a lappangó isteni gondolatokban, hinnünk kell a minket leteperő s az ellenünk is érvényesülő rossz dacára a

diadalmas jóban! Hinnünk kell a nálunknál nagyobbban! Mintahogy sötét felhőből villámok cikáznak, úgy gyúlnak ki az embertelen s érthetetlen hatalmak s erők ütközésében a léleknek világfölényes gondolatai s érzései. Bízhatunk benne, hogy itt célok érvényesülnek, melyeket nem mi tűztünk ki, s hogy itt oly terveken folyik a munka, melyeket nem mi rajzoltunk meg ceruzával, hanem az Isten a világoraalom jogaival.

Ez a világfölényes hatalom a mi lelkünk központi napja, melybe bele vagyunk kapcsolva, s melynek *vonzása nem mint mechanikus vonzás, hanem mint világfölényes öntudat, mint érvényesüléséről való nagy hit s mint a jónak győzelmébe vetett erős s biztos remény* nyilatkozik meg bennünk! S megnyilatkozik éppen akkor, amikor romba dől sajátos kis világunk. Az emberi lélek ugyanis önmagát mint új erőt s mint új energiát éppen ott mutatja be s erkölcsi erejének legnagyobb győzelmeit éppen ott vívja ki, ahol történeti kis világa szétfoszlik, s elpusztulnak az anyagi s testi jólétnek féltett létföltételei. Hősök s vértanúk ott serkennek s a lelkiség ott virágzik ki vértüzes és szellemmel sziporkázó pompában, hol az Isten szántott alája az erőszak ekevasával. Tudom, hogy a vértanúság nem rendszer s a hősiesség nem életpálya, de nélkülözheti-e az élet a hősiességet s elkerülheti-e a vértanúságot? Lehet-e világrend harc s áldozatok nélkül, s van-e kilátás oly földi életre, melyből az ütközés s a szenvedés ki legyen zárva? S ha mindezek dacára nem haragszunk a világrendre, nem kell-e ráismernünk éppen a legnagyobb áldozatokban s erőfeszítésekben a lélekérvényesülésnek rendszerére s annak a nagy pedagógusnak vezető gondolataira s szándékaira, aki az emberiség lelkiségét kifejleszteni akarja?!

Aki elborul s kétségbeesik, az kikapcsolja magát az eszmények vonzásából s a szellemi világnak Isten felé, a diadalmas Jó felé való gravitációjából, s elsötétül és lehül. Ez az elsötétülés és lehülés kétszeresen fájdalmas s sajnálatos, ha azoknak sírja s elveszte fölött szállja meg a lelket, kik a szó igaz értelmében hősök voltak, s így azt a kapcsolatot az eszményi kötelességekkel, tehát Istennel az áldozat tettében váltották ki. Sajnálatos az az eltörpülés, mely a vigasztalan fájdalomban lesz úrrá a szíven épp azoknak eleste s távozta fölött, kik önmaguknál lettek nagyobbak, mikor az egyéni, földi élet érdekeit, a szeretetet s boldogságot is föláldozták hazájuk s nemzetük jólétéért. Sajnálatos, hogy azok, akik kétségbeesve siratnak hősöket, épp akkor merülnek el sötétségbe, mikor hőseik az odaadás s áldozat tüzeiben kigyúlván égnek s lobognak. Sajnálatos, hogy azok sötétülnek el, kik legközelebb álltak hozzájuk s úgy tűnnek föl hőseik mellett, mint világias árnyékai az eszményi lángnak. A láng a hősöké, az árnyék és hamu pedig a kételkedőké.

Szinte meglepő, hogy mennyire más a hősnek, mint e hőst megsirató, kételkedő s kétségbeesett léleknek a hangulata. A hősben a lélek, a siratóban a depresszió, tehát a lelketlenség dolgozik. A hősben az akciónak életnövelő s kedvet fokozó temperamentuma, a megsiratóban pedig az erőszak győzelmének gyásza uralkodik; a hős pozitív, a siratója negatív; a hős teremt s érvényesül, a siratója pedig csak hült nyomokat s csatavesztést lát. A hősnek szeme ragyog, gyászolójának szeme pedig könnybe lábad; a hős felszabadul s elmegy országába, a siratója pedig itt marad s zárt kripták ajtaja előtt kuporodik.

De hát ez már csak nem rend s nem harmónia, s ugyancsak ez nem lelki rokonság s testvéri kapcsolat! Ha apáink, testvéreink s fiaink igazán hősök, akkor gyermekeik, feleségeik s nővéreik is hősök legyenek s „ne fajuljanak el az Isten gyermekeinek nagy gondolataitól!” Szűnjék meg az ellentét hőseink s mi köztünk, némuljon el a diszharmónia a himnusz s a koldusének közt! Épp az a mi bajunk s fájó egyoldalúságunk, hogy csak azt nézzük, amit veszítettünk, s hogy elfelejtjük azt, amit hőseink s halottjaink eszményi példájában s áldozatában nyertünk, mégpedig nemcsak mi, hanem az egész világ. Mi ugyan elvesztettük azokat, kiket szeretttünk s kiknek visszatértét epedve vártuk; azonban a sötétség, melybe reménytelenül nézünk, s a veszteség, melyet fájjalunk, nem minden; sőt az éppen csak egy oldala a küzdelmes létnek; a másik oldala a lélek, az erő, a győzelem, az Isten, a minden! A sötétség mellett, mely a szemre borul, óriási lángkévék gyúlnak ki a hívő lélekben; a halálban

megtört szemek kialvó tűzhelyén új tűz lobog, az ideális lélek lángoszlopa, s ha közel akarunk állni azokhoz, kiket szívből szeretünk s elfelejteni nem akarunk, akkor nekünk is meg kell nyitnunk szemünket az eszményi fényeknek s a gyász sötétségét a nagy hit világosságával kell földeríteniünk.

Nekünk is adni s áldozni kell tudnunk, tudnunk kell odaadni azokat, kik önmagukat adták oda. Míg ez nem történik, addig ütközésben s diszharmóniában állunk, még pedig törpeségünk ütközik fiaink s testvéreink hősiességével, s repedt-harang-lelkek szava zavarja a magasban szóló ezüstharang-lelkek harmóniáját. Mi magunk vagyunk az ünneprontók! Igazi ünnep a hősök ünnepe is csak akkor lesz, ha mi is hősök leszünk, ha mi is áldozatot hozni tudunk s ha azokat tudjuk odaadni a magunk részéről, kik már odaadták önmagukat.

Akkor az a felsőbb világosság fölragyog a mi lelkünkön is, s abban meglátjuk majd mi is, hogy a rendetlenségben s a brutalításban is van rend, mely abban áll, hogy a szellem győzelmesen emelkedik ki a világ bomlásból s áldozatainak energiájával lendít egyet a lelketlen világon; fölfelé lendíti az „iners moles”-t. Ezt a rendet a nagy rendetlenségben meglátják mindazok, akik megtapasztalják, hogy a rossz, a baj, a szenvedés is csak szolgálhatalom, csak teherhordó „brutum”, melyet a lélek saját céljaira fölhasznál; fölhasznál arra, hogy fölküzdje magát a brutális hatalmakon, hogy simábbra csiszolódjék keménységükön s durvaságukon, s hogy kristálytisztává s átlátszóvá égjen ki azoknak az erőmegfeszítéseknek hevében, melyeket a buta anyag elleni harcban kifejt.

Tudom, hogy ez nehéz; de hőseink máris oda emelkedtek föl; hangoljuk hát mi is magunkat e reflexiók által a hősiesség s a lemondás nem csüggeteg, hanem világfölényes s bízó harmóniájára.

Ne aludjék ki lámpád! (1914)²⁰

Nehéz időkben nagy kísértések is járnak, s sok embernek a lelke sötétül el, s mondhatni, hogy végleges veszedelembé kerül. Elveszti erkölcsi egyensúlyát, elveszti a lelkét, önmagát. Nem az a főbaja, hogy a pénze, vagyona vész el, hanem az, hogy a hite foszlik szét s kívül az eszményekkel szemben a szíve. Semmiség van fölötte, üresség körülötte; sötétség s végtelen keserűség honol öntudatában, mely a világot pokolnak s az embert valami ördögfélének nézi – s az Istent? ah az Istent, arra rá nem ismer, elváltozott annak is minden vonása; az nem a Miatyánk-os-Isten, – az nem az édesanya s a gyermekszoba Istene, – az nem az oltár s az első szentáldozás Istene, az nem a mi Istenünk, – az más valaki, valaki, aki borzasztóan idegen nekünk!

Így gondolkozik a sötét fájdalom, s amikor ír, akkor így ír: „Uram, én ma lelkileg ki vagyok dobva az úrbe, a rettenetes, sötét, vigasztalan semmibe. Az én lelkemnek nincsen szárnya, hogy e semmiségből elrepüljön, – hogy elrepüljön feljebb, ahol talán találna valamit, vagy lejjebb, ahol megint valami talajfélét érezhetne, valamit, amit előbb érzett! De a semmi, az úr, az borzasztó, s nem jó ott lennem! S nekem abban az úrben gondolkoznom kell, mert gondolkozni most is tudok, sőt jobban mint azelőtt, s én e gondolkozásom által arra jutok, hogy életem legfőbb tévedése volt a hitem, hitem az erkölcsi világrendben! S megvolt ez a hitem. Hogy hogyan kerültem hozzá s mily rettenetes küzdelmek után és árán, az mellékes, – de megvolt. Azért vagyok azután ma úgy kétségbeesve! Úgy jártam, mint ahogy jár a gazdag ember állambukáskor; az én lelkemben is devalválódott minden érték, s itt állok most egy csomó szennyes bankóval, amire rá van írva a megnyugtató hitel, hogy „hús korona”, „száz korona”, „ezer korona”, de amelyet beváltani már nem lehet, kezdeni vele semmit sem lehet, de undorodni mind e piszkos rongytól annál inkább lehet! Azt mondhatja erre nekem: „Miert nem gyűjtött aranyat? az most meglenne s tudna belőle élni s a létnek örvendeni”. „Uram, tudja, hogy az életnek nevezett vásárban nem forog sok arany; hát nekem sem volt sok aranyom, de elhittem, hogy van azért mégis sok arany, s hogy ott van a bank pincéjében, s hogy én azt az aranyat nem látom, az nem baj; hacsak megvan, az a fő, s azért a papír is jó, az az én értékem!”

Ertem ezt a kint, ezt az úrt, ezt a rettenetes, sötét, vigasztalan semmiséget, melyben az öntudat lenni, élni s érezni kényszerül, s ugyanakkor tudja, hogy nincs aminek éljen, amiben reméljen, amiért lelkesüljön. Hová menjen, hogy ez úrból kijusson? Ott fönn szerinte nincsen semmi, mert ha volna, akkor ez a fürtelem itt lenn meg nem eshetnék; a világba sincs kedve menni; hiszen azt a világot csak megsajnálja tudja s minél előbb kiirtani szeretné. Azért is nincs már a lelkének célja, nincs útja s nincs szárnya, s úgy érzi, hogy fölösleges minden erőlködése. Az ilyen sötétségben azután kialszik minden csillag; s csak a kétségbeesett öntudat, az virraszt, s nem tudni, minek virraszt? Minek virraszt s minek tud magáról, mikor a tudat s az érzés csupa kín?

Vannak azután mások, kiknek a hitük nem aludt ugyan ki, de akiket rettenetes s érthetetlen szerencsétlenség ért, s akik kimondhatatlan sokat veszítettek. Voltak például, kiket szerelmük az oltárhoz vezetett, hogy eggyé legyenek, s azután azon a bokrétás, fehérvirágos esküvői kocsin kihajtottak az állomásra, s a férj a harctérre utazott... s többé vissza nem jött; vagy volt aki visszajött s lábát, kezét leoperálták, s mint emberronsot kapta őt vissza fiatal mátkája! Itt van azután az a sok letört egzisztencia, s az a sok testben, egészségben, terveiben s reményeiben letört ember, akinek a lelkén sötétlik most a hasadás, akinek a belső valójában van a törés, s aki oly igazán elmondhatja a zsoltárossal: „Könyörülj rajtam, Uram, mert szorongattatom; megzavarodott a búsulásban szemem, lelkem és testem. Elfogyatkozott életem a fájdalomban

²⁰ *Ne aludjék ki lámpád!* megjelent A háború lelké-ben.

és esztendeim a foháskodásokban. Elgyengült erőm az ínségben s csontjaim megrendültek. Gyalázatává lettem szomszédaimnak és félelmévé ismerőseimnek. Akik láttak engem kinn, futottak tőlem; feledésbe mentem mint a megholt; olyanná lettem, mint a tört fazék” (Zsolt 30,10-13). Tört fazék – tört lélek, – melyből elszivárgott a hit, az eszményiség, az öröm, a remény, az erő, s maradt a fenekén a keserűség s a bánat!

Hát ki segítsen itt? ki gyógyítsa e tört lelkeket, ki gyújtson nekik fényt, s ki adjon beléjük erőt s bátor örömeiket?

Szavak itt nem használnak, hanem csak valami mélységes, közvetlen megtapasztalás, melytől elváltozzék érzésünk, földies ízlésünk s világias gondolkozásunk, s melytől valahogyan másképp nézzük a dolgokat s ezeket a minket most kövé dermesztő eseményeket, – másképp nézzük ezt az egész, egész világot! Valami új valóságot kinéző nézésre s meglátásra van szükségünk, valami új világra, melyet a lélek új érzéke emel ki a minket környező vigasztalanságból. Erre az új, teremtő tette van szükségünk! Nem szóra, kommentárra s magyarázatra, hanem új fényeket szóró s új értékeket elővarázsló lelkiségre. – A szavakban már nem bízunk! Mi mindent mondtak már?! Mi mindent kultúráról, haladásról, humanizmusról, boldogságról, s mi lett a vége a sok szép szónak: sebek, roncsok, sírok, nyomorok ... sötétségek! Nem, már nem tesz nekünk jót a szó, sőt határozottan rossz hatással van ránk a világ pózoló, frázisos irrealitása. Azért mondom, hogy tett, valóság kell nekünk, valami új megtapasztalás, új meglátás s új megérzés! Kellenek azok az erők a mélyből, vagy mondjuk – a magasból; kellenek azok a közvetlenségek, az új közlekedések a jobb, a fölségesebb valósággal s azok nyomában gyógyul majd lelkünk, s szivárog bele tartalom, nem rémít majd az üresség, s megtaláljuk egyensúlyunkat s megint önmagunkat.

S mi legyen az az újság, az az új valóság, az új erővel való megtelés? Nem lehet az más, mint az Istennel való új s igaz kapcsolat, melynek révén kegyelmeit vagyis behatásait vesszük s erejét megérezzük s azt mint megnyugvást s türelmet, azután mint felülemelkedést és fölényt, azután mint áldozatkészséget és szeretetet megtapasztaljuk. A szentírás világosan mondja, hogy az „Isten Fia eljött, hogy érzéket adjon nekünk”. Nem azért jött, hogy szavakat adjon – ah a szó patkószeg és vasfogó; mi meg cizellált, leheletszerű aranykelyheken dolgozunk – ő érzést s életet adott; ő közénk állt, mienk lett, testvérünk lett; közénk állt s a lelkét, a szellemét árasztotta ki reánk, úgyhogy mi nem okoskodtunk, hanem megérettük s alattuk az ő dicsőségét mint az Atya egyetlen szülöttének dicsőségét, telve malasztal” s valósággal. Általa megbizonyosodtunk, hogy szeret az Isten, s hogy gondviselése van reánk, ha nem is fogjuk föl ésszel s nem értjük kemény s keserves terveit s útjait. – Azt mondta, hogy „egy veréb sem esik le a háztetőről a mennyei Atya tudta nélkül” s hogy elgondolhatjuk, hogy még kevésbé esik meg velünk valami baj, amit Ő nem tudna s számon nem tartana; de ő nemcsak mondta ezt, hanem önmagán, saját életén akarta ezt megmutatni s rávezetett arra, hogy a nagy hitet hogyan állítsuk bele a mi életünkbe. „Boldog ember – mondotta nagy hangsúllyal – aki nem botránkozik meg bennem”, – boldog az, aki engem kópíál s nem káromkodik, hogy hát hol is van az a gondviselés, hol az az Isten, mikor a világ oly kegyetlen, – hol van igazsága s hatalma, hol van könyörületes szeretete, mikor száz és százezer élet szakad szét s milliók boldogsága dől halomra? A feleletet Krisztus e kínzó kérdésekre megadta, mikor önmagán kimutatta, hogy az élet értelme nem a jólét s a földi szerencse s nem a boldogulás s az édes otthon, hanem akár van ebből, akár nincs, az élet értelme a tisztultabb, a nemesebb, a szeretőbb, a mélyebb s mélységében is fenéig, feneketlen fenéig átlátszó öntudat, melynek kristályos mélységeit az Isten jelenlétének fényei töltik ki s a feneketlenség fenekén az Isten arca látszik mint villogó, teljesebb, tisztább, örök élet. – Az Isten Fia önmagán, harminchároméves életén kimutatta, hogy az élet nem cél, hanem az élet csak orgánus, melyből nagy hit, nagy világfölnyesség, nagy szeretet s világgyőzés sugározzák a valóságba. A világ csak brutális lét, de a lelken kell e brutális ütközésnek világossággá, színekké s fényekké kigyúlnia s a brutális kavarodásnak

hanggá, énekké, himnusszá válnia; a lélek tehát a valóság isteni szenzóriuma s művésze; benne s rajta változik el felsőbb szépséggé s örömmé a lét!

Ő tehát nem szenvedő, nem passzív és sötét, hanem reaktív s a valóságot szellemiséggé elváltató lelkeket akart. Nem akart konstatáló s kópiázó lelkeket, hanem művészeket. Aki a sötétségre sötétséggel, a keserűségre keserűséggel felel, az fotográfus, az papírmáséval dolgozó mesterember; ő nem ilyeneket akart, hanem a lelket mint új valóságot teremtette meg, melynek a lét – akár rózsás, akár tövises legyen az – csak inger, s az inger nyomában a lélek úgy alkot s úgy rezonál, hogy új fények s új énekek törnek ki belőle. Ez volna az a szellemi világ!

Az erkölcsi világrend tehát nincs benn az anyagban, nincs a létért való küzdelemben, hanem az a lélek hozománya; Isten a lélekhez fűzi azt s akarja, hogy a nagy világ legnagyobb szenzációs újdonsága a lélek legyen, s a lélek révén vonuljon be a világba az, amit erkölcsi rendnek hívnak; akarja, hogy a káosz megérezze s megremegjen a rajta hajózó lélek erős evezőcsapásaitól, mely irányát is nem a piszkos hullámok loccsanásától, hanem a nagy, fölényes öntudat céljaitól veszi. Az a hajós az örökkévalóság álló csillagait nézi, s varázsuk s tűzük az ő lelkében olvad hősiesség temperamentummá.

Higgyük – ismétlem –, hogy a világ célja a szellem s nem az anyag, s hogy következésképpen az erkölcsi rendnek tartalmát s értelmét nem az anyagtól, hanem a szellemtől kell eredeztetnünk. Erre a magasabb életértékre és értéktartalomra van a világrend beállítva, s a világrendnek ezt a célját s ezt az értéktöbbletet az isteni gondviselés fájdalom és szenvedés által is munkálja.

Ki is kételkedhetnék ezen? A legtisztább lelkek s a legjobban egyensúlyozott jellemek a küzdelem s a szenvedés iskolájából kerülnek ki. A legtöbb ember nemtelen anyag; test és lélek, eszmény és vér, érzés és ösztön kavargat benne; mi mindent kell az ilyen emberből kivenni s kitörni, hogy emberi formát öltözzön?! Az ember önző, kiskaliberű gondolataiba s érdekeinek szűk hasadékaiba nő bele; messze van tőle az ember, a testvér; messze van attól, hogy megérezze, hogy közös küzdelemnek, közös munkának s verejtéknek köszöni mindenét. Az ember alacsony, zűrzavaros az élte folyása; csúnya, érzéki ösztönösség iszapja kavargat benne; mennyire van tehát szüksége tisztulásra s magábaszállásra; szüksége van arra, hogy csak észre is vegye, hogy voltaképp minek él s miért érdemes élni. Ha van benne lélek s jellembeli kialakulásra hajlam és képesség, azt a szenvedés pörölye s heve hozza felszínre. Nagy nyomások alatt álltak a lelkek, melyekben nagy, kincses értékek alakultak, mint ahogy nagy nyomás alatt állhattak hajdanában azok a homok-mezők, melyekből most gyémántokat, s azok a sárosi agyagpartok, melyekből szivárványos fényű opálokat ásnak ki.

Azt akarja tehát a világot teremtő s fejlesztő Isten, hogy azok a tisztább, kristályos, ragyogó értékek, az erkölcsi világ értékei, küzdelemben, szenvedésben s lemondásban alakuljanak ki; abban a krisztusilag szenvedő lélekben, abban az agyagparti, szürke életben jegecesedjenek s gyűljanak ki a lélek értékei; akarja, hogy lelkünk ez úton tűz legyen a homokban s szivárványos szépség az agyagos sárban!

E célból nem fekete, hanem Istent látó lélekkel járunk a világban, s a szenvedésben keresztet látunk, vagyis hisszük, hogy a baj, ami reánk hárul, a veszteség, melyet szenvedünk, reményeink megghiúsulása, egy szépen megálmodott életboldogság hiú szétfolyása, az mind az ő keresztje, vagyis, hogy ezeket a bajokat ő úgy küldi ránk, mint ahogy a keresztet küldte szent Fiának, s következésképpen, hogy azokat nekünk is úgy kell fogadnunk, mint ahogy Krisztus fogadta s vitte a keresztet s szenvedett rajta. Az evangélium tehát mindig azt célozza, hogy az ember mindig emelkedett lelkű, mondjuk, hegyi lakó legyen, hogy emelkedjék ki a közvetlen, kegyetlen valóságból egy más valóságba, melynek végtelen távlatai saját lelkében nyílnak, hogy legyen neki e korlátolt lét börtönéből egy szebb világra nyíló ablaka, s ha nem is tud kijönni a börtönből, üljön oda mélázva s imádkozva az ablakhoz, s merüljön el a végtelenségbe. S miért is beszélek börtönről? A földi lét öntudata nem börtön, hanem inkább egy hatalmas monostor cellája; cella, melyben imádkozni lehet, hol szentképek lógnak a falon s a kereszt

mögött a pálmavasárnapi szentelt barka szárad; cella, hová bejut a harangszó is, sőt ahová ellátogat a köztünk titokzatosan jelenlevő Krisztus is.

Ez a mély, bensőséges ragaszkodás az Úrhoz, nemcsak hogy megsegít keresztjeinkben s bajainkban, hanem kifejti bennünk azt, ami legszebb s legértékesebb a lélekben, kifejti a világfölnyes, megtisztult lelkületet. Mi Isten áldása lehetünk sebesültjeinkre s bénáinkra nézve. Szenvedéseinkben türelmünk s nagylelkűségünk által kinyilatkoztatásul szolgálhatunk sok csél-csap embernek; útmutatói lehetünk a bensőséges érzésnek, mely bennünk is jelentkezik s őket is egy világi, fölületes életből magábaszállásra s önmagukba való elmélyedésre segítheti!

Azért hát éppen ez kell nekünk, hogy a sok bajra, a fekete érthetlenségre s a kegyetlen szenvedésre lélekkel feleljünk; az kell, hogy ne törjünk össze, hanem hogy hozzuk felszínre lelkünk szunnyadó természetfölöttiségét, azt a képességet, mely az életet másképp is, mint gondolta, tudniillik Krisztus szerint alakíthatja. Tegyük úgy, mint akik egy elváltozott világban Istent teljesebb mértékben veszik s megtapasztalják.

S ezt a mi istenileg hangolt s isteni tartalmakkal telített lelkünket állítsuk az élet sötétségeibe. Ezt fejezte ki az a művész is, mikor egy sebesült katonát ábrázolt képén, aki haldokolva, elhagyatottan fekszik a csatatéren éjjel, s túlvilági fényben Krisztus jön feléje. Letérdel a katona mellé s vigasztalja és megáldja őt, mintha azt mondaná: „Életedet áldoztad föl, halálba mentél, nyugodjál meg, kiengesztelődve Uraddal, Istennel, az ő szent akaratán. Megjutalmazlak! Minden dicsőségnél, mit a világ adhat, édesebb lesz neked vigaszom s áldásom. Békémet adom neked”. Ehhez a szelíd s irgalmas Jézushoz kell folyamodnunk mindnyájunknak: azoknak, kik elvesztették férjeiket, fiaikat s apáikat, azoknak, kik bénán, betegen, szomorúan kapták vissza őket.

Testvérek, foglaljuk le magunknak az Urat; férközzünk szent szívéhez s kérjük erejét s áldását a szentáldozásban. Küldjétek gyermekeiteket is Krisztushoz; vegyék ők is az Urat szíveikbe s imádkozzanak áldásáért s kérjék, hogy segítse meg kegyelmével, több szeretettel, lelki frissességgel s türelemmel a szenvedőket. Azután forduljunk az Isten anyjához, ahhoz a fájdalmas anyához, ki fiát a kereszten függni látta s hallotta, hogy fiat ad neki maga helyett... minket! Legyek én is a fájdalmas Anya gyermeke, legyek gyermeke akkor is, ha szenvedek! Vezessük be e fájdalmas Anyát apáiktól megfosztott gyászoló családainkba, állítsuk őt, mint fájdalmas özvegyet az özvegyen maradt fiatal asszonyok mellé, állítsuk gyámolul, állítsuk vigaszul. Emeljék fel hozzá mindnyájan szemeiket s érezzék meg, hogy ő az az „élet, édesség, reménység”, s hogy ő megérti azokat, kik e siralom völgyéből hozzá kiáltanak, s meg is vigasztalja őket. Akkor az ilyen családi kör, az ilyen magára maradt szenvedőnek szobája szent cella lesz, hol jó lelkek laknak, dolgoznak, iparkodnak, s e cella ablakaiból is végtelen kilátások nyílnak... kilátások az élet keserősége után fényes kárpótlásra ... örök életre ... boldog viszontlátásra; kilátások Krisztus országára! E kilátások hívogatnak, s a lelkünk feléjük tart! Biztos, hogy oda ér, haza ér, s ott azokat is megtalálja, kik nélkül itt a lelke folyton hazasíró, hazajáró gyermeke az Úr Istennek. Türtöztesse magát, majd eljön érte is!

Családaink a háborús időben (1914)²¹

A háborúk szélvészét a családi fészek is érzi; de mennyire érzi! Mennyi gond s aggodalom fészke ilyenkor a szeretet fészke; hány szemből csordul ki a bánat könnye s a néma ajkakon ott lebeg a kérdés, melyre nincs felelet: Mi lesz vele? Visszajön? Ugye, visszajön?

Bizony ezt kérdezik és sokan kérdezik, mert bizony sok-sok családból elment az édesapa, elmentek a fiak, a testvérek; elmentek, mégpedig ütközetbe, háborúba mentek, s onnan nem jön mind vissza; hát ki lesz az, aki nem jön vissza? S ezt kérdezik s összebújnak, mint a csibék, mikor kánya kering az udvar fölött, vagy mint a juhnyáj kint a legelőn, mikor a vihar közeledik, s nem tud haza menni. Milyen fázós hát most az otthon a nagy gondban, s milyen láthatatlan árnyékok esnek minden családi fészekre ... a veszedelmek árnyai!

Mit kell hát ilyenkor tenni? Mivel fogunk világítani a sötétségben, hogy lássunk s el ne sötétedjék a lelkünk, s mivel fogunk tüzelni e hidegben, hogy el ne hűljünk bizalmunkban? Hát ugyan mivel, ha nem nagy hittel s szeretettel?!

Bármily nehéz idő jár fölöttünk, a legszükségesebb az lesz, hogy a családnak feje legyen, s hogy ha a családatya el is ment, mégis minden családban ott legyen az, ki magát a „családos emberhez” hasonlítani szeretne. Hinnünk kell, hogy köztünk van az a bizonyos „családos ember”, az Isten, s hogy velünk van s el nem hagy, s hogy soha sem lehet őt úgy megérezni, mint ilyenkor, bajban, búban, aggodalomban. Ilyenkor szeret megnyilatkozni; ilyenkor akarja, hogy ráismerjünk, hogy vele szóba álljunk s kegyelmeit vegyük; azért mondja a zsolttárossal, hogy „ő – már mint én, meg te, meg mindenki, ki bajban van – segítségül hív engem: Te vagy Atyám, Istenem s üdvöm oltalma. S én megtartom neki irgalmasságomat és szövetségemet híven őneki” (Zsolt 88,27). Meg kell nyugodnunk abban a hitben, hogy az Isten velünk van, hogy köztünk van s hogy el nem hagy. Ez a hit családainkba zárja őt; ez fogja le s el nem ereszt; úgy tesz, mint Jákob pátriárka, ki álmában küzdött a tőle távozni készülő angyallal, megfogta őt s mondta. „El nem eresztlek, míg meg nem áldasz engem”; mi meg azt mondjuk: áldj meg minket, Uram, áldj meg úgy, hogy el ne menj tőlünk.

Lelkünknek második visszahatása e nehéz időben az lesz, hogy nagyon, nagyon közel akarunk jutni egymáshoz. Bizony az élet nincs mindig kedvező körülmények közé ágyazva, sőt azt nagyon is gyakran ellenséges hatalmak környékezik, melyek gyöngítik az életkedvet s ölik az életörömöt. De éppen azért tud az élet ellentállást kifejteni s ellenszegül, s visszahat a rosszra, akár növény, akár állat vagy ember legyen. Ha sok az eső, akkor a növény becsukja kis ablakait s ajtóit, vagyis pórusait, hogy el ne öntse bensőségét az idegen elem; mikor pedig kevés az eső s nagy a párologás, akkor pedig azért húzza össze szöveteit, hogy el ne párologjon a nedve. Így teszünk mi is; mikor sok az eső s bőségesen hull a lélek könnye, vagy ha szárazság van s lelkünk elsorvad a gondtól, akkor a bajok ellen összefogunk, talpraállunk s nem engedjük magunkat leteperni. Hasonlóképpen, mikor ránk csap a háború s a csapások szélvész, akkor megvetjük a lábunkat, átkaroljuk egymást s kettős bátorsággal s szívóssággal óvjuk házunkat, gondozzuk családunkat, gyermekeinket s jószágunkat s várjuk a jobb időt. Oly közel áll ilyenkor ember emberhez, családtag családtaghoz, gyermek édesanyjához, s úgy megérik azt mindnyájan, hogy egymásra szorulnak. Mikor úgy kiszakad körükből az édesapa s nincs támasza az édesanyának, mikor a gyermekek is megérik az erős karoknak, annak a bízó szempárnak s meleg szívnek hiányát: akkor valami erős érzés küzdi föl magát a lelkek mélyéből, mely mint nagy vágy s nagy elszántság hatja át valamennyit, s megemberelik magukat s iparkodnak pótolni munkát, vigaszt, meleget s szeretetet.

²¹ *Családaink a háborús időben* megjelent a „Szent Család” 1914-i évfolyamában.

Mily nagy áldás háramlik tehát még e szomorú időkben is a családokra, ha a veszedelmek behatása alatt tényleg megerősödnek a családi érzések, s ha szülő, gyermek, testvér egyaránt megtapasztalja, hogy egymáséi, hogy egymásra szorulnak s egymásnak köszönnek sok-sok jót, amit magukból, egymagukban állva, sohasem meríthetnének; ilyen a családi közösség, a meghitt bizalmasság, a megértő szeretet, a béke és öröm, dacára az élet terhének s küzdelmeinek!

Van azután még egy édes, csengő hang, mely úgy tör ki a családi fészekből, mint viharban a madárfiók síró, sipogó szava anyja után, s ez a buzgó s lelkes vágy a béke után. Honnan szálljon ez föl inkább az égbe, mint éppen a családi élet köréből?! A család, ha igazán a szentcsalád mintájára alakult, a legédesebb béke otthona, ahol az erőszaknak sehogysem, de még a törvény beavatkozásainak is alig van helye. Ha valahol, hát a családban találjuk fel a békét. Még ha a közélet zajos is s a kenyérért való küzdelem keserves is, de a zaj csituljon el a lakóház küszöbén, s a gyűlölködés s a küzdelem hullámai törjenek meg rajta; aki pedig a küszöböt átlépi, az érezze meg annak a nagy elvnek hatalmát, melynél fogva „az én házam az én váram”, melynek falai közt meglegem nyugalmamat. Érthető tehát, hogy a béke otthonából száll föl a közbékeért égbehatoló imádság. Itt el tudják azt mondani, mert itt tudják a béke áldásait élvezni; hiányukat pedig soha s sehol sem érzik meg úgy, mint akkor, mikor az apa vagy a fiú hadba vonult, – mikor úgy fájlalják nélkülözéseit s szenvedéseit, – mikor egy közös sebből közös fájdalommal vérzik az élet. Azért hát, csak rajta! A családi szentély legyen a béke angyalának otthona, s az vigye föl az édes szülők s a testvérek imáját az Isten trónja elé s hozza le a népek családjainak a legnagyobb jót, a béke áldását.

Ez érzéseket megtaláljuk a názáreti szentcsaládnak körében is. Azt is sanyargatta gyilkos üldözés, azt is beárnyékolta gond és bú, de ugyancsak ott forrtak egybe a szívek nagy hitben s szeretetben. Kétségbeesés s elkeseredés sohasem lépte át azt a küszöböt, ahol maga az Isten lakott, s ő váltotta ki a szívekből a hozzá való ragaszkodást s a gondviselésben való megnyugvást. S mily közel álltak azok az isteni kedves lelkek egymáshoz! Oly közel egymáshoz, amily közel Istenhez! Hiszen ő fűzte egybe őket, sőt ő maga volt a kötelékük. Legyen a mi családainknak is szíveket egybefűző köteléke az Isten, – legyen ő az összetartás eleme! Akkor ha el is vész egy-egy kedves tag a családból, majd megtaláljuk azt is Istenben, s rátalálunk majd egymásra is a nagy „családos ember” házában.

Szent István király alakja 1914-ben (1914)²²

Végig a történelmen sokféle megvilágításban láttuk már Szent István király fölséges alakját; láttuk derűben, láttuk borúban; föl nézett rá a tatárjárás s a török szolgaság lerongyolt magyarja, föl a majtényi s világosi síkság elbujdosott kuruca: de oly világtörténelmi megvilágításban, mint amilyen a mai, még nem láttuk. Szobroknak, képeknek, vidéknek, hegyeknek megvilágítása a fény, de lelkeknek, csillagoknak, szenteknek, hősöknek megvilágítása a sötétség, az éjszaka; mert valamint éjszakában gyúlnak ki a csillagok, úgy sötétségben ragyognak fel a lelkek s népek erényei.

Ily éjszakában állunk mi! Ez az éjszaka nem az, mely kioltotta Ferenc Ferdinánd és Hohenberg Zsófia életét; ez az éjszaka nem az, mely sírba temeti sok vitéz katonánkat s feleségeik s gyermekeik lelkére gyászt borít; ez az éjszaka nem is a gazdasági hanyatlás, sem sok család tönkje; ez az éjszaka sötétebb, sűrűbb s kegyetlenebb, mert ez a legnagyobb világtörténelmi háborúnak, a Kelet és Nyugat összeütközésének s a népek s országok rombadőlésének sötét perspektívája, melyben orosz rabszolgaszellem, francia hisztéria, angol alávalóság, szerb vadság küszködik joggal s igazsággal. Ez éjszakában a háborúk fúriája söpör végig Európán; föl kavarja a tengereket, az Atlanti-óceántól a Sárga-tengerig; milliók hagynak el ekét, kalapácsot, műhelyt s tűzhelyet, feleséget s gyermeket, hogy fegyvert fogjanak. Megmozdul a föld s eltolódik lábunk alól a telek, a haza; megrendülnek a trónok, s a népek állig fegyverben önző érdekből, a kultúra csúfjára egymás ellen törnek.

E sokszoros éjszakában feltűnik a hazátadó, koronát-szerző, népét szerető s megszentelő István király alakja. Korok, harcok, bajok fölött felénk int, mint ragyogó csillag; fején a korona s az erények koszorúja; lába nemcsak megvetve, de gyökeret verve a négy folyó-öntözte hazai földben; jobbájában a kard az erőnek, baljában a jogar az igazságnak s törvénynek szimbóluma, s ajkán az ima s az ének szava: „rendületlenül”! Mikor reátekintünk, úgy érezzük, hogy nekünk is napsugárnak kell lennünk a sötétségben, s hogy meg kell felelnünk az irracionális erővel szemben az élet, a hit s az eszmények követelményeinek. Szeretnők megütni a nagy idők nagy embereinek mértékét; szeretnők győzelmesen megívni az Isten harcait. Szeretnők megállni helyünket az ezeréves hazában, melynek göröngyébe belegyökereztünk; szeretnénk úgy megívni a világtörténelmi szélvésszel, mint a tölgy, mely akkor is győz, mikor megroppan, mert földbe mélyedt gyökereiből akkor is új élet fakad, ha a törzs derékban tört is.

Hogy e szándékunk teljesüljön, lássuk mindeneke előtt Szent Istvánban a *fölséges embert, a hívőt*, ki Istenbe akasztja bele horgonyát, s aki a világ, a harcok s veszteségek éjszakájába fölülről kér fényt, s a nagy hit s eszményiség világosságát állítja bele a történelem sötétségeibe.

Szent István királyt is millió veszedelem környékezte; örökös bizonytalanságban élt családjá, nemzete, országa sorsa iránt. Népek árjától szorítva vetődött ide a maroknyi magyarság, mint a zúgó tenger kicsapott hulláma; előtte hazátlan népek, longobárdok, markománok, gepidák, gótok, szlávok rajzottak itt; mögötte az ázsiai néphangyaboly nyüzsgött. A nemzet fája még nem gyökeresedett meg; kisodorhatta azt könnyen az idők árja. A nép maga még pogány volt, lelke kurta tekintetű, szíve vad, mely a harcok kockájára tett rá életet, reményt, hazát! Hej, bizony 900 év előtt is sötét volt; az a sötétség ült akkor is az emberiségen, mely ma ül rajta; ül véges, relatív létén, melyet harc és erőszak készlet folyton esélyek örvényeibe, s mellyel a kultúra eddig tehetetlen! Hej, bizony 900 év előtt is sötét perspektívában állt Szent István jó s lelke s érezte, hogy nem ember csinálja a világtörténelmet, hogy az <nem> csak olyan királyoknak, politikusoknak való napszám, s gondolataikra ráillik a próféta szava: „timidae providentiae ejus”, előrelátásaik is bizonytalan kombinációk. Hej,

²² *Szent István alakja* 1914-ben megjelent az *Élet* 1914-i évfolyamában.

bizony 900 év előtt is úgy volt, hogy nemcsak egyesek, de népek is meghaltak, s házhelyek és házak temetőkké váltak! S mit tett akkor István király? Meghajtotta koronás fejét, levetette válláról királyi palástját, zsákot öltött s penitenciát tartott, s úgy imádta az Urat, azt a Nagyt, azt a Fölségest, ki fölöttünk van, de kinek terveit nem értjük! Ki végtelen, de azért bízunk benne s hajtogatjuk a zsoldárokkal: Uram, én akkor is bízom benned, ha összetörsz s megölsz engem!

Nekünk is így kell éreznünk; *hívő, alázatos, imádkozó embereknek kell lennünk!* Mikor béke környez, nagyon könnyen kiesünk e szerepünkből. Az ember oly hamar kész a világgal; fölépíti házáat, megrakja családi fészket, szervezi hazáját, alkotmányt teremt, milliókat áldoz hadseregbe, 65 millió koronába kerülő csatahajókat épít, s gondolja, ő csinálja a történelmet, szónokol kultúráról, Hágában békebizottságot szervez s a pacifizmus örökbéke-álmait álmodja. S íme az idők mélységeiből, ahol az öntudatlan erők dolgoznak, az Isten napszámaiban egyszerre kiáltás hallatszik, mint az apokaliptikus vizek zúgása, s harcra, öldöklésre, rombolásra szólít. Megrázkódik a világ, mintha földrengés rázná, fölborul a világ egyensúlya; jogok, szerződések kötelékei, mint cérnaszálak szakadnak szét; erőszakos, észnélküli hatalmak világrészeket kényszerítenek véres harcokra; a Kelet és a Nyugat leszámolást sürget, melynek meg kell lennie, ha török és szakad; mert fölöttünk és fejünk fölött is intézkedik egy más nagyhatalom, s annak vezényszava az, hogy „térdre”! „Nekem hajlik minden térd, úgymond az Úr!”

Ilyenkor azután csodás zene, varázsos csengés-bongás támad harci zaj s lárma dacára. Csupa ezüstös, érces hang, harangszó! Lelkek kondulnak meg. Minden lélek harang, de a legtöbb néma. Csak mikor a nagy végzetek szélvészeli vágtatnak el a világon, akkor kondulnak meg. Azok az öreg harangok, azok a már szavukat is elfelejtett harangok megkondulnak s imádkoznak s fölemelkednek Istenhez s rábizzák sorsukat s nemcsak a magukét, hanem azokét is Isten kegyelmébe ajánlják, kik messze a harctereken sűrögnek s otthonukra gondolnak s elgondolják azt, amit a fölséges német császár mondott: „Millionen tragen euch im betenden Herzen”. Igen, most sok szív lett hívő s imádkozó!

De nemcsak ezt a fölényes, hívő s imádkozó embert látom én ez alkalommal Szent Istvánban, hanem fölismerem benne a küzdelmes, türelmes, fáradhatatlan ember jellegeit. Hiszen a hitnek szelleme nem passzivitásra, hanem aktivitásra, nem lemondásra és csüggedésre, hanem kötelelességteljesítésre s bizalomra nevel. Kiemeli a lelket, hogy ura legyen a helyzetnek, s hogy gátat vessen az erőszakos s pusztító erőknek, mert végre is az irracionális energiákat a racionális szellem van hivatva legyőzni a munka és küzdelem erejével. S akkor győzi le azokat, ha odaadja a legjobbat, amit adhat; ha odaadja önmagát. Megérti a szentírás szavát, hogy most van ideje annak, hogy úgy álljon ellene a támadó rossznak, mintha „acéloszlop”, mintha „ércfal” volna; „mert én ma téged vasoszloppá és rézfallá teszek az egész földön; hadakozni fognak ellened, de nem győznek le; mert én teveled vagyok, úgymond az Úr” (Jer 1,18). Isten állítja a veszedelmek színhelyére az erőt, az ő bajvívóját; ő tárja föl szeméi előtt a győzelmes rosszat, megéreztetni vele a veszteségeket, a sajgó sebeket, megízlelteti a keserű könnyeket, lelkére borítja az özvegyek s árvák bánatát, de azután szívébe önti a tudatot, hogy „most pedig tégy, végy, szüntess, bővülj, vigasztalj, vidíts; ezért adtam neked lelket, szívet, erőt s kegyelmet”.

Így állt Szent István korának s népének szenvedései közt; így állunk mi is harcaink s keservünk sötét éjszakájában. Az ő feladata is az volt, ami a mienk, tudniillik állni, a helyünket megállni, le nem törni s azután tenni, mindent sokszorozott lélekkel s erővel. Ráképesít minket erre az a nagy tudat, hogy e nehéz időkbe Isten állított bele minket, akár bűneink büntetése, akár erényeink tűzpróbára bocsátása végett. Azért állunk itt, mert ő akarta, s úgy akarjuk megállni helyünket, hogy dicsőségére váljunk. Oszlopként állni s le nem törni; kifeszített szárnyal repülni s a szenvedés tüzeiben le nem perzselődni; nagy vizeken, a könnyek özönén áthatolni s nem fáradni, ez programunk, s e program kiváltása lesz tettünk!

De nemcsak ezt a tettet akarjuk kiváltani, hanem azt is, hogy mindnyájan összefogjunk s a nagy veszedelmek sajátos inspirációjából lelkesítve vállvetett, közös munkában egymás segítségére legyünk. Az imádkozó karoknak a harcban küzdő karokká, a békében pedig munkás karokká kell válniuk. Csak az imádkozik igazán Isten szíve szerint, aki az imát a munkával párosítja, a német költő szava szerint:

Arbeit ohne Beten ist Sklaverei,
Beten ohne Arbeit ist Bettelei.

Munka ima nélkül szolgasság s izgalom; ima munka nélkül koldusság s unalom, íme, a harc romboló szelleme reakcióként a munka és a kooperáció szellemét idézi föl. A háború, a baj letöri az önzést, eltünteti az élet apró érdekeit s szükségéit; megszállja a társadalmat az irgalom szelleme s közelebb hozza egymáshoz az embereket. Ez a szellem, mint erő acélozza a karokat, szétoszlatja a gondot, s mint jóleső balzsam hegeszti a sebeket.

S még egy harmadik jellemvonást látok Szent István királyon; látom benne a küzdelmes s áldozatkész embert és szentet, aki tudta, hogy a világon szenvedni s tűrni kell, s hogy minden, ami itt szépség, haladás és érték, az mind vérbe s áldozatba került. Midőn ő Isten oltalma alatt kivezette hadát, nem áltatta magát azzal, hogy e had vért nem ont, s bár győzelmet remélt, de a győzelmes lobogók alatt elesetteket látott s a diadalénekből kivette a haldoklók végfohászatát. Ő azonban mindig úgy indított hadat, hogy maga indult s úgy kívánt áldozatot másoktól, hogy azt először önmaga volt kész meghozni. Megértette, vallotta s tényleg gyakorolta a szentírásnak azt a szavát: „non facio animam meam pretiosiore quam me”, életemet magamnál többre nem becsülöm s oda tudom adni azt jobbik magamért, hitemért, eszményeimért; oda tudom adni azokért, kiket szeretek, Istenért, Krisztusért, családomért, hazámért. S mikor így odaadtam, akkor találtam s szereztem azt meg igazán, akkor tettem szolgálatot enyéimnek s az emberiségnek századokra – gondoljunk a vértanúk ragyogó példáira – s akkor szereztem életet magamnak, mégpedig örökkévalóságot.

Áldozatok nélkül meg nem lehetünk, s aki azok nélkül akarja életét berendezni, az nem érti sem a maga benső világát, sem a nagy világtörténelem folyását s oktalanul fájdalmas csalódások elé siet. E csalódások keserveesebbek, mint az áldozatok. Aki pedig áldozatokat hoz s Isten látogatásait alázatos szívvel veszi, az bár könnybe lábadt szemmel, de fölényes szívvel embernek s kereszténynek bizonyult. Ezt a fájdalmas, de megnyugtató fölényt hirdeti a kereszt, s az áldozatos lélek illata érzik meg a szenteken!

Édes szülők, jó lesz, ha egy-egy könnyet szenteltek Szent István király áldozatos lelkének, kinek gondból, keservből, hálátlanságból kijutott elég, s kitől a halál fiát, Szent Imrét is elragadta! Édesanyák, testvérek, úgy látom s meg is mondom, hogy tőletek is elragad a harcok fúriája sok édes fiút, testvért és jegyest, de azt szeretném, hogy eltelnétek a szentek szellemével, s mint ahogy a félholt Melitont, a sebastei vértanút édesanyja karjaira vette s úgy vitte hősi halállal meghalt harminckilenc társának máglyájához s mikor kiadta a lelkét, ő maga dobta a máglya tűzébe: ajánljátok föl ti is így elesett testvéreiteket s fiaitokat s férjeiteket Istennek, s ne zúgolódjatok! Türelmetek s fájdalmatok hathatósan közbenjár majd értük Isten trónja előtt. Megadásteljes fájdalmatok kíséri Isten elé azokat, kiket elvesztettetek, s közbenjár ott értük.

Így világít hát felénk István király példája, s világánál hit, erő, áldozatkészség szállja meg lelkünket. A rosszat nem akartuk; a háborút Isten megpróbáltatásának nézzük; de ha rákényszerítettek, megálljuk helyünket. Imádkozzunk hát, bízunk, küzdjünk, hogy győzzünk!

A világ háborúja s a béke világa (1914)²³

Sokféle etikai érték villan most meg a lelkekben; lelkesülés s fájdalom járnak bennük s e tüzes és fájós érzések hevében a lelkek erkölcsi salakjaiktól is tisztulnak. Lángoló hazaszeretet mély lehangoaltsággal, nagy áldozatok keserves veszteségekkel váltakoznak, s a lelki nagyság tudatait lemondás és szomorúság követi; de azért átlag a nagy erőfeszítések s az áldozat erőteljes lelke fölényben van s az emberek attól jobbakká lesznek. A nagy célok nagy erőket feszítenek ki bennünk, a nagy eszmények nagy kötelességek elé állítanak, a nagy küzdelmek végre is óriásokká nyújtják meg a hétköznapi életben eltörpült emberkéket.

Egyáltalában a hangulatkeltésre s az érzésfakasztásra alkalmasabb lélekbeállítást nem bírok elképzelni, mint az 1914. év adventjét, mikor a háború borzalmait álló, a szabadságért s boldogulásért küzdő népek lelkében fölébred a nagy adventnek, a megváltásnak vágya, s lelkük elé lép a karácsonyi ünnepkörben a „békesség fejedelmének” kinyilatkoztatása! Ott künn a harcmezőkön is szabadságért foly a harc; ott is győzni akarnak baj s szolgaság fölött, s az egész nemzet egy szív, egy lélek e harcok elviselésében s a győzelmek megsóhajtásában, s épp azért mindnyájan megértjük, hogy mily áldás a megváltás s mily kegyelem a győzelem. Most, mikor ember ember ellen küzd s rajvonalakban jár nemcsak a harcosok sora, hanem a pusztulás s az enyészet is, – most, mikor a kultúrnemzetek világháborúja rengeti meg a világot, melyet a népek mordályaik tüzével s tudásuk s technikájuk erejével vívnak, mélységes benyomást kelt a szuronyrohamos küzdelmek fölött megcsendülő angyali ének: „pax hominibus bonae voluntatis”.

Vakítóbb verőfény s sötétebb éjszaka – tudom – még nem találkozott; élesebb ellentétek még nem vágtak bele emberi lelkekbe, s azért bizonyos, hogy e vakítással új, élesebb meglátás jár s az érzések e paroxizmusából mélységesebb erkölcsi visszahatás pattan ki, melyet úgy jellemeznék, hogy belátjuk világosan s átérezzük mélységesen, hogy *a léleknek életigénye a béke, hogy harc s háború a békéért folyik, hogy az egész életnek küzdelmes volta egymás életének mélységesebb békéjét keresi, hogy e békétlen tapasztalati világnak befejezetlensége a béke s harmónia szebb s fölényesebb világát, a mértékek, az egyensúly, a boldogság ideáljainak megvalósítását sürgeti*. S így azután ennek a háborús világnak adventjében radikális erővel ébred föl a lélek vágya a béke s a harmónia világa után, s imánk a béke szerzőjét sóhajtja. Fölismerjük, hogy a béke szerzőjének országa a mi hazánk s hogy azt annál lelkesebben, – mondhatnám: – az élet ösztönével kell keresnünk.

Álljunk e célból fogékony lélekkel a jelenvaló advent benyomásai alá. Sohasem élhettük át oly igazán az advent hitét s hangulatát s annak egész ideális világát, mint éppen most. Az adventi vágy a rossztól, büntől s bajtól való szabadulás után régi ugyan, de nem vénül és nem lanyhul; oly friss s fiatal az bennünk, mint a régmúlt nemzedékeiben. Úgy van az belénk szöve, mint ahogy lelkünk fenekén hordozzuk az eszményi igazság, jóság, szépség képét, s vérünkbe van keverve a békesség édessége. Az ideálok vonásait le nem törülhetjük, s az az édesség még a meghasonlott lelkeknek is a szájukíze; azt feledni nem lehet. Hogy epedtek azok a régi nemzedékek megváltás s béke után, melyeknek prófétai látomások világítottak s zsarátnokos lelkesedés tüze gyújtott ki folyton új reményt! De hát nem epedünk-e mi is úgy? ők azt mondták: eljön, eljön; várjuk! Mi meg azt mondjuk: eljött, eljött; foglaljuk le hát! Sőt e foglalásból roham lesz a legjobbakban; kitör belőlünk az adventi vágy, igézetes szózáttá lesz az evangéliumi ének: pax hominibus; szózáttá, mely túlharsog harcizajt s ágyubömbölést. Ezekben a legjobbakban azután megremeg az egész emberiség lelkiismerete is, mikor hallják, hogy „békesség a jóakarátú embereknek”, s félnek, hogy tán azért nincsen békesség a földön, mert

²³ *A világ háborúja és a béke világa* megjelent a „Magyar Kultúra” 1914-i karácsonyi számában.

nincs, vagy mert kevés a jóakarát; – hogy tán azért sötétül el sűrű, hideg éjszakává a harci vérengzés embertelen világa; – azért fagy kövé, csatatérre a mező, melyen csak harci fűriáknak lábnyoma látszik, de nem az Isten énekes angyalaié.

Annyi bizonyos – s ezt lelkünk legközvetlenebb s hamisítatlan ösztöne mondja, – hogy az emberiség idealizmusának van leltára, melyen évezredek óta sem törlés, sem pótlás nincs, s hogy e leltárban ott szerepel a rend s harmónia, a béke, megnyugvás igénye. Ez kell nekünk! Az élet folyása éppúgy akar békébe s harmóniába öltözködni, mint ahogy a gondolat igazságba, az akarat jóságba, az alak szépségbe kívánczik. A békére való igény nem egyéb, mint az eszményinek, az igaznak, jónak, szépnek fölényes s végleges térfoglalásába s megvalósulásába vetett hit. Minden eszményinek itt a világban kaotikus a helyzete s a kifejezése. Az eszményi elem küzd az anyaggal s nem bírja magamagát zavartalan kifejezésre hozni s inkább megsejteti s megérezteteti, mint megmutatja magát. Benne vannak az eszményi elemek lelkünkben, de úgy vagyunk, mint kik idegenben járunk velük. Bírjuk is, meg nem is, s épp azért tovább keressük s küzdünk értük. Így azután az eszményiség valami nyugtalan, motoszkáló eleme a léleknek, mely nyugtalansággal s békétlenséggel inficiál minket. De azért ez a nyugtalanság nem rossz, hanem jó nekünk, mert így a lelkünk meg nem alszik, hanem egyre feszül, – nem dermed meg, hanem folyton indul; indulatba jön, mozog, hevül; *keresi a helyét, vagysis az eszményi világot.*

A mi esetünkben keresi a békét. Keresi főleg most, mikor megsokasodtak kínjai s gyötrelmei, mikor beléje vágta karmait a fajok gyűlölete, s milliókba lobbott vetett a harci kedv, hogy embervért ontson s ember-kínt növeljen. Nem csoda, hogy most szakad föl a szívekből elementáris erővel a vágy, melynek a Miatyánkban adunk klasszikus kifejezést, mikor imádkozzuk: „jöjjön el a te országod”. *De mi lesz s hol lesz ez az ország?* Minél tovább halad az emberiség, annál világosabbnak látszik, hogy ez az ország igazán az „Ő országa”, az az ország, melyről a Megváltó mondotta: „*az én országom nem e világból való*”, s *következőleg, hogy a béke ideálja, a harmóniák vágya s igénye voltaképpen transzcendentális, metafizikai kielégítést sürget.* Sohasem érezzük meg oly biztosan, mint éppen a háborús világban, – mely végre is lángoló szimbóluma a küzdelmes létnek – hogy az emberi lélek éppen legmélyebb ösztöneinek erejében, az idealizmus erejében egy más világ felé húz, s hogy őt oda tulajdonképpen Isten húzza, Isten húzza őt az ő országába; oda, ahol békét is talál, s azért oda, hogy békét találjon, mert az kell neki, az az ő országa is!

Ezt a mi vágyunkat a békesség után nem lehet kielégíteni, de még csak töltögetni sem *a nemzetközi, állandó békére való kilátásokkal.* Alig hihetünk a pacifizmus programjának realitásában. Nem lehet a béke országát politikára vagy a fajok egyensúlyára s a gazdasági érdekek kimerésére alapítani. Ezek mind változó tényezők, ezek mind variábilis mennyiségek, s így az egyenletek is folyton bomlanak s új kiegyenlítésre szorulnak. A népek is fejlődnek, virágzanak s hervadnak, erősbülnek s gyöngülnek, tehát vénülnek is, s új nemzetek s nemzetiségek vágyódnak helyükbe. A népóriások kifeszítik tagjaikat, s ropog a prokruszteszi ágy, szét is reped, s eltolódnak a geográfiai határok s új fészkelődéssel új ágyat vetnek maguknak. A végesség, mely mindenütt korlátokat szab, az érdekütközés, mely az erők kifejtésének is útját állja, harcot provokál. Azt mondják erre: a kiegyenlítést értelmesen s nem erőszakkal kell végezni; igen; de az erőnek, mely fiatal, több joga van az öreggel s vénhedttel szemben, s úgy látszik van joga – az életképtelennek eltemetésére is!

Mások a béke országának közeledését a kultúra térfoglalásától várják. Vérmes reményeik ez irányban sokszor szószátyársággá lapulnak, főleg mikor magának a megváltásnak nagy adventi hitét s e hitnek értelmét tisztára csak kultúrával s civilizációval magyarázzák. Azt mondják az ilyenek, hogy a megváltás e vágya nem egyéb, mint a vágy több jólét s emberségesség után, – hogy az advent homályában való vágyódás több világosság után nem egyéb, mint a népoktatásnak s a népműveltségnek, az írni-olvasni-tudásnak megsóhajtása, – hogy a megváltást a tudás eszközli, s a boldogulást a társadalmi rétegek biztosítottabb egyensúlyától, az osztályharc megszűnésétől s a nemzeteknek egységesebb s igazságosabb

gazdasági szervezésétől várhatjuk. De azután jön az ilyen hideg zuhany, vagy tán inkább forró vérzuhany, mely minden jeges borogatásnál jobban kijózanít s a lázas álomlátást szétfoszlatja; jön a vérnek egy ilyen fenékhulláma s beleloccsan a neuraszténikus esztéták, a doktriner kultúrpróféták közé s a szószátyárság fölött napirendre tér. Rámutat az emberi lét relatív voltára s a sötét mélységekre, az erőszak hatalmaira s azok kiszámíthatatlan esélyeire. Oly kevésbé maradandó ez mind, amit világunknak és kultúránknak hívunk! A kultúra kis darab világ, – olyan emberméretű s emberszagú világ. Az elve, a lelke ennek a világnak a változandóság, mondhatnám, a divatszörűség, az állhatatlanság. Az ember nagyúri öntudattal fölépíti kultúrvárait; berendezi azokban magát s <jól> érzi magát; de valamint a földrengés szétveti házának falait, úgy jelentkeznek végig a történelmen a brutális erőszak rémei, – az a vis major, mely eddig minden kultúrát alapjában megrendített s a legfinomabb műveltségre pusztulást s bánatot hozott. Ne mondjuk, hogy ez csak volt így, de ezentúl nem lesz így; mert sokkal mélyebb világfelfogásnak látszik az, hogy ne ignoráljuk az irracionális elemet s ne higgyük, hogy azt bármily kultúrának is, még a legmagasabbnak is, kiirtania sikerül. Sőt éppen e ponton villan ki megint az én vezető gondolatom, mely abban áll, hogy a szellemi világ, jóllehet a sötétségek fölött villog, de azokat meg nem szünteti, s hogy az eszményeket itt a földön, jóllehet megismerni s megérezni lehet, de megvalósítani nem lehet. Azok nem e világból valók, hanem a másikból. Leereszkednek hozzánk, vonzanak is, s mi megérezzük vonzásukat; de azért vonzanak, hogy egy felsőbb, szellemi, eszményi létbe vezessenek át. Az élet kavardása s a világ harcai is ezt a célt szolgálják, arra valók ugyanis, hogy megérezzük, hogy a béke ideálját is egy más világba, az anyagiból kiemelkedett világba kell beállítanunk s azt ott konstruálnunk. A békét nem kereshetem itt; itt csak a vágya lehet enyém; ez pedig az Isten országának vágya, annak az országnak, mely nem e világból való. Ez a vágy nyitogatja lelkemben a szellemvilág perspektíváit, melyek bennem kezdődnek, de a végtelenbe, Istenbe vezetnek.

Tehát a háborús év adventje s karácsonya, amely élénken megsóhajtja velem az édes békét, éppoly mélyen beláttatja velem azt is, hogy ez eszményemmel voltaképp egy más, felsőbb rendű világba kell emelkednem. S minél jobban kívánkozom a béke után, annál jobban kell törődnöm vele s gondoskodnom róla, hogy az életnek harcai éppúgy, mint békéje a végleges, igaz békét, azt a megsóhajtott s szimbolizált eszményt szolgálják s annak elérésére segítsenek.

„Jöjjön el a te országod!” (1914)²⁴

A világháború évében is van karácsonyunk s ágyúdörgés közt is megjelenik „az örök békesség fejedelmének” angyala s megcsendül ajkán az ének: „gloria ... pax!” Jól tette, hogy megjött! Hiszen nem vártuk soha oly epedve s nem értettük meg sohasem oly igazán a karácsonyi ének mély értelmét s az isteni békesség áldásait, mint éppen ez idén!

Borzasztó munkát végzünk, olyat, melyet voltaképp szégyenlünk, melyet csak a végső szükség, a védelem ösztöne kényszerít ránk, – elviseljük a harcok veszteségeit, leszámolunk keserveinkkel; de mélységesen átérezzük azt is, hogy mindez a harc és küzdelem csak egy nagyobb, közös jóért folyhatik, – hogy mindennek az áldozatnak csak akkor van értelme, ha egy felsőbbrendű, általános jóért, az emberiség legnagyobb javáért hozzuk meg: *ez a legfőbb jó, a karácsonyi, krisztusi béke.*

Ha már vér öntözi a földet, akkor fakadjon ki belőle a béke olajága! Ezzel a vággyal nézek föl az égre, – ezzel a vággyal lelkemben szemlélem azt a szinte megrendítő – oly fölséges – látomást: a harcterek fölött lebegő karácsonyi angyalt, s e vízió benyomásaitól ihletve adok vágyamnak kifejezést, mikor epedve mondom: Úr Jézus... jöjjön el a te országod! De az csak akkor jön el, ha te elhozod. S ugye úgy jöttél, hogy azt magaddal hoztad, s akarod, hogy itt legyen köztünk!?

Az öreg Livingstone-nak, ki a Nílus forrásait fölfedezte, s ki a rabszolgavadászat förtelmei közt élő afrikaiaknak az örök béke forrásait akarta megnyitni, ez volt szokásos fohásza: Uram, jöjjön el a te országod! Ő tudta, hogy ez mit jelent. Egy reggelen ágya előtt térdre rogyva, ősz fejét összekulcsolt kezeire hajtva, holtan találták meg, mintha halálában is nyomósítani akarta volna, hogy az emberiségnek az Isten országa kell, – *hogy az emberiséget bajaiból, kínjaiból, borzalmaiból az igazi kultúrára csak az Isten kegyelme segítheti föl, – hogy a béke az ég kegye s ajándéka, s hogy az nem itt terem, hanem azt ide kell hozni, – s hogy azt csak az hozhatja el, aki az égből jön le: a mi Urunk Jézus Krisztus!*

Nekünk ezt már nem sokat kell bizonyítgatnia senkinek; nagyon is látjuk s tapasztaljuk, hogy az „ember országa” kín és rémület, mialatt szívünk az „Isten országára” van beállítva! Látjuk azt s keservesen siratjuk, hogy ezidőszerint az emberiségben vad ösztönök kavarnak, s hogy az igazi testvériség s a béke országa csak akkor érvényesülne köztünk, ha az az Úr Jézus nem mint idegen volna itt, kit nem ismerünk, hanem mint Isten és Úr s mint király és testvér uralkodna rajtunk. Istenem, hol tartunk még ettől!

Még mindig csak éjszakában s csak Isten-távolban élünk!

Ily körülmények közt sokan egyáltalában megzavarodnak Isten, Krisztus s az egész eszményiség iránt, – főleg azok, kik az eszményekben csak ragyogó gondolatokat láttak s nemes érzéseket tiszteltek, de azokat valóságoknak nem nézték s velük mint valóságokkal érintkezésbe nem léptek. Ezek az ő eszményeik gyönyörű, égő lámpákhoz hasonlítottak, melyek a sötétben lengtek; de bámulóik nem törődtek vele, hogy mibe vannak azok beleakasztva, – mi az a szeg a falban, mi az a horog a boltívben, melyen függnék. Azok az eszmények nekik csak imbolygó tűzfoltok voltak, melyek jól esnek ugyan a szemnek, de nem voltak erős realitások, melyekbe kapcsolódhatnának, s melyek eltarthatnák őket. A vége az ily bizakodásnak egy nagy csalódás. Akik nagyon bíztak az elvont eszményekben és sokat vártak nevelő befolyásuktól, – akik azt gondolták, hogy a humanizmus s a haladás, a fejlődés és kultúra meghozza majd az emberiségnek a saturnusi aranykorszakot, s oly jólét s béke fakad majd nyomukban, amelyet a megváltást váró próféták jövendöltek, azok végre is szkeptikusok lesznek s könnyen kétségbeesnek s azt mondják: bizony ez a sok eszmény mind csak ábránd s

²⁴ „Jöjjön el a te országod!” megjelent az „Élet” 1914-i karácsonyi számában.

hiú képzelet – s az a sok frázis róluk mind csak önámítás és megtévesztés; a pszichológiai tanulság pedig az, hogy eszményeink csak absztrakciók, melyeknek biológiai feladatuk az, hogy ingereljenek s hevítsenek, voltaképp pedig, hogy rászédjenek. Nincs béke és szeretet a világon!

Hát csak járjon át e tudat! Mély, való igazság az, hogy az absztrakt eszmék, ha eszményekké tüzesednek is indulatainktól, elszigetelt, fogalmi formájukban mindig gyöngé, irreális tünetek lesznek, s hogy erejük s kihatásuk csak akkor lesz, ha ideális valóság, ha reális eszményiség áll mögöttük. Mert hiába, nekünk nem gondolat, nem eszme, nem is eszmény kell, hogyha az csak kategória s az értelem szubjektív vetülete, hanem nekünk valóság kell, melyről való a gondolat és eszmény maga!

Ez a különbség a modern filozófia s az evangélium közt! A filozófia konstruál eszményeket, melyekben az emberi alakításnak ötletes, tág tere nyílik; az evangélium pedig a konkrét ideált állítja elénk. Itt az emberségesség, a tökéletesség, a testvériség s a szeretet nem mint fogalmak, nem mint szavak jönnek elénk, hanem mint valóságok; – megtestesülve egy valakiben, aki ember is, Isten is, aki király is, testvér is! Ez a mi karácsonyi békeszerzőnk!

Vele szemben nem a fogalmi ismeretre, nem a dialektikai okoskodásra, hanem a valóságos látásra s megtapasztalásra vagyunk utalva, ahogy azt Szent János kifejezi, mikor írja: „És mi láttuk az ő dicsőségét – azt az eszményi valóságot – telve malasztal s igazsággal”. Ugyanennek a pszichológiai sajátosságnak ad kifejezést Szent Péter, mikor írja: „Mi nem tudós meséket – értsd gnosztikus s másféle filozófiai rendszereket – követtünk, hanem szemléltük a dicsőséget”; mi nem okoskodtunk, de néztük s ittuk szomjasan a fényt, a báj, s a szépséget; láttuk, hogy a Fölséges, aki közénk jött, hogyan élt, hogyan járt-kelt s forgott köztünk, s ez a testvérisége s közelsége megnyitotta szemeinket s új meglátásokat s új érzéseket adott s új világmozgalmat indított meg köztünk. Megmozgatta a lelkeket, forrongásba hozta a kedélyeket, megindította a mélységeket, s új alakulást adott a társadalomnak, hogy tudniillik az ember ne csak az önzés s a harc, hanem elsősorban a béke s a szeretet viszonyában álljon embertársaihoz; – ugyanakkor azonban szabad perspektívája s útja legyen minden törekvésnek, minden fejlődésnek s haladásnak.

Tehát a szíveknek, a lelki mélységnek adott az Úr Jézus új orientációt! S kellett is ezt adnia; mert új világokat csak így, csak a mélyből való kiindulásokkal lehet megcsinálni. A világ geológiai arculata is, hegységeinek ráncai s redői, medencéinek homorulatai s domborulatai, folyói és tavai is így alakultak; ezeket is a mélység erői idomították.

Hát ez kell közénk is! Szükség van a lélek új megindulásaira, – mély indulati kitüzesedésekre s Krisztusba s szellemébe való bensőséges elmélyedésekre! Be kell hatolnunk a szerinte való élet értelmébe s azonosulnunk kell vele szoros, lelkeket egymásba öntő egyesülés által. Egyet kell éreznünk vele; föl kell vennünk magunkba az Ő nagy lelkét s meg kell éreznünk s másokkal is éreztetnünk az ő gazdag s gazdagítani tudó kedélyvilágát.

Biztos vagyok benne, hogy akkor tért foglal majd szívünkben s általunk azután az emberiségben a krisztusi béke országa. Uralkodó gondolatunkká lesz a nagy cél, hogy dolgozzunk teljes erőnkéből az igazi emberségességnek s testvériségnek térfoglalásán. Istenem, hát mi lehetne az életnek értelme, ha nem maga az élet, maga az a több, az az értékesebb élet, melynek a sír sem állja útját, s mely folytatódik ott a síron túl is? *S ez a jobb s több élet okvetlenül a közös, a testvéri élet lesz.* Nem lehet a több-élet az enyém, ha nem közös, – nem lehet az enyém, ha nem sokaké, ha nem minél többeké! S minek akkor az életet törni, zúzni, minek egymásra lödözni, minek az életet s az öntudatot fojtogatni s keseríteni, minek azt nyomorult társadalmi intézményeknek, önzésnek, pénzsomjnak, prédául odavetni, minek az életet szomorú, történelmi félreértésekkel sorvasztani s örömtelenné tenni s mindezzel gonosztevőket s aljas embereket nevelni?!

Ah, minek, minek? Ez kínom s problémám! De kínjaim s problémáim sötét éjszakájában cseng, zeng a karácsonyi ének, az Istenember éneke, az én testvérem éneke, mely tehát az

enyém is: gloria, pax, pax, gloria! Azért hát, bármily tapasztalataim is legyenek az állatember körül s a nemzet-szörnyek körül, tele vagyok bizalommal az életnek még bennünk rejlő s még ki nem feslett formái iránt; tele vagyok bizalommal a bennünk szunnyadó géniusz iránt, s várom, hogy e géniuszt Krisztus mikor ébreszti föl élénkebb öntudatra, s mikor oltja beléje gazdagabb mértékben a neki szánt s általa lehozott kegyelmeket. A krisztusi kegyelem is a befogadó képességhez alkalmazkodik, s mivel a mi „keresztény” nemzet-szörnyeink még nagyon alacsony fokon állnak, azért a krisztusi eszmény arculata is még csak elmosódva alig-alig tükrözik rajtuk, ők még csak ott tartanak, ahol a próféta szerint majd a sasnak, majd az oroszlánnak, majd a tuloknak vonásait láthatni meg rajtuk; ők ezidőszerint még csak ragadozni, karommal és csőrrel vájni, no meg vérezni tudnak; de a „facies hominis”, az ember arculata még nem hasonmásuk! Krisztus azért jött, hogy az ember-állatból ember s hogy az emberből krisztusi ember, továbbá, hogy a nemzet-szörnyekből emberséges világ, s az emberséges világból Isten országa legyen. Tudom, érzem, s átszenvedem, hogy kimondhatatlanul messze vagyunk még mindettől, de azért vágyam nem lanyhább, hanem indulatosabb s imám nem fáradtabb, hanem tüzesebb, mellyel belekiáltom az éjszakába visszhangul a karácsonyi énekre: Úr Jézus, jöjjön el a te országod! Én hiszek benne, várom is, meg dolgozom is rajta!

Vértanúság és szeretet (1914)²⁵

Édes hazánk hadereje nagy, nehéz harcokat vív s mint szürke acélfolyam hömpölyög végig Európa harcterein. E folyam forrásai Magyarország városai, falvai, tanyái. Nincs család, melynek szentelt, békés öbléből ne vetődne egy-egy hullám e folyamba; nincs ház, melynek tűzhelyéről ne pattanna egy-egy izzó üszök a lelkesedés tűzvéskébe, e világégésbe. S mi itthon maradtunk-e? Igen is, meg nem is; itthon maradtunk test szerint; de nem maradtunk lélek szerint; lélek szerint mi is küzdünk, bár senkit meg nem ölünk; küzdünk, lelkesülünk, dolgozunk, imádkozunk. Az egész nemzet lelke, imája s aggodalma, szeretete – no meg – keserve, mondhatjuk talpon van; küzd és jót akar. Messze jár ugyan már az acélfolyam; de mi kíséjük; mi is vele járunk; mert a lelkünk elment velük, s csak úgy alvajárón élünk otthon. Törtet a folyam s örvényeket kavár: s ez örvényekben sokan pusztulnak, de azoktól bizony a mi szívünk is szakad; törtet a folyam s tömegsírokat nyit s hantol föl, s íme, e távoli sírok árnyéka a mi lelkünkre esik. Oly különös szoros egység s egymásnak megfelelő lelkiség van köztük és köztünk. Nézd azt a sok csukaszürke mondurt ott a távol ködében, s nézd ezt a sok fekete ruhát itt magad körül; mikor ott messze egy-egy olyan szürke köd szétfoszlik, akkor itt minálunk egy-egy ilyen feketeség összesűrűsödik. Nézd azt a sok embert ott messze, akik nem félnek, mert meg tudnak halni, s nézd azt a sok embert itt körülöttünk, akik félnek, mert nem tudnak megélni. Nézd azt a sok harcost, kiknek szeme ragyog vitézségtől, s nézd azt a sok sápadt arcot itt minálunk, kik rettegnék attól, ami borzasztót hoz nekik a közel jövő, – talán már a holnap! Mindez úgy illik egymásra, mint a fény s az árny! De azért itthon is tüzes, nagy érzések lobognak s erőfeszítések ébresztik az öntudatot s egyesítenek szegényt és gazdagot. Mindnyájan egységesen érző s küzdő, veszedelemben forgó s győzni akaró nép és nemzet vagyunk. Tisztán látjuk a közös, nagy veszedelmet, mely fiainkat a harcoknak, minket a szeretetnek s a veszteségeknek hősiességére int! Keresztúton járunk, s döntés előtt állunk: azért e világtörténeti benyomásoktól, az idők megnehezedett járásától most kell kinyílnia lelkünknek. Ami heve van, annak most kell kigyúlnia, ami világossága, annak most kell fölragyognia; most, most kell kisugároznia összes hevét, erejét s áldását a magyarságnak. Ami lélek van bennük dicső szentjeinkből, ami temperamentum hőseinkből s türelem s áldozatkészség hírneves s névtelen vértanúinkból, annak a lelki nagyság, a gyakorlati szeretet, a részvét és erő kinyilatkoztatásaiban most kell magát bemutatnia!

S hogy ez legyen, hogy a lélek így bontakozzék s a szellemi reakció a nagy megpróbáltatásokban így támadjon s így emeljen föl minket hivatásunk magaslatára; azért jöttünk ide; ide Szent István bazilikájába, a mi apostolunk, pátriárkánk, szentünk misztikus fényeket szóró oltára elé! Eljöttünk, mert szeretnénk a lelkével érintkezni s szeretnők megtudni, mi mondanivalója van nekünk!

Midőn a nagy idők nagy lelkét s hozzánk méltó érzületét keresem, akkor úgy látom, hogy annak az isteni fénynek első sugara magáról Szent István dicső alakjáról vetődik lelkünkbe. *Ez a fény a magyar nép történeti missziójának a meglátása.* Mi hisszük, hogy Istennek szándékai vannak emberekkel s nemzetekkel, s hogy a gondviselés kijelöli helyüket. A magyar nemzetet is ide vezényelte: évezred óta a keresztény kultúra bástyájává rendelte s ékül verte a déli s északi szlávok közé. Számra nézve a magyart a nagy nemzetek messze túlhaladják, de bástyának ez a szám is elég; az ék, melyet népkolosszusok közé vert az Úr, maga nem kolosszus, de éknek erős és kemény, s már ezer éve, hogy kitart és nem rozsdásodik. Most pedig, úgy látszik, hogy a nemzetnek a nagy hivatást megint teljesítenie, s az Isten gondolatait

²⁵ *Vértanúság és szeretet* a budapesti Szent István-templomban 1914. december 10-én mondott beszéd, megjelent A háború lelké-ben.

valóra kell váltania; most megindult a föld, s a népek harca nekivágott ismét a bástyának, s az északi kolosszus ránehezedett az egyensúlyt tartó ékre. Bírja-e a terhet, győzi-e a harcot, állj a-e még az ezredéves hivatást? Íme, itt a próba, teherpróbája az éknek, tűzpróbája a nemzet erejének s áldozatkészségének. István király márványalakja megelevenedik előttünk: ajkain a nemzeti hivatás kiáltó szavá, nagy történelmi hívással lesz, s Isten és a világ előtt nyilvánvalóvá kell lennie, áll-e még a magyar nemzet régi, európai hivatásának magaslatán.

S a magyar nemzet érzi az idők e jelentőségét, saját áldozatos hivatásának súlyát, de dicsőségét is. Érzi vértanúi hivatását, mert jóllehet hazájáért és szabadságáért is küzd, de voltaképp e küzdelmet nagyobb, általánosabb érdekért vívja. Nem harcol önzésből, nem hiú foglalási s terjeszkedési vágyból. Neki nincs mit foglalnia; hazája elég neki s „hazát kíván s hazáért ver szíve”. Nem harcol zsarnoki ösztönök szolgálatában, s a lelkesedés ritmusát nem ütik hátára kancsukával. Nem harcol kalmár-pénzvágyból; nem azért, hogy szipolyozzon Indiákat s gyarmatokat. Nem ámítja magát birodalmi nagyság ábrándjaival; a magyar rónak nem álmodnak világalomról, s ha játszik is rajtuk délibáb, az sohasem tükröz dreadnoughtokat s negyvenkét centiméteres mozsarakat. Nem irigyli senkiét; nem kívánja a másét. Ha tehát mégis küzdelem s vívódás az élete, – ha szinte elvérzik százados harcokban, – ha ma is élet-halálharcot vív: akkor méltán mondhatom, hogy azt elsősorban nem magáért vívja, hogy azt nem a rögéért, nem a földért, hanem e nagy rendeltetésért állja. Vívja azért, mert határőr azon a mesgyén, hol szabadság néz farkasszemet barbársággal, vívja azért, mert hazája az a geológiai medence, hol az ázsiai zsarnokság nehéz felhői zivatarban tornyosulnak s ütközésük villámokat vált ki, vívja azért, mert e haza a kultúrának az a barázdája, ahol az önkény, mely Európát föl akarja szántani, ekéjét leereszti; vívja tehát, mindent összefoglalva, végre is azért, mert *vértanúi nemzet*. Tényleg az Istennek nemcsak vértanúi, hanem vértanúnépei is vannak. S ilyen vértanú-nép a magyar nemzet. A vértanúnak eszményei, hite s nagy reményei vannak, de harc és szorongatás az élete, s hivatása az, hogy vérét adja a Fölségesért. A látnok vízióban látja Krisztus vértanúit, amint tündöklő fehér ruhában, kezükben pálmával mennek s vonulnak az „áldozatos bárány” trónja előtt, s kérdésére, hogy kik ezek, azt a feleletet kapja: „Ezek azok, akik nagy szorongatásból jönnek s megmosták ruhájukat a bárány vérében”. Minden léleknek, mely az élet pálmáját akarja elnyerni, valamiképpen meg kell tisztulnia Krisztus vérében: de a vértanúi nemzeteknek tisztára s tündöklő fehérre saját vérükben kell megmosniok ruhájukat; akkor azután pálmával kezükben vonulnak el a világítélet bírójának trónja előtt s megnyerik tőle az örök élet koszorúját.

Saját vérében megmosva, tündöklő fehérben, pálmával kezében látom én Magyarországot!

Az ilyen hivatás nehéz, az ilyen harc kemény; sokba kerül. Kerül könnybe, vérbe, végleges megfeszülésbe, – de kerüljön bármibe, meg kell neki felelnünk. *S meg fogunk neki felelni, ha az isteni hivatásnak s a nemzet gondviselészerű feladatának nagy hite éleszt minket*. Meg fogunk neki felelni, ha hisszük, hogy Isten állított minket ide, ő, ki világot teremt s a nemzetek s országok sorsát igazítja. Neki szolgálunk, míg vagyunk, s e szolgálat a nemzeti létnek világtörténelmi értelme. A te létedé is, édes hazám, Magyarország. Ez isteni hitben ennek a sokat szenvedett nemzetnek legsötétebb korszakai is kitüzesednek a gondviselő Isten villámaitól; áldozatos történelmünk éjszakáiban csillagok gyúlnak ki, s fölragyog annak a nagy szolgálatnak eszményisége, melyet a nemzet győzelmeiben éppúgy, mint letöréseiben tesz az emberiségnek. Ilyenkor az a Magyarország, bár vérzik, de ragyogó, villámló vértetben nyújtja ki hősi alakját, megkongatja pajzsát, megvillogtatja kardját és tiszteleg a népek harcát intéző isteni Fölségnek; ajkain hangzik imája: „Uram, ahogy Te akarod, úgy legyen. Ahogy Te parancsolod, úgy teszek; áldozok is, kitartok is, s ha letörök, becsülettel török le s karjaidba esem, mint kit szolgálataiért meg akarsz jutalmazni”.

De ugye, nekünk nemcsak felséges világtörténelmi perspektívákra, hanem elsősorban jelenvaló feladataink közt lelkes hitre, küzdelmeink megvívására s keresztjeink elviselésére, lélekre s törhetetlen bizalomra van szükségünk. Lehetséges, hogy azt fogjátok nekem mondani:

büszkék vagyunk a nemzet világtörténeti missziójára, s bizonyára az is fokozza öntudatunkat; de ez a fölség szinte dermesztőleg hat reánk, s e nagy gondolatoktól fázósan borzongunk. Mi itt emésztő aggodalomban s bánatban élünk; sokat vesztettünk s fáj a szívünk; minket ezer halál képe környez és százezer özvegy s árva sír körülöttünk; adj hát érzéseket, melyektől meleg lesz a szívünk, s melyekből e küzdelmes életre erőt, hitet s bizalmat meríthetünk. Éreztesd meg velünk, hogy *velünk van az Isten, s hogy szeret s el nem hagy, s hogy a lelkét leheli belénk, hogy mi is szeressünk s segítsünk másokat.*

S mikor e nekünk való meleg érzéseket keresem, ugyan merre venném utamat, ha nem Krisztus felé, – feléje, ki út is, világosság is – ki utamat tapossa s elől jár rajta s világít nekem? Tőle tudom, hogy Isten szeret, s nem szabad kételkednem szeretetéről soha, csatatereken sem, lövészárkokban sem, tömegsírok előtt sem, elsötétült lelkem éjszakáiban sem, akkor sem, mikor a miatyánk osztozószerűen panaszra nyílnának s azt sóhajtának: én Istenem, én Istenem, miért hagyta el engem?

A nemzetek sorsáról az evangéliumnak nincs kinyilatkoztatása, de van az egyes emberéről, s ez a kinyilatkoztatás, amely rövid, oly beszédes; igazi evangélium, vagyis jó hír, hír arról, hogy bármi legyen velem, szeret az Isten. Szeret nemcsak rózsás utakon, hanem keresztutakon is, szeret mindig. Ez utóbbit ugyan mi nem értjük, mert mi nem így tennénk; mi azokra, kiket szeretünk, szenvedést nem bocsátanánk. Lelki szemeink előtt elvonulnak az özvegyek és árvák, – ah, azt mi nem így tennők; özvegységbe, árvaságba mi senkit sem döntenénk; szemeink előtt elvonulnak a sebesültek, a bénák s a nyomorékok, ah, ezt mi nem így tennők; mi az életet így nem nyomorítanók; lelkünk előtt föltáruznak a harcterek borzalmi, a lövészárkok, a tömegsírok, ah, ezt mi nem így tennők; mindennek még az árnyéka is kegyetlenség és iszony nekünk! Ah, jól tudom, ez mind nem emberi gondolat, nem emberi érzet! Emberi gondolataink gyertyavilágát ez a szélvész kioltja, szívünk húrjait ez a vaskéz elpattantja, idegeink gyöngéi vezeték, melyek elégnék, ha az ég villámain eresztjük beléjük. Mit csináljunk hát az érthetetlen, végtelen istenivel? *Meneküljünk az ő Fiának, a mi Urunknak gondolataihoz.* Ő mondja: szeret titeket az Isten, megszámlálta hajatok szárait; egy hajszál sem esik le fejetekről Atyátok tudta nélkül.

Lehet, hogy leesik fejete; lehet, hogy vértanúságra rendelt titeket; de hát az nem jelent annyit, hogy pusztulásra rendelt; az nem jelent annyit, hogy pocsékká tör össze; hanem annyit, hogy királyi lelkek vagytok, hasonlók hozzá, kit szintén kereszten s szenvedésben dicsőített meg. Ez az ő stílusa; ez az a nem-emberi, mert isteni szándék. Lehet, hogy nehéz utakra állított, úttalan utakra, melyek harcokba, lövészárkokba, tömegsírokba vezetnek; de hát azok az utak csak vezetnek arra, de nem végződnek ott, mert voltaképpen hozzá vezetnek. S ezeken az utakon mentek sokan s nem a legrosszabbak, s mentek a legdicsőbbek is. S mi, a vértanúk unokái, testvérei s jegyesei hogyan álljunk az Isten-látogatás e nehéz és sötét útjain? Emelkedjünk fel a hitnek nagy gondolataihoz! Ne okoskodjunk, ne kételkedjünk, hanem tegyünk; tegyük azt, ami a legnagyobb s lelelkibb tett az élet nagy nehéz megpróbáltatásaiban; tegyük azt, amit a világosság tesz a sötétséggel – szétoszlatja – a szépség a káosszal – alakítja – a jóság a gonosszal – legyőzi. Krisztus akarja, hogy a látogatás s a megpróbáltatás napjaiban égő fáklyákkal álljunk s várjuk s üdvözljük az Urat. Az égő fáklya a hit s a szeretet, s ha ez megvan bennünk, akkor az éjszaka is valamiképpen mennyországgá válik. Az éjszaka is mennyország, ha Istent váró lélek van benne. Hasonló – mondja az Úr – a mennyek országa a tíz nyoszolyólányhoz, kik éjben állnak s a jegyespárt várják, öt közülük oktalan volt, kinek nem volt helyén a lelke s saját kurtalélekzetű gondolataiba gabalyodott bele; botránkozott s nem értette, minek a gond s a virrasztó aggodalom; lélek-lámpásuk kialudt, s az izzó kanóc csak bűzt s fojtó szagot terjesztett. Hát bizony az ilyenek nem értik meg Istent, azt az Istent, ki nemcsak napsugárba, hanem éjbe is öltözködik, ki nemcsak cirógat, hanem áldozatokat is kíván. Nem értik, hogy a gondviselés útjai nem ragaszkodásaink s félelmeink szerint

igazodnak, s hogy nem a mi gondolatainkhoz kell szabni a Végtelent, hanem megfordítva, a mi gondolatainkat kell szabnunk ő hozzá.

Ez lesz a mi világosságunk s a mi győzelmünk is, ha mondjuk: „Uram, Te adsz gyermeket s adsz anyai szeretetet; de Te drágább vagy gyermeknél s édesebb az édesanyánál, s kívánod, hogy a gyermek tudjon elszakadni érted anyjától, s az anya gyermekétől, s ne zúgolódjanak, hanem higgyék, hogy így bírják csak igazán egymást. – Te vezetsz egymáshoz jegyeseket, s amit te összekötsz, azt akarod, hogy ember el ne válassza; de Te szerelmesebb vagy minden jegyesnél s gyengédebb bármely menyasszonynál, s Te azt kívánod, hogy tudjanak elszakadni a halálban s ne zúgolódjanak, hanem higgyék, hogy így akadnak végleg egymásra. – Te kötsz össze embereket a barátság s testvériség kötelékeivel, de szét is szakítod e kötelékeit a testi embernek, s ugyanakkor azonban azt kívánod, hogy az ember áldozatait bízást hozza, örömeit s bánatát Benned élje át s higgye erősen, hogy semmit sem veszített el végleg, s hogy boldogságát s övéit is Benned megtalálja.

Ez az az erő és vigasz, melyet a világ nem adhat.

De van még egy hatalmas érzés, melynek át kell járnia minket, hogy a nagy, küzdelmes időknek megfelelő lelki nagyság mértékét megüssük, s ez az érzés *a gyámolító, könyörületes szeretet*. Szeretnünk kell, szeretnünk jobban, mint eddig; szeretnünk kell többeket, mint amennyit szerettünk eddig; szeretnünk kell forrón, lángolóan ezt az egész vérző, szenvedő nemzetet. *De erre a Szentlélek kiáradása, erre isteni szeretet kell a szívekbe.* A szeretet a legnagyobb jó; Istenből származik, de szívünkön át árad a világra. A gabona, a gyümölcs a földből, a víz forrásokból fakad; a szeretet pedig a szívekből. Ha nincs elég szeretet a földön, akkor nemesítsük szíveinket, kapcsolódjunk a Szentlélekkel; kérjük őt s törekedjünk, hogy orgánumaivá, szerető lelkekké lehessünk, s meglátjátok, hogy több szeretet lesz a földön. Humanizmus, filantrópia az csak talajvíz, fertőzött víz; ássatok a mélybe, az Istenségbe, ott vannak az igazi szeretetnek forrásai.

Kevés a szeretet? Sok a kapzsiság, az önzés? Gyilkolják egymást az emberek? Kellene új szellem, kellene világmegújulás? Ha ez kell, ezt Krisztus már meghozta nekünk! S hál' Istennek, mi akarunk szeretni! Mily kiáradását látjuk most mindenfelé annak a gyógyító, gyámolító, bajt s gondot enyhítő szeretetnek! Mily közel állnak most hozzánk mindazok, akiket máskor tekintetbe sem vettünk, s akik mellett elmentünk, mintha idegen városban jártunk volna, ahol senkit sem ismerünk. Eddig az utca idegenszerűségével jártunk-keltünk köztük, most meg az utcára is kivisszük az otthon melegét. Bárkivel találkozunk is, úgy nézünk rá, mintha rokonunk, ismerősünk, mintha a miénk volna. Így nézzük ezeket a mi népfelkelőinket, kiket kísér feleségük, rokonságuk, kik karjaikra emelik s úgy viszik az utcán apró gyermekeiket; meglátszik rajtuk, hogy édesapák, s nehéz megválniok ez édes cseppségektől! Nézzük őket, amint felszállnak a koszorús, bokrétás vonatokra s úgy indulnak, hogy sokak szíve szakad bele, kik könnyes szemmel néznek s integetnek utánuk. S mikor azután megjönnek sebesülten vagy betegen, no meg ha meg nem jönnek, mert elmentek végleg: ó de mennyire érezzük akkor, hogy ezek igazán a mieink, sőt hogy egyek velünk!

Egyek velünk, mert egygé forrasztott minket velük az élet-halálharc heve; mert egybe kalapált minket az a nagy kalapács, mely országokat, trónokat, határköveket, várakat tör össze. A háború kalapácsa kikalapálta belőlünk a hideg földi érzést, a gögöt, a részvétlenséget, az idegenséget, az önzést, s belénk kalapálta az összetartásnak, a törhetetlenségnek, az egységnek lelkét, s attól tudunk részvétellel lenni, szeretni, könyörölni s ellágyulni. E kalapácsnak ütéseitől nem leszünk keményebbek, hanem lágyabbak. „Landgraf, werde hart”, mondogatta az a mesebeli thüringiai kovács, miközben kalapálta a szikrázó vasat s a lelke vágyát s elkeseredését kalapálta bele a nép fosztogatói s sanyargatói, a rablólovagok ellen; de a harcok kalapácsa más érzést kalapál belénk; azt, hogy „Bruder, Schwester, werde weich”; érezték át, hogy mivel tartoztok azoknak, kik vért s életet adtak, azoknak, kik özvegyeiket, árváikat hagyták rátok. Áldozataikban, szenvedéseikben s halálukban nemcsak az otthon képe, hanem az irgalmas

szívek szeretetének reménye vigasztalta őket. Remélték, hogy el nem hagyjuk öveiket. Hát nem is hagyjuk el! Elvárja azt tőlünk az a szeretet, mely magát nem kímélte, hanem ezer meg ezer sebbel és halállal biztosította számunkra az életet, az otthont, a hazát. Azért lett ez mind megint a mienk, hogy megosszuk azokkal, kiknek özvegyeikben, árváikban adósai lettünk.

Erre a nagyságra szert kell tennünk; e nagy kötelességnek meg kell felelnünk: méltókká kell lennünk Krisztushoz, hazánkhoz, vértanúinkhoz s önmagunkhoz. *Emléket kell állítanunk sírjaikra, a legszebb emléket, a szeretetet; szeretetet, mely nem feled, mely semmit se sokall abból, amit már tett, hanem többet akar, – mely enyhíteni akar minden nyomort, hegeszteni minden sebet, mely ki akarja mutatni, hogy akik véreztek s meghaltak, nem véreztek s nem haltak meg hiába, hanem oly nemzetért, mely érdemes rá, mert viszonzszeret. Szeretetünk csak viszonzás, de legyen benne annyi mélység, annyi bensőség, annyi áldozatkészség, amennyit kiválthat lelkünkben a múlt – a harcok heve –, a jelen – a nagy veszedelem –, s a jövő – az a győzhetetlen remény, hogy amely nemzet megbecsüli magát vértanúinak, sebesültjeinek, a hazáért elhaltak özvegyeinek s árváinak gondviselő szeretetében, az bűneiért s hibáiért eleget tesz s magának életet biztosít. „M megbűnhődte már e nép a múltat s jövőt” – énekeljük a Himnuszban; igen, megbűnhődte a múltat küzdelmeiben s szenvedéseiben; de gondoljuk hozzá s higgyünk benne, hogy kiérdemli s biztosítja magának a jövőt szeretete által, mellyel Istent az emberben s embert az Istenben egységesen s osztatlanul szeret! Szeressünk, hogy éljünk!*

Hajnalodik-e már? (1914)²⁶

Nagy idők nemcsak nagy embereket szoktak fölléptetni, hanem fölébresztik az új világok vágyát is, mely főleg az ilyen nagy világháborúban, amilyen a mostani, meg is látja már annak a jobb kornak piros – vérpiros – hajnalhasadását. Új világok megteremtésére ügyis tettek kellenének, s van-e nagyobb tett, mint az ilyen világesemény?! Jó ideje már a filozofikus gondolkodás is a tetre, a cselekvésre volt beállítva, s a pragmatizmusban s a „philosophie de l'action” mindennemű kiadásaiban hirdette a cselekvésnek mindent meghaladó jelentőségét s a nagy közönséget is úgy hangolta, hogy a modern élet problémáit ne teóriákkal, hanem cselekvéssel oldozgassa. Fokozta ez irányzatot a gazdasági állapotok feszültsége és kínja, mely a túrheteren helyzet katasztrófájától, vagyis egy nagy tétől várta az új viszonyok kialakulását. Azért szinte a közhangulatnak adott kifejezést az egyik modern mozgalom képviselője, mikor azt mondta: „Teóriákkal s megsóhajtásokkal már torkig vagyunk; most végre ütött a cselekvés órája”. S gondolom, hogy a vérmes reményeket tápláló ember átlag mindig úgy érez, mint a békemozgalom egyik jelese, mikor azt írja: „Ez a kor nagy, ünnepszámba jövő idő, nemcsak azért, mert most lépünk át egyik századból a másikba, hanem azért, mert most válunk meg az egyik világnézettől, hogy más, jobb felfogáshoz szegődjünk. Fontos, nagy idő ez nemkülönben azért is, mert most voltaképpen civilizációt cserélünk. Ez az a korszak, mikor a régi rend tévelyének s bűneinek önsúlya alatt elmerül az enyészet mélységeibe, – mikor az emberi társadalom lelkiismerete új öntudati tartalomra ébred, hogy üdvösségét biztosítsa s a fenyegető végveszedelemtől szabaduljon” (Die Haager Friedenskonferenz-Tagebuchblätter von Bertha v. Suttner XXI). Így írtak s beszéltek már 1899-ben W. T. Stead, Bertha v. Suttner, Bourgois, d'Estournelles s legtöbben a diplomaták közül, kiket a különböző államok küldtek Hágába a békekonferenciára, mégpediglen – II. Miklós cár fölszólítására.

Hát a békéből ugyan semmi sem lett, sőt a békecár „cselekvése” oly háborút zúdított Európa, sőt az egész világ fejére, mely ugyancsak fálnak állított minden teóriát és fohászkodást, de azért új korszakot, melyben új kultúrába s új civilizációba kellene átlépnünk, aligha hozott ránk. Ellenkezőleg nem tör-e ki épp ilyenkor az emberből a keserves fohászkodás, hogy bizony az az „örök-béke” is alighanem csak tévely- s illúzió-számba jön, s hogy az sem egyéb, mint a jószív-inspirálta, de irreális ötlet; sőt, hogyha van egyáltalában álomlátás s irreális vágyakozás a világlejlődés körül, ha vannak folyton fakadó, de ugyancsak folyton hervadó „theories and wishes”, akkor mindenekelőtt az örök béke gondolata is ilyen, s épp a cselekvés embere látja meg az intuíció világosságával azt, hogy ugyancsak messze lehetünk még attól a korszaktól, mikor majd nem egyik századból a másikba, hanem egyik kultúrából a másikba lépünk, s mikor majd nem divatot, hanem igazán civilizációt cserélünk.

S erre szeretnék rámutatni néhány reflexióval, s szeretném egyszersmind kiemelni az okát annak, hogy ugyan miért vagyunk hát még oly messze attól az új világtól, mely egyszersmind lehetőleg háborútlan világ lenne. Erre való kiindulási pontul szívesen fogadom el az „akció” s a világbéke utópistáinak gondolatát, hogy a jobb kor s a háborútlan történelem csak új kultúra s új civilizáció kíséretében léphet a világba. Mindenesetre, az általános béke csak folyomány, csak szimptóma és berendezkedés lehet, melyet voltaképpen az az új kultúra hordozna. Ez a *kultúra lenne a szellemi világ, a világnézet, a hit és érzés világa*, melynek társadalmi, állami s nemzetközi berendezkedése biztosítaná azután a tartós, mondjuk, az örök békét. Sajnos, azonban – s ez az én tézisem – a kultúra ezidőszertint valami új stádiumba nem lépett, sőt többet mondok, abba mindaddig, míg a maga *világnézeti főproblémáival tisztába nem jön*, s míg – ami

²⁶ *Hajnalodik-e már?* megjelent a „Magyar Figyelő” 1914-i évfolyamában.

más lapra tartozik – a testvériséget biztosító gazdasági egyensúlyát meg nem alapítja, egyáltalában nem léphet.

Új kultúrához – mondjuk – új kulturális kilendüléshez manapság éppen az ember harmóniáját s a világ életközösségét előmozdító erők térfoglalására volna szükség. Márpedig hol vannak ezek az új – harmóniát s közösséget teremtő – elvek, melyek az embert önmagában egységessé s ezáltal erőssé tennék, s melyek őt ugyanakkor egy felsőbb egységbe, társadalmi s nemzeti organizmusba állítanák bele, s melyek az egyenjogú organizmusok és a magasabb értékek tisztelete révén megóvnák az irracionális erőszak benyúlásaitól? Emelkedtek-e már uralomra ez elvek s jegecesedik-e már szerintük a szellemi s annak nyomában a társadalmi, a gazdasági s politikai élet? Őszintén szólva, ez elvek nyomaira ugyan akadunk, de a nyom igazán még csak program, még csak irányzat, mely küzdelmet s munkát igen, de érvényesülést ezidőszert még nem jelent.

Kultúránkból mindenekelőtt hiányzanak a belső, a lelki egység s szervezettség s az egyéniség egyöntetűségének motívumai, vagy legalább is ezek gyöngültek meg benne nagyon. Mi még mindig a túlzó individualizmus s a belőle folyó szubjektivizmus elvével vajúdnak, s nem tudunk vele végezni. Ez az irányzat ugyan adott több szabadságot, amire szükség is volt, – kifejlesztette az egyén tehetségeit is s sok jót teremtett a tudományban s a szociális alakulások terén: de a túlzott szabadság által elvesztettük *a belső, szép formák méreteit s önmagunkban, lelki világunkban lettünk fegyelmezetlenek és szertelenek.* Minél nagyobb sikerrel kezelte s idomította az ember a külvilágot, annál szerencsétlenebb művésze lett épp a szép, a harmonikus egyéniség kialakításának. Meglepő tény, de való igaz, hogy a modern fejlődésben az élet s az értékek súlypontja az egyéniséget alkotó s értékeit elsősorban! megalapító s hordozó, belső világból átcúsúzott a dermedt formáknak világába, legyenek azok akár fogalmak, tehát az ismeretnek, akár külső formák, tehát a technikának s a civilizációnak világa. Az ember, dacára az individualizmus elveinek s irányzatának, egyre kevésbé individuum, hanem inkább csak típus, s éppen individualista hajlamai miatt most úgy fest, mint valaki, aki maga csúnya, de szép szobrokat farag, vagy aki maga beteg, de az egészség s szépség recipéit írja. Házat épít, de magának nincs otthona; fölséges operákat s énekeket szerez, de egyénisége nem rezonál e harmóniáktól. A modern ember akar szép individualitást alakítani, de oly szerencsétlen művész, ki önmagával cáfol rá összes ideáljaira.

Ez a szubjektivizmus áttörte a középkori objektivizmust s az akkor uralkodó s lelkeket egyéniségekké formálni tudó nagy hitet, s ezáltal az embert a belső meg-nem-állapodás s a szétszakadás diszharmóniájába sodorta. Modern kultúránk pedig nem találta meg az egyéniség belső világának új kulcsát, másrészt meg még nem tért vissza az egységesség stílusának nagy motívumaihoz, melyeket a hit s a vallás ad. Manapság is folyton világnézeti problémákkal küszködünk, melyek meg-megrengetik lelki egyensúlyunkat. Igaz, hogy az objektív kultúra – így nevezem a pozitív ismereteket – nagyot haladt, sőt óriási mérveket öltött, ugyanakkor azonban zavaró feszültség támadt a modern ember lelkében, nem annyira a folyton haladó ismereteknek adatai s a régi világkép közt – hiszen ezt az ellentétet könnyű kikorrigálni, – mint inkább a tudás s a régi nézetekhez alkalmazkodó, bár velük nem azonos vallási s erkölcsi fogalmak s érzések közt. S valamint ennek következtében az ember önmagában nem egész s nem egységes, úgy embert emberhez sem kötnek valami különösen erős kötelékek. Manapság sem tettünk szert valami különös testvérülésre s közösségre s nem tettünk szert a közvetlen érdekeken túl emelkedő összeköttetésekre sem. Minden állam egy-egy politikai s gazdasági egység, de telítve a kapitalista terjeszkedés vágyával, mely foglalni akar, gyarmatokra vágyik s világháborúba sodorható, s melynek szembeötlő pszichológiai jellegét Bebel Ágost így jellemezte: „das ist der Kampf um den Futterplatz”.

A modern kultúra készületlenségét mutatja a nagy zürzavar a metafizika terén is. A természettudományos ismereteken kívül már csak kellenek az embernek kapcsolódások a végtelen nagy valóságba, s éppen azért szükséges, *hogy a világnézetnek legyen misztikus, tehát*

vallásos orientációja. Ebből azonban, sajnos, még kevés van. A mai emberek még nagyon kevésbé vannak, vagy már nincsenek ránevelve arra, hogy magukat új világok kikezdésének tekintsék s előkelőségüket épp abban keressék, hogy új szellemi világot hordoznak magukban, mely nemcsak vetülete a fizikai világnak, nemcsak árnyéka a miljönek, mely nemcsak szép vagy diszharmonikus lenyomata a történelemnek, aszerint, amint jog s igazság, vagy erőszak és szenvedés váltakozik fölötte, hanem amely magasabb s örök motívumok szerint kialakított lelkiség.

A transzcendentális mélységek fénye egyáltalában nem ragyog fel a mi ideáljainkon; sőt ellenkezőleg a modern kultúra egyik jellege épp a mély vallásosság tűnése. Átlag még uralkodik a nézet, hogy a természettudomány a vallást legyőzte, s hogy teljesen kielégítő világnézetet nyújt. Igaz, hogy mindez csak szóbeszéd és nézet, de azért a kétely divatja mégis megzavarja a miszticizmus felé gravitálni akaró gondolatot s a kultúrát újabb s igazabb ideálokhoz nem juttatja.

E ponton ugyancsak nagy a készültség s befejezetlenség a modern kultúrának, s sokat kell azon dolgoznunk, hogy a modern léleknek elváltozott, de tényleges igényei s életirányai ne állíttassanak a vallásossággal szembe; mert ez azután végzetes félreértés volna. A mi teológusaink rendszeren még nem veszik kellőleg figyelembe az értékelések pszichológiáját; nem veszik tekintetbe, vagy legalább nem értékelik eléggé azt a körülményt, hogy időnként új értékelések jelentkeznek a lelkekben s sajátos szimpátiák nyilvánulnak egyik-másik irányban. Ilyen például a földi élet értékeinek nagyobb méltatása; ilyen a munkának az a fölfogása, hogy az nemcsak szükségesség, nemcsak kötelesség, hanem méltóság is, s hogy ezáltal résztveszünk a világ s az emberiség fejlesztésében s az Istennek világtörténelmi napszámában; ilyen az a fölfogás, mely az egész emberi életet az isteni akarat teljesítésének nézi, melynél fogva az ember nem akar a világtól elvonulni s nem akarja az életet gyöngíteni, tehetségeit parlagon hevertetni, hanem azt gondolja, hogy a világeletben való résztevés is isteni; ilyen végre az a törekvés, mely a világot az Istennel szoros kapcsolatba akarja hozni; nem nézi az Istent extramundanus Dominus-nak, hanem szervesen köti egybe az Isten transzcendenciáját az immanenciával. Mindezeket az értékeket el kell fogadnunk s az új világ színterén tekintetbe kell vennünk az új ember érzéseit s hajlamait, s a csinált akadályokat, melyek csakis onnan származnak, hogy eddig nem így gondolkoztak, el kell háritanunk. Főleg pedig mindig szem előtt kell tartanunk azt, hogy értelmi kategóriáinkat a végtelen valóság meghaladja, s hogy épp azért fogalmainkat az isteni életre csak analógiai értelemben alkalmazhatjuk. Bármennyire haladjon is a tudás s az érzés, ezt az immanens korlátot a lélek önmagában hordozza, de épp ezért van szabad kilátása a vallás s a miszticizmus felé. Mert lehetséges-e tengerpart tenger nélkül? S hasonlóképpen: lehetséges-e az emberi, tehát relatív s korlátolt lét, az abszolútra s a végtelenre való kilátás nélkül? A lélek okvetlenül észreveszi e kilátást, hacsak készakarva nem hunyja be szemét s ugyancsak élvezi is e fölséges kilátást, mihelyt igazi emberségének öntudatára jut s annak ismeri fel magát, aminek lennie kell.

Még egy más hiányt is fődözünk fel lelki világunkban, s *ez a blazírt vonás kultúránk arculatán, mely az élet értéktelenségének, a kedvetlenség- s kelletlenségnek vetülete.* Csodálatos dolog s szinte ellentmondásnak látszik s mégis tagadhatatlan, hogy sajátos ellentét fejlődik ki az objektív kultúra s e kultúrát megteremtő individualizmus közt. Mintha ez az individualizmus az objektív kultúra megteremtésében kiadná erejét s nem jutna már belőle a többire, arra a többire, ami voltaképpen a legfőbb mű, a szép, nemes individualitás kialakítása volna. Ezt az ellentétet könnyű észrevenni. Az individuum ugyanis az értelmi munka által megteremti a tudományt, formulazza a törvényeket, általános kategóriákba osztja be a fölértett valóságot, s folyton nagyobb s nagyobb értelmi kincseket, de végre is közös s személytelen értékeket állít be a világba. Már ezt a fejlesztést sem győzi az egyes ember, hacsak részletmunkát nem folytat s ha a tudomány egyre szélesbülő mezőit nem parcellázza. E parcellákon élnek s dolgoznak a

specialisták – csupa kiscgazda s törpe-birtokos – kiknek parcellái annál inkább keskenyülnek, minél jobban tágul a tudás világa.

A kultúra e folyamata kétféleképpen veszélyezteti az erős, az eredeti individualitást. *Először azáltal, hogy a lét súlypontját az értelmi munkába csúsztatja s a személytelen elemet a személyes, egyéni élet fölé emeli; másodsor azáltal, hogy az exakt tudás szellemtelenségével az egyéni létnek fogalmakkal ki nem meríthető valóságát, a személyes életet, az önmagából való kiindulást érzésben s akarásban, a konkrétnek megérzését, a cselekvést s az alakítást gyöngíti.*

Ami az elsőt illeti, legnagyobb gyengéje ennek a kultúrának az az intellektualista mámor, mely elfelejti, hogy az életet fogalmakkal ki nem merítheti, bármennyire fokozza is s fejlessze is a tudományt. A fölvilágosodott ember éppen az a szerény ember, az, ki a valóságot önmagánál végtelenül nagyobbak tartja. Értelme csak lámpás; azzal világít magának, megvilágítja útját, de napvilágot nem gyújt ki vele! Az „irrationale” mindig nagy hatalom lesz s azt nem megérteni kell – mit ért rajta, mikor érthetetlen? – hanem azzal számolni kell, azt mint nagy, hatalmas tényezőt bele kell állítani a világba, hogy a szép, isteni élet egyenlete megoldható legyen. Hogy másra ki ne térjek, nem mutatja-e az a körülmény, hogy az ilyen világháború lehetséges, sőt hogy szinte kikerülhetetlen, az irracionális elemnek szerepét a világtörténelemben s nem bizonyítja-e fényesen az érthetetlen elemektől való elvonatkozás lehetetlenségét? Az emberiség, úgy látszik, nem arra a következtetésre jön, hogy a háború szegény, hanem hogy kiszámíthatatlan eshetőség, melyben az erő dönt. Igaz, hogy ellenkezik döntése érzéseinkkel; igaz, hogy keménység s kegyetlenség; de hisz van az életben másféle keménység s kegyetlenségből is elég, főleg ha a gazdasági fejlődés szívtelenségeire, s az élet bajaira s szenvedéseire gondolunk. Szent igaz, hogy a természet nem szentimentális, s hogy a dolgok folyása nem veszi kritériumait az érzésből. Még azoknak nézetét sem utasíthatjuk vissza, kik azt gondolják, hogy a világ a maga alaptendenciáiban olyan lesz ezentúl is, amilyen volt eddig, s ez alaptendenciák közé sorozzák az emberi érzést meghaladó, sőt azzal ellenkező, irracionális hatalmakat s szükségességeket. Ezek az elemek éppúgy szerepelnek az isteni világtervben, mint a legfinomabb érzés inspirálta emberi élet és tevékenység.

Ami a modern kultúra másik nehézségét illeti, az abban áll, hogy az egyoldalúan értelmi s épp azért nem-igaz beállítás akadályozza az embernek s az emberi életnek harmonikus s boldogabb fejlődését, s inkább intellektualistákat, mint intelligens embereket nevel. Jól mondja erre nézve Paul Bourget: „Ce mot (intellectuel) n'est pas synonyme d'intelligent. Il suppose une hypertrophie, un manque d'adaptation entre la culture cérébrale et le milieu” (Les Moreau-Janville). Ez a kultúra egy szervet s benne egy csápot fejleszt ki. Finomítja az agyvelőt, de fogyasztja az idegerőt; túltáplálja az agykaréjokat a harmonikus, erős szervezet rovására. Az ilyen egyedben túlteng a tükröző s a valóságot fogalmi képekben reprodukáló tevékenység. A tudományos fogalmi raktározás háttérbe szorítja az eredeti, meleg, friss életfakadást, mely az érzésben, a vallásban, az erkölcsben, a művészetben s az élet öntudatos alakításában mint eredeti s sajátos tevékenység jelentkezik. Innen van az egyéninek tűnése s az általános nivellálás, a kaptafára-húzás úgy az egyes embereket, mint a nagy nemzetegyedeket véve.

Ennek az ellentétnek a csinált s a való élet közt méltó hasonmása az a csúnya aránytalanság is az agyvelőbeli s a esti kultúra közt! Mily művelt agyvelőket s mily elhanyagolt, csúnya, egészségtelen testeket látunk! S ugyanilyen az az éktelen aránytalanság, mely az emberi élet s a butító s minden egyéniséget csírájában fojtogató bürokratikus s gazdasági tevékenység közt tapasztalható, hogy az egyik csak betűkkel s számokkal s fogalmakkal, a másik csak cipőfelsőrészek varrásával vagy gyapjú s lenszálak eligazításával, szegeléssel vagy gépolajozással s mázolásal foglalkozik. Ez mind egyensúly-hiány és diszharmonia; mind aránytalanság és csúfság, melyben kimerül s elfajul az egyéniség, elfogy a lelke s eltorzul a teste s az egész ember bágyadt, fáradt s kedvetlen lesz.

Új, kulturális kiindulásokhoz szükséges más elemekre, amilyen például a gazdasági munka s az erkölcsiség világa, ki nem terjeszkedem. Csak rámutatok arra, hogy ugyancsak nem

vagyunk készen *az erkölcsiség új problémáinak megoldásával sem*. Az új viszonyok megrendítik a régi lekötöttséget tükröző erkölcsi fogalmakat s szabadabb mozgást igényelnek az életnek, s hogy csak egyet említsek, a nőnek, akinek meg kell teremtenie az új típust, anélkül, hogy természetes hivatására, az anyaságra alkalmatlanná legyen. Itt, az erkölcsiség terén érezni leginkább az idealizmus csökkenésével az áldozatkészség s a hősiesség temperamentumának fagypontra leszállását, itt vesszük észre a lemondásra, a bajok s szenvedések elviselésére kész lelkületnek hiányát, melynek forrásai fönt, az örök élet hitében fakadnak. A komfort s az élet kényelmei gyöngítik az ellenállási képességet, s a természettől elszigetelt életmód városok falai közt ugyancsak csinált, tehát nem igaz s erőtlen életet tenget a gyöngülő nemzedékek kultúrájában, melyben sem lendület, sem tűz, sem lelkesülés nincs. Mindenütt az absztrakt gondolat halaványsága s az ideáloktól megrabolt önzés rafinált szimatja kísért.

Bármi legyen már most annak az új kultúrának, melybe állítólag átléptünk, az iránya s jellege, annyi bizonyos, hogy ideálokra s a léleknek őseredeti lendületére az ideálok felé, erre a nem-fogalmi lelkiségre mindig szükség lesz; sőt bizonyos az is, hogy a fejlődésnek lendülete csak az ideálokért való hevüléssel tarthat lépést s ez a hevülés nem tudomány. De van egy más bizonyosságunk is, s ez az, hogy semmiféle történelmi fejlődés sem emelhet ki minket a természetes szükségleteknek s a természetes élet nagy céljainak keretéből! Rossz s téves történelmi fejlődés az, bármily fényes kultúrának látszik is, mely az embert meg nem értette, mely őt az egyedi, gazdag s tartalmas életre nem segítette, mely a lélekben az erős, ideális, harmonikus életre való hajlamot minden tudományos s minden művészi tehetség kifejlesztésénél nagyobb figyelemben s nevelésben nem részesítette. Az ilyen fejlődés okvetlenül nagy reakciót ébreszt, melynek jelszava: vissza a csinált világból, bármily kultúra legyen is az, a művelt, de az élet ősi erejét s lendületét le nem fogó lelkiséghez!

Erre a lelkiségre ezidőszert még nem tettünk szert, miért is valami szembetűnő s új kulturális föllendülésről napjainkban nem lehet szó; de amiről szó lehet s mit tényleg érzünk, az a lelkiség igényeinek jelentkezése s *a lelki harmóniának megsóhajtása*, mely ha tetteket vált ki s gyakorlatban érvényesül, bizonyára lendít majd kultúránkon is.

Ez a gyakorlati munka arra irányulna, hogy a modern nemzedéknek necsak világnézete – hisz a nézet csak fogalom s a világnézet csak fogalmi hálózat – hanem vallása, vagyis a mélységekből, az Istentől táplálkozó élete lenne. Ez az irányzat különben elkerülhetetlen, mert ismétlem, a metafizikának mindig a miszticizmus felé van fordítva a szekere rúdja, tehát végelemzésben vallásos az orientációja. Nem is lehet az másképp. Az emberi szellem véges és relatív, s jóllehet virága az életnek, de nem ura a világnak; legalább is nem abban az értelemben, hogy a *világot minden elemével saját képére s hasonlatosságára formálhassa*. Ennek a formáló s idomító kihatásnak mindenfelé van határa. S ezt a szellem érzi. Ahogyan a virágot szikla környezi s kőgörgötteg fenyegeti: úgy környékezi a szellemet is egy nem-emberi valóság, nem-emberi nagy világ, mely okvetlenül belehatol s érvényesül életünkben. Ilyennek tartom azt az irracionális hatalmat is, mely mint háború zúg végig a világtörténelmen s melyben népek s fajok expanzív ereje érvényesül. Sikerül-e majd valamikor ez erőket másképp kiegyenlíteni? Ki tudja azt; a világ szemlélete erre a reményre nem igen biztat. Hiszen annyi a rossz, annyi a nem-emberi érzések szerint beállított s ellenünk vitézkedő hatalom a világban, s azon, ha komolyan reflektálunk s magunkat annak tartjuk, amik igazán vagyunk – funkcióknak s vetületeknek, véges lényeknek – meg nem is botránkozhatunk. Valamint azonban – hogy a fölvetett hasonlatot folytassam – a virágban győzelmesen emelkedik ki az élet s a szépség elve égbenyúló sziklák s völgyeket eltemető kőgörgöttegek fölé: úgy csillan föl a nem-emberi hatalmak összeütközéseiben is az emberi szellem, mely egészen új, összemérhetetlen s páratlan érték. Ez a világ virága. Az irracionale, a baj, szenvedés s küzdelem, a háború környékezi s reáborul, s ebben a mechanikai mérkőzésben a virág szára is s az ember lábszára s ina nem győzi, de ha a mechanikai túlsúlyban össze is törik virág és ember, azért az új elv: az új érték föléje

kerekedik minden bajnak s kegyetlenségnek fajsúlyi finomságának s szellemi fölényének erejében. Lehet a háború, a kín, a baj s minden egyéb botránykő kemény is, kegyetlen is, hisz azért kő; de másrészt épp mert kő a kő, vele van kikövezve a haladó s érvényesülő szellem útja. Aki így érez, az megérzi magát s önmagában a szellem hierarchiáját, s megérzi a kapcsolatot a lét forrásával, „az Úrral s Elevenítővel”.

Ezzel kapcsolatos a másik nagy lelki szükséglet. *A modern nemzedéknek a kultúra szellemi s erkölcsi értékeit kell nagyra becsülnie s magában kifejlesztenie.* Életvágya a köznapi foglalkozások s a blazírt közszellem lapályairól a mélységek felé kívánczik; szeretne több tartalomra s melegebb s lelkesebb életre szert tenni. Ezt csakis a belső, lelki s etikai életnek kifejlesztése által érhetné el. Az embernek ugyan mindig a földön kell állnia, s rossz kultúra volna az, mely őt a földtől, az erős fejlődés kellékének materiális talajától elszakítaná; de még rosszabb volna az az irányzat, mely az embert a földhöz lapítaná s nem segítené rá arra, hogy igenis a földön álljon, de ugyanakkor egy új világnak, az isteni értékek megnyilatkozásának orgánumát lássa magában. Éppen a fejlődésnek s a létfokozatnak gondolata segíti őt erre rá, mely a természetnek görönggyé, vízzé, levegővé s napsugárrá való differenciálódását szemléli, de a lét ez alsó rétegesedésénél meg nem áll, hanem fölemelkedik az ösztönök, az érzések, a gondolatok s a szabad akarat, szóval a psziché világába is, s abban egy még értékesebb valóságot lát. Ezt a belső, értékes világot azonban az embernek kell magában kiépítenie, neki kell öntudatát tiszta, szép, nemes tartalommal telítenie. Ez az embernek sajátos műve, ez ő maga, s e műnek megvan aztán a maga sajátos s meghamisíthatatlan védjegye, mely nem is jegy, hanem inkább zene: ez a lelki ember harmóniája. Harmónia, melytől a test is, a föld is, a kultúra is rezonál. Nem angyali ének, nem a szellem éneke ez, hanem a fejlődésen dolgozó, testből s vérből álló embernek harmóniája.

Az újkor filozófia mozgalma – még a monista is – mutatja, hogy ez az irányzat helyes és szükséges. Ez a szellemség fölismer magára másokban is s tiszteli ugyanazokat az értékeket másokban, melyeket magában emelt ki. Így az egyed nem áll ellenséges lábbon az egyeddel, nem vesz el egyik a másiktól semmit; sőt az államban is s a társadalomban is a fejlődés eszközeit látja, nem az egyedinek letörésére, hanem inkább annak minél több emberben s minél nemesebb kifejlesztésére.

A világháború fölpezsdítheti a blazírt közszellemet, de a kultúra igazi haladását csak a lelki értékek s a lelki élet fokozása határozhatja meg. Az ember teltebb s csengőbb lelki harmóniája lesz a ránk hasadó korszaknak pacsirta éneke, mely majd tavaszt s virágzó életet hirdet. Hallani-e már e pacsirtadalt?! Még csak a kikezdéseit!

Uram, én kitartok melletted (1915)²⁷

Ennyire szívszorongva és így vágyódva és epekedve mint most, már régen nem imádkoztak a világban. Mint mikor Amerika vadonjai égnek, és vágat, repül, fut és szalad minden, aminek lába és szárnya van, és keres vizet, és ott a víz partján puma-macska és ember, vadállat és gazella meghunyászkodva érzi egy rémséges hatalomnak uralmát és kivetkőzik saját énjéből és elfelejti a vért, mely benne pezseg, a szenvedélyt, mely égeti és csak a nagy menekülést várja, csak a segítséget keresi: így vagyunk most mi mind. A parlamentben elnémultak a pártok, a társadalmi életben elsimultak az ellentétek, és rólunk is leoldódott, ami személyes, egyéni; elveszett, ami hiú, önző; leszáradt, ami kislelkű, féltékeny; mindnyájunkban csak egy tehetség dolgozik: lelkünknek Istent kereső vágya, mely mint a denevérszárny a sötétben, úgy visz a bajok éjjelében feléje, hogy nála megtaláljuk nyugalunkat, egyensúlyunkat, vigaszunkat. Igen, nekünk Isten kell, a mi Istenünk, az a közeli Isten, az a misztikus Isten, az a magát nekünk adó Isten, ki velünk van minden nap, sötét napon, az erőszak napján éppúgy, mint napsugárban, a szent örömök napján.

És most, mikor olyan érthetetlen, olyan kegyetlen, olyan rémséges, olyan nem embernek való az időjárás, most a fájdalmas tisztánlátás e napjaiban nekünk meg kell erősítenünk ebbe az Istenbe vetett hitet, és nekünk ki kell gyúrni, le kell szűrni, ki kell imádkozni magunknak azt a meggyőződést, hogy mindenekelőtt az iránta való föltétlen odaadás és a hozzá való ragaszkodás szenvedélyére és temperamentumára van szükségünk. Emberek, testvérek, én ezt kétszeresen aláhúzom, hogy nekünk most erre van szükségünk.

Én szerettem eddig imádni Istent napsugárban, mint jó Atyát, ki napját felkelti jóra, gonoszra, hívőre, hitetlenre; de a napsugár most nem ragyog, Isten helyette villámaival gyújt világosságot; és én eddig úgy szerettem látni Istent esőcseppben, aki mint az Írás mondja: esőt ad jónak, rossznak, hívőnek, hitetlennek; de Isten most nem a harmat szivárványos egén jön felém, hanem sötét viharban; és eddig úgy szerettem imádkozni, hogy gyertyáimat meggyújtottam az oltáron, de most égő falvak fénye világít nekem. Rettenetes, kegyetlen világ; az embernek nem is csontjai ropognak belé, hanem lelke reng. És mégis azt mondom nektek, kedves testvéreim: akár harmatcsepp, akár vihar, akár napsugár, akár villám, akár gyertyafény, akár égő falu van körülöttem, nektek meg kell állnotok helyeteket. És ha lávafolyam hömpölyög is lábaitoknál, és ha szélvész sodor is el szárnyaival és ha villámok tüze perzseli is le testetekről a húst, nektek mégis azt kell mondanotok: „Ha Isten ebbe a világba állított bele, nekem itt ki kell tartanom”.

Érzem, hogy ez nem az én világom, és mégis az enyém, érzem azt az óriási ellentétet, hogy idevaló volnék, és mégis fellázad ittlétem ellen minden csepp vérem és emberi ösztönöm. Testvér, hiába ... neked ki kell tartanod, ez az Isten akarata, ne ijedj meg tőle; így vagyunk. Környékezhetsz az embert kegyetlenség, állatiasság, nyomorúság, szenvedés, világtalanság, megvakítás, csonkítás, rémség ... testvéreim, mégis azt kell mondanotok: „Engem pedig ideállított az Isten, hogy én az én hitemmel rendületlenül megálljak a törtető tagadással szemben és világot gyújtsak ezeknek a negatívumoknak sötét éjjelében. Azért *Uram, én kitartok melletted*; én mindenütt ki akarom hallani a Te szavadat; én mindenütt fel akarom ismerni a Te hangodat akár haragszol, akár gyengéden suttoatsz, akár dédelgetsz, akár büntetsz; mindegy, *én Rád ismerek* napsugárban, őszi levelek zörgésében, ágyútorok bömbölésében”. Elveszthetem fiamat, elveszthetem férjemet, ezek rémséges dolgok, rettenetes perspektívák; de történjék bármi, Isten azt várja tőlem, hogy le ne törjek, hanem megálljam helyemet és hívó lélek legyek mindvégig: és azért én kitartok és betöltöm azt a feladatot, melyet tőle kaptam.

²⁷ *Uram, én kitartok melletted* megjelent az 1916-i „Népszövetségi Naptár”-ban.

De ti talán azt kérdezitek tőlem, hogy az életnek ezeket az észbontó kegyetlenségeit hogy engedheti meg Isten? Feleletül rámutatok a nagy vértanúságokra és azt mondom: „Isten ezeket a nagyobb győzelemért engedte meg. Miért engedte azokat a máglyákat? Azért, hogy a lélek tüze még magasabbra csapjon. Miért engedte a vér patakzását? Azért, hogy az győzelmes bizonyosága legyen a hívő ember kitartásának, halált legyőző lelkierejének. Minden vértanúságot úgy állított a világba. És azért, ha körülöttem sötét van, én világítok, ha szárazság van, lelkem forrását fakasztom ki, ha diszharmónia van, felsőbb harmóniákba olvasztom azt, és bízó, hívő, alázatos lelkemet ezen világalakításnak és csodálatos elváltozásoknak orgánumává teszem. Hogy lelkem ilyen orgánummá legyen, ahhoz nem elég csak úgy „elviselni” a keresztet, mint ahogy a muzulmán viseli, ki azt mondja: hogy amit Isten az emberre mér, azt „ki kell tartani”; én azonfelül, hogy kitartok, még bízó lélek is akarok lenni, én a legnagyobb szenvedések közt nemcsak kitartásra törekszem, hanem bizalomra is. És mi önt belém bizalmat? Az, hogy van kibem bíznom, van miért bíznom, és Isten akarja is, hogy bízó lélek legyek, ki nem zárkózik önmagába, nem elkeseredett, hanem ajtót, kaput nyit, várja Istent, kegyelmei után vágyódik, kegyességét kívánva kívánja magának”.

Egy prédikációm után egy öreg anyóka, kinek unokája térdén ült, azt mondta: „Ez a püspök mindenről beszél, *hogy kell bízni*, hogy ki kell tartani, hogy hinni kell, hogy remélni kell, csak egyet nem mond, hogy visszajön-e az én fiam”. Valóban azt nem mondtam. Én azt mondom: sokan nem jöttek vissza, akik nagyon hittek, nagyon reméltek, nagyon imádkoztak, mert hisz nincs harc áldozatok nélkül. Édes, kedves testvérem, nem arról van szó, hogy ne legyenek áldozataid, hanem hogy áldozataid dacára is hű maradj Istenhez, hozzá tapadj, hitedben meg ne inogj, reményedben meg ne tántorodjál, megnyugvásodat el ne veszítsd, és Istent mindig nagy kincsnek tartsd. Uram, ki adja nekünk ezt a kegyelmet? Ezt csak Te adhatod. De hogy ezt megkapjuk, olyan tekintettel kell Krisztuson csüggnünk, mint Péternek, mikor az apostolokkal a tengeren volt és Krisztus felé indult a vízen. Szemét a Mesterre vetette, de úgy, hogy lelke mintegy az ő lelkébe gyökerezett.

Valaki azt álmodta, hogy mély kútban volt és nem bírt onnan kiemelkedni. Hanem a kút felett egy csillag ragyogott, és mikor azt nézte és nem a körülötte levő sötétséget, akkor emelkedett, mikor ismét maga köré tekintett, visszaesett, végül mikor tekintetét állhatatosan a csillagra irányította, egészen kiemelkedett a mélységből. Felséges, szimbolikus álom, majdnem azt mondanám, hogy prófétai látomás. Nekünk is a csillagos eget kell néznünk, hogy győzzünk vértanúi máglyákon, vértanú keresztteken és felülemelkedjünk vaksötétségeken. Ez a mi főfeladatunk; mi bízunk a jónak végleges győzelmében, vérengzések és embertelenségek dacára; hiszünk a fényben, sötétségek dacára és törekszünk a magasságok felé, mélységek dacára.

A háború erkölcsi kihatásai (1915)²⁸

Sokan bíznak a háború erkölcsi kihatásaiban s rámutatnak azokra a nagy benyomásokra, melyek folytán a vallásosság s bensőség, az áldozatkészség s hősiesség, az egyéni érvényesülés s lovagiasság, azután pedig a faj- és hazaszeretet s végül a könyörület s kegyelet érzései ébrednek bennünk. Hogy a lélek tényleg ily benyomásokat vesz, az bizonyos; de éppoly igaz, hogy a háború önmagában véve, mint az erőszak s az ököl kategóriája, erkölcsöt nem produkál; másrészt meg annyi alávaló s brutális vonás van rajta, annyi iszap, piszok, nemtelenség s kegyetlenség úszik vad, ösztönös áradatában, hogy attól az erkölcsnek valami különös ébredését, vagy az erkölcsi reneszánsz kellékeinek meghozatalát várni legalább is bizarr gondolat. Miután pedig fények és sötétségek, erények és bűnök kóvályognak benne, reális filozófus csak az lesz, aki a fényt is, a sötétséget is meglátja.

Nem is lehet ez másképp; hiszen a háborút az ember viseli, s ezt ideáljaiért vagy alávaló szándékaiért viselheti. Ugyancsak ő feszíti meg a háborúban a legvégsőig minden erejét, s ezáltal önérzetét, azt az erős önmagát állíthatja bele a világba s egyéniségét bátorságban s jellemességben kifejlesztheti vagy ehelyett gyáván meg is adhatja magát. A küzdő ember s nemzet akarja önmagát; akar erős, kitartó, fölényes lenni s ez acélos csengést ad egyéniségének s ruganyosságot akarátának. Azután a szenvedés s százezreknek múltó élete s összetört világa tisztítólag hathat lelkünkre, kidörzsölheti szemeinkből a nagyzás nemtelen mámorát, összetörheti képzelte, csinált kultúrvilágunkat, melyben nemtelen ösztönösségünknek, kényelmünknek s fegyelmezetlenségünknek raktunk palotát. A csinált, farizeus kultúrának rongyai, mázai, festett kulisszái széteshetnek a rettenetes valóságtól, s akkor azután a közönségben az erkölcsi tisztulás s javulás igényei is jelentkehetnek. Tagadhatatlan az is, hogy a nagy veszedelmek s küzdelmek fölébresztik az összetartás s a testvériség érzetét is, s ezzel egyszersmind finomabb szociális lelkületet hoznak öntudatunkra s egygyé forrasztják a társadalom széthúzó rétegeit. Ez mind igaz; de azért nagyon naiv pszichológiára vallana, ha azt gondolnók, hogy a háborúval együtt jár az erkölcsi reneszánsz, s hogy ez annak ia-fia. Ugyanis a háborúnak az imént említett jó kihatásai mind csak olyanok, mint a terméskövek; ezekből lehet építeni, de maguk a kövek még nem épület; hasonlóképpen a jó indítások s lendületek, melyeket a kedélyek nyernek, tiszteletreméltó erkölcsi elemek ugyan, de ezekből azt a jobb világot még csak elő kell teremni. A sok erkölcsi motívum még csak hangolás, de nem zene. Főleg ha hozzávesszük, hogy a háborús világban akárhány ember sokkal komiszabbá lesz, mint lenne békében, s akárhányban épp a legalávalóbb hajlamok fejlődnek ki. A nép istentelenebbé, vadabbá, rakoncátlanabbá lehet; mert a háború oly kalapács, mely nemcsak követ, de gyöngyöt is zúz; oly kohó, hol a láng salak és arany fölött suhog; oly folyam, melyben minden úszik. A háború hitet ébreszt, de reményeket is tör. Százezrek pusztulnak el, akiknek semmi közük ahhoz, hogy angolok vagy németek építsék-e a keleti vasutakat, és ismét százezrek éheznek és nyomorognak, hogy néhány száz szemfüles üzletember festett vizet adhasson el rum helyett és papirossal talpalhassa a bakancsot. A háborús jótékonyság ürügye alatt még a sebesülteket s a hadbavonultak otthonmaradottjait is megszarolják, kieszelnek mindenféle ellen nem őrizhető gyűjtéseket s sarcolásokat végeznek levelezőlapok, jelvények elárusításával. Csak hallani kell a harctérről hazatérő katonáknak, a gyógyuló sebesülteknek káromkodását; látni kell a duhaj erőszakoskodást, melyet azon jupon végeznek máris jómadarak, hogy ők háborúban voltak; látni kell a csaláson s uzsorán hízott fezőrök, szállítók, malombárók és széntolvajok arcátlan viselkedését, és akkor kevesebbet szónokolunk majd arról az erkölcsi tisztulásról s megújulásról, melyet a háború hoz.

²⁸ A háború erkölcsi kihatásai megjelent a „Katholikus Szemle” 1915-i évfolyamában.

Szükségesnek tartom a háború ez árnyoldalainak a kiemelését is, mert különben nem kezelném lelkiismeretesen a háború erkölcsi kihatásainak témáját, s a reális gondolkozó egyoldalúságot vethetne szememre. Pedig az üres hangulatcsinálás nem mesterségem, s nincs érdekemben tagadni a háború erkölcstelen s bénító kihatásait, annál kevésbé, mert ezek dacára is, sőt többet mondok, éppen ezeknek szemmeltartásával lehet csak a háború erkölcsi tartalmának megítélésében a helyes szempontra állni. Ez a helyes szempont pedig az, hogy engedjük meg, hogy van a háborúnak sok erkölcsbénító kihatása is, de emeljük ki ugyanakkor, hogy van kíséretében sok erkölcsfejlesztő, egyéniséget acélozó, jellemet domborító erő és indítás; van kíséretében sok erkölcsi motívum és lélekébresztés; mindez azonban – és ezt nagyon akarom hangsúlyozni – inkább csak hangulat, motívum, indítás, reakció, s korántsem készen adott lelki nemesség és erkölcsiség. Mint ahogy a világon semmi sincs készen, hanem mindent ki kell dolgozni, úgy a háború adta erkölcsi motívumokat is ki kell választani, a salaktömegből az aranyércet ki kell olvasztani, – a piszkos folyásból az iszapot le kell csapni; a mentő-egyesületekbe, Augusztá-alapokba, kórházak adminisztrációjába is beletolakodott léhaságtól s világiasságtól az igazi jótékonytságot meg kell különböztetni, hogy mindezek után rámutathassunk a háború erkölcsi kihatásaira s kiemelhessük azokat a pozitív tartalmakat, melyektől több jószág, több lelkeség lesz a feldúlt s ismét megnyugodott földön.

Ha ezek után már most a háború erkölcsi kihatásainak felsorolására térek át, *első benyomásom, bevallom, az, mintha oly helyen keresnék etikát, ahol abból, úgy látszik, legkevesebb van. S tényleg így is áll a dolog, ha magát a háborút, az erőszaknak, az ökölnök e kategóriáját szemlélem*; ha az életnek s a kultúrértékeknek ez örületes pocskéolására szorítkozom. Borzadok a háború borzalmaitól, nem mert a haláltól félek, hanem mert ez az irracionális pusztítás s emberirtás nem fér a fejembe, s ugyanakkor legbensőbb érzésem a szégyen is, hogy a XX. század kulturális magaslatán az ősi barbarizmus nemcsak semmit sem veszített otromba kegyetlenkedéséből, hanem ellenkezőleg, rafinált szörnyűséggel pusztít most is. Végigmegyek lélekben az iskolák, könyvtárak, színházak, múzeumok terméin, összeszedem a kultúr-emberiség nézeteit s vallomásait humanizmusról, testvériségről, haladásról s kereszténységről; el-elnézem a szmokingos gavallérok, a dekoltált hölgyek, az aranygalléros mondúrok világát: azután beleállítom ezt az egész kultúrát az esőverte lövészárkok s csatamezők keretébe, hol öt-hat kultúrnemzet színe-java hason fekszik véresen, fagyosan, sárosán, s egyik lesi a másikat, hogy lelőhesse: iszonyodva kérdezem, hát minnek is járt az a sok ezer év szenvedése s okulása fejeink fölött; vagy tán a kultúra tényleg csak mint mázoló s mint állatszeliidítő járt köztünk, úgy hogy ezeréves munkájától az emberiség csak mázt vett, csak színt s látszatot öltött, de a bête humaine vérengző természetét le nem vetköztette magáról?! Ez a rettenetes valóság kínunk és problémánk most is; ezt a gyötrő ellenmondást mindeztideig meg nem szüntethettük, s a felelet most is csak az, hogy igen, ez így van, s ez másképp nem lehet; ezen változtatni ezidőszerint nem lehet, mert a mi világunkat még nem Suttner Berta, hanem a „dicke Berta” – így hívják a németek a 42 cm-es mozsarat – intézi, s aki azt másképp akarja intézni, az fantasztá és bolond. S én is így látok s ezt vallom. Ezidőszerint a háború elkerülhetetlen szükségesség, s a nemzetek mind ez irracionális hatalom igénybevételére vannak szorítva: ugyanakkor azonban ismétlem, hogy e kényszer az ő kínjuk, s hogy a háború az ő problémájuk, s hogy azt kultúrájukkal s érzéseikkel megegyeztetni nem bírják, s hogy mindnyájan, bármily hőiesen verekednek is, érzik e helyzet tarthatatlanságát s ez ellentmondás kínját, mely új megoldást, új kulturális perspektívát sürget.

Mindent összefoglalva, a háborúban végre is csak annyi van az etikából, amennyi éthosz van annak a viselkedésünknek észszerű voltában, hogy a támadó ellen úgy, ahogy tudunk, védekezünk. Ez a filozófia, mint állati ösztön ott csattogtatja fogait a fenevadak mérkőzésében; ez gyullad ki azután mint emberi szenvedély a trogloditák harcaiban, s ugyanez ismétlődik meg végre rafinált kiadásban a kultúrnemzetek háborúiban is, melyek azonban már nem iramszarvasért, nem mogyoróbokrokért, mint a trogloditák korában, hanem piacokért, gyarmatokért,

végelemzésben pedig pénzsákokért folynak. „Los mesmos canes, los otros collares” – mondja erre a spanyol közmondás; a kutya ugyanaz, csak a nyakravaló más; Mephisto pedig ezt így fejezi ki:

„Der kleine Gott der Welt bleibt stets vom gleichen Schlag
Und ist so wunderbarlich, als wie am ersten Tag.
Ein wenig besser würd' er leben,
Hättst du ihm nicht den Schein des Himmelslichts gegeben;
Er nennt's Vernunft und braucht's allein
Um tierischer als jedes Tier zu sein.”
Goethe: Faust)

A háború etikai tartalmát teljesen kimerítjük, ha azt mondjuk, hogy „államoknak háborút viselniük jogos okból szabad”, – hogy azután ez úgynevezett „jogos okokban” mennyi az etika, azt a történelem, legnyilvánvalóbban pedig saját tapasztalatunk mutatja, hiszen láthatjuk, hogy mit jelent a franciának, angolnak, japánnak, oroszoknak az a bizonyos „jogos ok”. Szegény éthosz! Nincs nálánál szomorúbb egzisztencia a világon; ez magának a tragikumnak a megtestesülése! De a legszomorúbb szerepe van ott, hol az erőszak az úr; mert ott ő csak hamupipóke lehet, s a szónoklatok a jogról s etikáról hamu a szemébe; minden okoskodás és szép beszéd pedig csak szó, levegő, semmi. Mit is jelentsen az a „justa causa”, melyből háborút indítani lehet, mikor az ítéletet róla faji szenvedélyek, imperiális álmok, politikai tradíciók, tőzsdék és üzletek, milliárdok féltése és vágya, dicsőségsszomj, féltékenység és gyűlölködés, no meg egy arannyal megspékelt sajtó hazudozásai kezelik? Nyom-e ebben a világháborúban a „justa causa” s ezzel az etika többet, mint az a fehér kis moly, mely Hugo Grotius „De jure belli et pacis”, vagy Suarez „Tractatus de legibus et Deo Legislatore” című kódexeit az amsterdami és coimbrai csendes könyvtárakban örli? Ők alaposan értekeztek e műveikben a háborúviselés jogáról; de, ismétlem, ki érvényesítse ezt a justitiát, a háború ez etikáját?!

A háborúviselés „jogos oka” révén tehát édeskevés etika szűrőnközik e kegyetlen történésbe; s mindezek dacára – be kell vallanom – vannak nagyszerű etikai tartalmak, vannak csodálatosan fölséges lelki megnyilatkozások a háborús lelkekben, melyek a legmélyebb vallásosságot, az ideálok lelkes szeretetét s az emberiségnek több igazsággal, több jóssággal és szeretettel való töltekezését szolgálják; vannak égre fölcsapó, nemes érzések, melyek a haladást, a jobb s boldogabb állapotok megteremtésének vágyát szítják; vannak riasztó s tisztító benyomások, melyek reagálnak minden ránk ragadt piszok s elfajulás ellen, melyek széttörik a csinált, blazírt formalizmust, s melyek mindent összefoglalva, siettetik az igazi demokráciának s az Isten országának közeledését!

Ezek elseje, hogy az emberiség energiája megmozdul s megérzi magát – hogy óriás erőfeszítéseket végez, s annak következtében kitűzsednek a hősiesség s az odaadás ideáljai a lelkekben. Nemcsak romantikáról s a hazaszeretet tradicionális költészetéről, nemcsak a történelmi eszményiség presztízseről van itt szó, hanem az erős akarás igazabb megértéséről s azoknak az erkölcsi nagy kötelességeknek velünk való közvetlenebb kapcsolódásáról, melyekért vért is, életet is, szóval szó nélkül mindent oda kell adni; oda pedig azért, mert ezek a felsőbb valóságok, melyekbe beletartozunk, s melyeknek mindent alá kell rendelnünk. Ez a felsőbb valóság az eszményi világ, a nemes akarás világa, s ember a szó igaz értelmében csakis az, akiben van ez eszményi világból valami, s többet érő ember is megint csak az, aki többet vesz föl ebből magába. Aki pedig mindent oda tud adni a felsőbb érdekekért, az azután ember a javából, az hős. A hősiesség az embernek legfőbb lényesebb fölemelkedése s az etikának legtüzesebb temperamentuma, melyet a szentírás így fejez ki: „Nem tartom életemet – értsd hozzá családomat, vagyonomat, kilátásaimat, élvezeteimet – önmagamnál értékesebbnek” (ApCsel 20,24). Ez az „önmagam” pedig az az eszményeket hordozó én-em, az én öntudatom!

A hősiesség etikája szerint az élet, vagyon, család, élvezet, öröm csak efemer, alsóbbrendű jó – a világ java; míg ellenben az öntudatnak erkölcsi értékei azok az örök javak, a szellemi világ javai.

Ez a szellemi világ, mely a maga felsőbbségét önmagában bírja s minden más érdekeknek s értéknek alárendelését követeli, a háborúban kézzelfogható közvetlenséggel lép lelkünk elé. Nem disputál, nem alkuszik, hanem követel. A háború mint fizika csupa sötétség; de a hősiesség, mely az etika kivillanása, csupa fényesség. Nem a sötétségtől van a fény, de a sötétségben van; az éthosz is nem az erőszak esztelenségétől, hanem az esztelenség színterén villan meg. A háborúnál nagyobb sötétség nem környékezhetsz a világfőlényes lelket. Mikor minden pusztul, mikor az erőszak kifordít minden kategóriát s pocská tör minden kultúrát: akkor nyer éppen kiáltó kifejezést az a gondolat, hogy mi is hát az élet s a lét értelme? Mire való ez a technikailag remekül kidolgozott kultúrvilág, az életnek e bűvös-bájos hüvelye? Mit érhet e drága hüvely magva, mikor oly értéktelen skatulyaszámba veszik a hüvelyt? Óriási munkával dolgoznak rajta, finomítják, cizellálják, fényekkel, gyémánttüzekkel teleszórják, a vége pedig az, hogy kiütik az emberiség kezéből ezt az egész kultúrát s összetapossák, akár csak tavalyi csigahéj volna.

De rosszul mondom, hogy kiütik a kezéből, mert hisz azok, akik kiütik vagy botorul tapossák, azok, lehetséges, hogy nem is hősök, hanem rablók, gazok, haramiák, komitácsik, akik lopnak, zsebeiket töltögetik, esznek, isznak, berúgnak; lehetséges, sőt sokszor így is van, s ez a háború áradatának a szeméjte, ez a szennyvize. A hősök egyáltalában nem azok, kiknek életüket s mindenüket mások ütik ki kezükből, hanem azok, kik ezt mind maguk odaadják. Róluk igaz, hogy nem értékelik az életet becsületüknél többre; róluk igaz, hogy nem okoskodnak s nem alkuszak, s hogy nem reflektálnak s nem kérdezik, hogy miért és minek, hanem természetesnek tartják, hogy a katonának így kell tennie, annak az életét oda kell adnia. Aki sokat kérdez, az nem tesz; aki sokat reflektál, az nem ad; aki sokat okoskodik, hogy minek adjon éppen ő s miért nem más, s hogy miért adja oda ő azt, ami neki ér legtöbbet, s hogy érdemes-e azt odaadni másért, mikor az a másik sem ér többet nálánál s érdemes-e végleg megszakadni egy esküért, mely szó, s megszakadni egy zászló alatt, mely foszlány, szóval, aki az agytekervények tömkelegébe téved, annak nincs ideálja, nincs szerelmes Ariadnéja, az csak a szkepszis medúza-fejével találkozhatik, s trotli lesz belőle. Aki szillogizmusokkal akar inspirációkat kritizálni vagy éppen helyettesíteni, abban nincs meg az etnikai temperamentum érzéke; az meg van fertőzve a kufárság bacillusaitól; az menjen lovat venni a huszár alá, az menjen gulyást főzni a bajnoknak, de az hősnek nem való. A macchabeusok történetírója így szól e bransról: „non erant de genere virorum”, nem voltak a férfiak fajtájából, nem voltak a nagy akaratúak véréből. Akik abból valók, azok harcolnak s küzdenek, mert az nekik kötelességük; – azok sebet kapnak s túrnek, ahogy az Isten akarja – azok tudnak adni vért s életet s nem mukkannak, mert azt az Isten így akarja.

Minden, ami nagy, az naiv, vagyis minden, ami nagy, az fakad és születik; azt nem kotyvasztják gondolatpépből, azt nem nyálazzák szóbeszéddel, azt nem enyvezik önző ragasztókkal, azt nem öltöztetik párizsi nyegleséggel, hanem – ismétlem – az fakad, az pattan. Az etikában is minden, ami nagy, az a lélek fakadása, a lélek lendülete, a lélek friss s érintetlen megnyilatkozása; azt nem olvasták ki sem a Kantból, sem a Schopenhauerből, az nem diktandó-írás az erényekről egy felsőbb leányiskolában.

Nézzétek hát hőseinket, hogyan tudnak adni; hogy pazarolnak életet; marokszámra, nyalábszámra adják oda! Nézzétek, hogyan tudnak lemondani, miképp tudnak elszakadni ifjúságtól, szeretettől, boldogságtól; mintha csak egy felsőbb láthatatlan lélek-igézés s lélekjárás volna köztük! Ez az a nemzedék, mely nem becsüli többre életét eszményeinél, melynek tehát legértékesebb s vezető tartalma az ő eszményvilága; ez az a nemzedék, mely teljesen megfelel annak az evangéliumi szónak; „Nagyobb szeretet annál nincs, mint mikor valaki életét adja oda másért”. Pedig ezek a hősök nem tudósok, nem művészek, még kevésbé filozófok vagy éppen

esztéták, hanem a legtöbbje közönséges ember, de olyan ember, kiben a lélek mint eszményiség szakadt ki a megérzés közvetlenségével s hevével! Ezek a falusi emberek az odaadás hőseivé nyúlnak meg; a géniusz nyújtózkodik bennük s szétüti az intellektuális műveltség prokrusztész-ágyát. Ezek a falusi emberek valahogy megnyúlnak, s nem a mestergerenda alól, hanem az egész papiros-kultúrvilág mennyezete alól kibuknak s felszöknek a nagy akaratok szférájába; a műveletlenség darócán átvágódnak a gyémánt-lelkek. Eddig parasztnak tartották, most hősnek mondják; az úgy történt, hogy a külső hüvelyt keresztülvágta a lélek, s az voltaképp nem jázsági, sem kunsági, sem nem muzsik, sem nem kozák, hanem isteni! Szóval, ahogyan a lélek testet szokott öltetni s megszületik a gyermek, úgy az ideál testet ölt s megszületik a nagy odaadás!

Ne kérdezd, hogy hová való? Megmondtam már, hogy Istenből s Istenbe, a szellemvilágba való! Más-más történeti keretben ugyanaz az eredeti eszményiség vet lobbót. Mindegy az, vajon Thermopylae vagy Csingtau vagy Limanova a neve a helynek, hol a hősiesség kitör a közember lelkéből s eget kér; mindegy az, hogy hol ragyognak föl az életek törésvölgyéről a vérrózsák s a laurusok! Az a dicsőséges öntudat, az az élő erő, mely a thermopylaei kőre véste azt, hogy „Vándor, ha Spártába kerülsz, hozd hírül, hogy elesve láttál minket a törvény hódolatában”, minden hősnek elnémult ajkáról száll ismét világgá s időtlen időközön át hangzik és zeng és zúg és cseng, mintha harangszó volna a magasból, s szeretetet éleszt s lelket nevel s eszményiséget ébreszt. Mily örvényei az időnek nyílnak köztük s a thermopylaei áldozatok közt; mennyire fekszenek el egymástól Csingtau és Berlin, Limanova s a jázsági huszárok tanyái! Milyen más az a görög sziklás hegyszoros s a kínai partvidék vagy az a galíciai lapály, s mégis ugyanaz a lelkiség, ugyanaz a változatlan, öregedni nem tudó, felséges lelkület borong felettük. Az az ősi eszményiség oly új s oly érintetlen most, mint 3000 év előtt; azok a nagy parancsok, melyek ellen véteni nem szabad, egyformán érvényesülnek. Változatlan az odaadás az eszményi, győzelmes jóba, s ők is, mi is megtapasztaljuk, hogy Isten jár köztünk, s hogy nincs messze tőlünk! A hősök példája révén a küzdelmes s áldozatos lelkület kiömlik azután a világra is. Valamint a rét kaszáláskor tele van illattal: úgy telik meg a hősök által a világ az Isten lelkével, mely az erőfeszítésnek s kitérésnek, az áldozatkészségnek s odaadásnak, a bátorságnak s hősiességnek lelke! Telíti a világot egy nagy tűz, melynél fogva hiszünk valamiben, amiért mindent oda lehet s oda kell adni; hiszünk valami nagy, fölényes jóban, melyért ha oda is adtunk mindent, bátran gondolhatjuk, hogy nem veszítettünk semmit. Követjük a latin tanácsot: „Si vis vitam, da sanguinem”, ha életet akarsz, akkor véredet ontsd; minél többet ontod, annál inkább lesz életed, s akkor belenősz majd abba a nagy tudatba is, hogy mindent megnyer az, aki mindent odaad!

Így értem azt, hogy a háborúban megmozdul az emberiség energiája, s hogy megérzi magát s kigyújtja a hősiesség s az odaadás ideáljait. A háborúban minden nagyobb erőt s hatalmat lehel, s az ember öntudatosságra, vitészségre, hűségre, önfegyelmezettségre s áldozatosságra van beállítva. Ez ennek az etikátlan barbárságnak etikával telített atmoszférája. *A háborút erőszak, zsarnokság, bűn indítja*, de az a küzdelem az összes ideg- s akarat energiákat fölkelti, s győzni nem az fog, kinek csak fegyvere, hanem az, kinek lelke is van. Azért a háború vad világa telítve van a nagy s erős akarat lelkével, s bármily legyen a barbársága, de annyi bizonyos, hogy azt a legnagyobb eszményiség inspirálhatja. Az akaratok ott nőnek meg erőkké; a közönséges emberek ott nyúlnak meg hősokké. Ott nőnek naggyá a nemzetek is. Egy emberként állnak ki milliók, sőt a történelem mutatja, hogy legtöbbször a háborúk szenvedéseiben, mondjuk, a néplélek e vajúdásaiban születik meg az erős nemzeti öntudat, – a nemzet-egyéniség. Például szolgál erre a nemzetek ébredése a napóleoni harcokban.

Allítom továbbá azt, hogy *a néplélek a háború nagy szenvedéseiben megtörve s megalázva finomabb és tisztultabb értékekre lesz képes.*

E tisztulásra nagy szükség van, s ezt a háború irracionális fergetege végzi. Tény, hogy a kultúra kápráztatólag hat, főleg a félművelt emberre, s ilyen átlag az egész világ, és egy nem-

igaz, csinált világ színpadias s csalfa hatásaival uralkodik a lelkek fölött. Az elbizakodottság s a gög elkapatja az embert, aki azután enged a tradicionális elvekből s túlteszi magát a fegyelmen s az erkölcsi korrektségen. Átlag bizony azt látjuk, hogy a kultúrával nemcsak uralkodás, hanem szolgaság is jár, s hogy az ember, mikor úrrá lesz egyes természeti erőkön a technika révén, önmaga oktanul saját nemtelenebb, alacsony ösztöneinek rabjává válik. Aki emancipálni akarja magát a nagy, erkölcsi törvények alól, az saját ösztöneinek igáját veszi magára. A kultúr-uraság tehát nagyon könnyen erkölcsi dekadenciával jár.

Nem akarok itt erkölcsi prédikációt tartani, de azt mint köznézetet bátran kiemelhetem, hogy a mi kultúránknak még nagyon sok erkölcsi fogyatékosága van, s következőleg hogy az sok tekintetben még csak máz és látszat, de nem lelki valóság. Egyik legnagyobb hiánya pedig az akarat neveltlensége és puhasága. Nem mintha a kultúra szükségképpen elpuhulttá, gyávává s önzővé tenne; hiszen ellenkezőleg az igazi kultúra az összes erők harmonikus kifejtését kívánja, s így az egyaránt az erős lélek s az erős test kultúrája, egyaránt az izom- és az akarat-edzés kultúrája akarna lenni; a tapasztalat azonban – legalább eddig – mást bizonyít, s elmondhatjuk Virgiliussal: „Vestigia terrent”, a nyomok láttára meghökölünk. A nyomok ugyanis nem az erőnek, hanem a gyöngülésnek, nem a haladásnak, hanem a hanyatlásnak nyomai. Az európai kultúrán nemcsak az élet rózsáit, hanem ijesztő hullafoltokat is látni.

Az egyetlen „érték”, melytől az átlagos ember még izgult, az élvezet; az egyetlen inger, melyre reagált, a testiség. Ezt szolgálta nagyrészt az irodalom, a művészet, a színpad s a divat. Micsoda a kihívó, párizsi női divat, mi más, mint a test formáinak utcai mutogatása, mi más, mint rafinált prostitúció? Amellett egy eszeveszett fényűzés s gazdasági hóbort, mikor a férfi a nő rongyaira, csipkéire, sallangjaira, kalapjára robotol, s az asszony azért öltözködik, hogy másoknak tessenek. A szépirodalom átlag a könnyelműséget s a léhaságot kultiválja s az üresszívű nemzedéket a lepkeszárnyú s festett arcú múzsa igézete alá hajtja – mondjuk, felhajtja! A színpadról folyton mint kultúrtényezőről szónokolnak, de az a szónoklat s az a kultúra is olyan, mint a színpad, vagyis szín és látszat, s valljuk be, a legtöbb ember a színházba azért megy, hogy mulasson és – lejeljen. Szóval a kultúra mérlege mutatós ugyan, de nem reális! De mikor aztán úgy ránk szakad a komoly, a rettenetes valóság; mikor a mázolt kulisszákat lövészárkok, friss tömegsírok s szétdúlt családi tűzhelyek váltják fel; mikor a hasított szoknyájú bábok s a festett arcú, trikós dívák helyébe kisírt szemű anyák s özvegyek állnak élő kulisszák gyanánt; mikor elborul a gazdasági jólét ege s a lemondás s nélkülözés s a halálmegvetés s vitézség példái néma szemrehányással mutatnak rá az elpuhultságra s élvezetszomjra, melybe belebetegszik s beletörpül a hektikus nemzedék; mikor úgy végigszáguld a történelem viharja ennek az egész csinált kultúrának papiros-világán s belesivít mint tisztító fájdalom mámoros aléltságába s végigsuhint a szenvedés lángostoraival petyhüdt, kényes testén: hej, ha valamikor, hát akkor remélhetünk magunkbatérést, megrendülést, józanodást, akkor remélhetünk tisztulást. Annyi bizonyos, s azt a legblazirtabb naplopó is meg fogja engedni, hogy ember s nemzet számára új alapot a boldogulásra s új reményt a haladásra, azután új lelket s áldozatkészséget nem vehetünk a léha irodalomból, nem a francia házasságtörésekből; hősokeket s szenteket nem a hasított szoknyás s trikós hölgyek nevelnek, s ha kell a hősiesség, tisztesség, megbízhatóság s áldozatos szeretet a nemzet számára, azt nem a Vígsházban keressük!

Ez a komolyabb, léhasággal szakító s önmagába térő lelkület leginkább a háború idejében szállhatja meg a társadalmat. Ma, mikor ezrek meg ezrek élete forog kockán; ma, mikor szomorúság s inség környez milliókat, már csak nem fogunk szívtelenül s léhán ledérségek s hiúságok s flörtök után szaladgálni. Értünk állnak most egész rajsorok srapel- s gránátűzben; értünk szenvednek s éheznek százezren; értünk nyílnak s hantolódnak fel tömegsírok; illik-e hát egy valamirevaló társadalomhoz, hogy e nehéz órákban harcosait felejtse, hogy az áldozatok s erőfeszítések e történelmi korszakában velük nem törődve mulatozással, piperével, kacér

viselkedéssel tüntessen lelketlensége, szellemtelensége s nevetlensége mellett? Ezt Európában legfellegibb cigányok tehetik. Illik-e a társadalomhoz, hogy hálózzék, hogy a színpadra a „Csúnya embert”, a „Mozitündért”, a „Böskémet” felhajtja? Valaki e nevetlen publikumot úgy akarta volna megbüntetni, hogy szerette volna eltüntetni azt a 200 kilométernyi távolságot, s oda akarta volna varázsolni a felcícomázott hölgyeket s a legelő hidalgókat az agyonfázott, éhező, sebesült harcosok közé, hogy legalább szégyenkezzenek. Ezt én nem tenném; nem tenném tiszteletből s könyörületből a mi tisztességes, kötelességet teljesítő katonáink iránt; ne lássák ők, hogy tehát semmiért, hogy még annál is kevesebbért, hogy léhákért szenvednek s halnak meg.

E nevetlenségéből való kinevelésre társadalmunknak még nagy szüksége van; még oly kevésbé érzi, hogy másért meghalni nagy szeretet s nagy ünnep, s hogy épp azért, *mikor háború van, akkor a legkomolyabb istentiszteleti hangulatnak, a nagy áldozatok kegyeletének kell kiárasztva lennie a nemzetre.* Akkor nincs tánc, nincs multság, nincs füzérke; akkor ne járjon senkinek esze csecsebecsén, festett arcon, sem muflonon, sem hermelen; hanem csak egy gondolatot zárjon magába, melyre felzokogjon a lelke, azt, hogy most meghal valaki értem, nem is egy, hanem sokan!

Aki nem így érez, az barbár; azaz, hogy nem is az, hanem komisz! Ez eszmekörben forogva értem annak a jeles irónőnknek indulata kitörését is, ki a Váci utcának – mint ő mondja – „élő és mozgó kirakatversenyéről” szólva, így ír:

„Éppen két serdülő leányka jött velem szembe. Magas növésű, fejlett gyermekek. Tizennégy, tizenöt évesek.

Térdig érő, szűk szoknya feszült idomaikhoz. Fehér bőruk pókháló-vékony fekete harisnyán villogott keresztül. Lakkcipőjük fénye érintetlen volt, mint a szilvának a hamva. Bő angol kabát blazírtan lógott rajtuk, kalapjuk kacéran félre volt csapva. Rövidre vágott, fürtös haj, festett arc és ajak, kezükben sétatbot.

És amint a társadalomnak ezt a két gyermekruhába és gyermekkorba öltözött, *mosolygó kinövését megláttam*, akkor amikor szinte imádkozva kerestem a világ bűneiért meghalt, türelmében is isteni Megváltót – akkor nem őt találtam meg.

De megláttam a haragvó Isten arcát, azét, aki megfenyíteni kész az emberiséget. És szinte azt vártam, hogy a sötét égen tündöklő csillagok a földre hullva ekrazitbombákká válnak és hogy végigkorbácsol a korzózó utcán a rettenetes világháborúnak isteni haragja.

Szerettem volna belekiáltani az utca zajába, a rajta mosolyogva andalgó emberek lelkébe, de úgy, hogy megremegjenek belé, hogy siessenek, szaladjanak haza, boruljanak térdre és imádkozzanak. Imádkozzanak sírva, töredelmesen, bűnbánóan, szívük-lelkük minden erejéből.

Imájuk erejével rázzák meg a földet, a fellegeket, az eget, hogy imádságuk túlharsogja a háború borzalmas zenéjét és eljusson Isten trónusáig.

Mert én, szegény gyarló szolgálóleánya az Úrnak – mialatt végigmentem a villanyárban úszó Váci utcán – a haragvó Isten arcát láttam meg” (Samassa Anna).

Igen, a haza szenvedéseit átérző, a milliók küzdelmeit velük küzdő, nélkülözéseiket megosztó s azokat önmegtagadásunkkal enyhítő lelkültre van szükségünk. Olvastam, hogy Németországban arra buzdítják a gyermekeket, hogy ne tegyenek cukrot kávéjukba s ne egyenek fehér kenyeret vagy zsemlyét, hogy több jusson ebből is a harctéren küzdő katonáknak. Jó gyakorlat ez is, hogy fegyelmünkkel s önmegtagadásainkkal viszonzzuk mások nagy áldozatait. Magyarországnak s az egész emberiségnek tényleg most oly lelki erőkre van szüksége, melyek üdeségben tartásuk az erkölcsi érzést s melyek a fegyelem ritmusával s a jóra való készség lendületével kitartásra képesítsenek küzdelmeinkben s biztosítsák harcainkban a győzelmet. E részben mindnyájuknak kell közreműködniük; de erkölcsről lévén szó, különösen a nők közreműködésére s elsősorban előkelő gondolkozásukra s erkölcsi érzésükre fektetek súlyt.

A nőknek e részben nagy feladataik vannak, s a legnagyobb feladatuk az lesz, hogy kimutassák, hogy vajon megérik-e s akarják-e szolgálni az erkölcsi megújulást. A nők ugyan azt mondják: „Mi nem vagyunk a teremtés urai”; de a tapasztalat mást mond, azt, aminek a XVIII. század közmondása adott kifejezést: „Kutten und Röcke regieren die Welt”, csuhák és szoknyák kormányozzák a világot. Azonban, mint tetszenek tudni, a csuháknak most nincs divatjuk, de van a szoknyáknak, s nagy baj volna s szégyen volna, ha azt kellene mondanunk: „Röcke verderben die Welt”. Nem akarok általánosítani, mert aki általánosít, az hazudik; nem téveszteni össze hazám éretlen elemeit a nemzettel, s azért bizakodom, hogy ha már kitört e borzalmas vihar s tördeli a nemzetet, hogy akkor törje le a közélet fattyúhajtásait is, s ha már fölkorbácsolta a világot, akkor söpörje el felettünk a miazmás párákat is s vonuljon el tisztítólag e hazán.

További jó, erkölcsi kihatása a háborúnak az, *hogy társadalmunkban megnyilatkozott a szeretet s testvériség lelke, s hogy észrevettük azt, hogy mivel tartozunk egymásnak.* A háború rettenetes pörölye kikalapálja belőlünk a rideg önzést, a kegyetlen haszonlesést s a káini részvétlenséget, s ráképesít mélyebb s igazabb érzésekre, nevezetesen mások bajainak megérezésére. Mennyi szeretet áramlott ki most a szívekből, mennyi kölcsönösség s közérzés nyilatkozott meg! Mint indult meg a közös gonddal, kinnal, búval a fölkarolás, a segélyzés, az ápolás munkája. Azelőtt sokat okoskodtak s írtak arról, hogy mire jó a kín s a szenvedés s hogy a háború büntetés-e vagy megpróbáltatás, melyet Isten bocsát ránk; most eltalálták e kérdésekre a helyes feleletet, tudniillik a tettet, mellyel a bajt kiküszöbölni s az Isten látogatását javukra fordítani iparkodnak. Rájutottunk saját nemesbülésünk s tisztulásunk nyitjára, mely abban áll, hogy szeressük azokat, kik szenvednek s segítsünk rajtuk. Ez az érzés győzött s általános lett. Elhatott a karitás mindenhová, ahol éheznek és fáznak, ahol a tűzhely parazsa kialvóban van s már a kétség s kétségbeesés árnyékai járnak. Végigjárta a harcmezőket s a kórházakat, vigasztal és enyhít, gyógyít és segít. Gondozza sebesültjeinket s a hazáért szenvedő bajnokkal nemcsak azt érezteti meg, hogy őt szereti, hanem hogy szereti övéit is, hogy segíti halavány, könnytől ázó hitvesét s megsimogatja otthon maradt gyermekeit.

Ez élet-halál-harcoknak s a nagy szenvedéseknek benyomásaitól tünedeznek a társadalomból az osztályok közti idegenség is, s egy új érzésnek, egy új szeretetnek melege árad szerteséjjel. Ki tagadná, hogy van a társadalomban még sok-sok idegenség; van sokféle taszító s elszigetelő érzés. Bele van az keverve vérünkbe; meg van merevítve intézményeinkben s szokásainkban. Mi azt mint történelmi örökséget cipeljük magunkban s folyton megtapasztaljuk a társadalmi rétegek s osztályok viselkedésében. Idegenek vagyunk egymással szemben, kik úgy mennek el egymás mellett, mint az utasok az idegen városban, s még ha együtt élünk s dolgozunk is, akkor is egymás ügyeit úgy tekintjük, mint a törvénytelen gyermekek édesatyjuk családját, melybe beletartoznak vér szerint, de melyből ki vannak rekesztve törvény s szokás szerint, s távolról nézik azt, ami voltaképpen az övék is volna.

De ez most elváltozik! S ez elváltozás szükségességét sohasem éreztük meg úgy s annyira, mint a múlt karácsonykor. Mert a karácsony mindig ugyan a család ünnepe, de a múltkor minden család nemzetté tágult s e nagy családban minden küzdő s szenvedő ember testvérünk lett. Közös érzésünkké lett mindnyájunk búja s baja, aggodalma és gyásza, s ettől az érzéstől hevítve siettünk enyhíteni a szenvedést s letörülni a nemzeti küzdelem sajtolta könnyeket! Reméljük, hogy e vérkeresztségből származik majd egyszersmind a nemzeti összetartozásnak s első sorban a társadalmi érzésnek új reneszánsza.

Ez ad majd a hazaszeretnek is egy ideális reális-irányt; azt mondanám, hogy életrevalóbb érzést olt majd a hazaszeretbe is. Hiszen igaz, hogy hazafiség szempontjából a magyart nem igen érthette eddig sem gáncs; lelkesült, áldozott a hazáért; óriási erőfeszítéseket végzett századokon át, hogy megvédje s biztosítsa szabadságát; de valami nagy korrektúrára volt szüksége, arra tudniillik, hogy tudott a hazáért meghalni, de nem tudott érte eléggé s úgy, ahogy kellett volna, élni. Pedig az az igazi hazaszeretet, mely életet tud adni a hazának. Jelenlegi

küzdemeinknek már most – remélem – az lesz az eredménye, hogy öntudatunkra hozzák, hogy mily kincs, mily sajátos érték a haza s a nemzeti élet, de hogy annak nem vérontás, hanem vérkeringés kell, s ezt a vérkeringést a békés, szorgalmas munka adja meg neki. A harctéren való küzdelem csak ideiglenes s gyorsan múló bemutatkozása a közösség lelkének, de azt igazi hazaszeretetté nem a vitézség temperamentuma, hanem a kitartó s küzdelmes munkának pátosza varázsolja át. Ez a hazaszeretetet nem éri be azzal, hogy büszke s rátartós a hazájára s hogy el van bűvölve szépségétől s történeti múltjától, hanem a nyomatékot a munkás, népfejlesztő életre fekteti, s úgy lángol a hazáért, hogy tesz s dolgozik érte.

A mi népünknel a hazaszeretetnek ez az érzése s erénye még nagyon gyér és fogyatékos. *Kevés a szociális érzése, s nemzetiségek közt élvén s oly monarchiában, melyben tíz nyelvet, ha nem többet, beszélnek, nehezen fejlík ki benne a nemzeti egység s a szociális közösség érzete.* Távol van még attól, hogy a „haza” neki annyit jelentsen, mint „a mienk”, s hogy az a „mienk” nem egyéb, mint az a sokféle „enyém”. Nem érzi azt, hogy azzal a „mienkkel” úgy kell bánnom, mint azzal az „enyémmel”; hogy azt éppúgy kell szeretnem, éppúgy növelnem s gondoznom, mint az enyémet. Hol tartunk annak a belátásától, hogy amit a haza veszít, azt én veszttem, s hogy ami a hazának kerül pénzébe, azt én fizetem, tudniillik mindegyikünk? Hol tartunk attól, hogy ami az államé, az az enyém is, s hogy ami neki vész, az nekem vész s azt bizony nekem kell megfizetnem. A mi katonáinkban – s ez a magyar szociális érzés egyik mérője – mindez átlag hiányzik; ha egy kicsit is megsebesültek, ezer- és ezerszámra dobják el a drága fegyvert, s ezt a könnyelmű pazarlást a csodalénynek kell megfizetnie, melyet államnak hívnak; hogy miből, azt a magyar nem kérdezi; de az adót nyögi s fölpanaszolja. A béresasszony vagy más, akinek elment a kenyérkeresője, megkapja attól a misztikus felhőkbe burkolt lénytől, az államtól, a segélyt, s nem dolgozik, ül a küszöbön vagy a padkán a kályha mellett s lopja a napot, s nem érti, hogy az az egész állam közgazdaságilag egy szerző, munkás, szorgalmas, takarékos nép vállain áll; hogy az állam ereje az a munka, melyet mi végzünk s hogy az állampénztár forrásai mind a mi zsebeinkben rejtőznek, íme, ez a szociális műveltség – mondjuk – ez a polgári belátás a dolgokba s az összefüggésekbe hiányzik a magyar népből! Pedig nemzet e belátás nélkül nem exisztálhat, valamint nem exisztálhat nép, hol ezt a belátást ismét osztályharc s szociáldemokráciának nevezett irigykedés és munkakerülés elhomályosítja; ahol a szegények azt mondják: hát nekem nincs miért küzdenem, s ahol a három hold birtokosa azzal replikáz föntebbi okoskodásainkra, hogy majd megfizeti azokat a költségeket a 30.000 holdas úr! Az ilyen diszgregáló s bomlasztó nézetekben rémes szociális neveltlenség ijeszt, mely ellen csak úgy küzdhetünk sikeresen, ha a hazában a boldogulás lehetőségét mindenki számára folyton nyitva tartjuk, s azután ha azt a közmeggyőződést érleltetjük meg népünkben, hogy itt a hazában munkával s igyekvéssel tényleg mindenki boldogulhat, hogy tehát ez a haza a „mienk”, az „enyém”.

A német népben ez a belátás már megvan; az tudja, hogy miért küzd; tudja, hogy küzd önmagáért, az övéért; tudja, hogy dacára a munkás s munkaadó, a bányász s a bányatulajdonos, a szegény s gazdag közti különbségnek, most mindnyájuk érdekéről, arról a közösről, a közös övékről, Németországról van szó. Azért azután tarthat ily beszédet Landberg, szociáldemokrata németbirodalmi képviselő s ugyanezt mondhatta volna bármely pártnak képviselője:

„Jól tudjuk, hogy ha ma esküt teszünk, hogy hazánk szabadságát, párt- és osztálykülönbség nélkül, utolsó csepp vérünkig védelmezzük, akkor ez az egyöntetűségünk átmegy a hadban álló testvéreinkre, és erőnk, akaratunkat megnövelve, győzelemre segít bennünket. Tudják meg harcoss testvéreink, hogy az egész nép zárt sorokban áll mögöttük. E harcban többről van szó, mint győzelemről. Németország szabadságáról, Németország létéről van szó. Az angol vagyonos osztályokat vádoljuk azzal, hogy ők idézték fel a harcot. Ők akarnak angol aranyat verni a németek véréből. Az olyan lerontást, aminő ez a háború, csak egy dolog okolhat meg: a haza védelme. Nincs a világnak oly országa, mely megérne annyi áldozatot, melyet eddig hoztunk e háborúban, egynek: Németországnak kivételével. Amikor Németország

szabadságáért szállunk síkra, az emberiség örök haladásáért küzdünk, mert a nemzetek a kultúra kincseskamrái. Azok, akik egy nemzetet akarnak kipusztítani, az emberiséget kultúrája részétől akarják megfosztani”.

De van a háborúnak még egy nagy nemzetközi, erkölcsi kihatása, mely abban áll, hogy a zsarnokságtól elnyomott s a kultúrától elzárt népeket is keltegeti s fölébreszti bennük az erkölcsiségnek s haladásnak első feltételét s kellékét: a szabadság öntudatát s a nemesebb szabadság vágyát. A szláv népek szorulnak erre rá első sorban! Lehet ezt a háborút sokféle érdekek szempontjából tekinteni, s bizonyára tagadhatatlan, hogy a küzdő feleket más-más érdek vezeti s tüzei. Az angol s a francia bizonyára nem küzdenek az autokrata cárság hatalmáért, hanem egészen másért, de azért mégis szolgálják a cárizmust, s ha győznek, akkor a szláv népek nyűgét erősítik meg, míg ellenben, ha legyőzetnek, akkor bukásukkal a szláv népek szabadsága emelkedik. Márpedig a cárizmusért nem lelkesülhet semmiféle szláv, s ha faji öntudata őt a cár zászlaja alá sorozza is be, de nemzeti kulturális érdeke nincs e zászló győzelméhez kötve, s ellenkezőleg a népek szelleme öntudatlanul is megsóhajtja a cár ellenségeinek győzelmét. E sóhajnak adott kifejezést Nekraszof is, mikor mondotta: „Ó Oroszország, te a végtelenbe nyújtott tőrésnek hazája!” Mindezeknek a népeknek nem lehet ideálja a felelősség nélküli abszolútizmus, s ha igazán hisznek történelmi missziójukban, azt bizonyára nem egy magát régen lejárt s ázsiai formákban fönnmaradt tatár-uralomhoz köthetik. Történelmi missziót nem fűzhetünk az abszolútizmus érdekeinek szolgálatához, s lehetetlenség, hogy a néplélek a maga történelmi szerepét tompa, tunya rezignációban találja föl.

Végül pedig remélhetünk még egy másféle nagy erkölcsi kihatást. Remélhetjük, hogy a fajok ellenszenvé s gyűlölködése, melyet most csúnya hatalmi érdekek szítanak s a saját önző céljaira használják fel, az óriási eszeveszett vérontástól – mondjuk — e jeges vérborogatástól majd enyhül, s hogy ez a világháború, mint világtörténelmi nagy engesztelés nemzedékek, nemzetek s fajok bűneiért, megcsendíti a világ szebb harmóniáját. Arra való-e az emberiségnek fajok s nemzetek szerinti elkülönítése, hogy egymást pusztítsák s a testvériségnek cáfolatára s az evangélium csúfságára millió és millió életet irtsanak?! Nincs-e a világon elég hely germánok, latinok s szlávok számára, s kell-e a különbségnek, mely a sokféleséget s ezáltal az emberi szellem gazdagságát van hivatva szolgálni, éppen az emberirtó örületnek s a faji nagyvási mániának, imperializmusnak vagy cárizmusnak eszközévé lealacsonyulnia? Íme, az emberi közösségnek s egységnek egy magasabb, faji különbségek fölött álló s azokon épülő perspektívája! Nem kell a magyarnak, a németnek, az oroszoknak, franciának kivetkőződnie faji sajátásaiból, de még kevésbé szabad kivetkőződnie emberségéből! Nem szabad a fajt, a nemzetet letörni, de még kevésbé szabad a faji szenvedélyekkel s a nemzeti önző érdekekkel a haladás s fejlődés útját megakasztani. A faji lélek ösztönös gögje s hatalmi mániája bizonyára erkölcstelen hatalom s amennyiben ezt letörni vagy a háború okulásai révén nemesíteni sikerül, annyiban haladunk előre s fejlődik az erkölcsi érzéseiben megtisztult s az ideáloktól hevített igazi emberség és demokrácia.

S mi volna a háború legeslegnagyobb s legáldásosabb erkölcsi kihatása? Megmondom azt is: Az volna, ha többé háború nem volna; az volna, ha a kultúrnépek a nagy világháború vérontásának s emberhekatombáinak láttára úgy megundorodnának minden háborútól, hogy egy nagy temetési világkongresszust tartanának s ott elparentálnák azt a történelmet, melynek főbb eseményei az embermészárlások, s síremléket állítanának s ráírnák a kövére azt: „Itt nyugszik a háború, s nincs föltámadása”. Mikor lesz ez a kongresszus, mikor s hol állítják föl azt a síremléket? Fejlődik-e valamikor az emberiség annyira, hogy az erőszakot kizárja nemzetközi érintkezéséből? Lesznek-e valamikor oly műveltek az emberek, hogy egymást hivatalosan s törvény szerint milliószámra agyba-fejbe nem verik? A haladásnak mindenesetre az a jellege, hogy az értelem s az erkölcs határai táguljanak s a nyers természet, az ösztön s erőszak háttérbe szoruljon s ne uralkodjék. Annyi bizonyos, hogy abban a mértékben fogjuk a háború veszedelmét távortartani s esetleg teljesen kizárni, amily mértékben úrrá lesz nemzeti

ellentétek, gőg, kapzsiság, uralomvágy fölött az igazi kultúra, vagyis az igazság, jóság és szentség. Ennek pedig egy módja s egy titka van: vigyük bele az élet összes viszonyaiba, a társadalmi s gazdasági alakulásokba, a kereskedelemben s a politikába is az erkölcsöt. A háborúban le lehet győzni oroszot, angolt, sőt németet is, de a háborút magát végleg csak az erkölcs győzheti le.

A vallásosság jelentkezései a világháborúban (1915)²⁹

Az ilyen világrengés, amilyen a háború, a legváltozatosabb tarkaságban mutatja be az embernek komplikált lelki világát s az egyeseknek egymástól elütő szellemi orientációját. Vannak kedélyek, kik a nehéz, komor időben magukba térnek s bensőségebbekké lesznek, akik hisznek s buzgón imádkoznak, akik olvasókat aggatnak nyakukba s érmekeket varratnak kabátjukba, amit azelőtt soha sem tettek, sőt amit talán kinevettek, – s ez az átlagos ember típusa; de vannak megint mások, kik hitükben megzavarodnak s eszményiségükben elsötétülnek s kik kiszakítva a világorkán által eszményi kapcsolataikból, talajt s egyensúlyt vesztenek s üres, sötét öntudattal keresnek célt s értelmet az életnek. Az értékesebb lelkek világában bizonyára sokféle lélekjárás lesz; fény váltakozik majd bennük sötétséggel s lelkesülés nagy, hideg kijózanodással. Mindezek kínos revízió alá veszik az emberről s a kultúráról szőtt ideológiájukat s közvetlenül megtapasztalják hitéletüknek s annak az egész belső, lelki világnak erejét, illetőleg gyöngéit. Mint minden életnek, úgy a lélek eszményi s hitbeli életének kritériuma is az ellentállás s a kitartás ereje, tehát az a kérdés lesz, hogy mit s mennyit bír el, hogy hogyan győzi s hogyan emeli ki az egyént s viszi érvényesülés elé érdekeit.

Ennek pedig első kelléke s főfeltétele, hogy a vallásosság jól legyen beállítva a lélek s az élet erőrendszerébe, hogy az ember tudja, hogy mit akarjon vele s mit várjon tőle, hogy jól tudja elkülöníteni egymástól a physis-t s az ethos-t, jól tudja széttartani az Isten-országát s a világot, szóval, hogy az őt környező, irracionális valóságban, mely harc is, sötétség is, szenvedés is, megtalálja a maga helyét s így a világ mechanizmusában megteremtse kapcsolatát az Istennel. Erre a vallásos tájékozódásra s elhelyezkedésre különféle befolyással vannak a jelenlegi nehéz idők. Lesznek e befolyások közt olyanok, melyek fejlesztik s emelik a vallásos lelkületet, de lesznek olyanok is, melyek bénítólag s zavarólag hatnak rá; lesznek a lelkekben erőszakos s lazító tünetek, melyek szakítást jelentenek bennük mindazzal, mit eddig mint nagyot és szentet tiszteltek; másrészt meg csodálatra ragadnak a léleknek világfölényét hirdető érzések. Ez ellentéteken nem lehet fönnakadni, aminthogy csodálkozni sem lehet akár a vallásos lelkület reakcióinak indulatosságán, akár azoknak minden képzeletet meghaladó sokféleségén. Nincs az a változatosság a színek skáláján az alig észrevehető s elenyésző violától föl a legizzóbb tűzpirig, mint amilyen a különfélesége a vallásos érzéseknek ugyanazon nagy benyomások alatt.

Ami az elsőt illeti, szinte lehetetlenség, hogy mikor a háború a lélek feneketlen mélységeit is fölkarolja s még azokat az öntudat alatti némaságokat is megszólaltatja, akkor a vallásosságnak érzéseit, a lélek legérzékenyebb húrjait meg ne rezgtesse; lehetetlenség, hogy mikor a legnagyobb benyomásokat veszi a lélek, melyeket sem megrendelni, sem könyvből kiolvasni nem lehet, akkor a létmegismerés s az önmegértés misztikus szfinxeitől, a lelki magány pusztaságában álló e Memmon-szobrok ajkáról hangokat ki ne csaljon. Sőt éppen az ilyen világkatasztrófában, az ilyen lélek-megrendülésben nyerünk új meglátásokat, veszünk új, közvetlen érzéseket, melyek mély benyomással lesznek ránk s az említett, helyes pszichológiai beigazítás mellett hathatósan s biztosan tájékoztatnak majd Isten, lélek s életértékek felől. Hogy pedig ugyanakkor a lelkek a legkülönbözőbb hangulatokon s reakciókon esnek át, azon sem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy minden ember más és más világ, s hogy a pszichológiai beállítás nemcsak a reflektáló öntudatnak, hanem számtalan tudatos és öntudatlan befolyásnak az eredménye. Hány embernek sötétül el a lelke, mert képtelenségekbe fektette az élet céljait, hánynak törnek le teljesen a vallásos élete, mert hitnek s a gondviselésnek világát oly

²⁹ A vallásosság jelentkezései a világháborúban megjelent a „Budapesti Szemle” 1915-i évfolyamában.

érdekekkel kapcsolta egybe, melyek egymással úgy, mint ahogy ő azt gondolta s remélte, kapcsolatba nem hozhatók! Ha a mi Istenünk túlságosan emberi ábrázatú, s ha a világ s a lét végtelen perspektíváit a relatív emberi léttel azonosítjuk, akkor természetesen török-szakad minden; míg ellenben ha az ember világát relatív, kis világnak nézzük, a gondviselést pedig nem ötleteinknek s kis- és nagyvilági érdekeinknek érvényesítésére, hanem az isteni világtervek keresztülvitelére s az emberi üdvösség transzcendentális céljaira vonatkoztatjuk: akkor a lélek a maga világfölnyenes fajsúlyának erejében föléje kerülhet minden bajnak, kinnak és sötétségnek, s épp e páratlan fölnyességében tűzheti ki a legyőzött világ fokára a maga diadalmas zászlaját. Az ember ugyanis a világot kis méreteken technikája által is legyőzheti s le is kell győznie, hisz ebben áll a külső kultúra feladata, de azt az irracionális elemet, azt a vele ütköző nem-emberit s az azzal kapcsolatos ellentmondást s ellentétet technikája által le nem győzheti; ha azt le akarja győzni, akkor neki a szellemi, az erkölcsi világba kell fölemelkednie; fölnyét tulajdonképpen ott kell érvényesítenie. Hasonlattal élve ezt úgy fejezhetném ki, hogy a sas ne bukják a vízbe, mert az az elem őt legyőzi; hanem emelkedjék a levegőbe; szárnyai erejében ott majd úrrá lesz óceán és orkán fölött. Ez az értelme annak az evangéliumi szónak is: „Bízzatok, én legyőztem a világot”. De Krisztus sem azáltal győzött, hogy országát, tehát érvényesülését a technikának, gazdaságnak, politikának szintjén kereste; ott elsüllyedt volna; hanem azáltal, hogy kimondta: „Az én országom – az isteni kapcsolatoknak, az isteni célok érvényesítésének, az erkölcsnek s lelki fölnyének s lelki békének országa – nem e világból való”.

A háború bizonyára ily elhelyezkedésnek problémái elé állítja az embert. Először is rávág az irracionális valóság brutális erőszakával, úgy hogy lelke belerendül. Most azután minden attól függ, vajon a lélek megtalálja-e a maga elemét s fölnyességének azt az atmoszféráját, melyben úrrá lehet a világ s az irracionális történés fölött? Minden attól függ, vajon tudja-e abba a rákényszerített irracionális történésbe beleállítani a maga sajátos világát s tud-e ennek a szellemi világnak erőivel befolyást gyakorolni reá; tudja-e kifejteni azt a legnagyobb befolyást, melyet lélek nem-lélekre is gyakorolhat, azt a befolyást, melyet nem absztrakt ideológia, nem filozofálás, nem hideg kultúreszmények, hanem az a meleg, mély, vallásos élet, az Istentől való élet gyakorolhat a világon?

Hogy a vallásos léleknek e különböző elhelyezkedését bemutassam, először is ecsetelem azt a lelkületet, melyet a háború szenvedései a köznép élő hitében idéznek elő.

A műveltség alsó fokán a kétség nem otthonos; ott nem okoskodnak s ha botránkoznak is az érthetetlen világfolyáson, csakhamar megnyugosznak. Megvan ott az az ősi filozófia, hogy a világban van jó, van rossz is, s hogy mindezt Isten intézi. Azzal a kikerülhetetlen rosszal, szenvedéssel és csapásokkal, folytonos érintkezésben állnak, s a kultúra nem kényezteti el őket s vívmányaival nem kábítja el őket annyira, hogy elfelejtsék a valót. A közönséges élet e részben sokkal reálisabb s bölcsőbb is, mint a kultúra ideológiája s izgatott kedélyvilága; van benne valamiféle archaikus bölcsesség, mégpedig nem a gondolkodás, hanem a megérezés révén, mely azt tartja, hogy a világ világ lesz, s az ember mindig küzdelmes lény lesz, s az élet minden haladás s kulturális fejlődés ellenére okvetlenül egy transzcendentális kiegészítést s folytatást vár. Ez a lelkület a vallásosság talaja; mindenesetre az az előnye, hogy nincs elszigetelve a valóságtól s az élet igaz megérezésétől divatos kultúr-betétek által. Ezek az emberek bajaikban Istenhez fohászkodnak, azokat túrni s elviselni tudják, háborúban, dögvészben, éhségben Isten látogatásait látják, melyeket meg kell állni s bármi történik is, tovább kell bízni s küzdeni. Az ő szemükben a háború is olyan, mint a természet; ez is végigvágat fergetegével a kalászos, virányos tájon s hullatja villámait, máskor mint májusi fagy leperzsel millió fakadást s tönkretesz sok reményt, azután ismét mint árvíz átszakítja a gátat s kenyér helyett üszköt ad a gazdának, s lehet ugyan, sőt kell is mindez ellen küzdeni, kell villámhárítókat alkalmazni, kell jobb gátakat építeni; de a földolog az, hogy nagy hitünk s bizalmunk, hogy bátorságunk s Isten akaratán való megnyugvásunk legyen, mellyel a fölöttünk járó jót s rosszat Isten kezéből elfogadni tudjuk. Mily csodálatos filozófok azok, kik, ha a

fergeteg elült s az ágon egy madárka bátortalan csicsergése hallatszik, kik, ha az árvíz elvonult s ismét új virág fakad, elfelejtenek bút s bajt s bíznak megint gyermekdeden a látogató Isten jóakarátában. Hiszik, hogy köd, felhő s sötétség fölött napok járnak, s hogy az éjszakában is a világosság Istene lakik, s nekik ahhoz közük van. Ez a lelkület villan meg most is sok katonánk öntudatában, kik nem okoskodnak, hanem engedelmeskednek, s nem láznak, hanem indulnak, s azt mondják magukban: ezt az Isten akarja; adja szent kegyelme, hogy visszajöjjenek; de akár jövök, akár nem: legyen úgy, amint azt Ő akarja.

Ez a felsőbb akarat uralkodik az ember gondjain s bajain; ez nyugtatja meg aggodalmait s ugyancsak ez ébresztgeti reményeit; ez ad nagy lelki egyensúlyt küszködésben éppúgy, mint szenvedésben. Ez képesít egyszersmind bátorságra, hősiességre s odaadásra. Adni csak az tud, ki nem sokat okoskodik, ki nem sokat bíbelődik feltételekkel s klauzulákkal, sőt ki az evangéliumi, fölpúpozott, jól megnyomott s túlsorduló mértékkel kész adni. Ezt az ember akkor teszi, ha minden gondját s aggodalmát Istenbe veti, s ha egy felsőbb jóakaratra kapcsolódik bele, melynek érvényesülésében s végleges győzelmében hisz. Aki ezt a lelkületet jellemezni akarja, az ne mondja, hogy ez ilyen meg olyan ideológia, vagy ilyen meg olyan többé-kevésbé öntudatos vagy öntudatlan filozófia, hanem mondja, s ha nem tapasztalta önmaga, akkor higgye, hogy ez lelkes, meleg élet, nem fogalom, hanem kedélyi kapcsolat a világ személyes értelmével s személyes célszerűségével, kapcsolat azzal az érthetetlenül is érvényesülő, diadalmas jóssággal. Erről sokat lehet disputálni – s mindenki disputál róla, főleg az, ki meg nem tapasztalja, – de annyi bizonyos, hogy ez a legmegfelelőbb s világfőlényességre s győzelmes küzdelemre alkalmas pszichológiai beállítás, s jobbat senki sem talál. Ha a szellem tényleg gravitál világfőlényességre, más orientációt s bekapcsolást, mint Isten felé s Istenbe, nem talál.

Ez a beállítás az emberek lelki világának egy általános, most divatos tünete, melyet lépten-nyomon tapasztalunk, s melyről a liberális *Leipziger Neueste Nachrichten* is így ír: „Határozottan megállapíthatjuk, hogy ez a háború felébreszti a népben szunnyadó lelki erőt s nem durvává, hanem jámborrá teszi azt. Megállapíthatjuk, hogy új, erőteljes vallásos élet jelentkezik. Minden tábori levél, a harctérről küldött minden futólagos értesítés is ezt bizonyítja. Az emberek szíve Istenhez fordul, s sokan, kik ifjúságuk óta nem voltak templomban, most arra kérik a hozzájuk tartozókat, hogy menjenek oda s imádkozzanak a küzdő férjért vagy apáért. A csatadalokban Isten szavát hallják s érzik közellétét. Rég elhalt hangok törnek ki belőlük, s azok az ajkak, melyek azelőtt inkább csak szitkozódottak, most imát rebegnek. Igazuk van a német püspököknek, hogy a háború a német nép iskolája. Ugyanis a halál komolysága, mely ott ül sok hazatérő harcos homlokán, nem vékony máz rétege, melyet egy szempillantás festett az arcra, hanem a legbensőbb élmény. És a háború új nevelése erősebb lesz, mint a felületesség iskoláinak hatalma ... A harc hevében s a fegyverek ropogása közt írta Körner: „Auch du hast noch nicht ausgeflammt, du heilige Religion! Was von der ewigen Liebe stammt, ist zeitlich nicht entflohn!” A vallás a kedély kimélyítése a végtelenbe. De hol állunk véghez s örökkévalóhoz oly közel, mint most, mikor az élet hömpölygő folyama átszakad az örökkévalóságba?!”

E megfigyeléshez kétség nem fér. A nagy bajok s szenvedések, mint a világtörténelem mutatja, azért alkalmasok a vallásosság ébresztésére, mert általuk öntudatára jutunk azoknak az értékeknek, melyek kellenek lelkünknek, de melyeket a kultúra nem nyújthat.

A vallásosság ugyanis nagy, pozitív reakció a semmiség s a „buta vég” ellen. A világ s az élet nagy nihilizmusából a pozitív mindenbe, az élő Istenbe menekszünk. A háborúban vaspatákon jár s száguld végig az enyészet mindenén, amiért hevültünk s amit becsültünk, s kányakarmokkal vág bele nemcsak testünkbe, hanem lelkünkbe is; testünkbe ugyan csak sebeket vág bele, de lelkünkben felfakasztja a rémület s az érthetlenség kínjait. Le kell mondanunk, el kell szakadnunk mindentől, s ezt a hazáért s a fejlődésért s az emberiségért, mely majd továbbra is ily érthetetlen szörnyűségekkel gyötri a jövő nemzedékeit! De hát

ez érthetetlen, saját fiait s önmagát folyton felfaló valóság nem ad nyugpontot lelkünknek, s ebben az érthetlenségben s néma lemondásban ki nem tartjuk. Azt be nem veszi az eszünk, hogy az élet semmi, hogy a világ semmi, hogy az öntudat kigyúladó s elalvó láng, s hogy a lét elmúlás! Vak erőkre nem bízhatjuk értékeinket, melyeket csupa látó s érző erő teremtett meg. A sötétségé, a semmié nem lehet az utolsó szó; nem azért ébredt öntudatra a lélek, hogy a mindent lezáró semmiségbe rögződjék bele, s az ész lámpája sem azért gyulladt ki, hogy füstölgő s elhamvadó kanóccá váljék. Értelem s érték kell az életnek, nem vak erők játéka, s a szenvedésbe is kell valamiféle felsőbb érvényesülés! Azért menekül hát a lélek világból s elmúlásból, halálból s semmiségből az örök mindenbe s Istenbe kapcsolódik; azért látja szenvedéseiben is az ő szent akaratának teljesülését, s azért járja át legkínosabb áldozatait is egy felsőbb s megnyugodott öntudatnak fényével. Szigetté akar lenni az elmúlás folyamában s csillaggá a fergetegek fölött; lelket akar találni a testben, halhatatlanságot a halálban, életet a síron túl is, szóval Istent akar találni a világban!

S ezt soha sem fogja úgy igényelni, soha sem fogja úgy keresni, de úgy megtalálni sem, mint éppen a világháború pusztító korszakában, most, „mikor az élet hömpölygő folyama átszakad az örökkévalóságba”.

Igaz, hogy a múlandóság s a halál máskor is környékez, máskor is hervad a virág s pusztul az élet; de máskor az elmúlás s a pusztulás nem lép elénk azzal a frivol kegyetlenséggel, mint most. Most úgy hull az ember, mint őszi dérkor a bükkös levele. A sírok most nem virágágyak, hanem kilométernyi árkok; most az élet oly olcsó, mint egy töltény, s a halál oly természetes, mint a lélekzés. De éppen azért ez a feldúlt föld az Isten törésföldje, s azok a vérrózsák az Isten vérző lábának nyomai, az a sötétség kinyilatkoztatás s a némaság nagy kiáltás. S ez a kinyilatkoztatás abban a meglátásban áll, hogy az ember s kultúrája egy darabka kis világ, olyan emberméretű, emberszabású s emberszagú világ, de hogy azt mindenfelől egy más nem-emberi, irracionális valóság környezi. Ezt az irracionális elemet el nem tagadhatjuk, sem pedig ki nem küszöbölhetjük, bármily kultúrára tegyünk is szert; de másrészt épp e ponton villan ki a hit, az a közvetlen megérzés, hogy a szellemi világ egy felsőbb szférába gravitál, s hogy ez itt lent csak ideig-óráig, mint erjesztő s fejlesztő elem van beállítva, de azután az irracionális valóság fölé kerül, mint ahogy fölkerül az olaj csepp s a légbuborék az óceán fenekéről is. Mikor úgy török-szakad minden, mikor az ember világa oly szemmel látható kézmű s történelme az irracionális világnak efemer epiphenomenon-ja, mikor összes értékeink, melyekért égünk s hevülünk, oly értéktelenül kezeltetnek, mikor maga a kultúra oly gyöngének s megbízhatatlannak bizonyul, mikor nemzetközi joga is az ösztönös erőszakot, az értékek rombolóját, a háborút, nemcsak hogy ki nem zárja, hanem ellenkezőleg – bocsánat a kifejezésért – nemzetközi kultúrintézménynek, a fejlődés egy tényezőjének tartja, mikor euphemistice „ultima ratió”-nak, az „erőszak kategóriájának” hívja s annak elismeri: akkor ne csodáljuk, hogy a lélek felsikolt s a nagy értéktelenítésre nagy állítással és saját értékének kiemelésével felel, ne csodáljuk, hogy kiemeli önmagát s dacára szeretetének a szülőföld iránt s hevülésének a kultúráért, azt mondja: bizony ez nem az én otthonom, s az én országom nem e világból való. A világ a háborúban megmutatja igaz arcukat, idegen valóságát, s akkor lelkünk ösztönös lendületével Istenbe menekszünk.

A vallásosság ébredésének további oka az, hogy a háború küzdelmei s szenvedései kicsalják a lélekből a heroizmusnak s az önzetlenségnek érzéseit, melyeket a béke szatócscszelleme s a köznapi élet önzése háttérbe szorított, s mintha csak kihámoznák önfeledtségének hüvelyéből az igazi magvát s lemosnák képéről a magát-meg-nem-értésnek s a helytelen filozófiáknak penészfoltjait; de annyi tény, hogy valahogy ráakadunk igazibb magunkra s meglátjuk önarcunkat. Mily nagy jó, mikor a lélek, szétlebbentvén történelmi, csinált fátyolait, megtapogathatja s megérezheti önmagát s örömmel nézhet magamagának szemei közé, mondván: tehát ez vagyok én?!

Pedig az esik meg tényleg vele, az, hogy ráakad magára, s ezt az önkinyilatkoztatást éppen leglelkibb érzéseiben, a szeretet, hősiesség, az odaadás s áldozatkészség s a föltétlen hódolat s megnyugvás érényeiben tapasztalja meg. A modern kultúrának s filozófiának e körül két balkeze volt! Divat volt a lelket tagadni s mindent megérteni. Eldisputáltuk jogait, ignoráltuk igényeit; legyömösöltük a matériába. Ami erkölcsi elemeket s vonatkozásokat találtunk benne, azt mind önzésből magyaráztuk ki; mert hát önzést értünk – így gondoltuk – de odaadást nem értünk; az „irrationale quid”. Csináltunk erkölccsant biológiai alapon, s eszményeinknek (haza, kultúra, önfeláldozás) szociológiai magyarázatot adtunk. A történelem csak osztályharc lett, s az embereket állítólag csak az étlap érdekelte; a kart erőfeszítésekre az önzés inspirálta, a kezét ökölbe a gyűlölet szorította. Azt megértettük, hogy az egoizmus sajátos lelki fakadás, de hogy az altruizmus is az, azt már nem. Nem értettük meg, hogy van egy szuperindividuális objektív eszményesség; hanem azt magyaráztuk, hogy mindent kizárólag a szubjektív ösztönösség mozgat. Ebből a fortyanó egoizmusból lett a filozófia vezető elve, ez lett a kultúra szülője s bálványa; lángelmék jártak előtte mint akolythusok (gyertyavivők), s költők s filozófok mint tömjénezők; az újságolvasó publikum pedig arcra borult s áhítattal tekintett föl ez új „Dagonra”, mely a tulajdonképpeni valóság s igazság s tudomány, s mely mögött csak ideológia s babona sötétlik.

Az igazság pedig az, hogy igenis van önzés, van osztályérdek, s az is tény, hogy a foglalkozás s hivatás visszahatással van az ideológiára, s ugyanaz a fogalom másképp van színezve a békés földművesnek s másképp a francia szindikálistának fejében; de azért az emberi élet s történet nagy tengelyeit nem ez a patkószeg-kovács kovácsolta, s az embereket az igazság, jóság s szépség csodavilágában nem az önzés inspirációi vezették. Igaz, hogy a béke köznapi világában inkább az önzés dominál. Ott fölszabadulnak az egyéni érvényesülés erői s elfeledtetik velünk, amit más, altruista elvek, a közösség érzései hordoznak; annak következtében föl nem ismerjük s hálátlanul értékeljük a javakat, melyekben nem az önzés kezéből részesülünk. Ily benyomások alatt azután természetes, hogy az egyéniség tisztára szubjektív irányzatú s subjective orientált tehetségeit fejleszti, hogy ily érzések s ily reakciók szálaiból fonja gubóját, s hogy intellektuálistává is s egoistává, de mindenesetre egyoldalúvá válik, minek következtében a közösség nagy érdekeit, melyeket nem lehet egoizmusból magyarázni, s az azokból származó indításokat nem ízeleli s épp azért meg sem érti.

De a háborúban fölbrednek az elhanyagolt lélek érzései, s az emberek, kik eddig csak önzést prédikáltak, más hatalmasságok s más parancsoló szükségességek alá kerülnek. Elfelejtik magukat s rácáfolnak csinált ideológiájukra. Ez ideológiák kártyaházai, papírmáséfalai összedűlnek, s új motívumok jelentkeznek s új akarások kerekednek felül. Most megint övék a világ, övék az élet. Erejüket megérik alnemzetek, s szinte fejükhöz kapnak, hogy hát ilyen is van s hogy ez mind bennük van, mikor minderről nem szólt sem a dialektikai materializmus, sem a francia pozitivizmus, sem az angol gazdaságtan. Csodálatos, hogy ez mind e fenomenális tudomány dacára is másképp van!

Dehát a csodálkozás végre is csak ingere a tudásnak, s attól gyúl ki azután a jobb belátás világossága! S e világosságban felismerjük, hogy a kultúrvilág végre is a lélek vetülete, s hogy az egyoldalú s téves is lehet. Ez a felfogás téves is volt, mikor csak önzést s hasznot prédikált; a háború szelleme pedig e felfogást kijavítja, s a lelket mélyebb s sajátosabb érzéseiben is, amilyen a szeretet, az odaadás, az önfeláldozás, a hősiesség, bemutatja, ugyanakkor pedig épp e nemesebb érzései által a felsőbb, eszményi valósághoz, az Istenhez köti. Szeretni kell – mondja az eszményiség – szeretet az ember értéke s öröme, – szeretni kell hősieen is, – aki úgy szeret, hogy magát odaadja, az megtalálja magát igazán, – az evangélium is mondja: „aki életét elveszti értem, az találja csak meg tulajdonképpen”.

Ezek volnának úgy nagyjában a vallásosságot ébresztő s fejlesztő behatásai a háborúnak; vannak azonban annak másféle, vallásosságot zavaró, kétségeket ébresztő befolyásai is, s a szenvedések éjszakája a tört szívek s tört lelkek világát is takarja. Vannak, kiket a sötét,

istentelen hangulatok teljesen megzavarnak, s akik annak következtében kétségbe esnek összes értékeink s eszményeink felől, s ezzel Istentől is elfordulnak.

Ez éppen a legfinomabb, esztéta lelkekkel szokott megadni. Annyira hevültek a kultúráért, annyira bíztak a haladásban, hogy minden brutalitáson, minden kegyetlenségen azzal tették túl magukat, hogy „ez régen volt így”, „ez csak átmenet volt”; most pedig úgy látják, hogy az emberiség csak rafináltabb, de nem műveltebb, s hogy kegyetlenebb s vérengzőbb minden állatnál. A háború ellentétje a kultúrának, tagadása minden tanának, rombolója minden értékének. A háború idegen, érzéseinkkel ellenkező hatalom, bármily címen vezessük is azt be s bármely nevet adjunk neki. A kultúrának eszményei s értékei voltak; voltak szent, sérthetetlen piedesztáljai s ragyogó, káprázatos keretei; e piedesztálokra állította az embert, a nemzetet, a hazát, a családot, a haladást; e keretekbe állította, hogy biztosítsa, az ember-életet, a vért, a verejtéket, a kenyeret, a munkát, a vagyont. S most az mind feldől, pusztul s megsemmisül, de nem fenevadak, tűzhányó-hegyek s földrengések által, hanem a kultúr-ember által! Hogyne rendülne ebbe bele a lélek? Hogyan értse ezt? Mondják ugyan, hogy mindezzel nem tagadják a kultúrát, sőt hogy épp kultúrhatárokat vonnak a háború pusztításainak is; de azért a belső ellentmondás megérzik a helyzetet, mert tény, hogy a kultúra, legalább ahogy most van konstruálva, maga ismeri el a romboló s kegyetlen erőszakot „jogi” intézménynek.

Ez több, mint amennyit ugyanezen kultúra által kiművelt finom érzések elbírnak. S így azt kell mondanom, hogy a kultúra a lelki világot, a finom érzést belső ellentmondásba állítja bele, s az ember nem bír maga-magával.

Az érzelmekben is van logika, s azoknak ellentmondásai kinná és sötétséggé válnak a lelkekben. E sötétség némelyekben oly sűrű, hogy elnyel minden eszményt s elnyeli magát a hitet. Ennek megvilágítására nem filozófálok, hanem közlök egy levelet, melyet egy anonim hölgytől vettem. A levél így szól: „Uram, én ma lelkileg ki vagyok dobva az ürbe, a rettenetes, sötét, vigasztalan semmibe. Az én lelkemnek nincs szárnya, hogy onnan elröpüljön, akár följebb, ahol talán találna valamit, akár lejjebb, hogy megint valami talajfélét érezne lábai alatt, valamit, amit előbb érzett. De a semmi, az ür, az borzasztó és túrhetetlen, és nem jó ott lennem.

Én ott abban az ürben éppen csak gondolkozni tudok – s azt jobban mint előbb – s e gondolkozásom révén ma azt találom, hogy életem legnagyobb tévedése volt hitem az erkölcsi világrendben. S ez a hitem megvolt. Hogyan kerültem hozzá, milyen rettenetes küzdelmek által és árán, az mellékes, – de megvolt. Azért vagyok ma úgy kétségbeesve. Úgy jártam, mint ahogy jár anyagilag a gazdag ember állambukáskor. Az én lelkemben is devalválódott minden érték, s itt állok most egy csomó szennyes bankóval, amire rá vannak ugyan írva megnyugtató dolgok, de amelyekben már nem hiszek, – amit beváltani nem lehet, – amivel nem tudok mit kezdeni, s amitől – undorodom. Miért nem gyűjtöttem aranyat, – mondhatja – az most megvolna ... Uram, tudja, hogy az életnek nevezett vásárban nem forog sok arany. Aranyom hát nem volt, de hittem, hogy azért van mégis értékem, hittem, hogy az arany ott van a bank pincéjében. S az, hogy nem látom, nem baj; azért az mégis ott van, s éppen azért a papír is jó.

Uram, szent volt előttem a haza fogalma. Szerettem ezt a földet, melyre ezer év előtt jöttek őseim. Ma? én nem tudom, hol nem lennék szívesebben, csak nem itthon, csak nem itt, ebben a nekivadult világban! Ma úgy érzem: ha a haza okozza az ilyen borzalmakat, akkor nekem nem kell haza.

Tudom, hogy az északi ember más, mint a déli, tudom, hogy a latin nép más, mint a szláv; jaj, tudom, nagyon tudom; én mindezt tudom, amivel védeni s szükségképpeninek deklarálni szokták ezeket a förtelmeket; de ezzel a tényálláson nem változtatnak. Gondolom ugyanis, hogy elvben ezek a dolgok úgy is el vannak már intézve, de mit használ az elv, ha ily rettenetes a valóság?! Egyszer Párizsban, nem tudom, miféle klostromban, kezembe nyomtak egy kis katekizmust talán csak nyolc oldala volt, de azon a pár lapon ott volt a világ minden bölcsessége, aminek a tartalmát a töltőtollam egyszeri megtöltésével le tudnám írni ma is. S azt, ami ott volt, éppúgy elfogadhatja vér- és fajkülönbség dacára egy eszkimó, mint ahogy

elfogadhatja egy kongónéger, Poincaré éppúgy, mint Petár ő felsége, vagy Vilmos császár! Többet, egyebet annál úgysem írtak, pedig tintatengereket írtak már, s nem fognak írni különbet sem; s mit értünk el mindezzel? Azt, hogy keresztény emberek marokszám dobnak kivájt emberszemeket egymásnak arcába, – azt, hogy öt vagy tudom is én hány nemzet színe-java hason fekszik hétszámra vizes, fagyos, sáros árkokban s lesi a másikat, hogy lelőhesse, – azt, hogy ezerszám ácsorognak elképzeltlenül agyonszennyezett pályaudvarokon az asszonyok s napokon át, sőt hetekig ülnek egy padon, s lesik azt a szerencsétlen, riadt nézésű, elcsigázott ember-barmot, akit egyik vagy másik harctérről marhaszállító kocsin visznek a másikra, – aki az ő férjük, apjuk vagy testvérük. Hol van itt a kultúra s az emberhez méltó érzés? Azt mondják tán, hogy azután majd jobb lesz minden? Hát hogy a csudába ne lenne jobban? Elpusztítanak egy csomó embert, tehát kevesebben lesznek a világon; természetes, hogy egyre-egyre jó ideig több fog jutni mindenből, ami földi érték: arany, asszony, kenyér! De csakis ebben, csakis ily értelemben lesz jobb világ, s mit használ ez? Hiszen így volt ez már akkor is, mikor a troglodita agyoncsapta azt a másik trogloditát, amelyik az ő mogyoróárához kezdett járni mogyorót enni. Agyoncsapta – tout simplement! s az asszonyát, ha kellett neki, magával vitte, ha pedig nem kellett neki, azt is agyoncsapta, s akkor aztán ott volt a barlangjában, meg a barlangja körül is „a háború utáni örvendetes föllendülés minden téren”, s örvendett neki a győztes troglodita egész addig, míg előjött megint egy más troglodita, s elkezdte enni a mogyorót s akkor megint harc volt, s vagy az egyik vagy a másik otthagya a fogát. Hát hol lássak én mindebben valami megnyugtatót, valami szépet, valamit, amit világos fejjel haladásnak mondhatnék?! Az már csak nem haladás, hogy repülni tudunk, mikor odafönn nem jut eszünkbe semmi egyéb, mint amit már itt lenn tudtunk! Az nem előny, hogy mi ott röpködünk a felhők között, mikor a lelkünk a sárban fetreng. S az bizony ott fetreng, s én nem látom, hogy a mi lelkünk másmilyen, mint azé a trogloditáé. Hiszen a saját kölykét talán az sem bántotta, s az is megeshetett, hogy békében élt a szomszédjával, ha az történetesen nem szerette a mogyorót.

Uram, az én életemben már végignézhettem egy egész csomó találmányt, s azt hittem, hogy a lelkiek terén is haladunk s többet érünk, mint előbb, s hogy jobbak, könyörületesebbek s igazságosabbak vagyunk; s íme, most ráncszakadt ez a legnagyobb háborúja s kegyetlensége a világnak, háború, amilyen még nem volt, s amelyről azt hittük, hogy ilyen már nem is lehet.

Láttam előbb is nyomorúságot, hogyne láttam volna! Láttam kiuzsorázott milliókat, robotban elnyomorodott gyermekeket, de erre azt mondták: „Egyszerre nem lehet; a ma mégis csak jobb, mint a tegnap, s a holnap majd jobb lesz, mint a ma”. S én elhittem s ezren elhittük, talán csak azért, mert kényelmes volt nekünk azt úgy elhinni; elhittük s nyugodtan aludtunk, míg ezer és ezer asszony rossz világítású, bűzös szobában éjjeleken át varrt, hogy nyomorult falat kenyerét megkeresse ... Ha eszünkbe jutott mégis, hát megfordultunk a másik oldalunkra s azt mondtuk: egyszerre nem lehet. Örök szégyenünk, hogy ezt elhittük! Vagy ostoba vagyok, aki nem látok, vagy gazember, aki látni nem akarok, – e kettő közül választhatok. Nekünk nem lett volna szabad a józan eszünk s érző szívünk ellenére hinni azoknak, akik azt hazudták nekünk, hogy „egyszerre nem lehet”.

Uram, nagyon boldogtalan vagyok! Én nem tartozom azok közé, kiknek a lelke háborgását lecsillapítja, ha felveszik a szép, fehér ápolónő-ruhát és valamely ispotályban etetik az elnyomorodott szegény bakát, akár a fiók-verebet; – nem tartozom azok közé, kiknek a fájdalmán enyhít, ha elmosás a köpöcsészét és megvetik az ágyat. Azt gondolhatja tehát, hogy nagyon ráérek, nincs dolgom s ez a bajom. Pedig dehogy! Megteszem én mindazt, amit ma mindenki megtesz; de mi haszna, engem ez nem elégít ki. Ugyanaz az érzésem van, mintha flastromot ragasztanék valakinek a falábara. Mit változtat az a dolgon, hogy a flastrom kitűnő, s hogy nagy fáradsággal s messziről hoztam, s hogy ügyesen ragasztottam fel? Az én bajom éppen az, hogy én ma már azt is tudom, hogy ez az egész agyonmagasztalt társadalmi akció: flastrom egy falábon”.

A levél végét elhagyom; a csattanója épp a faláb koppanása. A kesergő, nemeslelkű asszonynak faláb a társadalmi akció, faláb – vagy mondjuk inkább – fa-szárny az eszmény s fajankó az ember – ha ugyan nem rosszabb –; deszka, koporsódeszka, lécs, csibe- s gimplikalitkálécs, fa, szú-ette fa, iga és kaloda minden emberi intézmény, s ennek a sok fának a szúja az ő kétkedő, szkeptikus esze s mása már nincs. Eszményi falábak, tehát hazugságok; csillagai kialudtak, lábai alatt zsombék s posvány, öntudatában pedig sötétség s üresség ijeszt. Csak esze maradt meg s eszének fullánkja, mellyel elpusztíthat mindent, de nem önmagát, mert öngyilkossá a szellem soha sem lehet. Annak élnie kell, „élet a sorsa”. S hol marad az Isten – kérdezhetjük – az Isten? Ahol eszmény nincs, ott nincs Isten! Ahol nincs napsugár, ott nincs nap, legalább nem érezni meg, hogy van.

Igaz, hogy a szkepszis álláspontja tarthatatlan, mert ha a szkepszis a helyes filozófia, akkor hát a szkepszis az igazság, s ha van valami igazság, akkor már van valami fényesség s annak nyomán azután fel kell érünk a nagy, a ragyogó fényességhez; de én csak rá akartam mutatni a megrendült lelkeknek e sötétségére, mely elnyel minden eszményt s minden hitet, s mely oly nagy s kimondhatatlan szenvedést hoz rájuk a világháború révén!

E kultúrkétségbeeséstől eltekintve a legtöbb nehézséget a hívő lelkekben a gondviselő Istenbe vetett hit megrendülése támasztja. Sokan botránkoznak s kérdik: hogyan lehetséges mindez? Hogyan engedheti meg mindezt az Isten? S valóban, ha az Istent kiseddévó bácsinak vagy jó atyusnak nézzük, ha az emberi kultúrát pihenő kerevetnek vagy puhán bélelt fészeknek tartjuk, s végállomásnak, s nemcsak átmenetnek hisszük, akkor éppen az lesz a baj, hogy a vallásosság szféráját oly efemer érdekkörökbe állítjuk bele, melyek természetüknél fogva relatívek s mulandók, s hogy ezt a körülményt nem gyerekes ideológiáknak, hanem a gondviselés hibájának tulajdonítjuk. De hát a gondviselés perspektíváit nem a gyermekszoba naivsága inspirálja, s ha a hit igazán naiv, akkor a saját gyöngeségünket s az Isten végtelenségét is számba kell vennie és sohasem hinnie azt, hogy győzi a végtelen Isten gondolatait, hanem bízni kell benne, ha nem is látja be azokat. A gondviselésről sem lehet az a fogalmunk, hogy az megóv minden bajtól s szenvedéstől, hanem csak az, hogy minden baj s szenvedés ellenére érvényesíti irgalmas, üdvözítő terveit. A gondviselés *örök célok* s nem az embernek – bőrét s pénzecskejét féltő – izgalmai szerint van beállítva. Hányszor dülja szét ugyanaz a gondviselés a mi kultúránk macskazúgos s egérszagú alkotásait, hányszor szánt bele a társadalmi s gazdasági elrendezkedésnek saláta- s rozmaring ágyaiba a történelmi fordulatok hatalmas gőzekéivel! A gondviselésből akkor volna csúfság s karikatúra, ha az ember ízlése, szokásai s kedvtelése szerint igazodnék; ha óvna minden küzdelemtől, s minden imánkra ő mondaná rá az áment. Az embernek más kell; kell baj és küzdelem; kell, hogy időnkint kihúzzák lábai alól a gyékényt s hogy újra s másképp tervezze s fejlessze s építse kultúráját! Ellentét, ütközés, küzdelem kell mindenhová; az kell a szellemi, a gazdasági, a társadalmi világba.

A pesszimizmust az az optimizmus fogja legyőzni, mely a rosszban is a jónak eszközét látja, amely alázattal ki tud térni a térfoglaló jobbnak s újnak útjából, s be tudja vallani, hogy minden, ami él, a legjobb akarat mellett is megöregszik, elavul s megfakul, s jó, ha meghal és eltemetik. Van ebben a lelkületben sok lemondás, s lehet azt pesszimista hangulatokkal is tarkítani, de azért a gyökere mégis csak a nagy hit s a nagy bizalom, hogy a jó győz, hogy győz a rosszban is s hogy minden a jót szolgálja. A vallásos lélek erre a fölényes, szellemi magaslatra küzdi föl magát nehézségeken, érthetlenségeken s ellentmondásokon át. Lassan-lassan meggyőződik arról, s ami a fő, megnyugszik abban, hogy a halálnak is mily csodás, isteni missziója van a világon, nemcsak abban az értelemben, hogy elsőpri azt, ami avult s életképtelen, hanem főleg abban, hogy a haladásnak, a fejlődésnek s az élet új alakulásainak nyit tért. Az élet letörik; az emberek sírnak, a halál meg az új élet nótáit füttyüli. Az a hit, mely tagadása a küzdelemnek s megóvása az embernek a rossztól, a kintől s szenvedéstől, bizonyára babona s nem az Isten gondolata. Ezzel nem azt mondom, hogy a háborút Isten akarja, s még azt sem állítom, amit De Maistre, hogy a háború az isteni világkormányzásnak s

gondviselésnek külön célba vett tényezője, mely mindig lesz, míg a világ fönáll; s mindezt azért nem fogadom el, mert másrészt mégis csak azt kell mondanom, hogy a fejlődés – mely pedig az Isten gondolata – mindenütt háttérbe akarja szorítani az irracionális s ösztönös elemet s az embert úrrá akarja tenni a világon értelme s erénye szerint. Tény azonban, hogy e haladáshoz s fejlődéshez is ütközés és harc kell, s hogy az erényt is a kellő magaslaton a fegyelem s küzdelem temperamentuma tartja fenn. Valami végleges békéről, valami általános jólétről s boldogságról tehát itt a földön nem álmodhatunk, mert „wo Könige bauen, da ächzen die Karrner”; ez a fejlődés világa, mely Isten gondolatai szerint épül, mi meg csak kubikusai s taligásai vagyunk; hát ugyan végre is miről s mivel álmodjunk?!

Ez a hangulat ugyancsak nem kultúrmámor, nem a világ fölötti uralom öntudata, de másrészt nem is pesszimizmus, hanem inkább reális, józan érzület, mely tulajdonképpen igazi, mély vallásosságra vezet. Meglazítja ugyanis bennünk a világhoz való ragaszkodásunkat, lehűti sokban kultúr-reményeinket s bizalmatlanná tesz a haladásnak közeljövőben bekövetkező győzelme iránt. Nagy szenvedések korszakaiban az emberek mindig el szoktak fordulni a világtól, mely oly kegyetlenül idegenszerűen viselkedik velük szemben s átérzik Szent Pálnak azt a szavát: „Nincs itt maradandó városunk, hanem a jövődöt keressük” (Zsid 13,14). Közelebb lép érzéseikhez Donnosso Corteznek az a felfogása is, hogy a világon az erénynek s jósnak mindig kereszt lesz a sorsa, hogy az erkölcsnek csak erkölcsi lehet a győzelme, mert minden másféle győzelem nem illik hozzá, s hogy az erkölcsi győzelem épp a kereszt tragikumában villan ki s mutatkozik be szembetűnően. Mindez azonban nem tagadása az erkölcsi rendnek, hanem sajtáságos, s gondolom, igaz beállítása. Az erkölcsi világrrend nem abban áll, hogy a rossz ne legyen nagyhatalom a világon, – nem abban áll, hogy ne szenvedjünk s ne törjön össze a háború kalapácsa, hanem abban, hogy a lelket fölényességre segítse, s hogy a lélek a világot a maga erkölcsi erőivel s értékeivel legyőzze. Abban áll az erkölcsi rend, hogy a jót rendületlenül s következetesen gyakoroljuk, s hogy a szintézist bensőség és külső tevékenység közt, eszmény és valóság közt, egyéni függetlenség és áldozatos odaadás közt sikeresen megteremtjük. S ezt a szintézist, ezt a harmóniát azok teremtik meg leginkább, kik saját állapotukat itt a földön befejezettnek nem nézik, kik a rosszat elviselik s a jobbat várják, kik Istent önmaguknál végtelenül nagyobbnak tartják, s azért sem a jót nem tartják szabadalmuknak, sem nem botránkoznak az Isten látogatásain. Ezek azután szenvedések s megpróbáltatások közt sem járnak falábakon, hanem szárnyakon s azok közé tartoznak, kik legyőzték a világot.

Véleményem szerint ez a legműveltebb s legmélyebb lelkek vallásossága. Minél műveltebb ugyanis valaki, annál világosabban látja a világ s az élet korlátolt s relatív mivoltát s hogy az emberi ész csak olyan, mint a gyertyavilág, mellyel kezünkben egy beláthatatlan nagy város utcáit s házait járjuk s világítunk magunknak, de e világítást árnyék és homály s egyoldalú fény s sötéttséggel játszó meglátások környékezik. Több e világításnál a homály, mint a fény! Épp ezért nem fogadja el relatív s szubjektív benyomásait s érzéseit a valóság mértékének, s ha borul is rá időnkint homály és sötéttség, sőt érthetlenség is, azért nem kételkedik a valóságban, sem a valóság nagy elveiben, például a célokban s azok valósulásában, tehát a jószágban sem, s tudja azt is, hogy az Ő sötéttségei fölött az örök értelmiség napja ragyog. Azonban a legkiválóbb jellege az ilyen lelkületnek az, hogy az erkölcsi rendet nem azonosítja sem a világ folyásával, sem az ember esélyeivel, melyek őt a fizikai vagy jogi rendben érhetik, hanem világfölnyes magasságba emelkedik eszményeivel, s az erkölcsi rendet az erkölcs szférájába állítja bele. Nem teszi azt függővé sem földrengéstől, sem sziklaomlástól, sem háborútól, sem vereségtől. Első tekintetre ennél természetesebb s észszerűbb állásfoglalás el sem képzelhető; mert hiszen mindent a maga helyére kell tenni, a fizikát a fizikába, az erkölcsöt az erkölcsi szférába; a gyakorlatban azonban az ember nem így tesz, sőt ellenkezőleg tesz s összezavarja a fizikát a morálissal, vagy legalább is azt akarja, hogy a fizis az ethosz szerint igazodjék. A gondviselés elleni nehézségeink is főleg innen származnak. Botránkozunk, hogy a jó ember szenvedhet;

nem értjük, hogy valaki a legszentebbéért küzdhet s mégis elbukhatik, hogy galád, gonosz akarat alávaló kapzsisággal egymás ellen tüzelheti a népeket, hogy eszközévé teheti a technikát, a pénzt s megfoszthatja szabadságuktól s haladásuk feltételeitől a népeket, s azt erősítgetjük magunkban s hirdetjük sajtónkban s könyveinkben, hogy az igazságnak s jóságnak okvetlenül győzni kell. Legnagyobb német lapunkban olvastuk a minap: „Wenn ein solches Streben (az entente törekvései) Erfolg haben könnte, so wäre es um die ethische Grundlage der Menschheitsentwicklung geschehen; die Geschichte wäre zur Dienstmagd des Zarenwahnsinns herabgewürdigt und das Recht nicht mehr eine Göttergabe, die Menschenhand nicht ohne Frevel antasten darf”. Ez nem a történelem tanúsága. A jogot nagyon is le lehet törnie az erőszaknak, s a legfölségesebb erkölcs épp a vértanúságban ragyog fel. Ahogyan vannak vértanúk, úgy vannak vértanú-nemzetek, s ahogy azok győztek, úgy győznek ezek is; sőt ez utóbbiak még a történeti rendben is győzhetnek, ha kitartanak s ha győzik eréllyel, s ha ki bírják várni a jog és erkölcs történeti térfoglalását. Az bizonyos, hogy cári önkény s cézári örületek ellenére az emberi fejlődés alapja és hordozója mégis csak az etika, s hogy minden elnyomás és igazságtalanság dacára a jog s az igazság a történelem isteni jellegei; de ezeket nem szabad a patkók s a sarkantyúk környékén keresni. Azok magasabban állnak; mert lent a sárban, a szenvedélyek ütközésében, a bombák robbanásában nincs etika. Hiszen esztétikát sem keresünk a piszokban, s a gorilla-arcon sem villan meg még ethosz vagy szépség. Tehát mindent a maga helyén! „Följebb, följebb”, ez a jelszó; „még nem vagytok emberek; még a sötétség s a bűn uralkodik rajtatok”. Vegyük ez intést komolyan, vegyük ünnepélyesen! Ne peroráljunk annyit jogról, haladásról s kultúráról, ne mondjuk, hogy győz a jog, mert különben vége az erkölcsi rendnek; hanem emelkedjünk először is magunk, s emeljünk föl minél többeket is az erkölcsi rend magaslatára, a jog s erkölcs színvonalára; ezekben a zónákban mindenesetre győz a jog s érvényesül majd az erkölcsi rend!

Ettől a magaslattól azonban még nagyon messze vagyunk, s azért az igazi, mély vallásosság „mit einem gewissen Einschlag von Weltflucht” befelé lesz fordítva, s országát ott keresi s ott találja is meg. Saját hitében s Istennel való egyesülésében s nemes, gyakorlati szeretetében találja föl békéjét s érvényesülését. „Békesség a földön a jóakarató embereknek”, mondja az evangélium, s nem mondja, hogy a jóakarató nemzeteknek. Ilyenek még nincsenek, mondjuk, még nem lehetnek. Látom a történelemből, hogy mennyi nemtelen s erőszakos érzés s érdek intézi a népek sorsát. Mily ragaszkodások a hatalomhoz, mily ármányok mások leigázására s fejlődésük megakasztására, mily lelkiismeretlen erőszak és önzés ijesztenek ott! Mennyire nem-emberi, – milyen például szorgalom, törekvés, tisztesség, – hanem állatias erők versengésére van bízva a sorsuk. Mindaz, amit európai- vagy világ-egyensúlynak, „balance of power”-nak hívnak, nem jogra s erkölcsre, nem belső derekasságra támaszkodik, hanem gögre, elfogultságra, öntelt, faji igényekre, s ezekért készek a világot a kínok s könnyek tengerébe meríteni! Elsötétül itt minden belátás s minden gondolat az erkölcsi rendre, a világinkezés erkölcsi alapjaira s céljaira; itt az ember tisztára az állati lét porondján áll s szertenéz, hogy kit üthetne le. E világ- s ösztönkavarodásban szétszakadnak a legszellemibb s legfölényesebb kötelek is. Ki hitte volna ugyanis lehetségesnek, hogy tudományos akadémiák törlik a külföldi tagok neveit, azért, mert e tagok az ellenség fajából valók? Ki hitte volna, hogy a párizsi Földrajzi-társulat megfosztja Swen Hedint a tagságától nemzeti szimpátiái miatt?! Csodálattal szemléltük, hogy a nemzetek kiválóságai nyílt levelekben szóvá tették nem annyira az ellenfél állítólagos kegyetlenségeit, mint inkább saját nemzeti bornírtságukat. Hírneves tudósok nemzeti dühe lekoppintotta a tudomány égő gyertyáit, s fény s világosság helyett fojtó bűz és fagyú füstje szállt szét az akadémiák monumentális gyertyatartóiról.

E tapasztalatokból lesz a vallásos kedélyekben, s gondolom átlag minden finom érzésű emberben, egy bizonyos neme a világtól való elfordulásnak s az önmagába való térésnek. Ezt nem pesszimizmusnak, hanem pozitív s nagyban állító, erkölcsi s eszményi irányzatnak kell néznünk. A léleknek ugyanis ki kell nőnie a nemzeti, faji, politikai s gazdasági ütközésekből, ki

kell nőnie a világból, hogy a maga sajátosságában s nemes formájában kifejeződhesse. Ott lenn, a faji s gazdasági szférában, a vér s az ösztön káoszában nincs e jegecedéshez való világosság és nyugalom. Az eszményeknek, az igaznak, jónak s szépnek nincs háborítatlan helyzete a köznapi élet tájékán. Abban a kavargó, anyagi világban nem bírja kifejezésre hozni a maga képleteit; mindig zavarja valami. Például a szépség itt a földön romlandó, sok rútságot rejtő organizmusokban fejezi ki magát, s azt is csak úgy valahogy, amennyire az anyag elviseli. Oktalan s cinikus eljárás volna a szépséget ezért a rútságért s romlásért tagadni, s ellenkezőleg jól járnak el azok, kik a rútságot ignorálják, hogy a szépséget élvezzék. De a reflektáló ész mindenesetre észreveszi e körülményt, s azt fogja mondani, hogy megvan ugyan a szépség, de tökéletlen a kifejezése s nem bír az anyaggal. Annál inkább követeli azután, hogy e nélkülözhetlen elemnek legyen feljebb egy neki való reális-ideális világa, ahol érvényesülhet.

Így vagyunk hát a mi egész eszménységünkkel s elsősorban vallásosságunkkal is. Megvannak bennünk gyökerei s kikezdései, s azok a lelkünk legmélyebb feneketlenségébe vannak beleeresztve. A nagy megrendülések, amilyen ez a háború, visszahatnak lelkünkre s fölkaparják érzéseit s meg-megindítják a vallásosság fakadását is. Ez az erkölcsi s eszményi élet sokféle formában jelentkezik, s vannak lendületei s vannak megzavarodásai is; ami azonban leginkább jellemzi, az az a gazdag eszményi tartalom s az a kiirthatatlan kényszer a valóbb s a több realizálásra, az az a folytonos gravitáció az emberiségnek magasabb zónája, az emberhez méltó „standard of life” felé. Abban az irányban kell keresnünk bizonyára a jobb emberiség világát... az Isten országát, s íme a vallásosság tényleg arrafelé terel minket.

A háború botrányköve (1915)³⁰

Nehéz szívünk van a háborúra s megsóhajtjuk lelkünk mélyéből a békét. Ki is merne ügyvédjének felcsapni, mikor annyi szomorúság jár nyomában, – mikor csupa feketeség s gyászfátyol ijeszt körülöttünk, – mikor a sötétségből annyi halavány arc világít felénk, s ha valahol meg-megcsillan egy fényesség, nem egyéb az, mint özvegyek, árvák s szülők szemében megcsillanó könnycsepp. Ki merné mindezt a sok veszteséget s bánatot úgy egybefűzni az Isten irgalmas s könyörületes valóságával, hogy azt mondaná: ezt az Isten akarja... így büntet ő minket... ez az ő haragja ... így tép és tapos ő lelket s szívet. Ebben a fogalmazásban a gondviselésből nagy kísértet lenne s a szenvedő árvák s a gyászoló özvegyek szinte összerezennének s aggódva kérdeznék: Hát ilyen az Isten?! Ily rettenetes az ő haragjának indulatja? Ily kínokban telik-e öröme, s harcmezők-e az ő oltárai, hogy róluk szálljon fel az emberi hekatombák áldozati illata? Egy római császár, annak a dekadens imperiumnak egy fenevadja, azt mondta ugyan az egyik harctéren, hogy „ennek a vérnek rózsailata van”; de hát ez az imperium nem volt az Isten országa, s az imperátorokról jobb hallgatni, mikor emberekről akarunk beszélni. Vérrózsákról beszélnek ugyan ma is a költők, de hát ez a költészet hallucináció: örület, mely rózsának nevezi azt, ami seb és kín és bűz!

De ez az éremnek s ennek a rettenetes történésnek csak egyik oldala; van annak másik oldala is. Igaz, hogy a háború kín és küzdelem az egyesnek, de mint nemzeti s társadalmi erőfeszítés [a betörés] nemcsak kín az, hanem a haladás s fejlődés feltétele s új világok nyitánya. Kínban s vajúdasban születik meg az új, s minden jövődőség voltaképp ellensége jelennek s a múltnak. Ellentét, ütközés, küzdelem kell mindenhová, – az kell a szellemi, gazdasági s a társadalmi világba is. Hogy csak egyet mondjak, mily óriási, sőt, mondhatnám, isteni missziója van a halálnak a világban; tör, pusztít, öl az is; de mi volna nélküle?! A világ haladó-párti, tehát egyszersmind halál-párti, s mint ilyen, folyton temet nemcsak embereket, de ideológiákat, nézeteket s érzéseket is; temeti azt az emberi, csinált világot s az élet anygala tapsol neki s alleluját énekel hozzá. Hogy azután a halál-pártiak sokszor olyasmit is el akarnak temetni, amit eltemetni sem nem szabad, sem nem lehet, az igaz; de az nem nagy baj, mert ami igazán életerős, azt ha le is törik seprőikkel, újra kihajt, s ha el is temetik, ismét feltámad s tanúságot tesz a világtörténelem színe előtt arról, hogy a halál, ha hatalom is, mégsem úr, hanem szolgál, s hogy e fekete szolgál a fényes, fehér életet szolgálja.

Annyi tehát bizonyos, hogy a harcnak s háborúnak is az Isten terveiben nagy szerepe van, s ha ellentmond is érzéseinknek, abból nem következik, hogy nem szolgálja a gondviselés érdekeit. S valóban a történelem tanúskodik róla, hogy azt a békét, mely egyáltalában a küzdelmek tagadása lenne s mely minden bajtól s kintól megóvná a lelket, nem lehet az emberiség stílszerű berendezkedésének tekinteni. Hiába, a küzdő ember lesz mindig a többit érő ember, – a kényszerhelyzetek nyomása alatt szökik fel a magasba a lélek, s ugyancsak a rossz ellen reagáló lelkületen fejlenek ki a jellem, a bátorság s önmegbecsülés értékei! A haladás s fejlődés végett kellene az ütközések s a harcok, – a világlendület végett kellene a nemzetiségi s faji ellentétek, – a jobb társadalmi állapotok kialakulása végett kellene az érdeks-érzés-ütközések, melyekben annyi robbantó erő van lekötve. E robbanások fájnak ugyan, hiszen eleven testekbe s lelkekbe szakítanak bele sebeket; de nem robbantanak-e azok ugyanakkor tűrhetetlen társadalmi s gazdasági állapotokat, – nem robbantanak-e szét macskazúgos világot, mely tele van dohhal s egérszaggal, tele kloakáktól átítatott, salétromos lebujjokkal, melyekben emberek laknak, de nem úgy, mint kiknek otthonuk, hanem mint kiknek csak börtönük a világ?!

³⁰ A háború botrányköve megjelent az „Élet” 1915-i évfolyamában 144. kk. II.

Hát bizony az a megvénhedt, szenvedéssel telített világ nem lehet az ember otthona s még kevésbé lehet az Isten öröme. Csoda-e hát, ha letöri?!

Ezt a letörést sokszor megismétli a történet folyása. Kell megismételnie azt. Az ember ugyanis nagyon könnyen beleavul intézményeibe, felfogásaiba s szokásaiba; megmervül bennük s élet s frissesség helyett kedvetlenség és halál lesz a temperamentuma. Holt gondolatok, holt érzések, holt képzetek töltik el lelkét. Senki sem gyűlöli ezt a lelki vénséget jobban, mint a Szentlélek, s azért nevezi a szentírásban ezt a dohos, egérszagú világot „vetus fermentum”-nak, amit régi kovásznak s még jobban a „régiség s az élettelenesség kovászának” fordíthatunk. Ez az a kovász, melytől megsavanyodik a kedély s elkedvetlenedik a lélek. Valami olyan lélekinfekció-féle ez, melytől megmervül az ember s alkalmatlan lesz fejlődésre, növekvésre s tökélyesbülésre. Természetes, hogy az evangélium, mely mindenütt gyermeki lelkületet, lelki frissességet s készséget sürget, vén csontokkal nem rokonszenvez; neki mindig a fiatalság jegyében álló lelkület kell. „Ha nem lesztek olyanok, mint a kisdedek – mondja a tagbaszakadt s a sok halásztól tán kissé reumatikus apostoloknak is – nem mentek be a mennyek országába.” Az Isten tudta, hogy hogyan kell higiénikusan kezelni a lelkeket; hát úgy, hogy meg ne vénhedjenek! Mivel pedig mégis vénülnek s folyton vénülnek, azért tüzet szór rájuk s felszántja őket a szenvedés ekéjével!

A „vetus fermentum”, a változatlanság- s maradiságnak a szelleme „pensionopolist” teremtene a fáradt emberek számára, melyben nem mozogna semmi, mert ott már elkészültek mindennel. Gondolataikkal ott úgy vannak, mint bútoraikkal; azok is olyanok, mint az ósdi karszékek, a fakó terítők, a horpadt ágyrámák, a piszkos házisapkák s a kiszolgált pipaszárak. De azért mind megvan, s ha költözködnek is, akkor is ezt a retyemutyát magukkal cipelik. Hát nem volna jó ezt mind tűzre dobni, s ugyancsak nem volna jó a régi, avult gondolatokkal, régi tévelyekkel, régi babonákkal, előítéletekkel végezni?! De ki tegye azt? Az ember, ki beleavasodott érzéseibe s belefakult gondolatainak szürkeségébe? Gubbasztanak ugyan a nyugdíjas lelkekben is gondolatok, moccannak bennük is érzések, de mivel e gondolatok egyszerűek – pedig azok, mert érdeklődést nem keltenek – azért mind szürkék, mint a verebek, s mivel egy színtájúak – pedig azok, mert laposak – azért mind törpék, s mivel egyindításúak, azért mind gyöngék; valamennyi vén, még az is, mely ma fakadt, mert valamennyi köznapi. Az ilyen lelkekben tehát az élettelenesség, a közöny s az unalom az úr!

De az még a kisebb baj. Sokkal nagyobb baj az, hogy ez a lelki macskazúg az életet úrrá tenni nem is engedi; mert hát ezek az öreg gondolatok járnak-kelnek, motoznak s hangot adnak, kritizálnak s zsémbeskednek; nem szundikálnak a kócos karszékben, hanem ki-kinéznek az ablakon s kaján szemmel irigykedve nézelődnek! Aki építeni, teremteni akarna valamit, annak azt mondják: nem lehet, nincs hely, s különben is a macskazúgos várost a mennyei Jeruzsálemhez hasonlónak hiszik. Tetszik nekik a zezugos utca, hol minden csendes; csak a vénség köhög benne. Hol is legyen itt hely nagy méretekre, szellős épületekre, felséges dómokra?! Ki csináljon itt helyet? Csak az csinálhat, ki a macskazúgot széthányja. De fogja ezt ember tenni, ki a macskazúgban született, ott nevelkedett, kinek az egérszag van az orrában, s ki azt még illatnak is tartja?

Nem, azt nem az ember teszi, legalább is nem a lelki-penzióhoz hozzászokott s a macskazúgban magának ágyat vetett ember! A történelem mutatja, hogy új világhoz szenvedés s küzdelem kell, s hogy az új világok születése is, mint minden születés, kínos vajúdással jár! Az életmegújulásra szenvedések s harcok adják meg a lökést s az emberi lélek szenvedésekben megtisztulva emelkedik csak ki a régiség vackából s keres új megoldást kínzó problémáinak.

Erre az esetben leszünk csak képesek, ha a világalakulás lelke mint kín és szenvedés zúg végig az emberiségen, s nyomában a tisztító szenvedésnek a Szentlélek új meglátásokat s érzéseket, új ellágyulásokat s felbuzdulásokat ad a hivatott lelkeknek. Ezek azután látnak s tesznek, pusztítanak s rombolnak is, de csak azért, hogy megint építsenek. Úgy látszik, mintha ilyenkor öserővel gyulladnának ki a hitnek régi gondolatai s mintha az erős érzések a szürkeség

s laposság perifériájából az energiák központjába pattannának bele, hol vonzó s teremtő erőkké válnak.

Hátha ezt a sok jót a háború hozza reánk, akkor méltán mondhatjuk: sokba került, de megéri; megéri, ha új szellemi életre, ha hitetlenségből hitre, közönyből lelkesülésre, bűnből szeretetre gerjedünk. S ezt az eredményt el is fogjuk érni, ha szenvedéseinkben nem rögzítjük csak a törésvonalat, hanem az új világ energiáit, s nagy hit s a lelkes, szociális érzés aranyos magvait vesszük felszántott lelkünkbe, – ha nem maradunk csak a panasznál, hanem felemelkedünk a megnyugváshoz, s ha nem gombolózunk be állig abba, ami volt, hanem figyelő készséggel nézzük s vesszük azt, ami lesz. Istentől vesszük a bajt s hisszük, hogy a baj is az életet fejleszti bennünk, így lesz lemondás, szkepszis s unalom helyett gondolatainkban megint fény, érzéseinkben tűz s szemeinkben parázs! A szenvedés által megtisztult embert eltölti az élet kedve, s mint ahogy a víz kemény s száraz szirtek közt, úgy fakad s szökik a vénhedt világ feldúlt romjai közt a kipusztíthatatlan, a mindig megújuló élet eleme; szökik, siklik s muzsikál. A háború ki nem pusztítja, hanem inkább még bőségesebben s kristályosabban fakasztja.

Ha az Istennek tényleg ily szándékai vannak a háborúval, akkor tűnik botránkozásunk, lelohad lázadásunk, s alázatosan bár, de bizalommal rebegjük, hogy tehát szenvedéseinkkel s pusztulásunkkal is szolgálhatjuk az ő szándékait s építhetjük ki az ő országát; már pedig azért nem panaszkodni, hanem azt megállni, elviselni s meghálálni illik. Ez nagy illendőség, nagy bölcsesség s nagy hősiesség.

A háború problémája (1915)³¹

Száz év előtt letört I. Napóleon, aki a világot az addigi legnagyobb háború borzalmaiba sodorta bele; az eszeveszett vérontásra következett azután a XIX. századnak nagy kulturális munkája az embermentés s a közjólét intézményeivel s oly törvényhozással, melyen meglátszott, hogy a rideg jogállam ki akar kelni magából s a szociális érzés s a szociális munka államává akar elváltozni; míg végre a század utolsó évében 1899-ben, még pedig a századvégi rózsák havában, májusban, összeült a hágai békekonferencia. Suttner Berta bárónő így kezdi „Die Haager Friedenskonferenz” című naplóját: „Wien, 15. Mai 1899. Zur Stätte, wo der Frieden geboren werden soll”, s reményteljes lélekkel utazott el Hágába, hol a békének születnie kellett volna! S íme, tizennégy év múlva – örülök, hogy a szegény bárónő ezt már meg nem érte – s száz évvel a napóleoni harcok után ránszakadt az eddigi koroknak legnagyobb háborúja, az eszeveszett, napóleoni öldöklésnek pokoli jubileuma.

Egyes tünetekből általános következtetéseket vonnunk ugyan nem lehet, de mégsem veszem senkinek sem rossz néven, ha a mostani világháborúnak, a békekonferencia e rémséges karikatúrájának szemléleténél fölvetődik előtte a kérdés, hogy haladtunk-e hát száz év óta az igazi nemes emberségesség irányában? Érték-e el csak valamiféle sikert az iskolák, a világhiállítások, a nemzetközi érintkezés s barátkozás a nemzetek pacifikációjában s közelebb hozták-e őket egymáshoz? Vagy nem inkább azt bizonyítják-e a megghiúsult törekvések, hogy a világbéke gondolata is csak csillogó illúzió, s hogy a békekonferenciázás is csak olyan pszichológiai igénye az embernek, melyet ki kell elégítenie az eszme ideiglenes kultuszával, hogy azután ismét a háború eszeveszettsége gázoljon végig a világon s keserves öntudatára hozza az embernek a világfejlődésnek s a történelemnek az emberi érzéssel bár ellenkező, de mégis nélkülözhetetlen s folyton érvényesülő motívumait?!

Ez utóbbi gondolat szinte ránk kényszeríti magát.

Van ugyanis a világfejlődésben valami, ami egyáltalában nem emberi elem, s épp azért fogalmainkkal s kategóriáinkkal nem igen kezelhető. Világ és ember valamiképp össze nem illő, sőt ütköző fogalmak. Az ember ugyanis nem fér be a történelembe, nem fér be az időbe s a világba, úgyhogy minden igazi ember tulajdonképpen világfölnyes; viszont azonban a fejlődés és a történelem, mondjuk a világ, nem fér az ember fejébe, az tehát emberfölnyes. Nem vagyunk mi urai a helyzetnek; a cárok, császárok, királyok, elnökök, parlamentek, konferenciák sem azok; nem intézzük mi úgy a fejlődést – hiszen nem ismerjük s nem ismerhetjük, – hogy be tudnók fogni az irracionális érzéseket, szimpátiákat s gyűlölködéseket, az érzelmi s gazdasági momentumokat, ezeket a kiszámíthatatlan hatalmakat, melyeknek tempója nem a törvény s nem a betű, amelyeknek pátosza nem az erény; hanem melyeket inkább fúriákhoz kell hasonlítanom, fúriákhoz, kik a jót a rossz által is szolgálják, s megbokrosodott lovakhoz, melyeken ugyan ülünk, de melyeket meg nem ülünk s melyeket nem mi kormányzunk, hanem ők visznek minket!

„Irracionális hatalmak”... Ez nekem most a legjellemzőbb s a legtöbbet mondó szó, melynek illusztrálásai a harcterek, a tömegmészárlások, az aknára került vagy torpedók által fölrobbantott, hatvanöt millióba kerülő hajók, a legyilkolt százezrek, a kín és szenvedés kísértetei, a nyomorékok beláthatatlan sora, az özvegyek s árvák nemzetközi tömegei! Ki hozza mindezt az átkot ránk? Ki veszi azt magára? Hol van az az ördögi lelkiismeret, amely a pokolért felelős merne lenni? S hol van az az igazság, hol az a jog, mely ennyi alávalóságot s kegyetlenséget követelni vagy azt csak védeni is merne? Beszélnek ugyan jogos és igazságos háborúkról; de erre csak azt mondhatom: hagyjátok el e címkéket s e kategóriákat; hagyjátok el

³¹ A háború problémája megjelent az „Élet” 1915-i évfolyamában 1138. kk. II.

az értelmi foglalatokat, s nézzetek oda a harcterekre! Lehetséges-e az, hogy a jog s igazság eszményi kereteibe beleüljék az általános gyilkolás s öldöklés, s van-e köze e tiszteletreméltó fogalmaknak az embertelen kegyetlenséghez?! Joggal s igazsággal magát a háborút sem magyarázni, sem enyhíteni nem lehet; márcsak azért sem, mert a jogos s igazságos háború éppoly kegyetlen s embertelen, mint a jogtalan, s egyformán vetkezteti ki az embert emberségéből mind a kettő.

Itt nem a jog vagy a jogtalanság, hanem maga a háború a probléma s a botránykő; rajta botlik meg ész és érzés egyaránt s kérdezi, hogyan lehetséges az, hogy a kultúrember s még inkább a krisztusi ember túltegye magát mindazon, amire őt hit és szeretet, testvériség s műveltség, jóság és szépség, erény és tökéletesség különben inspirálja? Hogyan lehetséges az, hogy szakít érzésekkel s eszményekkel s hogy beleáll nagylelkesen oly mozgalomba, mely irracionális hatalmak döntésére bízza legnagyobb kultúrjavait? Hiszen az ilyen háborúban az ember szinte megszűnik kultúrember lenni. Mikor a világháború belénkvág a maga kegyetlen kányakarmaival, úgy vagyunk a kultúránkkal, mint főtt az orosz határon a szegény rutén a házikójával; felgyújtják, füstbe megy, leszakad, s rom lesz az otthon helyén. Úgy vagyunk most kultúránkkal, mintha nem is volna, mintha kikapcsolódnánk érzéseinkkel s egy általános erkölcsiségi ex-lex – s exkultúra – állapotba süllyednénk. Beszélünk ugyan akkor is haladásról s humanizmusról, amikor az erőszak fűriája félrelöki az útból az eszményekről, igazságról, jóságról s általános békéről álmodozókat, mintha csak naplopó s szappanbuborékokat eregető gyerekek volnának; de ismerjük csak be, hogy tényleg a háború vérfürdőjében leáznak rólunk a kímélet s könyörület emberi vonásai, mint ahogy szétáznak a záporosóban a papírvirágok, a papírkoszorúk, a papírlampionok. Bizony, akárcsak papír volna a kultúra; papír és szó és levegő és semmi!

Fokozza a történelem ez érthetlenségét még az is, hogy ezt a pusztítást és vandalizmust nem török-tatár, nem mongol hordák végzik, hanem emberek, kik kultúrában nevelkedtek, kik imádkoznak, kiket férjeknek, édesapáknak, testvéreknek hívnak, kik szeretik családjukat, s könnybelábad a szemük, mikor viruló kis leánykájuktól vagy fiacskájuktól búcsúznak. Nem értjük ez embereket; nem értjük ez idegenszerű vonást, azt a lappangó rettenetességet, mely kiverődik rajtuk. Szinte ijesztenek; mint ahogy megijedünk, midőn jóbarátunk karakterében egészen idegen, eddig nem ismert vonást veszünk észre. Azt gondoltuk, hogy ismerjük, s megnyugodtunk abban, hogy ilyen amilyen, s amilyennek szeretjük, de azután meglepődve, sőt idegenkedve, végre rémülten vesszük észre, hogy más, hogy ez nem ő, s hogy mi eltévesztettük azt, akit bírtunk.

Úgy vagyunk tehát a világgal s a kultúrával, mint valami angolnával, melyet farkánál akartunk megfogni; kicsúszik kezeinkből. Azt gondoltuk, hogy emberi, hogy a mienk, s most azt látjuk, hogy nem emberi, hogy idegen s nem a mienk. Ijedezve, szinte rémülten látom, hogy ez a világ mily kevésbé az én világom, mint ahogy a madár érzi, hogy a világ nem az ő világa, mikor fészket széthányják, s a hernyó is valami ilyesfélét érez, mikor összetapossák.

Fölijedek én a nem-emberinek érintésétől máskor is. Fölijedek, például mikor arcomba csap a múlandóság árrjának egy-egy hulláma; mikor borzongva érzem, hogy hogyan megy el fölöttem az idő, s új világ alakul a régi helyén, mely nem az én világom; midőn érzem, hogy a múlandóság hogyan fagyaszt meg szíveket, s mint törli le a neveket nemcsak a telekkönyvek lapjairól, hanem porfir-sírkövekről is, mint tolja el a házakat, földeket, országhatárokat s trónokat, mint változtatja meg a szokásokat s az életet s még a nyelvet is, úgy hogy száz év múlva, ha visszajönnénk, mindegyikre ráillenék a költő szava: „széjjelnézett s nem lelé honját a hazában”. Dehát ilyen az emberi élet; ki van mérve, s csak egy darabig terjed. Csoda-e hát, hogy a kultúránk is nagyon emberi s relatív, s hogy csak egy darabig terjed? Egy darabig a mélységbe, ameddig a kapa s a csákány ér; egy darabig a magasságba, ameddig a harangszó, a villámhárító, no meg az aeroplán elhat?! Csoda-e hát, hogy ez a kultúra a psziché mélységeibe is csak egy darabig hatol be, csak egy darabig a nemzet rétegeibe s az emberiség tömegeibe is,

ebbe a rengeteg „moles”-be? Csoda-e, hogy a kultúra ezt az „emberi” világot is aránylag csak annyira foglalta le magának, amennyire lefoglalja a vizipók a mélységet, hogy táncoljon a tükrén, amennyire lefoglalja a szúnyog a kezét vagy arcot, melyre ráült, hogy egy csepp vért szívjon, ami neki élet és öröm? Akit ez az állítás meglep, az nézzen csak egy kicsit ennek a mai világnak arcába, nézzen bele rettenetes, pusztító szenvedélyeibe; az vegye szemügyre ezt az érthetlenséget, hogy először kegyetlenkedik, azután pedig vöröskereszteskedik; de főleg vizsgálja azt a tanácstalan s tehetetlen lelki állapotot, melybe a háborúk védelmezői belesodródtak, kik okosan beszélni akarnak, s ugyanakkor rémülni s szégyenkezni kényszerülnek.

A háborúk védelmezői megijednek önmaguktól s elméleteiktől, mihelyt a háború kegyetlenkedésére komolyan reflektálnak. Mindegyiknek megfagy a szó az ajkán, mihelyt az absztrakt fogalmakból a valóságba ereszkedik. Ott a fogalmak világában nem csinálnak senkiben sem kárt. Kifogástalan logikával megszövik a teóriát, azt, hogy mit mond az ész s mit követel a jog, s mire hatalmaz föl a kényszerállapot; elmondják, hogy mennyi jót termett a bárd s a kard, s hogy hogyan kell tűzzel és vassal megdolgozni nemcsak követ, fát, hanem embert s nemzeteket is – tényleg azonban a világos gondolatok mögött ott sötétlik a háborúk örülete s ésszerűtlensége, s a sok olcsó bölcsesség hallatára végre is nem tehetünk mást, mint hogy fölsóhajtunk az Írással: „Delicta quis intelligit?” Ki érti meg a bűnt, a rosszat s a nyomort? Ki érti meg azt, hogy miért van annyi belőle, s hogy miért van állítólag az emberiségnek épp erre a nagy megpróbáltatásra szüksége, hogy tisztábban s nemesebben érezzen: hogy épp e katasztrófák útján induljon meg az ideálizmus felé?!

Ezt bizony meg nem értjük; de hogy a háborúk, mint egyáltalában a nagy megpróbáltatások azokat, akik magába-térésre alkalmasak, Istenhez térítik, hogy az eszmények csillagait kigyűjtják s az emberi lélekben a hősiesség, az áldozatkészség, az önzetlenség érzeteit keltik, az iránt nincs kétség; sőt azt mondanám, hogy csak a rossz s a nemtelen elleni reakció fölkeltésében látom a háború mélységes értelmét.

Amit érteni e rettenetes érthetlenségben lehet, az végre is az, hogy az ember szívvel-lélekkel megsóhajtja azt a világot, melyben több igazság, több jószág, több szépség és szentség lesz, mint a jelen valóban, s hogy elszántan ki is indul e jobb s szebb világnak úgy önmagában, mint embertársaiban való kialakítására. Vallásosságunk s erkölcsösségünk, hitünk s szeretetünk ösztönöz rá. Eszményeinket meg nem tagadhatjuk. Kezdet óta vannak azok az emberiség lelkébe oltva, s dacára a régi barbárságnak s a régi s a modern ösztönösségnek s durvalelkűségnek, mégis csak meg-megmoccannak bennünk s ingerelnek s ösztönöznek, sőt készítenek, hogy szerintük alakuljunk. Benne vannak azok a háborús emberiségben is s szinte szerencsétlenné teszik, mikor egyrészt öntudatára ébresztik az eszményiségnek, ugyanakkor pedig rámutatnak az eszményinek harcban s kegyetlenségben való lábbaltaposására. Ilyenkor azután szégyenkezünk s fohász kodunk s epekedve nézünk magunk köré, hogy mikor sikerül hát majd ezt az ellentmondással s tagadással, ezt az erőszakkal s immoralitással, no meg irracionális elemekkel telített világot Isten országává változtatnunk. Ehhez nagy hit s hosszú munka kell; mert a világ nem kész, hanem készül, s mi csak kubikusai meg taligásai vagyunk a nagy világépítőnek, kik nem napfénynél, hanem az eszmények csillagfényé-nél dolgozunk. Ez a csillagfényes lámpa nem világít rá a nagy műre a maga egészében, s azért azt úgy ahogy van, vagyis inkább ahogy lesz, át nem tekinthetjük, s gyakran nem fér fejünkbe, hogy miért van ez így s nincs másképp; de másrészt az a csillagfényes lámpa s az ő világossága teljesen megérdemli bizalmunkat, mert nem alszik ki soha!

Nekünk azt súgja a lelkünk, hogy bízzunk eszményeinkben, mert végre is semmi sem annyira a mienk, mint éppen ezek, s semmi sem áll közelebb hozzánk, mint lelkünk legigazibb s legnemesebb eszményisége. Ez húz, ez vonz; jobban s erősebben vonz, mint a külső bárdolatlan, bár kultúrvilágnak nevezett világ. Hiszen ez inkább taszít. S ez a nagyobb vonzás határoz illetőségünk fölött. A világmindenségben is mi a napnak s nem a Siriusnak vagyunk

gyermekai; mert jóllehet a Sirius is vonz, de ez a vonzás nem érvényesülhet. A mi pszichénk is inkább az embernek, mint az állatnak vonzási központjába tartozik, s így inkább azokat a vonzalmakat követi, melyek minket az új s jobb világnak idomítására készítenek. *Ezek azok az örök s régi vonzások a folyton újabb s jobb világok megteremtésére!* E vonzásokat követve katasztrófákon is átesve bizvást nézünk a jövőbe, mert tudjuk, hogy végleg is nem irracionális hatalom, hanem az eszmény érvényesül, övé a végső szó, mely a háborúnak s minden kánnak s gyötremnek problémáját így oldja meg: minden rossz a jót szolgálja, de minden rosszat a több jóval kell legyőzni, a háborút is több, nemesebb emberséggel! Hol tartunk még ettől?! S egyáltalában, sikerül-e ez majd valamikor? *De ha lesz is háború, míg a világ áll, azért mindig a jót fogja szolgálni.*

A hívőnek magatartása a háborúval szemben (1915)³²

A háború nemcsak szörny, mely kimondhatatlan s lealázó szenvedésekbe, hanem szfinx, mely kínzó s képtelen problémákba sodor minket; problémákba, melyeket „a vallás s a háború”, „az erkölcs s a háború”, „a kultúra s a háború” s más ily szembeállítások ellentmondásai váltanak ki belőlünk. Mindezt azok érzik igazán – s én is tőlük tudom – akik a háborút nem filozofálásból, nem is az újságokból, hanem tapasztalatból ismerik, azok, kik nemcsak gondolkoznak s beszélnek s írnak róla, hanem akik átszenvedik azt s megrendülve az ott vett benyomásoktól, lelkük mélyében megzavarodnak elveik s eszményeik iránt. Ezek úgy érzik magukat, mintha betegek, súlyos betegek volnának, mintha a lelkük volna halálra sebezve. Idegrendszerük meg van rendülve s nem bírja el a benyomásokat. E benyomások időnként, mint kegyetlen támadások belehatolnak az eszméknek s a hitnek világába, s ott oly zavart idéznek elő, hogy a lélek szinte elveszti lábai alól a talajt s a vallási s az erkölcsi világ mint nagy káosz kavargog benne. Ez a káosz is olyan, mint az ősvilágé, ti. kietlen és pusztaság és sötét; de egyben még kietlenebb, mint amilyen az volt, abban, hogy nem jár fölötte az Isten lelke.

Ez a lelki állapot kín és gyötrelme, s egy általános rosszullet, melyet betegségnek s lelki haldoklásnak kell néznünk s úgy is gyógykezelnünk, ha nem akarjuk, hogy a lelki halál boruljon ránk a nihilizmus s a székszis képében.

Tudom, hogy e lelkiállapot szimptomái nagyon változatosak, s hogy az egyesek különféleképpen reagálnak a pusztulás s a sötétség ez illétéseire, aszerint, amint azt testi-lelki erejük s öntudatuk fegyelmezettsége s erkölcsi energiáik bírják s győzik; azt is tudom, hogy nehéz e benyomásokat s érzéseket pontokba szedni s tüzetes kifejezésre hozni, miután az egyikben valami egészen másképp jelentkezhetik, mint a másikban; mindazonáltal lehet általánosságban *a hitnek s a keresztény lelkiismeretnek a háborúval szemben való elhelyezkedéséről szólnunk s rámutatnunk a felfogásnak s érzésnek azon formáira, melyekkel igen sokaknál találkozunk, melyeknek épp ezért tipikus, az embert s a lelket jellemző jelentőségük van.*

E szempontból akarom most megítélni a hívőnek, a vallásos embernek elhelyezkedését a háborúval szemben.

A háború a maga irracionális erőszakával s életet s értékeket pusztító értelmetlenségével nagyobb kínt okoz a vallásos s erkölcsös embernek, mint a vallástalannak s erkölcstelennek. Nagyobb azért, mert a lelke érzékenyebb; azután azért is, mert nehéz problémákba sodorja, s nála oly értékekbe gázol bele, amilyenekkel a hitetlen ember nem bír. Igaz, hogy a vallásos embernek viszont nagy támasza s világfölényes erőforrásai vannak a rossznak legyőzésére; de ez a körülmény nem változtat magán a szenvedésen s annak égető s lazító voltán, mely éppen a felvevő képességgel s az érzés finomságával van egyenes viszonyban. *Annak, ki a jó Istenben, a mennyei Atyában, a Gondviselő jóságban hisz, egészen sajátos, kínzó problémái vannak. Az Isten gyermekét, ki a háború iszonyaival áll szemben, vigasztalja a hit, de gyötri is, s e hit körül neki oly fájó gondolatai lehetnek, amilyeneket a hitetlen egyáltalában meg nem tapasztal, mint aki előtt az életnek egyáltalában nincs ilyen transzcendentálisan emberi s vallásos értelme. A hívő embernek sok fekete gondolata támadhat, mely lelki egyensúlyát veszélyezteti, s ha a világban levő s érvényesülő „rossz” máskor is kemény dió az Istenben hívő embernek, mennyivel nagyobb nehézség az annak az irracionális létnek ily ünnepélyes világraszóló megnyilatkozásában, mikor örvények nyiladoznak meg körülöttünk s sok embernek lelke olyan, mint a fáradt madár, mely nem győzi lendülettel és szárnnal, hogy az örvényen átjuthasson. Itt*

³² *A hívőnek magatartása a háborúval szemben* megjelent a „Katholikus Szemle” 1915-i évfolyamában 881. kk. II.

tehát nagy életreakcióra s értelmes és erős beállításra van szükség, hogy helyünket s egyensúlyunkat megtaláljuk s jó eligazítást kapjunk, ha nem is összes problémáink megoldására – ki várná ezt? – de legalább a nehézségek s a kínzó gondolatok közt is a jó iránynak s útnak föllelésére s az azon való tovább haladásra. Az ész s a hit nem arra való, hogy mindent tudjunk s mindenbe bevilágítsunk, hanem arra, hogy az Istenhez, az örök, diadalmas jóhoz, a több s a végleges jóhoz vezető utat megtaláljuk. Itt is ismétlem, amit annyiszor kiemeltem, hogy az ész s a hit világa is csak mécses, az is csak fáklya, s következésképp, hogy az nem arra való, hogy az éjből napvilágos nap legyen, hanem arra, hogy az éjben elvezessen. A nehézségektől, a kínzó gondolatoktól kínba s sötétségbe nem temetkezhetünk, hanem azok fölé kell emelkednünk. „Végezni” itt is buta szó, s lelki betegnek s szenvedőnek lenni szintén nem erő, hanem legyőzendő étappe, melyen tehát túl kell magunkat tennünk. A vallásos lélek sem állhat meg a kínzó problémáknál; a hitnek fehér ruhája, melybe a lélek öltözködik, nem a Nessus-ing, mely csípős csalánból van fonva; ily lelki állapotban senki sem tartja ki. Arra van tehát szükség, hogy a hitnek s az értelmességnek, továbbá az erős életnek s az eszményiségnek sajátos reakcióival szálljon síkra a feketeség, a képtelenség s a kétségbeesés hatalmai ellen, s hogy a saját lelkéből emelje ki azt a magatartást, melyet el kell foglalnia, hogy igazi keresztény legyen.

Ez a magatartás nem oly egyszerű, hogy egy fogással s egy kilépéssel kialakítható legyen. Valamint ugyanis a birkózó ember egymásután más-más pózba áll, hogy ellenfelének átkaroló s legyűrő fogásait kikerülje, úgy állunk bele mi a reánk szakadó nehézségek elé lelkünknek más és más indulatával s érzésével, s nem gondoljuk, hogy azokat egyféle magatartással legyőzzük. A vallásosságnak is a háborúval szemben különféle érzése s reakciója lesz, s csak ezeknek a reakcióknak egymásután való kiváltásával lehetséges a helyzet magaslatára jutnunk.

Nevezetesen háromféle egymásután kiváltandó reakcióra, mondjuk, három egymásutáni fokra való kiemelkedésre lesz szükségünk, hogy a háború borzalmaival szemben lelki egyensúlyunkat visszanyerjük, illetőleg azt megszilárdítsuk és biztosítsuk.

Az első magatartása a vallásos embernek az, hogy a háború rettenetes áldozatait, veszteségeit s förtelmeit közt fölsikít a szabadító s segítő Istenhez. Az esztelenség s képtelenség örvényes hatalmával szemben pókhálónak, szalmaszálnak – vagyis hát nagyon magányos s gyöngé embernek érzi magát, akire rácsap az összes emberi értékek pusztításának fürgetege, a háború. A vallásos ember a háborút rettenetes csapásnak s Isten-ítéletnek tartja s oly bajnak nézi, melyért a felelősséget senki el nem vállalja, sem király, sem császár, sem köztársasági elnök, sem parlament, sem kancellár, hanem mindenki a világ színe előtt mossa a kezét s kijelenti hogy ő a vérontást nem akarta, – azért a felelősséget el nem vállalja, – hogy ő nem oka a legkisebb sérülésnek, nem fakasztója egy könnynek, egy jajnak sem, még kevésbé gyilkosa egyetlenegy embernek is, mennyivel kevésbé ezernak, százezernek, milliárdnak, népeknek! Nem, nem, ő nem az oka; hanem az a másik az oka; az, aki támad, aki jogot s igazságot tapos; aki nemzeteket leigáz, s szabad fejlődésüket gátolja; igen, az a másik; bárki legyen, de mindig a másik. S így beszél valamennyi; senki sem felelős, senki sem akarja a háborúért a felelősséget elvállalni; nem pedig azért, mert azt az ember el nem bírja; azt csak az ördög teheti.

A tudósok, kik háborúról írnak, de csak tintát s nem vért ontanak, s hál' Istennek, csak papirost, de nem embert pusztítanak, azok természetesen másnak tudják be a háborút. Másnak, vagyis ártatlan, személytelen hatalmaknak, kiket – azaz melyeket – nem lehet felelősségre vonni, melyeknek sem vérük, sem szívük, sem érzésük nincs, s ezeket „fejlődési törvénynek”, „biológiai szükségességnek”, „nemzetenergiák expanzivitásának”, „öreg népek le-, fiatal népek felszállásának” neveznek; de ezekkel nem lehet pörbeszállani, ezeket nem lehet felelősségre vonni, ezek némák s inkább popancok és mikulások, mint valóságok; de – ismétlem – *aminek csontja, vére, aminek lelke s szíve van, az mind elhárítja magától a háborút, az mind antimilitarista.* Militaristák a teóriák, – nem a teoretikusok – s az ördög. Igen, az ördög, a rossz, a bűn!

Lehet-e élesebb elítélése a háborúnak, lehet-e ütközőbb s szikrázóbb ellenkezés mindazzal a főrtelemmel, melyet a „háború” gyűjtőfogalma alá az ideológia s a megadás rejt, mint az a felfogás, hogy a háború a rosszból, a bűnből, tehát *az egyedüli Isten-ellenes hatalomból való?! Pedig mi ezt tartjuk. A mi háborúnkat nem az Isten, a jóság, nem a szeretet s a lélek indítja, hanem az, ami a világban Isten ellen emelkedik: a szemek kívánsága, a testnek kívánsága, az élet kevélysége. Ezeket most másképp hívják, de a dolog ugyanaz; most césarizmusnak, cárizmusnak, imperializmusnak, militarizmusnak, kapitalizmusnak, fajgyűlöletnek hívják, de ez álmok s vágyak gyökere végre is a rossz; megvalósulásuk útja is a rossz: halál, hullák, sírok, kórházak, kórágak, pusztulás, szenvedés, enyészet, szégyen! Ismétlem, nem lehet nagyobb ellentétet képzelni vallás és háború közt, mint ha mondjuk, ahogy igazán mondjuk s hisszük s hirdetjük is, hogy a háború a bűnből való, s hogy azért van háború, mert kevés az Isten bennünk!*

Ez lévén a vallásos megítélése s jellemzése a háborúnak mint történésnek, elmaradhatlan, hogy az emberiség bármily személyes hősiességet s eszményiséget s bármily áldozatkészséget és vértanúi szeretetet fejtse is ki hadviselés közben, alapjában a léleknek legigazibb – ha nem is mindenkiiben megnyilatkozó – érzése szerint mélységesen megrendülve s szőrzsákos alázattal áll bele a háború esélyeibe. Hiszen érzi, hogy a bűnből való s bűneinkért szakad ránk, s ha számtalan érdekszálból szőtt fátyol takarja is a történést, de e szálak végső elemzésben mind annak kezében futnak össze, aki „gyilkos kezdet óta”. Tehát mert rászolgáltunk, s mert ez a sok rossz, melyet a fejlődés s finomodás folyamán ki kell vetnünk magunkból, mérhetlenül, még pedig világrobbantó mértékben, fölgyülemlett bennünk, azért kell szenvednünk, azért tör a gyötrelem láza, azért bűnhődünk. Mindenkit erőnket meghaladó veszedelemnek érzete s félelme jár át, mellyel szemben áldozatnak érzi magát az is, aki a szó legnemesebb értelmében hősiiesen akar viselkedni, aki kész küzdeni s kész letörni is.

A nemesen gondolkozó hitetlen is elítéli a háborút, csakhogy más ideológiával. Ő is azt fogja mondani, hogy a háború rossz, s hogy a rosszból való, hogy faji elfogultság, militarista érdekek, nyomasztó gazdasági viszonyok, örömtelen élet, uzsora és zsebmetzés – nagyban és kicsinyben –, azután tömeglelkesülés a harcias frázisok nyomában, s az elnyomott tömegek elégedetlensége, mely kaland, romantika, verekedés, kenyér és bor után vágyik, szítják a harci szenvedélyeket. Mialatt azonban a hitetlen idealista szenved és kínlódik s lázad és szitkozódik a nagy, elkerülhetetlen kényszer alatt s kesereg a barbárság fölött, melyen változtatni nem bír: addig a hívő ember, ki szintén szenved a bajok alatt, éppen azért, *mert a személyes s győzelmes Jóban, Istenben hisz, a természet legprimitívebb érzését követve ösztönszerűen is Istenhez kiált a szörnyű veszedelemben s nála keres oltalmat.* Ez a kiáltás oly természetes, mint a gyöngeség. Dehát megvan a gyöngeség, megvan tehát a kiáltás is. Máskor is kiáltunk Istenhez, mert általában érezzük függésünket s gyengeségünket, de most, mikor a gondatlanság köznapiságát az Isten-ítélet rémséges ünnepe váltja föl s megtapasztaltatja velünk, hogy minden perc egy halál s minden lépés temetés, akkor a legigazabb ösztönszerűség kerül felül, s az ember az önfönntartás ösztönével s szenvedélyével az erős Istennél keres oltalmat. „Megsegít, megóv az a jó Isten” – ezt mondja hadba vonuló férjének a hitves, ezt fiának az édesanya – „bízzál, imádkozzál; én is imádkozom érted; lehetetlen, hogy meg ne hallgasson”, így imádkozik a harcos is, így eseng, főleg az elhagyatottság, a magáramaradás vigasztalan perceiben, mikor teljes egészségben bár, mégis a halált ízleli, s mikor őt összes értékeink pusztulásában a lét vigasztalan semmisége s értéktelensége környékezi.

Ez oltalmat kereső vallásosság azonban a legalacsonyabb fokon áll, amennyiben az a vallásos léleknek legprimitívebb – mondjuk – gyermeki megnyilatkozása, mellyel a gondolkozó ember be nem érheti. A minket környékező világ különben is, de mindenekelőtt a háború kegyetlenségében és ésszerűtlenségében, a vallásosságnak felsőbb formáját sürgeti, azáltal, hogy problematikussá teszi azt a gyermeki bizalmat s nem gyermekdednek, hanem gyerekesnek mutatja be azt a biztonságot, hogy „imádkozzál, bízzál, Isten biztosan megóv s

megoltalmaz”. Aki mindenáron így akar érezni, annak szemet kell hunynia a világ s az élet nagy tényei s kegyetlen valósága előtt s nem szabad gondolkoznia. Ha pedig gondolkozik, akkor észre kell vennie, hogy így imádkozik barát és ellenség; a szembenálló frontokról ugyanaz a kiáltás tör az égbe, s a lövészárkok imádkozói az ellenséges imádkozókat akarják elpusztítani. Mind imádkozik s mind iparkodik, hogy a másiknak imája ne teljesejék. Ha az egyikét meghallgatja az Úr, akkor a másikat hagyja elpusztítani; ha én ölhetek, akkor a másik imádkozónak ajkán fagy meg ugyanaz az imádság, mely az én lelkemet töltötte el a szabadulás vágyával s bizalmával. A háborús vallásosságnak ez az oltalomkeresése tehát lehetetlenségeket s képtelenségeket foglal magában s okvetlenül szétfolynék s vallástalanságba s tagadásba csapna át, ha egy felsőbb fokra emelkedni nem tudna, ahol az ellentéteket s képtelenségeket legyőzi s a diszharmoniót harmónióba ömlesztí át.

Ez a felsőbb fok tényleg kínálkozik is s a több igazság s több valóság erejével kényszeríti rá magát lelkünkre. Az alsó fok „infantilis”, a felsőbb fok a „meglett” hívőnek, a küzdő, reális embernek való. Az alsó fok a szív természet-adta vágyainak s az életszeretnek vallásossága, melynek az élet édes, a tej, a vér édes s az Isten is édesatyja; de ez a vallásosság, épp mert a vallásos érzésnek csak primitív és relatív megnyilatkozása, azért aztán az ember az élet problémái közt lelki szükségletének kielégítésére a vallásosságnak felsőbb s teljesebb formáját keresi.

Ezen a felsőbb fokon a hívő ember a szenvedést s a halált is Isten gondolatai alá rendezi el, oly értelemben, hogy ezekben s ezek által is érvényesülni látja a több s magasabb rendbeli jót s megvalósulni reméli az Isten világtervét. A rossz azért mégis, bárhogyan nézzem is, rossz marad, s bármily fölényesen érezzék is, azért a rosszat, mely elkerülhetetlen sorsom, mégis csak nyögöm, s az nem az én világom s elemem; de itt kezdődik azután az én vallásos lelkem reakciója s munkája, melynél fogva én a rosszat nem mindenáron elkerülni – hiszen a világban kiváltságos helyet és utat nem igényelhetek –, hanem lefogni s a több jónak szolgálatában mint eszközt szemlélni s használni akarom. A rosszat elkerülni akarni nem isteni, tehát nem is nemesen emberi akarás; de igenis isteni s fölényesen emberi magatartás a rossznak tudatos s hősie elviselése abban a tudatban, hogy ezáltal bennünk magasabb értékek képződnek. E szerint nem csodálkozom, ha szenvedés s veszteség ér s ha fájdalom és gyász borul lelkemre a háború förtelmes világtörténetében, mert ugyanakkor úgy érzek s úgy tudom, hogy e szenvedés közelebb hoz engem az igazi jóhoz, s hogy általa lelkemben a szellem világa alakul ki nagy hitben s bizalomban, odaadásban, türelemben s kitartásban.

Ez úton eligazodásom igazabb, világnézetem reálisabb s vallásosságom fejlettebb s önállóbb s összefoglalóbb lesz. Ebben a felfogásban s érzésben ugyanis az „Isten” s az „isteni” nemcsak annyit jelent, mint édes, jó, kedves, hanem annyit is mint nehéz, küzdelmes, kemény s fölséges. Az „Atya” képe igaz továbbra is, de mint minden emberi gondolat Istenről, csak relatív értékű, mely a világfolyásban néha háttérbe lép, s elének lép a „Rex saeculorum immortalis”, a „Fölség”, ki világokat intéz nem emberi gondolatok szerint. E felfogásban a világ egyáltalában nem emberi, ahogyan az Isten sem ember, hanem végtelenül fölségesebb, tehát más. De jóllehet más ő s különb mint én, s jóllehet az „ő gondolatai nem az ember gondolatai s az ő utai nem az ember útjai”, azért nekem a legbántóbb ellenkezés esetében is hódolnom kell, akkor is, ha letörik bennem az ember s ha pusztul is körülöttem az a nem isteni, vagyis az az emberi világ, a kultúrának világa, melyet faj és vér, tér és idő, tudás és gazdasági helyzet hordoz és alakít.

Erre, az emberi érzéseknek fájdalmas s keserves valóságára mutat rá a kereszt, melyen letörik az ember, de kiemelkedik a lélek. E valóságon épül fel a vallásosság új foka, *a krisztusi vallásosság, melyet ha valamikor, hát épp a háborúban kell szem előtt tartanunk.* A háború rossz, a rossz világnak a legrosszabb kiadása, a fájdalommal átítatott valóságnak flagrális s stílszerű megnyilatkozása, de végre is nem egészen újság, miután az élet különben is élvezet s gyönyörűség mellett, sok-sok bajt s szenvedést rejt, tehát mindig a kereszt jegyében áll.

Mindent összefoglalva azonban a keresztes lelkület szükségessége sohasem szökik annyira szembe, mint éppen a háborúban, amikor a lélek fölényét szenvedés és rossz fölött küzdve s szenvedve kell érvényesítenünk. Vallásosságunk ilyenkor nyilvános hitvallást tesz arról, hogy a szenvedést, bár érthetetlen s irracionális hatalomnak tartja, mégis elkerülhetetlen sorsának – majdnem azt mondanám – magától értetődő végzetének tekinti; de ugyanakkor azt úgy kezeli, hogy nem adja meg magát neki passzivitásban, hanem föléje emelkedik, mint kinek útja azon túl is s egyre tovább, a győzelmes jó, az üdvözülés felé vezet.

Azt mondták némelyek azok közül, kik a háború vallásosságáról írtak, hogy a vallásosságnak ez a krisztusi kiadása a háborúban nem észlelhető, hanem hogy a közjamborság azon az első fokon áll meg s segélykérésben s oltalomkeresésben merül ki. *Azonban ez nem áll, s bátran mondhatom, hogy aki így ír, az nem érintkezik épp a vallásos emberiség lelkével, mely ha Isten-féltő s alázatos is, de azért épp ezekben a nehéz időkben ki nem kerülheti a rossz térfoglaló hatalmának s a gondviselésnek ütközéseit. Ezekből problémák lesznek benne is, melyekkel szemben állást kell foglalnia.* Megengedem, hogy szorongó szívünk segélykérésen kezdi – hisz ez természetes – de éppoly igaz, hogy annál meg nem áll; nem áll meg pedig azért, mert egyáltalában lehetetlen ott megállania. Az a problémák nélküli vallásosság, mely abban a tudatban nyugszik meg, hogy „kértem, imádkoztam, tehát bízom s biztosra veszem, hogy magamat s családomat baj nem éri”, nagyhamar csődöt mond a százezreket pusztító harcokban. *Ezekben csak az az általános s fölényes vallásosság állja meg a helyét, mely kér is, imádkozik is, bíz is – ez az alsó fok –, de azután a „Fölség” akarátának hódolni is tud, kész szenvedni és tűrni s tud veszteségei is elviselni, s mégsem kételkedik, mert tudja, hogy a „drága gyöngyért” mindent oda kell adnia, s hogy a világfölényes lelket bajból s sárból, lövészárkokból, kínból s könnyből s megaludt vértócsából győzelmesen kell kiemelnie.* Az evangélium ezt nemcsak tanítja, de Krisztus életében konkrét valóságban s érzelmes, meleg kiadásban élénk tárja, s a nép a maga nemes, áldozatos magatartásában nem pantheista, theista, vagy stoikus teóriákon, hanem ezen az áldott, meleg példán igazodik el. De van a háborús vallásosságnak még egy harmadik foka is, amelyen az embert nem elégíti ki az, hogy ő szenved és tűr mindent, amit Isten rábocsát s ezáltal tisztulva emelkedik föl hozzá, hanem ahol ennél is többet remél s többet akar. Azt hiszi s reméli ugyanis, hogy mindezzel a kinnal és szenvedéssel nemcsak magának, hanem másnak üdvét is munkálja. Ez természetesen sokkal igazabb s mélyebb felfogás s megfelel az emberiségről mint közösségről, annak haladásáról s boldogulásáról táplált hitünknek is, melynél fogva úgy tartjuk, hogy az Isten az embert nem üdvözítendő egyesnek, hanem a maga s mások javán s üdvösségén egyaránt közreműködő testvérnek teremtette. Minden javunk közös, de közös, vagyis közjó minden fölényesen kiállott kínunk s szenvedésünk is. Mi nemcsak magunkért s magunk javára, nemcsak a magunk saját lelki érvényesülésünkért s üdvünkért szenvedünk, hanem átjár minket az a vágy is, hogy bár használhatnánk vele a világnak is, bár jobba tennők ezáltal a világot is! Nem kétlem, hogy a kínlódó emberek lelkének fenekén s a nagy harcok pszichéjének öntudatlan mélyében valahogy ez a gondolat, ez a vágy is motoszkál, hogy a szenvedés egy jobb világért van. Hiszen többé-kevésbé mindnyájan hisszük, hogy a világfejlődés a jobb s igazabb s igazságosabb világalakulást sürgeti s azt szolgálja, s tudjuk, hogy ez a hit mint vallásosság a legércesebb s legértékesebb kifejezést éppen az evangéliumban kapta, mely *a szeretet legmagasabb fokát a szociális szeretetben, a szolgálni tudó s magát másokért odaadó szeretetben látja.* E részben a szeretetnek még sok dolga lesz – de mennyi! Még sokat kell tennie, szenvednie s áldoznia. Az erőszak most is még elv a világban, s a militarizmus még most is nemcsak porosz-junker sajátság, hanem ugyancsak közös emberi vonás; a társadalom még nem mintaintézmény, hanem ellenkezőleg etikailag és szociológiailag borzasztó összeviasságban gyötrődik. Azonban azt az etikát s azt a társadalmi elhelyezkedést, mely az emberiséghez méltó volna, nem lehet parancsszóra a világba állítani, hanem azon dolgozni s azért szenvedni kell s hinni kell abban, hogy ezt a jót leginkább az igazságért, a hitért s szeretetért elvállalt szenvedéssel

siettetjük s így segítjük térfoglalását. E felfogás által kapcsolatot teremtünk a mi szegény s szerény sorsunk s a nagy világ sorsa közt s rendkívül édes vigaszt találunk abban a bizalomban, hogy szenvedésünkkel másokon is segítünk. Nemcsak magunkért, hanem a jobb világért, – nem csak üdvösségünkért, hanem sok szárítandó könnyért szenvedünk, – nemcsak a saját boldogságunkért, hanem azért is, hogy egy jobb világ alakuljon ki az önzés s kegyetlenség káoszából, melyben gyérből lesz az esztelen kín s ritkább a kétségbeesés!

Az a hit, hogy másért szenvedünk, s hogy szenvedésünk megváltó, világot váltó s javító szenvedés lehet, a vallásos lelkiületnek egyik legmélyebb s legizzóbb megnyilatkozása, melynek kifejezést adott már maga Szent Pál, mikor azt írta: „Örülök tiértetek való szenvedésben és betöltöm az én testemben a Krisztus szenvedésének mintegy elmaradott részét az ő testéért, mely az Anyaszentegyháza (Kol 1,24). Ez az a szociális, igazán felebaráti vallásosság, melynek félreismerhetetlen igénye, hogy a sok szenvedésből áldás háruljon a világra. A rengeteg nagy veszteségektől megrendített s a legmélyebb gyászba borult lelkek könnyebben nyerik vissza egyensúlyukat, ha nemcsak magukra, hanem a világra, népükre s hazájukra gondolnak, még pedig nemcsak úgy, hogy győzzön ez vagy az a nép, hanem hogy jobbá váljék a nép s az egész emberiség. Ha ugyanis csak a maguk veszteségét s kínját rögzítik, feltör lelkükből a lázadó fájdalom, mely kérde: „Megéri-e ez a mi nyomorúságos életünk, de még ez a nyomorúságos, alávaló világ is, mely tele van igazságtalansággal s egy élet-halál harcot vívó emberiség gyötrelmeivel, megéri-e az mindezt a vért és kínt? Érdemes-e ezért annyit áldozni s annyit gyötrődni?” S ez a kínzó fájdalom azután megenyhül, ha hinni bírjuk, hogy nem hiába folyik a sok vér s nem hiába szenvednek áldozataink, miután nem a jelenvaló nyomorult állapotokért, hanem a jobb világért, a különb, az igazságosabb s boldogabb emberiségért szenvednek; azért a történelemben is jövendő s már itt a földön is kiküzdendő világért és társadalomért folyik könny és vér, mely a küzdelmes fejlődés útján, a több szeretet hevében s alkotó erejében lép majd a régi, tarthatatlan világ helyébe. Így gondolkozott s érzett az az asszony, aki fiát elvesztette s mód nélküli gyászában azzal a kérdéssel fordul lelkiatyjához: „Gondolja-e, plébános úr, hogy a háború után jobb világ lesz? Ha ez lenne, akkor megvigasztalódnám, hogy nem hiába esett el a fiam”. Hasonlóképpen nyilatkozott egy másik asszony: „Egyike legremesebb gondolataimnak, hogy minden hiábavaló, s hogy a háború után éppoly léha s hitvány lesz a világ” (Neue Wege 1915. 365. 1).

Tehát azt akarjuk hinni, hogy nem így lesz, s hogy másképp lesz, s hogy ezt a más s jobb világot szenvedéseinkkel s áldozatainkkal érdemeltük ki.

Ez a vallásos megrendülés hozza meg nekünk – ha egyáltalában valami hozhatja – a háború után való erkölcsi föléledést. Föléledést mondok s azzal beérem; minden egyebet, mit sokan hirdetnek, milyen pl. az „újjászületés”, „új emberiség”, túlzásnak nézek. De föléledést várok és remélek, nem ugyan a háborútól, mely pokol, hanem a háborúban megrendült lelkek jobb érzéseitől, melyekben megnyilatkozik az Isten országának vágya. Ha ugyanis javulást, új erkölcsi kiindulást, különb etikai felfogást, több szociális méltányosságot s igazságot várunk, azt csak attól a közvetlen megtapasztalástól remélhetjük, mely a tömegsírok előtt végtelen szenvedések hevében s keserűségében öntudatunkra hozza, hogy íme mennyien szenvedtek értünk, mit adjunk hát nekik, s mi lesz tőlünk haláluk s vergődésük díja? Át fog járni minket a szégyen érzete, hogy rettenetesek lehetnek állapotaink s ijesztően alacsony fokon állhat az ember, ha ily pokoli erőszakban gázoltak egymáson végig az úgynevezett „keresztény” népek s „kultúr-nemzetek”. De ha ez meg is esett ismét rajtunk, leszünk-e ezentúl is oly önzők, oly lelketlenek s szeretetlenek? Uralkodik-e majd ezentúl is fölöttünk alacsony érdek, s nem égeti-e ki belőlünk a nemtelen, gögös, vérengző érzéseket az a tűz, mely mint áldozat s lelkesülés borult a világra? Azért gyulladt-e ki, hogy ismét kialudjék, s nem-e inkább azért, hogy lángba borítson világot, lángba, melynek zsákmányul essenek a romlott világ penészfészkei, a népelnyomás kaszt-rácsai, a hipokritaság álarcai s az elfajult művészet s irodalom szennyes papír-világa?!

Sokat írtak s beszéltek eddig is s fognak ezentúl is a háború erkölcsi kihatásairól. Távol legyen tőlünk, hogy azt akarnók ezzel mondani, mintha a háború erkölcsös volna. A háború csak annyira erkölcsös, amennyire az erőszak, a rákfene, a dögvész, a betegség is az; de támadhatnak a háború keretében nagy erkölcsi reakciók; a nagy szenvedések nyomása alatt ébredhetnek nagy etikai energiák, s részünk lehet tisztább meglátásokban, nemesebb megérzésekben, lelkesebb s radikálisabb kiindulásokban. Lehetünk a háborúban jobbakká, hívőkké, Isten-félőkké, ha a sok szenvedéstől magunkba térünk. A háborúnak ez volna a legnagyobb erkölcsi kihatása, ha azt mindenestül, gyökerestül, szellemestül s intézményestül amúgy alaposan megutálnók s úgy rendeznők be a világot, hogy háború többé egyáltalában ki ne törhetne. Ezt csak nemes, tisztalelkű emberiség veheti programba s akarhatja komolyan. S erre a nemességre s tisztalelkűségre pedig csak mély, mélységes magábatérés által juthatunk. Hiába, a világ sarka az ember, s az ember sarka az erkölcs; azon fordul minden, lelkivilág s társadalmi elrendezkedés egyaránt. Ezek lassan, de folytonosan alakulnak ki s nemesbülnek bennünk s körülöttünk. Ez a mostani háború sem zárja le az erkölcsi s társadalmi fejlődést; erre álmunkban sem gondoltunk, hiszen ezáltal ellentétbe jutnánk épp a fejlődésről való hitünkkel; de azt hisszük és reméljük, hogy mélyebb megrendülésekre s őszintébb erkölcsi magábatérésre segít majd sokakat. Ezek a háborúra majd erkölcsi felháborodással, a háború alávalóságaira a lelki sivárság elleni lázadással, állatias ember-pusztításaira a magába tért nemzedék szégyenével felelnek s azt a jobb embert nevelik ki magukban, aki az emberben testvért tisztel s a „siralom völgyét” is Isten gondolatai szerint alakítja.

Íme így esik egybe az összességet áldozataiban átkaroló s fölemelni akaró vallásosság az erkölcsi javulásnak s a világ igazi haladásának föltételével: *a katarzisszal a megrendüléssel, a lelki tisztulással*. Amily mértékben sajátítjuk el a vallásosságnak ezt a szellemét s amily megértéssel s készséggel emelkedünk föl a keresztény vallásos érzés e harmadik fokára, abban a mértékben foglal majd tért bennünk az erkölcsi megújulás is, mely az Isten kegyelmeiből sugallt imádságnak nyomában jár. A szentírás is az embert a vallásos érzéseknek e magaslatára, mondhatnám, három fokon át, mégpedig egymásután, fokról-fokra segíti, s ezáltal tökéletesebb érzületre neveli őt. Kezdi az alsó fokon, hogy úgy mondjam, a természet indulatainak megfelelő természetfölöttiségen, mikor bizalomra int s a gyöngét az Erőshöz küldi s a gyermek lelkületét ajánlja neki, mondván: „Ti pedig úgy fogtok imádkozni: Mi Atyánk, ki vagy a mennyben ... szabadíts meg a gonosztól. Amen” (Máté 6,9). Így kell nektek imádkoznotok; ez lelketeknek legtermészetesebb kitörése s felszökése, mert hiszen szükségtek van segélyre, szükségtek van oltalmazóra; ha pedig szükségtek van rá, akkor hát kérjétek. Az, hogy megkapjátok-e, vagy nem, más lapra tartozik. Ebben van a felelet arra a nehézségre is, hogy minek kérni, ha úgyis lehetetlen, hogy mindenki meghallgatást nyerjen. Az igaz; de annak eldöntése, hogy ki hallgattatik meg, ki nem, nem miránk tartozik; miránk az tartozik, hogy korlátoltságunkban, függőségünkben s gyöngeségünkben a Felsőgeshez fölsikoltunk. A segélykérés oly természetes a gyöngének, mint a lélekezés az élőnek, s a megnyugvás a Magasságbeli oltalmában oly igénye a léleknek, mint a pihenés s az álom az elgyötört embernek. Lélekezés s álom nélkül elpusztulunk; éppen úgy bizalom s megnyugvás nélkül a nihilizmus fagya s a székszis örök éje környékez s öl meg minket. Tehát világos, hogy a lelkünk így piheg s a szívünk így lüktet, hogy „Mi Atyánk ... szabadíts meg a gonosztól”.

De az evangélium nem zárja le indulatainkat a segélykéréssel s hitünknek nem ad csak ily kiáltásban kifejezést, hogy „segíts”; hanem rámutat arra, hogy az „Atya” fogalma nemcsak az „édesatya”, hanem a nagy „családatya”, a „világatya” képe, kinek hatalma alatt jók és rosszak, jóbarátok és ellenségek, Jánosok és Judások, szentek és farizeusok, imádkozók és káromkodók, hívek és bálványozók állnak, s ez mind sűrög-forog a „családatya” nagy házában, mind szeret és gyűlöl, dolgozik és harcol. Mi lesz hát velünk, kik így imádkozunk, hogy „Mi Atyánk ... szabadíts meg a gonosztól?” Erre a feleletet megint Krisztus adja, ki az „Atya” vonásai közül nem az „édességet”, hanem a Fölséget emelte ki, mikor az Olajfák-hegyén szintén azon kezdte,

hogy „Atyám”, de hozzátette: „mindazáltal ne az én akaratom, hanem a tied legyen” (Luk. 22,44), vagyis bármit kérjek én, mégis csak az legyen, amit te akarsz, íme, ez az evangéliumi, imádságos kegyelmek második foka. A harmadik foknak bemutatása pedig a kereszt maga, mikor valaki a nagy szent akaratot saját letörésében megtapasztalja és teljesíti, de aztán a kint s szenvedést megszentelő s megváltó kín gyanánt szenved. Az ilyen a legfőbb fokon áll, mert kín és szenvedés dacára hisz az érvényesülő jóakarásban, s magát azt a neki érthetetlen kint és szenvedést mint eszközt nézi, mely által a győzelmes jóakarát egy jobb világot, áldást s üdvöt teremt. Ez a hit legyőzi a rosszat s a rossz által is a jót szolgálja. Aki így érez s így imádkozik, az a legnemesebb s legértékesebb lelkiséget váltja ki magában, az kiemeli a földi s emberi öntudat s öntudatlanság mélyéből a legnagyobb kincset, mely által a világ gazdagabb s jobb lesz. Ha pedig ez a lelkület elhatalmasodik sokakban, s ha testet ölt életben s intézményekben, akkor kialakul a földön oly társadalmi s politikai s gazdasági rend, melyben kevesebb a rossz, a kín, a gyász ... a háború! Ilyen a vallásos s imádságos léleknek magatartása a háborúval szemben; róla igaz, hogy megoldja a problémát s legyőzi világot!

Mit mond a hős s mit a szent? (1916)³³

Bár harcban állunk, s számtalan gond s keserű érzés tölti el lelkünket, azért Szent István napján mégis ünnepet akarunk ülni, oly napot, melyen fölfrissül s kiemelkedik a lelkünk tisztább, fényjárta régiókba. Vannak ily magaslatok, s mi tudunk róluk. Tudjuk, hogy a sötétség fölött napsugár jár, ahogy a bőszen tengerhullámok mélyében háborítatlan csend és béke uralkodik. Tudjuk, hogy bármily feketeségek boruljanak is ránk, azért az ég csillagait azok ki nem oltják, s hogy bármily fölfordulás zúzza-törje földünk sárgolyóbisát, azért attól a szférák éneke el nem csitul. E kicsiny liliput-világnak zenebonája a végtelenséghez képest csak olyan, mint a vihar a dézsában, melyet a fürdőbaba támaszt.

Hogy vihar van az emberiség dézsájában, annak az az oka, hogy a nemzetek s államok hatalomra épültek, s hogy egyensúlyukat nem jog s igazság, még kevésbé szeretet és testvériség, hanem marok és ököl regulázza. Míg a nemzeti öntudat hatalomban akar érvényesülni, – míg határokat kanyarít maga körül s azokba érdekeket állít bele s az érdekeket tornyokká s bástyákká stilizálja s nyomatékukat kifent kardokkal s ágyúörgéssel hozza a szomszédnak öntudatára, addig természetesen harc és háború is lesz, s a kultúrában az agyonverést tisztességes foglalkozásnak nézik. Az emberiségnek ezt a „kultúrfokát” le kell győznünk; csak az a baj, hogy módját ennek mindaddig nem tudjuk.

E véres, harcos „kultúrában” áll a történelmi kereszténység is; abban állnak hősei s szentjei; sőt vannak véreskardú szentjei is, kiknél mindig különböztetnünk kell történelem és szellem, idő és örökkévalóság közt. István király is ilyen harcos és szent; a magát karddal védő jogállam alapítója és feje, – ugyanakkor azonban a krisztusi életnek, s ezáltal az örök eszményiségnek képviselője, amely eszményiség a fejlődésnek s haladásnak lendítő kereke s a jobb, emberhez méltóbb állapotok sürgetője.

Szent István is államot alapított s azt körülhatárolta; az államot más államok környékezték, más kincsekkel s értékekkel, más nemzeti öntudattal; az öntudat érvényesülni akart, s ami szinte kikerülhetlen, hatalmát kiterjeszteni s ezáltal másokat elnyomni igyekezett. Volt is ütközésünk elég, régen a német s a görög, majd a török imperializmussal; azután több századon át az alkotmányt elnyomni akaró osztrák törekvésekkel... egész a mai napig! Rengeteg sok vér folyt e címeken, s kegyetlenség és szenvedés jelezte az elgyötört emberiségnek e szomorú útjait.

Van-e kiút ez alacsonyagságból? Van-e hatalom, mely a népeket a harcos, véres történelem korszakaiból kiségetse az igaz, nemes emberiség s testvériség polcára? Aki Istenben s a győzelmes jóban hisz, annak ez emelő s a kultúrát mai barbárságából kiszabadító, eszményi hatalomban is kell hinnie, amely hatalom nem mint „Deus ex machina” jelentkezik, hanem mint immanens erő, mint szellem és lélek érvényesül a fejlődés révén. Ez az erő bennünk van. Bennünk, a lelkünkben jelentkezik félreismerhetlenül az igény, hogy az eszményiség, a béke s a tökéletesebb s szebb élet szférái bontakozzanak ki az emberiség történelmi, erőszakos káoszából, melyet most is még a háború fúriája kavart föl. Érezzük, mint kipusztíthatlan kényszert, hogy az élet s a lélek nem állhat a pénz, nyereségvágy, a kapitalizmus s imperializmus hamis isteneinek zsarnoksága alatt, mely embert ember ellen, népet nép ellen lázít, véres, milliók életébe kerülő harcra. Érezzük, hogy nemzeteknek hatalmi jogállamokban való szervezkedése, mely ütközéseket s harcokat von maga után, egy átmeneti s legyőzendő állapot, mely helyet enged majd más, felsőbb alakulásoknak! Érezzük, hogy az a nemzeti öntudat, melynek utolsó „rációja” a kard, s mely legnagyobbakkor akkor érzi magát, amikor kardjára üthet s azzal csörömpöli világgá szuverén hatalmát, nagyon is nem-kész emberi

³³ *Mit mond a hős s mit a szent?* megjelent az „Élet” 1916-i évfolyamában 170. kk. II.

lelkület, s meg vagyunk győződve, hogy az igazi embernek, a jobb embernek a testvér-emberiség magaslatára kell emelkednie, hogy megtalálja a maga helyét.

Ez a jobb jövődőségnek, ez az eszményibb emberiségnek programja, s erre mutat Szent István király, mikor kardját pengéjén fogja meg s markolatában a keresztet tartja felénk. Ez a kereszt azt mondja: ne üssétek egymást agyba-fejbe s ne keressetek hősiességet abban, ami másnak fájdalmat okoz, hanem abban, ami örömet szerez saját magatok fájdalmas áldozatai árán is. István király hitre tanított, mely muszkát, franciát, angolt győz le, hanem legyőzi a gyűlölködő, önző világot. István király a lélek értékelésére, tiszta erkölcsre s lelkiismeretességre nevelte népét s a szellemi nagyság e világosságával irányított el a haladás útjára. Tekintetén, melyből a szellem fölénye sugárzik az anyag fölött, s példáján, mely a lelki egyensúlyt az erős s nemes akarat fegyelmezésébe fektette, igazodunk el az igazi emberség csillagai felé. Ő a koronát is, mely pedig jogot s alkotmányt s végelemzésben hatalmat jelent, felsőbb, szellemi erőkkkel telítette, s az államot s a népet Istenbe akasztotta bele.

Ez az ő programja; de ez a program még nincs megvalósítva. Ahhoz is fejlődés és idő kell. Annak is múltja s jövője van; *a múltat jelképezi a harcos; a jövőt képviseli a szent*. A múltban ránevelt minket harcra s háborúra is, de a jövőben a krisztusi szellemnek több s sikerültebb megvalósítását sürgeti; sürget arra, hogy kiemelkedjünk a Mammon s a Moloch szolgaságából s testvériségben alapítsuk meg a nemzetek harmóniáját s abban az Isten országát.

Ez nem azt jelenti, hogy nemzetek s államok ne legyenek. A nemzetek bizonyára Isten gondolatai, de épp azért a fejlődés a képletük. Hiszen Isten gondolatai a vadkörte s a vackor is, de valamint a vadkörteben már ott lappang a kálmánkörte zamata s a vackorban a ranet-alma illata, s ezeket ki kell fejleszteni: úgy a nemzetek is képesek a nemesbülés, az igazság és szeretet érzéseire, de ki kell őket emelni az erdei vadság, az erőszak és harc képletéből.

Más konstrukciót kell nekik adnunk! A nemzeteknek s államoknak a hatalom s versengés mostani irányzatával föl kell hagyniok, s ami a feszültséget s annak vérengző kisülését okozza, azt mint antikulturális tényezőt, mint a régi „kannibál-kultúra” maradványát meg kell szüntetniök. Ha ezt a feszültséget a kapitalizmus hordozza, akkor annak kell a nyakát szegnünk; – ha ezt a mai termelési módnak kell tulajdonítani, akkor ezt a termelést kell megszüntetnünk; – ha a harcot s háborút az imperializmus vagy militarizmus vagy a túltengő s másokat elnyomó sovinizmus szítja, akkor ebből a nevetlenségéből kell kiemelkednünk: de bármint legyen, annyi bizonyos, hogy szükségünk van a krisztusi testvériségnek s eszményiségnek s a bennünk rejlő jobb emberiségnek nemcsak szóval való megvallására, hanem annak az életben s a népek egymáshoz viszonyában való megvalósulására! E szentségnek, testvériségnek, szeretetnek s lelkiségnek hódolt Szent István már 900 év előtt, s ha harcolt is, ezt kényszerből s kötelességből tette, mint ahogy mi is tesszük, de ugyanakkor egész lényével sürget, hogy e fokon meg ne álljunk, hanem emelkedjünk föl, – legyünk lelkiebbek s ezáltal emberségesebbek is!

Különös dolog; minden ember, bármily ideális és szent legyen, nem magára mutat, hanem fölfelé int, – föl a fölötte álló s ragyogó eszményiségbe. A hősöket s a szenteket is nem önmagukért, hanem a bennük megnyilatkozó fölségért tiszteljük, azért a végtelenségért, mely fölöttük is, fölöttünk is ívelődik, mely alatt állnak ők is, mi is; de ők mint hegycsúcsok, mi meg mint vakondtúrások. E hegycsúcsok alatt állva ébredünk aztán tudatára lelkünk nagyságának s mélységeinek. A szentek tehát belekapcsolnak minket az eszményibe, s valahogy utat vágnak s taposnak nekünk a felsőbb régiókba, hová magunktól el nem találánk. Fölrázzák folyton lelkiismeretünket, mintha mondanák: testvérek, ne engedjétek magatokat eltéríteni s ne üljetek fel a saját retyemutyás ideológiátoknak, – ne öltözködjétek folyton régi, elmaradt korok viseletébe, hiszen nem színészkedni, hanem élni s teremteni akartok!

Erre rászorulunk mindnyájan. Legyünk arról meggyőződve, hogy mindegyik közülünk többé-kevésbé ideológiai s pszichológiai ócskász, kinek felszabadulásra van szüksége, felszabadulásra a történelmi, társadalmi korlátoltságából az Isten gondolatainak, Krisztus emberségességének szabad megtapasztalására. A mai erőszakos s vihardúlta világban is a

haladás s fejlődés e felsőbb vonzalmi moccanak meg bennem, s meg vagyok győződve, hogy manapság az egész világnak mélységes érzete s igénye a tisztulás s nemesbülés. Oldalunkba vágja a háború fűriája a maga hegyes sarkantyúit; a szenvedély s gyűlölet végigsuhint rajtunk észbontó kegyetlenségének s pusztításának lángostorával: ha valamikor, hát most kell a nagy lépést megtennünk, a barbárságból ki a béke kultúrvilágába, s Szent Istvánban is azt a nemzeti hőst látnunk, ki a lelki nemesség s a szentség internacionális képviselője.

Megálljuk a harcot híven, – meghozzuk áldozatainkat zúgolódás nélkül; de a szentben megértjük lelkünk igényét s vágyát a világot egységbe, – s ami abban legszebb – igazi Istengyermekségbe egybekapcsoló lelki kultúra után!

Érzésvilágunk nyereség- és veszteségmérlege a világháborúban (1918)³⁴

Rendkívül nehéz, szinte lehetetlen volna a népléleknek a háborúban szenvedett összes elváltozásait megállapítani. Képtelen feladatot tűznénk magunk elé, ha számon kérnők mindazt a jót, rosszat, mi a milliók öntudatában jelentkezett, s ha bármily tüzetes kutatás után is föl akarnók állítani a háborús nemzedék erkölcsi nyereség- és veszteségmérlegét. Ezt csak az Isten tudja, ki a szíveket s veséket vizsgálja; nagyjában pedig föl fogja ezt tüntetni a háború utáni világfejlődés, melynek folyama szintén fejeink fölött megy el. Ez azonban nem zárja ki, hogy az egyes előnyökre s hátrányokra ne eszmélhessünk rá mi is, kik még a nagy vérzivatarban állunk, s hogy ne vonhassunk le bizonyos általános következtetéseket s ne állapítsuk meg ezekre támaszkodó teendőinket. A történelem majd kijavít minket, s annál érdekesebb lesz megtudni, hogy miben tévedtünk, mit nem vettünk eléggé tekintetbe vagy mitől ijedtünk meg s féltünk fölöslegesen. Ez alkalommal én csak a lelki világot, szorosabban véve az érzések világát akarom vizsgálatom tárgyává tenni s nem térek ki sem a tudományra, sem a politikára; meg akarom figyelni azokat az elváltozásokat, melyeket a néplélek a világháborúban a vallás és erkölcs terén s a társadalmi érzés világában szenvedett.

A nagy veszedelmek s a nagy harcok impozáns erőfeszítése természetesen fölébresztik a lélek reakcióját s arra készítetik, hogy nyissa meg összes erőforrásait s merítsen belőlük erőt, annyit, amennyit csak tud. Az erőforrások közt a legmélyebb s a legközvetlenebb az Istennel való kapcsolat érzése, a vallásosság. Azért láttuk a világháború elején mindenütt a vallásosság ébredését és föllendülését. Az emberek Istenhez folyamodnak, reá helyezik reményüket, neki ajánlják hadbavonuló kedveseiket, tőle várják a győzelmet, ki az igazság, a jog s az ártatlanság legfőbb őre s szabadító a gonosztól. Ez az érzés, mely a nagy világrengésben életet, vagyont, hazát félt, a gyengének érzete; ilyenek vagyunk mindnyájan, akár királyok, akár közbakák legyünk, s a gyengeség ez érzetében az erőshöz, a Mindenhatóhoz folyamodunk s segílyt kérünk. A gyengeség, az aggság sugalmazza a segílykérés e vallásosságát, melynek ritmusát, jajait s sikolyait az Isten ostorai pattogatják. Legnagyobb emelkedést a segílykérés vallásossága a háború kezdetén mutat. Akkor folyamodnak a szorongatott keblek a legösztönszerűbben az igazságos ügynek Istenéhez, a hatalom és erő hordozójához, a seregek Urához! Mindenki bízik ügye igazságában s nem hiheti, hogy Isten őt elhagyhassa. Sok természetesség van e vallásos felbuzdulásban; miért is e tünettől mindenütt találkozunk, akár keresztényekről, akár pogányokról legyen szó. A mélyebb vallásosságot azonban ez a lelkület nem mutatja, – azt a vallásosságot értem, mely az Istenhez való térésben, a hozzá való föltétlen ragaszkodásban s akaratának az élet egész vonalán való teljesítésében áll. Ez a belső elváltozás, ez a lelki forradalom s megállapodás adná az igazi vallásosságot, melyhez nem elég az élet s a magatartás szabályszerűsége, hogyha az nincs egybekötve erkölcsi emelkedettséggel s elváltozással.

Ez azonban nem esik statisztika alá.

Nagyon hangos és ösztönös s épp azért fölületes azoknak eljárása is, kik a vallásosságot a hazafisággal keverik össze. Tudjuk, hogy minden nagy érzés kitüzesedésében van valamiféle vallásos emelkedettség; de a haza nem Isten s a hazaszeretet nem vallás, s azért a hazaszeretet kultuszát sohasem azonosíthatjuk a vallással. Ez inkább két fogalomnak s érzésnek összezavarása volna s nem vezetne sem az Isten, sem a haza eszményi szolgálatára.

³⁴ *Érzésvilágunk nyereség- és veszteségmérlege a világháborúban* megjelent a „Katholikus Szemle” 1918-i évfolyamában 97. kk. II.

Ha a mélyebb vallásosság térfoglalására térek, nem szenved kétséget, hogy az millió és millió lélekben jelentkezett. Azok a harcosok, kik folyton életveszedelemben forogtak, megérezték az Istent s az örökkévalóságot. A csendben és magányban éppúgy, mint a védelem s támadás veszedelmeiben igen sokan közelebb jutottak Ahhoz, ki az élet értelme, s hitben és odaadásban kapcsolódtak a Felséggel. Minderről nincs s nem is lehet statisztika, de a vallásos lelkület e mélységeibe sok bepillantást engednek a harctérről jövő levelek, a nyilatkozatok s vallomások. Sok-sok lélek került a nagy szenvedések s áldozatok idejében az Isten s az örökkévalóság közvetlen benyomásai alá, s kinyilatkoztatásszerűen lépett eléjük a fölismerés, hogy az ember célja nem a győzelem, még kevésbé a halál, s hogy az élet arra való, hogy az ember önmagát s a lelke mélyén pihenő örök igényeket megértse s kielégítésüket előkészítse. Szennedéseikbe is a hit világított bele, az a hit, hogy a szenvedés is jóra vezet, s hogy Istennek ezzel is terve van, amely tervek alázatos s kitartó kiépítése az ember legnagyobb dicsősége. Úgy hitték, hogy áldozataik által javul s istenül a világ. Ez a vallásosság már nem a magát keresi, hanem azt, ami Istené; magát eszköznék s szolgájának nézi, s nem sorsot emleget, hanem örök végzést, melyet a boldogító s üdvözítő Isten hozott.

A háború esélyei is különféleképpen befolyásolták a vallásosság szellemét. A győzelmek lendületes sora ezekben fölszította a hit s a bizalom érzéseit, s jóllehet még most sem vagyunk a nagy birkózásnak végén, azért a harcok csodálatos fejlődése s eredménye bennünk is érlelteti azt az érzést, melynek Hindenburg fővezér ad kifejezést, midőn mondja: „Wer diesen Weltkrieg mit ganzer Seele erlebt hat, der muss sich bekehren”. Mindenesetre nagy kijelentés leghivatottabb helyről, mert ki az, aki inkább átélhette volna, még pedig teljes lélekkel, a világháborút, mint éppen a harcok nagy s szerencsés intézője, Hindenburg?!

Sajátos utakon jártunk s hihetetlen eredményeket értünk el. Még álmainkban sem környezett meg az a gondolat, hogy győzelmeink nyomában trónok pusztulnak, alkotmányok változnak el; sohasem hittük volna, hogy így sikerül majd egy félvilágot letartani s letörni. Vajon nem Isten ujja-e ez? Ezt sokan megérezték.

Mindez azonban az éremnek csak egyik oldala, vagyis a vallásos lelkület emelkedésének bemutatása; tekintsük meg már most a másikat is. Itt is a fény mellett sok az árny; sőt minél ragyogóbb a fény, annál sötétebb az ellentétek árnyéka.

Igaz, hogy a háború fölszítja a vallásosságot, de ha a háború sokáig tart, akkor a sok szenvedés és veszteség a hitnek s vallásosságnak többet árt, mint használ. Ugyanaz a törvényszerűség, mely a vallásos ösztönt s hajlamot a háború elején izgatta s keltegette, veszélyezteti is azt. Az a lelkület ugyanis, mely a veszélyben a segítő Istenhez fohászodik, elborul, sőt talán el is pártol, ha a remélt segítség következetesen kimarad. Minden energia véges; véges a hitnek, a bizalomnak s a türelemnek energiája is. A hosszú szenvedésekben a lelkek tompák s fásultak lesznek s fáradtan tekintenek föl az eszményekhez. Sokat tudnak az ilyenek mondani az élet kiszámíthatlan s nehéz megpróbáltatásairól s a megadásnak bizonyos fatalizmusával néznek a jövőbe. „El kell viselni, amit a sors hoz” – ezt halljuk minden változatban, így a megadás szelíd nyomán nemcsak az igazi tudomány, hanem sok apátia is jár. Ezen nem is csodálkozom, hiszen tudjuk, hogy az emberek átlag nincsenek hősiességre s vértanúságra beállítva. Kevés embernek van hivatása, hogy vértanú legyen; kevésnek van az a pálmatermészete, melyről a latin mondja: „palma sub onere crescit”, súlykokkal megterhelve nő s fejlődik szépen a pálma. Osztom a jeles Faber Vilmos nézetét, hogy kevés ember lesz tökéletesebb és szentebb a nagy szenvedésektől, ha azok sokáig tartanak, így látom azt a modern nemzedék lelkén is, hogy már túlsoká tart a rossz, a baj; az emberek belefáradnak.

Vannak azonban, kik nemcsak fáradtak, hanem a szó szoros értelmében lelki betegek a sok kínna s kegyetlenségnek; ezeknek a hitük s eszményiségük lett beteg. Idegenek lettek a világban s undorodnak a brutalitás, a komizság, az emberpusztítás és emberelhasználás tatárjárásától. Sok nemes lelket utálat és borzalom tölt el, és semmi közösséget sem vallanak a világ mai járásával. Azért aztán, amint lehet, fájdalomukkal s csalódásukkal elvonulnak s keresik

jobb magukat, az elborult napsugárt s a leromlott szépséget. Egyikük így ír: „Mikor ez a fürtelem rászakadt a világra s az ember lelke kilódult valahová az ürbe, oda, ahol semmi sincs, ahol sötétség, érthetlenség, a se föl, se le lakik: akkor nem vitt el magával semmi szépet. Lemaradt róla minden, amit életeken át magára szedett; úgy járt, mint az a katona-rokonom, aki mikor hirtelen indulni kellett, egy kofferbe dobált be mindent s eszébe se jutott, hogy mindaz, amit egy életen át szeretett, amit szépnek, szükségesnek, sőt nélkülözhetetlennek tartott – festő volt – a festékei, ecsetjei, palettái, mennyire nem kellene most. Ma – mindez nem kell; ma csak annak a dorongnak a tökéletesebb s kegyetlenebb formája kell, amellyel a troglodita-ös nekiment a másik trogloditának, aki közel talált jönni hozzá, meztelenül, üvöltve s a fogait vicsorítva. Minden egyéb semmi; a dorong fő, a nekimenés a fő, az agyoncsapás a fő, a fogvicsorítás és üvöltés pedig nagyon lényeges. Ha ezt mind meg lehetett csinálni, akkor ezután már a felemelkedésnek a reménysége is elveszett. Azelőtt azt gondoltam, hogy gyönyörűen haladóban vagyunk felfelé, s hogy nagyon szép korban születtem; boldogság volt azt úgy hinnem. Most látom, hogy az én életem az összeomlás kora, a leszámolás ideje. Sajnálom előbbi hitemet. Azelőtt még csodát vártam, hogy valaki megszabadít minket e rettenetes valótól; ma már nem várok csodát. Mi nem értünk még odáig, hogy valamiféle csoda essék meg velünk. S minek volnának a csodák ily szörnyű világban? Mit tegyen a csodával ily elvadult s eldurvult nemzedék?”

Ezt a pesszimizmust éppen az igazi s mély vallásosságnak kellene legyőznie; neki kellene meglátnia a sok rossz mellett a jót is, – a bűn mellett az erényt is. Minden pesszimizmust egy szál virággal is meg lehet cáfolni, s az egészséges lélek szemeiben mindenfelé megcsillan a szépségnek egy-egy szikrája, mely okvetlenül megéreztetni vele, hogy a világ nem a rosszé, hanem a diadalmas jóságé, s hogy éppen a lét magasabb fokán, tehát a lélekben kellene a szépségnek s jóságnak menedéket találnia akkor, amikor lent a brutális ösztönösség szférájában üldözést szenved. A szépség s jóság a csúnya világból a szép lélekbe menekül, de bizonyára megdermed s elborul, ha látja, hogy a lélek maga is eltorzult a reális világ kínjaitól.

Sok embernek a lelke lett beteg s idealizmusát veszítette el. Hitük a rosszat nem bírja legyőzni, s egy veszedelmes dualizmus szakítja szét egységüket. Itt csak az eszmélés, a mélyebb fölértés, mindenekelőtt pedig a pihenés segít. Nem kell velük sokat disputálnunk; hiszen nem logikán, nem dialektikán fordul meg náluk a probléma, hanem pszichoterápián. Mindenre van feleletük. Ha azt mondjuk nekik, hogy a „halált Isten nem teremtette” s nem ő volt az, aki kigyújtotta az isonzói s flandriai poklokat, hanem azt az ember tette; arra azt fogják mondani: igen, de ő az, aki ezt mind megengedte. Ha azt mondjuk nekik, hogy ne rögzítsék szemeikkel egyoldalúan a földet s annak szomorú történelmét, hanem emelkedjenek fel oda, hol nagyobb távlatok nyílnak, s hol a rossz is mint a jónak szolgáló eszköz mutatkozik be, – hogy tekintsenek fel azokhoz, kiket siratnak, hiszen azok talán már az égben vannak s örvendnek: mindezt ők nem tagadják, de azért fáj a lelkük, hogy az Isten világában oly nehéz az igazi jóság s becsületesség győzelme, s hogy az emberiség java is különbség nélkül hull le a brutalitás kaszája alatt. Ez fáj nekik; fáj nekik a brutalitás, – fáj, hogy felismerhetetlenségig torzul el az isteni világ.

Ennek a beteg eszménységnek gyógyulás kell. Azt nem háború, hanem a béke hozza. A vallásosság is magas, előkelő kultúra s a lélekbe fektetett nagy munka, melyhez elmélyedés, bensőség és sok kegyelem kell. Nem tagadom, hogy a háború a vallásosságot éleszti, de tagadom, hogy azt megteremti s megnemesíti. Az igazi vallásosság nem is lehet tömegmozgalom; az a maga valóságában az egyes ember bensőségének a terméke. Az egyes embernek kell a maga problémáit megoldania, harmóniáját a világ zürzavarával szemben megteremtenie s lelkét megnemesítenie. Neki kell fölemelkednie az Istennel való gyermeki kapcsolatig. Ez oly mélység és finomság, melyet a háború vadságától s durvaságától méltán félthetünk.

A vallásosságban jelentkező fények és árnyak tehát arra a következtetésre kényszerítenek, hogy bár *elismerem a háborúnak a vallásos érzést izgató benyomásait, a dolog természetét tekintve azt gondolom, hogy a háború a vallásosságnak többet árt, mint használ.*

Második kérdésem: *mi jót várhatunk a háborútól az erkölcsre nézve?*

Annyi tény, hogy a háború előtt önmagunkba-térést és komolyságot vártunk. Ez volt a többé-kevésbé öntudatos vágy és remény. Erre magam is tanú vagyok. A háború első évében, mikor mi, a szerencsés be nem avatottak, még semmit sem tudtunk a közelgő veszedelemtől, a Rajna partján voltam barátaimmal. Vasárnap volt. Kora reggeltől estig egyik kirándulóhajó a másik után siklott el a folyón. Mindenünnen ének, zene, kacaj, jókedv hangzott, s köztünk, a parton ülő moralisták közt e dévaj, szilaj, mulatós élet láttára – mely azonban csak szimptomája a modern életmódnak – az a nézet jutott kifejezésre, hogy a mai nemzedék oly könnyelmű és felületes, hogy annyira mulatós és élvezethajhászó, hogy erkölcsi öntudata s bensősége alig jöhet számba. A felületen él, rajzik és táncol, mint a tiszavirág, de nem tud a mélybe merülni, épp azért, mert meglepően könnyű és könnyelmű. Nos hát, mi kellene neki, hogy a lelke nyíljk, s hogy a bensőség beszakadt forrásai újra fakadjanak? Közmeleggyőződés az volt, hogy valami nagy megrendülésre, valami hatalmas ébresztésre volna szüksége, mely megrázza s fölébressze s öntudatára hozza, hogy minek él, hogy maga mit ér s mit kell célba vennie s szívvel-lélekkel munkálnia. S mi lehetne ez a megrázkódás, ez az ébresztés más, mint a háború?! A háború meg is jött; jött oly kiadásban, amilyenben még fel nem túrta a földet; de megjött-e a háborútól várt erkölcsi ébredés és nemesbülés is?

E kérdésnél először is különbséget kell tennem a tulajdonképpeni erkölcsi jóság közt, mely az egyént mint öntudatot jellemzi, s mely az ő elhatározásának s érzületének sajátos tette s ténye, és a szociális érzés közt, mely jöllehet szintén bennünk van, de inkább a társadalmi mozgalmakra s elváltozásokra vonatkozik. A szociális érzésről majd külön szólok; itt inkább az egyéni erkölcsiségre vonatkozom, melynél fogva fegyelmezettebbek s kötelességtudóbbak leszünk – akaratunkat Isten akaratához szabjuk – cselekvésünkben tisztább, nemesebb motívumok szerint igazodunk s a rossznak kerülésére s a jónak gyakorlására, embertársainkhoz való viszonyaink javítására s nemesbítésére, kötelességeink pontosabb teljesítésére, a keresztek s kellemetlenségek erényes elviselésére buzdulunk. Az erkölcsi élet szintáját ezeken kell mérni elsősorban, s így az lesz a kérdés, haladtunk-e e részben?

A válasz, melyben senki sem fog kételkedni, itt is bizonyosan az lesz, hogy a háború sok-sok nemes és lelkes érzést váltott ki belőlünk, s hogy véres napjai egyszersmind a szeretet, hűség s áldozatkészség ünnepnapjai voltak. Tapasztaltuk ezt lépten-nyomon; tapasztalták ezt mindenekelőtt a frontokon. Ott igazán csodálatos volt a jobbjelmű ember bemutatkozása. Az a kalapács, mely trónokat s országokat kalapált laposra, az millió emberéltre is ráütött kegyetlenül, de ütéseitől a szívek nem lettek kemények, hanem ellenkezőleg, ellágyultak s emberségesek lettek.

A küzdő emberek, bár nem a vértanúság szelleme s erénye állítja ki őket a veszedelemben, hanem a felsőbb parancs, tehát a kényszer, ott, a nagy bajok nyomása alatt, egymáshoz közelebb jutottak s egymáshoz forrtak; megtanulták egymást szeretni s egymáson segíteni. Levált róluk az önzés, a kényesség, az élvezetvágy, róluk, kik a közéletben kiváló erényességre hajlamot nem igen mutattak; sőt tán lépten-nyomon kifogás alá estek. Önmagukban állva, falvaikban s tanyáikon s a nagy veszedelmek keretén kívül tényleg nem fejlett volna ki bennük ez a készség s jóság; ott, a harcok mezőin, a lövőárkokban azonban kifejlett bennük mindez s más egyéb jó, amire az ember fejét csóválja s azt kérdezi: honnan ez az erkölcsi jóság s nemesség azokban az emberekben, kiken azelőtt semmi jót sem találtunk, sőt akiket lustaságukért, érzéketlenségükért s durvaságukért csak szidtunk?! Elfogadom, hogy a nagy veszedelmekben az az egymást szolgáló jóság sok tekintetben csak öntudatlan önzés, mondjuk, az önvédelem egy neme, melyet úgy is fejezhetünk ki, hogy egy mindnyájáért s mindnyájan

egyért, hiszen közösen lesznek csak erősek. Ez „önző” szolgálatban azonban egymást tisztelni s megbecsülni is megtanulták, s nemcsak egymást védeni, de egymásért meghalni is tudtak.

Mindezek bajtársak, vagyis bajban társak, s a közös erőfeszítés, az együtt szenvedés s a közös, édes kincsért való küzdelem kivetkőztette őket erkölcstelen önzésükből s szűkkeblűségükből. E részben a harcok határozottan nevelnek. Összetörik az egyéni nyárspolgárság kissugarú köreit, felrobbantják a számító életkényelem vackait s macskazúgait s rászorítják az embereket a nagy stíltra s beállítják őket a nyíltszemű, a nagyérezésű élet levegős távlataiba. Mindenki mellől ragad el a halál valakit; éppúgy vihette volna el őt; Isten közel járt mindenikhez. Ünnepestélyes elfogódottság szállja meg őket a nagy veszedelmek idején; érzik, hogy minden perc egy ajándék, s az így megérezett élethez szűkkeblűség s nemtelenség nem férközik. A körülmények fejlesztő hatását kell tehát a moralistának számba vennie, amikor kérdezi, honnan ez az erény, ez a fegyelem abban a nevelésen vagy elkényeztetettségben s tisztikarban? A körülmények előhívják azt, ami bennük mint eszme, mint eszmény, mint kötelesség pihen. Ez érzésektől mindnyájan valahogy előkelőkké lesznek, s lelki műveltséget ad a tanulatlanoknak is a közös nagy érzés és akarás. Nem is az iskola, a műveltség, vagy a hosszú éveken át folytatott önképzés avatja őket jókká és erényesekké, hanem a nagy percek benyomásai alatt fölébredt jobblelkűség s a döntő eljárás s magatartás megérezett fontossága. A legtöbb nem tud e nagyságról, azért nem is okoskodik fölötte; ők teszik s gyakorolják a nagyot az igazi nagyságot jellemző naiv önfeledéssel. Nem a szépségnek kell a tükör, hanem a magát cicomázónak, annak, aki szép lenni akar, amikor nem az, vagy legalább nem eléggé az. Így vagyunk az igazi lelkinagysággal is; okoskodás s öntetszelgés nélkül is nagy.

Aki így szeret s szenved gyakorlatilag, az kapcsolatban van az ideálokkal. Ez az idealizmus neki nem csemege, hanem kenyér, – nem díszmagyar, hanem munkásblúz. S mivel az ideáloknak nemcsak a föld felé, hanem az ég felé fordított oldaluk is van, azért az, aki bennük s értük él, lassanként kinő a világból az égbe, – a közönséges önző s lapos világból az erkölcsi nemes érzésnek levegős s napos magasságaiba. Ez lesz eleme, s abban rokonnak lát majd mindenkit, aki hasonlóan érez és tesz.

Éppen úgy lehetetlenség, hogy a háború tapasztalatai s tanulságai ki ne hassanak a front mögött élő nemzetnek erkölcsi érzéseire. Lehetetlen, hogy a sors csapásai alatt tompán álljunk, s hogy a nagy harci erkölcs hevétől föl ne melegedjünk. Hiszen közülünk valók s mieink voltak azok, kik most oly nemesen s bajtársilag tesznek és szeretnek, s mert közülünk valók, épp azért mi is osztjuk valamiképpen érzéseiket. Az elnémult harcterekről felénk is száll az áldozatkészség szelleme; a sok tüzes, forró sóhajtól köztünk is kigyullad az erős s nemes akarat tüze. Azok közül sokan elestek, de nekünk föl kell helyettük itthon állnunk s emelkednünk. A sok vitéz katona mögött sorakozott sok munkás polgár; amazok a küzdelemben, emezek a termelő s a segítő munkában fejtették ki erejüket. Nem voltunk közönyösek katonáink, rokkantjaink, özvegyeink s árváink iránt sem; tudtuk, hogy kettős teher a rokkantság, ha közönyös emberek közt kocog a mankó; tudtuk, hogy az árvák s özvegyek kínja s keserve kétszeres, ha érzéketlenséggel találkozik könnyes tekintetük.

Főleg a háború kezdetén megszállt mindnyájunkat a közösség, a szeretet érzete. Mindeniben atyafit, rokont láttunk s a nemzetet nagy családnak néztük. Máskor idegenek közt jártunk, míg ellenben a háború kezdetén a kivonuló katonák, a feleségtől s gyermekektől környezett népfölkelők közt úgy éreztük, hogy ezek testvéreink. Mikor pedig megjöttek az első sebesültszállítások, mintegy levett kalappal s mély meghatottsággal fogadtuk hőseinket, kit bénán, kit vakon, kit inaszakadtan, s úgy emeltük s segítettük őket, mint szentjeinket. Ki ne érezte volna ilyenkor, hogy a háború nagy, tiszta erkölcsi érzésekre tanít, s hogy ezeket nem fogalmak révén, hanem megtapasztalások által kelti fel bennünk. Ez az élet iskolájának nagyszerű módszere/,

Fog-e még rajtunk ez a módszer? Reagálunk-e még a háború nemesítő benyomásaira? E kérdésekre azt kell felelnünk, hogy rendkívül elváltoztunk s elfásultunk, szóval, hogy már megszoktuk. Már pedig „a consuetis non fit passio”, amihez [meg]szoktuk, az nem vált ki bennünk ingert, így van ez a fiziológiában, s bizony így van nagyrészt a morálisban is. Mi is megszoktuk a háborút, megszoktuk borzalmait, veszteségeit, megszoktuk sebesültszállítmányait s kórházait. Valahogy úgy van, hogy kifogytunk nemcsak az élelemből s ruhából, hanem a részvétből s kegyelemből is.

Különben ez volna még a legkisebb baj, amennyiben a háború nem szolgáltatna erkölcsi ébresztő ingereket. Csakhogy, mikor jó ingerekkel nem szolgál, ugyanakkor *szolgál sok-sok rossz ingerrel s befolyással*. Miljője úgyszólván a brutalitás, a durvaság és kegyetlenség, s ettől eldurvul s elaljasul a néplélek, hogy a küzdő katonáknak mint rendül meg legprimitívebb erkölcsi érzéke az ember- és vagyonpusztítástól, azt képzelem, s hogy mint szabadulnak fel alacsony ösztöneik, azt maguk is panaszozzák s megtapasztaljuk majd mi is. Sokkal inkább szoknek szemünkbe a front mögötti erkölcsi züllésnek szomorú tünetei. A tekintély s a tisztelet vész; a tízparancsolat mintha nem is volna. A bűn elveszti utálatos voltát, mert ha a harctéren ölni, rabolni, zsákmányolni, pusztítani dicsőség, hiábavaló a doktriner disztinkció az ellenséggel s jóbaráttal való viszony közt; a benyomás, melyet a cselekvés a lélekre gyakorol, eltörülhetetlen, akármilyen disztinkcióba foglaljuk is azt. Az óriási rendtelenség s nehézség az étel- s a ruhaszerek beszerzése körül általános exlexbe kergette bele a gazdasági rendet; mindenki lop, csal, csempész, vagyis oly cselekményeket követ el, melyeket a törvény csalásnak, csempészésnek minősít, s ugyanakkor hiszi és mondja is, hogy másképp nem tehet. Ez állapotok megzavarják az erkölcsi érzéket. Az önzés a legkíméletlenebb zsarolást űzi s a pénzt hajhássza, de az az aranyeső, mely az emberek közé hull, nem mozdítja elő sem a boldogságot, sem az erkölcsöt. Vakon, ész nélkül rohannak a telhetetlenség lejtőjén. Ma a pénz sokkal fényesebb bálvány, mint azelőtt volt. Ahol pedig pénz van, pláne az ilyen, hadinyereségeken könnyűszerrel fölgyülemlített pénz, ott élveznek s élnek világukat, s a háború távoli moraja cseppet sem zavarja, sőt talán csak ingerli a perverz hajlamokat. Az egész társadalom úszik, sőt fuldoklik az erkölcsi szenny és piszok árájában.

A háború kezdetén kedvezően befolyásolta az erkölcsi érzést a hazáért való lelkesülés, mely teljesen háttérbe szorította az osztályharcot, egyrészt a kapitalizmus, másrészt a szociáldemokrácia által intézménnyé emelt örökös gyűlölködést. Az osztályharc egy darabig elhallgatott s nem jelentkezett; de hogy ki nem veszett, azt éppen a háború harmadik s negyedik évében tapasztaltuk meg. Nem veszett ki, hanem formát cserélt s utálatos alakban s ijesztő mérvben lépett föl, most már a termelők és fogyasztók, a paraszt s úr közt. A régi rendi ellentét meglepetésszerűen, mint falatot irigylő s bosszút állni kész gyűlölet tört elő a néplélek eltemetett mélyeiből. A termelőosztály most érezte meg ismét, hogy nem a pénz, hanem a föld, hogy nem az arany, hanem a kenyér a nagyhatalom, – megérezte, hogy egy falat kenyér többet ér, mint sok guruló arany, mely mellett éhen lehet veszni. Azért aztán kezdetben öntudatlanul, később nyomatékozva a termelőnek követelte az elsőbbséget s a szokásos lenézésért most megvetéssel s keménységgel fizetett. Szinte megsajnálta a kabátososztálytól a kenyeret, s zsarolt, ahogy lehetett; nem bírta annak gátat vetni se maximálás, se büntetés; a rendeleteket semmibe se vette, s örült, hogy bosszúját tölthette egyszer az úron.

A rendi ellentét, a bizalmatlanság, gyűlölködés s a pénzsomj szomorúan jelentkezett a jótékonykodás s a rekvirálás terén is. Minél távolabb estünk a háború elejétől, attól az időtől, amikor az első hév s megindultság elfojtott minden más gondolatot és érzést, annál jobban igazolták az események azoknak aggodalmát, kik már kezdet óta felpanaszolták az erkölcsi érzés gyöngeségét s féltették az anyagiasságtól a magyar nép lelkét. Legutóbb a fehérmű rekvirálásnál a gyűjtéssel foglalkozó úrinők valóban elszomorító adatokat beszélnek megyszerte arról a fogadtatásról, melyben vidéki városaink földművesportáin részesülnek. Akárhány helyen semmit sem adnak; máshol az elkeseredés hangja sír föl a háború szenvedései

alatt vergődő lelkekből, s vannak utcák, hol minden jóllétről tesz tanúságot, de a porták egy-kettő kivételével, mind zárva maradnak, vagy ha megnyílnak, nincs köszönet benne. Adomány helyett hetyke nyelvelést könyvelhetnek el küzdő, szenvedő katonáink részére az áldozatos s ily körülmények közt igazán heroikus munkát végző úriasszonyaink. Érdekes megjegyzést olvasok egy vidéki lapban e szomorú hírek végén, azt, hogy információi alapján annak a kijelentésével tartozik az igazságnak, hogy a férfiak általában aránytalanul tisztességtudóbbak és jobblelkűek.

Ez a kijelentés meglephet; de másrészt eligazít e tüneménynek s az egész háborús világ erkölcsi züllésének okain. A hosszú háború ugyanis kimeríti az emberek idegerejét, fölemésztli ellenállásukat, megőrli lelki ruganyosságukat. E jelenség először a házi gondok s kellemetlenségek általi elgyötört asszonyokon mutatkozik, kiknek türelme rendes körülmények közt nagyobb a férfiakénál, de ha az ellentállás s az erkölcsi erő természetes föltételei kimerülnek, akkor vérmérsékleténél fogva bosszúsága, türelmetlensége is gyulladékonyabb s kiméletlenebb. Az bizonyos, hogy az erkölcsi föllendülés csak a háború elején volt észlelhető; a háború hosszú folyamán azonban általános az erkölcsi züllés, minden mérvet meghalad a tekintélytisztelet megfogyatkozása, tért foglal az általános eldurvulás, az élvezetvágy és pénzhajhászás. Mi volna ennek oka más, mint *az erkölcs természetes létfeltételeinek a megfogyatkozása.*

Mint mindennek, úgy az erkölcsnek is vannak természetes létfeltételei. Ilyen létfeltétele az észszerű és célszerű berendezkedése az életnek s azután egy bizonyos kedélyi egyensúly. Kell az erkölcsiséghez az életnek, a viszonyoknak s az állapotoknak bizonyos harmóniája, s ahogy mondani szokás, hogy „mens sana in corpore sano”, úgy mondhatjuk azt is, hogy „mores sani in mundo rationali”, észszerű, embernek való világban fejlődik ki az erkölcsiség. Ha nagy szenvedések csapnak ránk, ha százak, ezrek életét úgy tépi a halál, mint az északi szél a száraz lombot, ha az emberi eszmények elhomályosulnak, s a szépségnek és jóságnak nyoma vész a komisz világban, akkor az ember az első pillanatra meghökken s megalázódik, azután pedig lázad s az állat ébred fel benne. Erőszakra erőszakkal felel s a pusztuló világot hamar kiélvezni akarja. Az etika úgyis a lelki jóságok (erények) s a kötelességek tudománya s gyakorlata; de ezeket bele kell tudni állítani a világba. Ha már most káosz van mindenütt, ha a jó s a rossz, a csúfság s a szépség, a szentség s az elvetemültség közt az érvényesülésben nincs különbség, akkor megdől a nagyközönség szemében az erkölcs hatalma. Gondoljunk azután arra is, hogy a lelki szép alakulásnak máskor is van sok nehézsége s akadálya; megzavarják azt a szenvedélyek, a szenvedések, a gondok és ösztönök, s ezekkel szemben a jóakaratot a rendezett külvilág fegyelmének s rendjének is kell segíteniük. Hát ha valamikor a rossz a mérhetetlenbe nő, ha mint pusztító hatalom csap közénk s tomboló s tivornyázó tömegek vesznek körül, nem lázad-e föl akkor könnyen az úgyis elgyötört néplélek, s nem lesz-e rosszabb a szenvedésben, mint milyen volt a békében? Ezt mutatja a történelem. A XIV. századbeli nagy döghalál idejében az erkölcstelenség minden mérvet meghaladott; az emberek pusztító halállal szemben az édes életet élvezetekben akarták kimeríteni. Nem mondom, hogy ott tartanánk a XIV. századbeli erkölcstelenségnél; a mai világ állapota jobban győzné – hál' Istennek – az olyan zűrzavart is; de annyit bátran állíthatok, hogy a háború brutális lelke nagy visszahatással van a mai erkölcsiségre, a megfogyatkozott nevelő- s fékezőerőt megsínyli az ifjúság nevelése, s a szenvedő emberiség belefárad az erkölcsi jónak önzetlen gyakorlásába az őt környező gondok, bánatok, szegénység és drágaság közepette.

Szóval, a *háború által nem leszünk jobbakká, sem erkölcsösebbekké.* A jóság s erkölcs a léleknek magas kultúrája, azt tehát csak hosszú s elmélyedő munka teremtheti meg. A háború nem nevel erkölcsöt, legfeljebb ingerekkel szolgál a meglevő erkölcsi erők s értékek előhívására. Eredményezhetne azonban a háború valami nagyon jót – s ezt tartanám erkölcsi tekintetben a háború legáldásosabb kihatásának, – ha megutáltatna velünk minden háborút, s ha iszonyal töltene el oly állapotok s eljárások iránt, melyek azt időnként az emberiség fejére zúdítják. Háborúnak többé nem szabad jönnie – ez a háború által támasztott legerkölcsösebb

érzés; — erkölcstelen minden, ami háborút hozhat a világra; úgy kell a világot megcsinálnunk, hogy a háborút egyszerismindenkorra kizárjuk

E készítő erkölcsi érzés, föltéve, hogy általánossá s hatalommá válik – kipótolna sok erkölcsi fogyatkozást és ideiglenes züllést, melyet a háború ránk hozott, s a háború javára billentené az erkölcsi veszteségek s nyereségek mérlegét. Ha így érzünk, akkor erkölcsileg a háborúból hasznot vontunk. Pedig ez az érzés általános, s kifejezést nyer megint egy levélben, melyet idézhetek: „Nem vagyok sötéten látó – írja – s gondolkozni is ma jobban tudok, mint azelőtt. Világosabban látok ma, s tudom, hogy nagyon undorodom mindattól, amibe lépten-nyomon ütközöm. Nyomorúságosnak látom az embert, – gyáva, akaratnélküli, szegény baromnak, akit csordába terelve felhajtanak. Rettentő! S mégis úgy van, hogy mindazoknak, kik azt mondják, hogy ennek így kell lennie, s hogy ez mindig így lesz, hogy a háború az ember természetében rejlik és elkerülhetetlen, – ezeknek egész lelkem meggyőződésével mondom: nem igaz, ez nem lesz így! Gyalázatosnak látom azt, ami van, s következőleg azokkal megyek, kik a gyalázatra mentséget nem keresnek, hanem félre akarnak dobni, föl akarnak dönteni mindent, ami bármely alakban, bármely jelszó alatt a legnagyobb gyalázatra, a háborúra vezethet. – Ezerszer inkább lennék egy rabnő Kairó piacán, mint egy győzelmes rex-imperátor; egy percig sem gondolkoznám, ha választanom kellene, mert emberhez méltóbbnak – bár ez is szenvedés és kín – érezném alázatos kullogásomat ott, mint diadalkapu alatt való bevonulásomat – ily áron! Az én értékeim közül, főleg a történetiek közül, devalválódott egy egész csomó! Hál' Istennek látom, hogy devalválódott mások lelkében is. Akkor sírtam utánuk, ma azt mondom, hogy hál' Istennek”.

Lehetséges, hogy e nagy erkölcsi program megvalósítása még sok rombolásba kerül; lehetséges, hogy azt nem lehet erőszak nélkül elvégezni, s hogy csatorna-tisztítás lesz az, ami jönni fog, s ahhoz veder kell s nem elég hozzá az egyház kelyhe; de ha minden rombolás és tisztítás végre is egy háborút nem ismerő világot léptet fel, akkor a leszámolás nem volt drága s a történelemnek s a sok erkölcstelenségnek melegágyából a békességes emberség pálmája sarjadt ki, s ez a legnagyobb vívmány és győzelem.

Mialatt csak kevés előnyös befolyást tulajdonítok a háborúnak a vallásosság s erkölcsiség terén, addig nagy kihatásúnak tartom azon érzések világában, melyek ugyan szintén erkölcsiek, de melyeket a *társadalmi szervezkedésre való vonatkozásukban, szociálisoknak nevezek* s külön tárgyalok.

Tagadhatatlan, hogy egy új világ küszöbén állunk. A történelem folyama új irányban s ijesztően gyors tempóban megindult. A dolgok rendje, melyre hitünket s bizalmunkat helyeztük, melytől vártuk, hogy a megvalósulás felé viszi az emberiség reményét, fejünk fölött dőlt össze. A XX. század kultúrájának önbeérése szétfoslott, s számításaink csődöt mondtak. Filozófjaink, etikusaink, prófétáink megrendültek az új „divina commedia”-tól, melynek eddig csak első része, a pokol tárult elénk. A háború az a költő, aki poklot csinál az egész világból. Szociális „rendünk” forradalom felé halad, örvény lejtőjére került s mélység felé lendül a nagy szenvedések s az általános elégedetlenség ösztönös lökéseitől. Az államok fönnállásukat féltik s háttérbe szorítanak minden más gondolatot. A káoszban sok tajték, sok seprű kavarodik, – a gondolatok tajtéka s a népélet sepreje.

Van azonban az új világalakulásnak egy tényezője, mely bizalommal tölt el, s ez a *szociális érzés*, melynél fogva méltányosabban s igazságosabban gondolkozunk s érzünk embertársainkkal szemben, s egy igazságosabb s jogban s gazdasági tekintetben jobban megosztott világot akarunk teremteni. A szociális érzést a háború fejlesztette ki, s bár fejlődése a békében is feltarthatatlan, de a háború ez érzést egyszerre lángoszloppá gyújtotta ki s nagyobb s parancsolóbb hatalommá tette három év alatt, mint amilyenné azt a békés fejlődés száz év alatt fejleszthette volna.

A háború páratlanul megérezttette velünk, hogy mi a nép, a nemzet, a haza, s rámutatott a közösség érzetére.

Erről énekeltek eddig is a költők, s buzdított rá sok ünnepély; hirdettük magunk is, hogy a nemzet s a haza mindnyájunk kincse, ereje s támasza; de azt megérezni, hogy a haza s a nemzet elsőrendű életfeltétel s életszükséglet, – hogy az nagy gazdasági s erkölcsi erőrendszer, mely a haladást biztosítja s hordozza, csak akkor adatott meg nekünk, amikor az egész nép szenvedett s szenvedéseiben összetartozandóságának öntudatára ébredt, – amikor az emberek azért a közösért mindent szenvedni s mindent odaadni kényszerültek, – amikor mindenki megtapasztalta, hogy meghalnia lehet egymagában, de élnie voltaképpen csak másnak szeretetéből és kegyelméből lehet. A népek nagy veszedelmében mindenki a nemzeti közösség öntudatára ébred s millióknak erőérzetétől van áthatva; ilyenkor nem a saját lelke, hanem a közösség lelke viszi, inspirálja és segíti, s amit véd, az már nemcsak az ő háza, tűzhelye, nemcsak az ő földje, családjá s rokonsága, hanem az a közös kincs, a nemzet, a haza.

Nemzet, haza, föld valahogyan közjé lett, s megérezttük, hogy ahhoz mindnyájunknak köze van. Azt óvnia kell törvényhozásnak s védenie fegyvernek. Kormányának, iskolának segítenie kell s nevelnie a nemzedékeket annak jó művelésére, kincseinek kiemelésére, s az egész nemzetnek vigyázni kell, hogy a föld a nagy közérdeknek szolgálatából ki ne vonassék s az individuális hatalomnak és szeszélynek prédául oda ne dobassék. Megérezttük, hogy a föld hatalom, – hogy a föld termékenységéből élünk, éppen azért annak hozamképességét fokozni s a többtermelést előmozdítani mindnyájunk érdeke. A föld a nagyhatalom, s nem a pénz; a pénz bűvkör fogta körül, de az csak olyan csinált burkolat volt, melyet a háború szélvészre foszlányra tépett; most már látjuk, hogy nem a pénz, hanem a föld ad kenyeret; a pénz csak csere-bérért szolgál, de életet, erőt nem termel. Azért a földnek eladósodnia sem szabad; a tőkének nem szabad az első, igazi hatalmat, az élet anyagát zsarolnia. Ez a föld a dolgozó, termelő népé legyen, s úgy legyen felosztva, hogy minél több, szabad munkáscsalád s ember élhessen rajta.

Megtanított azután a háború az *összetartozandóság s egységesség érzetére*. Megérezttük, hogy csak egybeforrva, közös, nagy hittől s kultúrától átjárva lehetünk erősek s győzelmesek. Ne legyenek a társadalomban tatóngó osztálykülönbségek által elszigetelt s épp ezért ellenségesen ütköző rétegek, melyek egymáson súrlódnak s őrlődnek. Nem szabad azoknak, kik együtt küzdöttek s véreztek, oly égbekiáltó gazdasági különbségek által egymástól elválasztatni, hogy méltán felmerüljön a kérdés: hát miért is küzdöttek s véreztek azok a százezren, ha oly keveset juttatunk nekik az élet javaiból s a nemzeti lét jogaiból? A monopóliumokat megszüntette a történeti fejlődés: nos, ez a nagy világháború is élesen s fájdalmasan megérezttette velünk, hogy még tényleg sok van a monopóliumokból s az osztályuralomból a világon. Ezzel kapcsolatban a közös nagy szenvedés s a közösen hozott nagy áldozatok ráképesítenek s rákényszerítenek minket oly fejlődésre s oly berendezkedésre, melyben ne csak egy nemzetnek egymástól távol álló fiai, hanem egy egységes homogén népnek gyermekei s így igazi testvérek legyünk. Ezzel nem azt sürgetem, hogy ne legyenek különbségek a társadalomban, vagy hogy mindnyájan egyformán műveltek legyünk, ami képtelenség; hanem csak azt, hogy az a testvériség, melyet eddig is hangoztattunk, ne legyen frázis, hanem valóság. Valóság akkor lesz, ha nem a levegőbe állítjuk, hanem ha alapot adunk neki jogi s gazdasági berendezkedésünk által.

A testvériség ez igényét hozzák haza katonáink s öntudatlanul is úgy van beállítva jogérzésük, hogy várják, hogy hát mit is adunk nekik, mikor ők a társadalomért annyit adtak. S a nagy események benyomásai alatt mi is úgy gondoljuk, hogy az egész világ azért rendült meg, hogy új, igaz érzések, új szeretet, új felbuzdulás, új ellágyulás s kitüzesedés hevítsék fel lelkét, melyeknek erejében új élettartalmakat tudjon minél több ember részére beállítani a vérkeresztségből kikerült nemzeti életbe. Ez érzések inspirálnak mindnyájunkat; ezek nyitják meg szemeinket, s tőlük vesszük kinyilatkoztatásképpen kötelességeink s feladataink felismerését, tőlük a kézséget az új berendezkedésre. E meglátással szemünkben s e kézséggel szívünkben bizonyoságot teszünk róla, hogy a kor színvonalán állunk, s hogy ráérlelődtünk oly új világ alakítására, melyben több szeretet és több igazság lakik.

Azt gondolom tehát, hogy a *nagy szenvedések s áldozatok hevében általában finomodott és nemesbült a szociális érzés, s hogy ez valami lelki emelkedést, egy népfelkelést von majd maga után, mely nem fegyveres hatalommal, hanem a milliók jogosultságának megérzésével nyúl majd a feladatokhoz s megteremti a megfelelő intézményeket s gazdasági állapotokat.* Más szóval, elváltozik a világ, mert elváltozik az érzés, az élet. Nem változik el lényegben, hanem formáiban. Erre sok példát mutat föl a történelem. Hányszor változtatnak például a jogi viszonyok alakot! Hogy csak egyre utaljak, mily különféle formában vagyis más és más érvényesülési erővel szerepel a tulajdonjog a történelemben. A tulajdonjog maga mindig érvényben marad s fölösleges a kommunista álmodozókkal, kik azt kiküszöbölni akarják, még csak disputálnunk is, de annál szembeszökőbb a tulajdonjognak sokféle megszorítása és korlátozása. A kilengések, melyeket a jogfejlődés vonala majd az egyén teljes, korlátlan szerzési jogosultsága, majd a jogosultságnak a társadalom felsőbb érdekei szerint való korlátozása felé mutat, nagyon érdekesekek. Néha a korlátlan érvényesülés s a korlátlan szerzés, a magántulajdonnak korlátlan szaporítása az elv, s akkor a közérzés, a tudomány s az irodalom csak a szabad versenyt s a korlátlan gazdagodást hirdeti; máskor meg, mikor a szociális lét érdekei iránt s az egyénnek s az önzésnek alárendelt volta iránt ébred az érzék, általános követelménnyé válik a magántulajdon korlátozása. E változatokban jelentkezik a különböző tendenciák egymásra való hatása: egyszer ugyanis a szerző, a hódító, az érvényesülő erőket kell kigyújtani és fokozni, máskor meg ugyanazokat vissza kell nyomni. Néha épp a haladás s fejlődés kedvéért kell az energiákat sarkalni, máskor meg a közjó érdekében ellent kell állni térfoglalásuknak s vissza kell őket szorítani. Manapság ezt a visszaszorítást majdnem csak a pénzügyi politika kezeli, amely mindenféle címen adóztatja a túlszaporodott vagyonekat s a nagy vagyonokra nagyobb, a kisebbekre pedig kisebb terheket ró; lehetséges azonban, hogy később más vagyoni jogi intézkedéseket rendel el a törvényhozás, melyek a földbirtokra vonatkozva annak célszerű elosztását intézik. Kitűnően világítja meg e kérdést Rudolf v. Ihering „Der Zweck im Recht” c. művében: „Lesz idő, midőn a tulajdon más alakot ölt, mint amilyet most visel, – mikor a társadalom az egyénnek azt a jogát, hogy a föld javaiból minél többet gyűjtsön s annyi földbirtokot halmozzon föl egy kézben, amennyin száz meg száz önálló kigazda boldogulhatna, többé el nem viseli, mint ahogy most már el nem ismeri s el nem viseli a régi római családanya jogát gyermekeinek élete-halála fölött s el nem ismeri a középkori ököljogot vagy a vérbosszút.”

Mindezeket az elváltozásokat a jobb belátás, a társadalmi viszonyok javulása s az *ezekkel járó jobb s nemesebb szociális érzések hordozzák.* Gondolom, hogy a mai kor is ily elváltozásoknak színtere. Ugyanakkor pedig ez a mi korunk sürgeti majd azt a nagy munkát is, melyet a vallásos s erkölcsös élet terén kell végeznünk. Emberéletben s a gazdasági javakban oly rémséges károkat szenvedtünk, hogy azok mindenkinek szemet szúrnak s kárpótlásukra ösztönöznek. De buzdítson hasonló munkára a vallás s erkölcs terén is az érzések e mérlege, melyet e cikkemben fölállítottam; mert ha a szociális érzés nemesbülése folytán van is reményünk igazságosabb és célszerűbb társadalmi s gazdasági berendezkedésre, azért minden emberi világról, tehát a legfejlettebből is igaz lesz a költő szava, hogy „minden országnak támasza s talpköve a tiszta erkölcs”. Bármily kultúrzóna alatt éljünk is, isteni bensőségre, hitre s lelkiismereti tisztaságra mindig lesz igényünk. A haladás s fejlődés ez igényünket nemcsak nem gyöngíti, hanem ellenkezőleg kifejti s oly embertípust állít a világba, aki mikor gazdasági s társadalmi berendezkedésében mint a természet ura érvényesül, ugyanakkor öntudatában a tiszta erkölcs s az Isten-szeretet mennyországát igényli. Ez az igény az Egyházat, az iskolát s a társadalmat óriási feladatok elé állítja s nagyobb munkát kíván tőlünk a lelki élet terén a jövőben, mint amilyet kívánt a múltban.